

प्रकरणम्	(विषयः)	पृ०
तृतीयपादः	(५, ४, १६—२३)	२५७
चतुर्थपादः	(५, ४, २४—३२)	२७६
अथ एकादशाध्यायः	(तदेव)	२८१
प्रथमपादः	(५, ५, १—७)	"
द्वितीयपादः	(५, ५, ८—१५)	३०६
तृतीयपादः	(५, ५, १६—२४)	३१८
चतुर्थपादः	(५, ५, २५—३६)	३३६
अथ द्वादशाध्यायः	(द्युस्थानदेवतानिर्वचनम्)	३५३
प्रथमपादः	(५, ६, १—६)	"
द्वितीयपादः	(५, ६, ७—११)	३६८
तृतीयपादः	(५, ६, १२—२३)	३७८
चतुर्थपादः	(५, ६, २४—३७)	३८४
अथ त्रयोदशाध्यायः	(अतिस्तुतिनिर्वचनम्)	४१४
अथ चतुर्दशाध्यायः	(ऊर्ध्वमार्गगतिनिर्वचनम्)	४३०

अथ निरुक्ततृतीयभागस्य श्रैकांशदिवर्णक्रमेण
सप्तमाष्टमयोरध्याश्रयोः खण्ड-प्रतीक-
सूचीप्रवम् ।

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीडो	७	४	३	७५
अग्निमीले पुरोहितं	७	४	२	७४
अङ्गन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो	८	३	३	१५६
अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि	७	६	८	८६
अथाकारचिन्तनं देवतानां	७	२	२	३६
अथात आप्रिय०	८	२	१	१३२
अथातो देवत	७	१	१	१
अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः	७	४	१	७०
अथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त०	७	६	७	८५
अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो	७	६	५	८२
अथाप्यष्टौ इन्द्रानि	७	१	५	२२
अथेतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोकी	७	३	३	५३
अथेतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोक०	७	३	४	५८
अपामुपस्थे महिषा अष्टभुजत	७	७	४	१०६
अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि	७	२	३	४०
अभिप्रवन्त समनेव यीषाः	७	४	४	७७
अथमेवाग्निर्द्विविणोदा इति	८	१	३	१२४
अथमेवाग्निर्द्विविणोदा इति	७	६	६	८३
आजुह्वान ईड्यो वन्द्यथा०	८	२	५	१४१
आ नो यज्ञ भारतो नूय मे०	८	२	१०	१४८
आविष्ट्यो वर्धते चारुरा सु	८	२	१२	१५०

खण्डप्रतीकाः	अ०	प्रा०	ख०	पृ०
आ सुष्यन्ती यजते उपाके	८	२	८	१४६
इतीमा देवता अनुक्रान्ताः	०	३	१०	६६
इन्द्र मित्रं वरुणमग्निमाहु०	०	४	५	०८
इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे	०	१	२	३
उपाव सृज तन्या समञ्जन्	८	३	२	१५४
उष्णिगुत्स्राता भवति	०	३	०	६३
एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतु०	०	३	३	६१
एषां लोकानां रोहणे	०	६	४	८०
कृष्ण नियानं हरयः	०	०	१	८८
जगती गततमं छन्दो०	०	३	८	६५
जातवेदसे सुनवाम	०	५	२	८३
जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद	०	५	१	८२
तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु	०	१	४	१०
तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्	८	२	३	१३८
तिस्र एव देवता इत्युक्त	०	३	१	४६
देवेभ्यो वनस्पते इवीषि	८	३	४	१५०
देव्या होतारा प्रथमा	८	२	८	१४८
द्रविणोदाः कस्माद्	८	१	१	११८
द्रविणोदा द्रविणसो	८	१	२	११८
नराशसस्य महिमानमेपा०	८	२	४	१३८
परीक्षकता प्रत्यक्षकताय	०	१	३	८
पूषा त्वेतययावयतु	०	३	२	५१
प्र नून जातवेदसमश्च	०	५	३	८३
प्र नू महित्व उपभस्य धीच	०	६	३	८८
प्रयाजान्मे अनुयाजाय	८	३	०	१६३

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या०	८	२	६	१४२
वृहतो परिवर्हणात्	७	३	८	६४
मन्त्रा मननाच्छन्दांसि ज्ञादनात्	७	३	६	६२
भूर्धा भुवो भवति	७	७	५	१०८
मिथ्यन्तु ते वज्रयो	८	१	४	१३०
य इमे द्यावापृथिवी जनित्री	८	२	११	१५१
सवा षदेते अवरः परश्च	७	७	८	११३
यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो	७	१	३	८
यदेदेन मदधुव्यैत्रियासो	७	७	७	१११
यावन्मात्रमुपसी न प्रतीकं	७	७	८	११४
वनस्यतिर्ध्याप्यात०	८	३	१	१५४
वनस्यते रशनया नियूय	८	३	५	१५८
वैश्वानरः कस्माद्	७	६	१	८६
वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम	७	६	२	८७
वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवती०	७	७	२	१०१
अचस्रतीरुर्विधा विश्वयन्तां	८	२	७	१४४
सद्यो जातो व्यमिमौत यज्ञ०	८	३	६	१६१
समानमेतदुदक०	७	६	८	८८
समिधो अद्य मनुषो दुरोणे	८	२	२	१३४
स्तोमेन हि दिवि देवासो	७	७	६	११०
इविष्यान्तमजरं स्रविदि	७	७	३	१०५

अथ निरुक्ततृतीयभागस्य अकारादिवर्णक्रमेण
नवसादिपञ्चाध्यायानां खण्डप्रतीक-
सूचीपत्रम् ।-

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
अक्रान् समुद्रः	१३	२	१६	४४२
अक्षर न क्षरति	१३	१	१२	४२५
अग्निरस्मि जन्मना	१३	२	२	४३०
अङ्गिरसो नः पितरः	११	२	७	३१५
अथ यानि पृथिव्यायतनानि	८	१	१	१६८
अथ ये हिसामाश्रित्य	१३	२	८	४३५
अथ ये हिसासुखसृज्य	१३	२	८	४३५
अथातो दुःस्थाना देवगणाः	१२	४	१	३८४
अथातो दुःस्थाना देवताः	१२	१	१	३५३
अथातो मध्यस्थाना देवगणाः	११	२	१	३०६
अथातो मध्यस्थाना देवताः	१०	१	१	२१८
अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः	११	३	१	३१८
अथातोऽष्टौ इन्द्रान्यलूखलमुसले	८	४	१	२०८
अथेमा अतिस्तुतयः	१३	१	१	४१४
अदर्दरत्नमच्छजो वि खानि	१०	१	८	२३१
अन्यमूपुत्रः	११	३	१३	३३४
अन्विदमतुमते	११	३	८	३३०
अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा	१३	२	३	४३१
अपागूहवृत्ता मर्त्येभ्यः	१२	१	१०	३६५
अपाङ्गप्राज्ञेति स्वधया गृभीतः	१३	३	४	४४५
अपोषा अनसः सरत्	११	४	१३	३४८
अज्ञासुकथेरधि	१०	४	७	२५५

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
अभि त्वा पूर्वपीतये	१०	३	१३	२७५
अभि न इला यूथस्य माता	११	४	१५	३४८
अमन्दान् स्तोमान् ।	८	१	१०	१८०
अमीवद्वा वास्तोष्पते	१०	२	४	२४४
अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती	८	३	१२	२०७
अयं वेनयोदयत् पृथ्निगर्भा	१०	४	२	२७६
अरण्यान्यरण्यान्यसी	८	३	८	२०४
अग्रापिनहं मधु	१०	१	१२	२३६
अश्मास्यमवत ।	१०	१	१३	२३७
अश्वो वील्हा	८	१	२	१७०
अष्टोत्तरं सन्धिगतं	१३	२	७	४३४
असुनीते मनो अस्मासु	१०	४	३	२७८
अदिरिष भोगैः पर्य्यति	८	२	५	१८५
आकाशगुणः गन्दः	१३	२	४	४३२
आ जहन्ति सान्वेषां	८	२	१०	१८१
आ दधिक्राः शवसा	१०	३	७	२६८
आदाय श्वेनो अभरत्	११	१	२	२६१
आदित्य इति पुत्रः	१३	१	११	४२३
आपो हि छा मयोभुवः	८	३	६	२००
आयजी वाजसतमा	८	४	२	२१०
आपाहीन्द्र पथिभिरासितेभिः	१३	४	३	१४५०
आ रात्रि पार्थिव रजः	८	३	८	२०३
आरुद्राभ इन्द्रवन्तः	११	२	३	३०८
आ वासुपत्यमद्रुहा	८	४	३	२१०
आ विष्णुर्वाह्मिर्मरुतः	११	२	२	३०७

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
आससाणांसः शवसानमच्छेदं	१०	१	२	२२१
इदं विष्णुर्विचक्रमे	१२	२	८	३०७
इदन्तेऽन्याभिरसमानमद्विर्या	१३	४	६	४५१
इन्द्राणीमासु नारिषु	११	४	४	३३८
इमन्तं पञ्च वृषभस्य	८	३	३	१८५
इमं मे गङ्गे यमुने	८	३	५	१८०
इमा गिर आदित्येभ्यः	१२	४	२	३८५
इमा रुद्राय स्थिरधन्वने	१०	१	६	२२३
इहेन्द्राणीमुपह्वये	८	३	१३	२०८
इहेह जाता समवावशीता	१२	१	३	३५६
उत ग्ना व्यन्तु	१२	४	१२	४११
उत नोऽहिर्वृध्नः	१२	३	१४	३८२
उदीरतामवर उत्परासः	११	२	६	३१३
उदु ज्योतिरमृतं	११	१	१०	३०३
उदु त्वं ज्ञातवेदस	१२	२	४	३०३
उपप्रवद मण्डूकि	८	१	०	१०६
उपखासय पृथिवीसुत	८	२	३	१८३
उपह्वये सुदधां धेतुमेतां	११	४	८	३४४
उर्वशी व्याख्याता	११	४	१	३३६
उषस्तच्चित्रमाभर	१२	१	६	३३८
ऋचो अक्षरे परमे	१३	१	१०	४२२
ऋतस्य हि शुद्धः सन्ति	१०	४	४	२८०
एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश	१०	४	८	२८०
एतदस्या अन शये	११	४	१४	३४८
एता च त्या उपसः	१२	१	०	३६०

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
ओमामखर्षणीधृत	१२	४	६	४०१
क ईपते तुज्यते को विभाय	१३	३	७	४४७
कनिष्कदण्डनुयं	८	१	४	१०२
किमिच्छन्तो सरमा	११	३	४	३२४
किश्वग्निं केशी विष	१२	३	७	३८३
कुङ्कुमच सुकृत	११	३	१२	३३३
को अग्निमीदृ	१३	३	८	४४७
को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य	१३	३	६	४४६
क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्र	१०	२	१	२३८
क्षेत्रस्य पतिना वयं	१०	२	२	२३८
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमभि	१०	२	३	२४०
गोर्मोमेदन्तु वत्स	११	४	८	३४२
गौरीर्मिमाय सलिलानि	११	४	६	३४०
चत्वारि वाक्परिमिता पदानि	१३	१	८	४००
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा	१३	१	७	४१८
चित्र देवानामुदगादनीकं	१२	२	५	३७४
जराबोध तद्विर्वाङ्	१०	१	८	२४८
जातपेदसे सुनवाम सोमम्	१३	४	५	४५१
जमया अत्र वसव	१२	४	८	४०८
तदिदास भुवनेषु ध्येष्ट	१३	३	५	४४६
त मू षु समना गिरा	१०	१	५	२२४
तं परितर्त्तमानमन्योऽनुप्रवर्त्तते	१३	२	५	४६२
तरल मन्दो भावति	१३	१	६	४१८
तस्या समुद्रा अधि	११	४	७	३४१
तिर्य्यग्बिलयमस.	१२	४	४	३८८

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
तिस्त्रो वाच ईरयति	१३	२	१४	४४०
ते आचरन्ती समनेव	८	४	६	२१३
त्य मू षु वाजिनन्देवजूनं	१०	३	४	२६५
वयः केशिन ऋतुथा	१२	३	८	३८४
त्र्यम्बकं यजामहे	१३	४	७	४५२
त्वमङ्ग प्रगंसिपो देवः	१३	३	८	४४८
त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो	१०	३	६	२६८
त्वष्टा दुहिते वदतु	१२	१	११	३६७
त्वेषमित्या समरणं	११	१	८	३०१
दक्षस्य वादिते जन्मनि	११	३	२	३१८
देवस्त्वष्टासविता	१०	३	१०	२७२
देवानां पत्नीरुग्रतीरवन्तु	१२	४	११	४१०
देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां	१२	४	५	४००
देवी ऊर्जाहृती	८	४	१०	२१६
देवी लोष्ट्री वसुधितौ	८	४	८	२१५
देवीं वाचमजनयन्त	११	३	८	३२८
द्यावा नः पृथिवी इमं	८	४	४	२११
द्या सुपर्णा सयुजा	१३	४	२	४४८
धन्वना गा	८	२	७	१८७
धाता ददातु दाशये	११	१	११	३०४
न त विदाय य इमा जजान	१३	२	१०	४३६
न विजानामि यदि वेदमस्मि	१३	३	३	४४५
नवोनवो भवति जायमानः	११	१	६	२८८
नाहमिन्द्राणि रारणे	११	४	५	३३८
नीचीनवारवरुणः	१०	१	४	२२२

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
न्यक्रन्दयन्नुपयन्ता एनं	८	३	२	१८३
पथस्यथः परिपतिं	१२	२	७	३०६
पवित्रवन्तः परिधाचमानते	१२	३	१३	३८१
परं नृत्यो अनु परेहि	११	१	७	३०१
परियिवांसं प्रयतो	१०	२	७	२४७
पावका नः सरस्वती	११	३	५	३२६
पावीरवो तन्यतु	१२	३	११	३८८
पितुं नु स्तोपम्	८	३	४	१८७
पुनरेहि वाचस्यते	१०	२	५	२४६
पुनरेहि वृषाकपे	१२	३	८	३८५
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो	१०	४	६	२८४
प्रतद्दीचेयं भव्यायेन्दवे	१०	४	५	२८१
प्रति त्वं चागमध्वरं	१०	३	१२	२७५
प्र पर्यतानामुग्रती	८	४	५	२१२
प्र वो महे मन्दमानाय	११	१	८	३०२
प्रातर्जितं भगसुग्रं ध्रुवेम	१२	२	३	३०१
प्रातर्यजध्वमग्निना	१२	१	५	३५८
प्रातर्यजा विबोधय	१२	१	४	३५७
प्रायेषा मा वृहती	८	१	८	१७६
प्रीते वदन्तु प्र वय	८	१	८	१७८
यसित्वा पर्यतानां	११	४	७	३३७
यष्टीनां पिता	८	२	४	१८४
मह्या देवानां	१३	२	१३	४३८
भद्रं वद दक्षिणती	८	१	५	१७४
महत्तमोमी महिषदकार	११	२	१०	४४२

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
महो अर्थः सरस्वती	११	३	६	१२७
मा ते राधांति	१३	४	८	४५२
मानोमिवो वरुणी	८	१	३	१७०
मानोऽहिर्बुध्नो	१०	४	८	२८६
मिचो जनान्यातयति वृषाणी	१०	२	८	२५३
यच्चिहि त्वं गृहे गृहे	८	२	११	१८२
यज्ञसयोगाद्राजा	८	२	१	१८१
यज्ञेन यज्ञमयजन्त	१२	४	७	४२५
यत् त्वा देव प्रपिबन्ति	११	१	५	२८५
यद् द्याव इन्द्र ते शतं	१३	१	२	४१५
यदिन्द्राग्नी परमस्या	१२	३	१२	३८०
यदुदधी हपाकपे	१३	१	३	४१६
यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि	११	३	७	३२८
यस्मिन् वृत्ते सुपलाग्ने	१२	३	१०	३८६
यस्मै त्व सुद्रविणः	११	३	३	३२३
या ओषधी पूर्वा जाता	८	३	७	२१२
या ते दिद्युदवसृष्टा	१०	१	७	२२६
यामर्धवामनुषिता	१२	३	१५	३८३
ये ते सरस्व ऊर्मयो	१०	२	११	२५७
येना पावक०—०तेन नो	१२	३	६	३८२
येना पावक०—०प्रत्यङ्गदेवाना	१२	३	५	३८२
येना पावक०—०भुरस्युरिति	१२	३	३	३८०
येना पावक०—०विद्यामेयि	१२	३	४	३८१
यो अनिष्ठी दीदयत्	१०	२	६	२४६
यो जात एष प्रथमी मनस्वान्	१०	१	१०	२३२

छण्डप्रतीका	अ०	पा०	ख०	ष्ट०
रथसुमारुत वय	११	४	१६	३५४
रथे निष्ठन्नयति	८	२	६	१८६
राकामहं सुहवा	११	३	१०	३३१
वच्छन्तीवेदा गनीगन्ती	८	२	८	१८८
वनस्यते वीडुङ्गो	८	२	२	१८२
वसातिषु अ चरथ	१२	१	२	३५५
वात आवातु भेषजं	१०	३	११	२७४
वायवा याहि दर्शतेमे	१०	१	२	२२०
विद्युन्न या पतन्ती	११	४	२	३३६
विधु दद्राण समने	१३	२	१८	४४३
विप्र विप्रासोऽवसे देव	१३	४	४	४५०
विरूपास इष्टपय	११	२	५	३१२
वि वृचान् हिनुत	१०	१	११	२३५
विश्वकर्मन् हविषा वाहधान	१०	३	३	२६४
विश्वकर्मा विमना	१०	३	२	२१८
विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता	१०	३	१	२५७
विश्वानरस्य वस्यतिम्	१२	३	२	३०८
विश्वानरो व्याख्यात	१२	३	१	३७८
विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चते	१२	२	२	३६८
विद्मो यमी तरणित्वेन	११	२	४	३१०
वि हि सोतोऽरुह्यत	१३	१	४	४१७
हयभ. प्रजा वर्धतीति	८	३	१	१८३
हयाकपायि रिवति	१२	१	८	३६४
वेनो वेनते	१०	४	१	२७६
व्याख्यात दैवतं यन्नाद्रश्च	१३	२	१	४३०

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
शतं जीव शरदो वर्द्धमानः	१३	४	८	४५२
शत्रो भवन्तु वाजिनः	१२	४	१०	४०८
शक्रन्ते अन्यद् यजतन्ते	१२	२	६	३०५
शनासीराविर्मा	८	४	७	२१४
श्येनी व्याख्यातः	११	१	१	२८१
श्रद्धयाग्निः समिदाते	८	३	१०	२०५
संवत्सरं शशयाना	८	१	६	१०५
सद्यचित् यः शवसा	१०	३	५	२६६
सप्त ऋषयः प्रतिष्ठिताः	१२	४	३	३८७
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतः	१३	३	२	४४४
समस्मिञ्जायमान आसत	१०	४	१०	२८८
म यद्यनुरुध्यते तद्भवति	१३	२	६	४३३
सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णात्	१०	३	८	२७०
सविता व्याख्यातः	१२	२	११	३६८
साकञ्जानां सप्तयमाहुः	१३	२	१८	४४३
सिनीवालि पृथुष्टुके	११	३	११	३३२
सुकिंशुकं शस्त्रलिं विश्वरूपं	१२	१	८	३६२
सुगा वो देवाः	१२	४	८	४०७
सुपर्णं वस्ते सृगो	८	२	८	१८८
सूयवसाद् भगवती हि भूयाः	११	४	१०	३४५
सूर्यस्यैव वक्ष्यः	११	२	८	३४५
सिनेव सृष्टामं	१०	२	८	२४८
सोमं गावो धेनवो वावशानाः	१३	२	१५	४४१
सोमं मन्यते पपिवान्	११	१	४	२८४
सोमः पयसे जनिता	१३	२	१२	४३८

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
सोमस्य राज्ञः	११	१	१२	३०५
सृष्टेव जभरी तुफरीतु	१३	१	५	४१८
सुपेय्यं पुरुवर्षसम्	११	२	८	३१८
स्त्रियः सतीस्तां उभे	१३	३	१	४४४
स्योना पृथिवि	८	३	११	२०६
स्वर्ग्यन्तो नापेक्षन्ते	१३	३	८	४२०
स्वस्तिरिद्धि प्रपद्ये	११	४	१२	३४७
स्नादिष्ठयामदिष्ठया पवस्व	११	१	३	२८३
हंसः । घर्मः । यज्ञः ।	१३	२	११	४३०
हंसः शुचिपद	१३	४	१	४४८
हिङ्मुखतो वसुपत्नी	११	४	११	३४६
हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये	१०	२	१०	२५४
हिरण्यस्तूपः सवितर्यया	१०	३	८	२०२
हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु	१३	१	१३	४२७

अथ उत्तरषट्कम् ।

—०*०—

अथ सप्तनाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥

—०*०—

१. दैवत काण्डम् ।

ॐ३म् ॥ अथातो दैवतं तद्यानि नामानि
प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते
सैषा देवतोपपत्तौ च यत्काम ऋषिर्यस्यां देव-
तायामार्यपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः
स मन्त्रो भवति तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः
प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः
सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चा-
ख्यातस्य ॥ १ ॥

अनमः । समाप्तं चैकपदिकं प्रकरणमस्यानु दैवत तद्वदति,
यस्यायमादिः “अथातो दैवतम्” इति । यावन्तो मन्त्राः
सर्वशास्त्रासु, तेषु यानि गुणपदानि लघ्वणोद्देश्यतः, तानि
सर्वाण्येव व्याख्यातानि द्वयोः प्रकरणयोः—मैघण्टुकैकपद-
दयोः, संविज्ञातपदानि तु प्रधानस्तुतिभाग्देवताविषयाणि
अग्न्यादीनि, सर्वमन्त्रेष्ववशिष्यन्ते, तानि च पुनरस्मूनि समा-
ख्यातान्यस्मिन्नाह्ने अग्न्यादीनि देवपद्व्यन्तानि । अतस्त-
द्भाविष्यासंवेदमारभ्यते ।—“अथातो दैवतम्”—इति । ‘अथ’-

शब्दोऽधिकारार्थः । 'अतः' शब्दः क्रमे, हेतौ वा । प्रकर-
णद्वयादनन्तरमिदमवश्यं समान्वायानुक्रमप्राप्तं व्याख्यातव्य-
मित्येवं क्रमे, देवतमन्तरेण न शक्यो देवतापदार्थः सम्यग-
वबोधुम्, देवतापरिज्ञानानुबुद्धस्त्वखिलः पुरुषार्थ इत्यतः,
देवतं प्रकरणं व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः ।

एवं हेतौ आह,—किं सतत्त्वं पुनस्तद्देवतं प्रकरणम् ?
इति, उच्यते,—“तद्यानि०—०मित्याचक्षते” । ‘यानि नामानि
प्राधान्यस्तुतीनाम्’ अग्न्यादीनां देवपद्वान्तानां ‘देवतानां’
‘तत्’ देवतं प्रकरणम् ‘इति’ एवमाचार्याः ‘आचक्षते’ निरुद्धा
हीयमेतस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञेत्वभिप्रायः ॥

“सैषा देवतोपपरीक्षा” । सा, या पुरस्तात् प्रकरणमा-
त्रयोपन्यासे नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति—
“तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीर्णा देवतानां तद् देवत-
मित्याचक्षते, तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—इति प्रतिज्ञाता,
सा इदानीं प्रकरणद्वये निर्णिक्ते यथाप्रकरणोपन्यासेनैवाव-
सरप्राप्ता, सामान्यविशेषतः स्वलक्षणसतत्त्वोपपत्तिभिः एकै-
कस्या देवताया उपगम्योपगम्य परीक्षा, वर्त्तिष्यत इति वाक्य-
शेषः । इदमिहोक्तम्,—प्राधान्यस्तुतिभाञ्चि यानि देवता-
भिधानानि, तत्समुदायो देवतं प्रकरणम्, तद् व्याख्यास्यामः
इति । तस्य पुनरियमेव समासतो व्याख्या यद्देवतोपपरी-
क्षणम्, तदभिधानव्युत्पत्ति-तत्स्तुत्युदाहरण-तद्विर्वचनानि ॥

तत्पुनरेतत् सर्वमपि मन्त्राधिदेवतलक्षणमनुक्ता न
शक्यं व्याख्यातुम्, मन्त्राधीनत्वात् सर्वस्यास्य, अतो मन्त्रदे-
वतालक्षणविदिधारयिषया ब्रवीति,—“यत्काम०—०भवति” ।
यदर्थवस्तु कामयमानं, ‘ऋषिः’ ‘यस्यां देवतायाम्’ अभिष्टु-
तायाम्, ‘आर्यपत्यम्’ अर्यपतिभावमात्मनः ‘इच्छन्’ अभिष्टुताः

देवताया प्रसादेनाहमसुखार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येता बुद्धि
पुरोधाय 'स्तुति प्रयुङ्क्ते' 'तद्दैवत' एव 'स मन्त्रो भवति' ।
एतत् मन्त्रे देवतालक्षणम् । एतेन लक्षणेन सर्वमन्त्रेषु देवतो
प्रलक्ष्या । अथवा देवतायामसुखार्थस्यैव देवता दातु समर्थेति
ज्ञानान्, स्तुति प्रयुङ्क्ते येन मन्त्रेण, सा प्राधान्यस्तुतिभाग्
देवता । सा पुनरिय स्तुति चतुर्विधा,—नाम्ना, बन्धुभि,
कर्मणा, रूपेणेति, "स्तुतिर्नामरूपकर्मबन्धुभि"—इत्युक्तम् ॥

ऋच एव हि प्रायेणावितरामपि हितार्था, न तथा
यजू पि, तासु हि विज्ञातासु ययूष्यपि विज्ञातान्येव भवन्ति ।
तस्माद्वच एव पुरस्कृत्य ब्रवीति,—“तास्त्रिविधा ऋच”—
इति । या काचन सर्ववेदेषु 'ऋच' 'ता' सर्वा अपि
'त्रिविधा' एव भवन्ति ॥

तद्यथा,—“परोक्षकृता, प्रत्यक्षकृता, आध्यात्मिकश्च”—
इति ॥

तत् त्रैविध्यं सामान्यत उद्दिश्य अधुना प्रत्येक लक्षणतो
ब्रवीति, उदाहरणैश्च दर्शयति । 'तत्र' तस्मिन् त्रैविध्ये परोक्ष
कृतानामृचामेतल्लक्षणं भवति,—“परोक्षकृता ०—० आध्या-
त्मिकश्च” ॥ १ ॥

इन्द्रो' दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रमित्रा-
यिनो' बृहदिन्द्रे'णैते तत्सर्वो वेविषाणा
इन्द्राय साम गायत नेन्द्राहुते प्रवते धाम
किञ्चनेन्द्र'स्य नु वीर्यीणि प्रवो'चमिन्द्रे कामा
अयंसतेत्यथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्व-
मिति चैतेन सर्वनाम्ना । त्वमिन्द्र बलादधि ।

वि न इन्द्रस्यो जहीत्यथापि प्रत्यक्षकृता
स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि ।
मा चिदन्यद्विशंसत कणा अभि प्र गायतोप-
प्रेत कुशिकाश्चेत्यध्वमित्यथाध्यात्मिक्य उत्तम-
पुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना ॥ २ ॥

तद्यथेताभ्युदाहरणानि आनुपूर्व्येणैव सप्तस्वपि विभक्तिषु
इन्द्रो दिव इत्येवमादीनि,—

“इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्
पर्वतानाम् । इन्द्रो वृधामिन्द्र इमो धिराणामिन्द्रः क्षेमे
योगे हव्य इन्द्रः ।”—इति (छ० स० ८, ४, १५, ५) । रेणो-
र्वेधामिदस्योपमाप्यम् । ऐन्द्रो । विष्टुप् । सूर्यस्तुल्यकाह
निष्कवत्ये विनियुक्ता । ‘इन्द्रो दिव’ ‘ईशे’ ईष्टे । ‘इन्द्रः’
एव ‘पृथिव्या’ ईष्टे । ‘इन्द्रः’ एव ‘अपाम्’ ईष्टे वर्षकर्मा-
दिना । ‘इन्द्रः’ एव ‘पर्वताना’ निधानाम् ईष्टे । ‘इन्द्रः’
एव ‘वृधाम्’ अतिप्रवृद्धानामपि भूतानामीष्टे । ‘इन्द्र’ एव
च ‘मिधिराणा’ यज्ञैस्तद्वतामीष्टे । ‘इन्द्रः’ एव हि ‘योगे’
अर्थसयोगे प्राप्तव्ये, ‘क्षेमे’ च परिपालने कर्तव्ये ‘हव्य’
आह्वानव्यो नान्यः कश्चित्समर्थः एतत्कर्तुमित्यभिप्रायः । प्रथ-
मायामेतदुदाहरणम् । इन्द्र इत्येतच्चादुपपदादेश इत्येव
प्रथमपुरुष इति प्रतीयते, नीत्तमपुरुष इति ॥ १

“इन्द्रमिदं गाथिनो वृहदिन्द्रमर्कमिदं किं । इन्द्रं
वाणीभिरनूपत ।”—इति (छ० स० १, १, १३, १) । मधुच्छ-
न्दस आर्षम् । महाव्रते मधुदुक्षे शिरसि गच्छते । हे ‘गाथिनः’
सामगा । ‘इन्द्रमित्’ इन्द्रमेव यूयं वृहता साम्ना अभिष्टत ।

यूयमपि हे होतारः । 'अर्किणः' 'अर्केभिः' अर्केऋग्भिः मन्त्रैः
इन्द्रमेवाभिष्टुत । यूयमपि च हे अध्वर्यवः । इन्द्रमेव
'वाणीभिः' वाग्भिर्यजुर्मयीभिः 'अनूपत' अभिष्टुत । द्विती-
यायामेतदुदाहरणम् ॥

“इन्द्रेणैते—सुदासे” । इति तृतीयायामेतदुदाहर-
णम् । व्याख्यातः शेषः ॥

“इन्द्राय सामं गायतु विप्राय बृहते बृहत् । धर्मं कृते
विपश्चिते पनस्यवे ॥”—इति (ऋ० सं० ६, ७, १, १) ।
नृमेधस्तु आर्पम् । सात्रिकेष्वहःसु स्तोत्रियानुरूपवर्गे तृतीय-
सवने ब्राह्मणाच्छसिनः शस्त्रे विनियुक्ता । हे उदातारः !
'इन्द्राय' 'बृहत्साम' 'गायत' । 'विप्राय' मेधाविने 'बृहते'
महते 'धर्मकृते' कृतधर्मणे 'विपश्चिते' विदुषे 'पनस्यवे' पन-
इच्छते, आत्मानः स्तुतिमिच्छते । चतुर्थ्यामेतदुदाहरणम् ॥

“सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयिषवो मत्सरासः प्रसुपः साक-
मीरते । तन्तुं तंतं परिसर्गांस आशवो नेन्द्रादृते पवते
धाम किञ्चन ॥”—इति (ऋ० सं० ७, २, २२, १) । रेणो-
धेऽस्मिन्मिश्रस्येयमारपम् । पावमानी सीमी । जगती । यथा
सूर्यस्य रश्मयस्तमसां 'द्रावयिषवः' द्रावणशीलाः, एवमेते
'मत्सरासः' सोमाः, पापानां द्रावणशीलाः । किञ्च, 'प्रसुपः'
प्रसूता एतैर्ऋत्विग्भिः 'साकम्' इन्द्रं प्रति 'ईरते' गच्छन्ति
इत्यर्थः । शब्दश्च 'तन्तुं तंतं' तन्तुमिव तन्त्रवद्यथाः 'परि-
सर्गांस' 'आशवः' परिसृताः 'यथा' व्याप्नुवन्ति, एवमेतं
पातारमिन्द्रं स्नामिनं प्रत्यप्नुवन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । कस्मात्
मुनरेव क्रमः ? इति,—यस्मात् 'नेन्द्रादृते' सीमः प्रातःसवना-
दीनां सोमसवनस्थानानां 'किञ्चन' किञ्चिदपि 'धाम' 'पवते'

पूयते । तस्मादेवं ब्रूमहे,—इन्द्रमेवैते व्याप्नुवन्तीति । पञ्चम्या-
मेतदुदाहरणम् ॥

“इन्द्रस्य तु धीर्याणि प्रवोचुः यानि चकार प्रथमानि
वृजो । अहन्नहिमन्वपस्तर्दं प्रवक्षणा अभिमतु पर्वताना-
नाम् ॥”—इति (ऋ० सं० १, २, ३६, १) । हिरण्यसूपस्त्रेय-
मार्यम् । निष्क्रेषण्ये शस्यते । ‘इन्द्रस्य’ अहं ‘धीर्याणि’
वीरकर्माणि ‘प्रवोचम्’ । ‘यानि’ ‘चकार’ ‘प्रथमानि’ अज्ञ-
तपूर्वाणि अन्यैः । ‘वृजो’ वज्रसंयुक्ताः । ‘अहन् अहिम्’ घ्नन्
मेघम् । ‘अनु ततर्द अपः’ वर्षार्थे पुनः पुनश्च ‘प्राभिमतु’ ।
‘वक्षणाः’ उदकवहनधिराः ‘पर्वतानाम्’ मेघानाम् । एव-
मादीनि धीर्याण्यहमिन्द्रस्य प्रवोचमिति । पञ्चमामेतदुदा-
हरणम् ॥

“इन्द्रे कामा अयंसत दिव्यासः पार्यिवा उत । त्व मू पु
वृणता नरः ॥”—इति । हे स्तोतारः ! ये दिव्याः कामाः,
ये च पार्यिवाः, ते इन्द्रे एव उपनिबद्धाः, तं प्रार्थयत, स हि
कामानामीष्टे । ‘त्व मू पु’ तं सुहु कामप्राप्त्यर्थं ‘वृणत, स्तुत,
हे ‘नरः ।’ । सप्तम्यामेतदुदाहरणम् ॥

उक्तं परोक्षकृतमन्त्रलक्षणं सोदाहरणम् ॥

अधुना प्रत्यक्षकृतमन्त्रलक्षणमुच्यते, तदधिकारार्थेऽयम् ।
‘अथ’शब्दः । “अथ प्रत्यक्षः—सर्वनाम्ना” । ‘मध्यमपुरुष-
योगाः’ मध्यमेन पुरुषेण संयुक्ता ये मन्त्राः, ते प्रत्यक्षकृताः ।
‘त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना’ संयुक्ताः, ते च प्रत्यक्षकृताः । तत्र
त्वमिष्येव श्रूयते, तत्राविद्यमानोऽपि मध्यमः पुरुषोऽप्या-
हायैः, यत्र तु मध्यमः पुरुषः श्रूयते, तत्राविद्यमानमपि
‘त्वम्’—इत्येतत् सर्वनामाध्याहाय्यम्, सम्बन्धिशब्दत्वाद-

नयोः । “त्वमिन्द्र बलादधि” “वि न इन्द्र सधो जहि”—
“इति” चेते उदाहरणे ।—

“त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जायस ओजसः । त्वं हृषन्
वृषेदसि ॥”—इति (ऋ० स० ८, ८, ११, २) । देवजासयः
सुक्तं ददृशुः । तत्रेय महारात्रिके पथ्याये प्रशास्तु स्तोत्रे
विनियुक्ता । हे ‘इन्द्र’ । ‘त्वम्’ ‘बलादधि जायसे’ ‘सहसः’
‘ओजसः’ तेजसः । किञ्च, त्वं हे ‘हृषन्’
वर्धितः । ‘हृषा असि’ वर्धिता असौत्यर्थः ॥

“वि न इन्द्र सधो जहि नीचा यच्छ घृतन्यतः । यो
अस्मा अभिदासत्यधर गमया तमः ॥”—इति (ऋ० स० ८,
८, १०, ४) । शासस्य भारद्वाजस्येयमार्पम् । वैश्व-
धस्य हविषो याज्या । हे ‘इन्द्र’ ! ‘वि जहि’ ‘न’ एतान्
‘सधः’ सधकर्तृन् शत्रून् । किञ्च, ‘नीचा’ नीचै ‘यच्छ’ तान् ।
‘घृतन्यत’ यैऽस्माभिः सह घृतन्यन्ति, घृतना कर्तुमिच्छन्ती-
त्यर्थः । किञ्च, ‘योऽस्मान्’ ‘अभिदासति’ अभ्युपक्षयितु-
मिच्छतीत्यर्थः । तम् ‘अधर’ ‘तमः’ ‘गमय’ नाशयेत्यर्थः ।

“अद्यापि ०—० स्तोतव्यानि” । युष्मज्जयोगैर्हि कचित्
स्तोतारं सम्बध्यते । तद्यथा,—“मा चिद्वन्द्वं विशसत”
‘कख्वा अभि प्रगायत’ “उणु प्रेतं कुशिकाष्टेतयध्वम्”—
इति” चैतान्युदाहरणानि ।—

मा चिद्वन्द्वं विशसत सखायो मा रिषस्यत । इन्द्र
मेत् स्तोत्रा हर्षण सर्वा सुते सुहृन् कथा र्च ग्रंसत ॥”—
ति (ऋ० स० ५, ७, १०, १) । प्रगाथस्येयमार्पम् । बृहती ।
प्राशौत्तिषु विनियुक्ता । हे स्तोतार ! ‘सखाय !’ ‘मा’
‘पश्यत्’ किं ‘चित्’ अपि ‘विशसत’ विविधाभिः स्तुतिभिः ।
‘मा’ च ‘रिषस्यत’ चेतसामागच्छत अन्यद् देवतान्तरम् ।

किमर्चि ? 'इन्द्रम् इत्' इन्द्रमेव 'हवणं' वर्धितारं 'स्तोत'
स्तुत । 'सचा' सहभूताः, एतस्मिन् 'सुते' सोमे । 'सुहुः'
सुहुष हे होतारः । 'उक्था' उक्त्यानि 'च' 'शंसत' ॥

“क्रीलं वः शर्धो मारुत मनुर्वीणं रथेशभम् । कण्वा
अभि प्रगायत ॥”—इति (ऋ० स० १, ३, १२, १) । कण्व-
स्येयमार्षम् । क्रीलीनस्य हविषो याज्वा । 'क्रीलं' शत्रूनपि
दृष्ट्वा यत् क्रीडनशीलम्, 'मारुतं' 'शर्दः' बलम्, 'मनुर्वीणम्'
अगाधितमन्यत्र, स्वप्रभावयुक्तमेवेत्यभिप्रायः, 'रथेशभं' रथे
स्थितं शोभिष्ठम्, हे 'कण्वाः' मेधाविनः ऋत्विजः । एतत्
'अभिप्रगायत' एतत् 'वः' ब्रवीमि ॥

“उपप्रेतं कुशिकाचेतयध्वमश्वं राये प्रसुञ्चता सुदासैः ।—
राजा हव्रे जद्वनत् प्रागप्रागुदया यजाते वरु आ पृथिव्याः ।”
इति (ऋ० स० ३, ३, २१, १) । विश्वामित्रस्येयमार्षम् । हे
'कुशिका' स्तुतिकोटार ऋत्विजः । 'उपप्रे' 'इत' गच्छत ।
'चेतयध्वम्' विजानीध्वमेतत्,—यथैषः 'राजा' 'हव्रे' शत्रुं
'जद्वनत्' हतवान्, सर्वासु दिक्षु, 'अथ' एवं सर्वहन्ता अमित्रो
भूत्वा 'वरु' अष्टे प्रदेशे 'पृथिव्याः' 'यजाते' यजते । ते यूय-
मेतद् विज्ञाय उपपगच्छत । उपपगत्य चैतमाश्वमेधिकम्
'वध्वम्' 'प्रसुञ्चत' उत्सृजत, विधानतः प्रोष्याश्वमेधयागाय ।
योऽयमेतस्मिन् 'सुदासै' कल्याणदाने वर्त्तते ।

एवमेतेषु युजद्गुणपदप्रयोगेषु मन्त्रवाः स्तोतारः स्तोत-
व्यानि तु यानि दध्यतान्तानि, तानि परोक्षकृताभिसम्ब-
धीनि । एवमवश मन्त्रजातमुपेक्षितव्यम् ॥

“यथा —योगाः” । उत्तमं पुरुषेण या ऋचो
ब्रूताः, ता आध्यात्मिकवः । “यद्—नाम्ना” या उक्ताः,
ताथ आध्यात्मिकवः । अत्रापि यथाहमित्येतत् सर्वनाम श्रूयते,

तत्राविद्यमानमपि श्रुतमपुरुषसम्बद्धमाख्यातपदमध्याहर्त-
व्यम्, यत्र श्रोतमपुरुषसम्बद्धमाख्यातपदं श्रूयते, तत्राविद्य-
मानमपि 'अहम्'—इत्येतत् सर्वनाम अध्याहार्यम्, सम्बन्धि-
शब्दत्वादनयोः ॥ २ ॥

यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठौ लवस्तुतं वागामृणीय-
मिति परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा
भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिका अथापि स्तुतिरेव
भवति नाशौर्वाद इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोच-
मिति यथैतस्मिन् सूक्तेऽध्यायाशौरेव न स्तुतिः
सुचक्षा अहमक्षीप्यां भूयासं सुवर्चा सुखेन
सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति तदेतद्बहुलमाध्व-
र्यवे याज्ञेपु च मन्त्रेष्वपि शपथाभिशापौ ।
अद्या सु'रीय यदि यातुधानो अस्मि । अथा स
वीरैर्दशभिर्वि शू'या इत्यपि कस्यचिद्भावस्या-
चिण्यासा । न मृत्युरा'सीदमृतं न तर्हि ।
तम आसीत्तमसा गूलहमग्रै । अथापि परि-
देवना कक्षाच्चिद्भावात् । सुदेवो अद्या प्रपते-
दनादृत । न विनानामि यदि वेदमस्मीत्यपि
निन्दाप्रशंसे । केवलाघो भयति केवलादौ ।
भोवस्येदं पुष्करिणी'व वेश्मेत्येवमक्षस्तुते
दूतनिन्दा च कृपिप्रशंसा चैवमुच्चावचैरभि-

प्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

“यथा एतत्” उदाहरणत्रयमाध्यात्मिकम्,—“इन्द्रो०—
मिति” एवमादि । एवमप्यन्येऽप्याध्यात्मिका मन्त्रा उपेक्षि-
तव्याः ।

विकुण्ठा नाम आसुरी बभूव, तस्याः किल तपसः प्रभा-
वेषापत्यत्वमिन्द्र आजगाम, स वैकुण्ठो नाम बभूव । तस्या-
त्मस्तुतिसयुक्तमेवमादि ब्रह्मा प्रादुरभूत्,—“अहं भुवँ वसुनः
पूर्व्यं सतिरहं धनानि संजयामि शश्वतः । मां हवन्ते पितरं
न जन्तवोऽहं दाशुषे विभजामि भोजनम् ॥”—इति (अ०
स० ८, १, ५, १) । ‘अहम्’ एव ‘भुवम्’ अभवम् ‘वसुनः’ धनस्य
‘पूर्व्यः’ प्रथमः ‘पतिः’ । किञ्च, साम्प्रतमप्यहमेव पतिः ।
‘अहम्’ एव च शश्वभ्यः सकाशात् समस्तानि ‘धनानि’
‘संजयामि’ । ‘शश्वतः’ नित्यकालमेव । किञ्च, ‘माम्’ एव
‘हवन्ते’ आशुयन्ति ‘पितरं न’ पितरमिव, तासु तास्वार्त्तिषु
‘जन्तवः’ मनुष्याः । किञ्च, ‘अहम्’ एव ‘दाशुषे’ दत्तवते
इवींषि, यजमानाय ‘विभजामि’ यद्यार्हे ‘भोजनम्’ धन-
मित्यर्थः ।

“इति वा इति से मनो गामर्षं सनुयामिति । कुवित्
सोमस्यापामिति ।”—इति (अ० स० ८, ६, २६, १) ।
नवसूक्ते स एव सवो ब्रवीति,—‘इति वा इति’ एवञ्चै-
वञ्च ‘मे मनः’ वर्त्तते । आह,—कथम् ? इति । उच्यते,—‘गा-
मर्षम्’ गां च षण्ठं च ‘सनुयाम्’ सम्भोजयेयम् एतान् यजमा-
नानिति । अथैवमतितरां प्रत्युपकाराभिप्राये सति किमर्थं
ब्रूते ? ‘कुवित्’ बहु षण्ठं ‘सोमस्य अपाम् इति’ ।

“अहं हृद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्वे हत विश्वदेवेः ।

अहं मित्रावरुणोभा विभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमग्निर्नोभा ॥
—इति (अ० सं० ८, ७, ११, १) । वागाभृषीये वागेव
ब्रवीति । ‘अहम्’ एव ‘रुद्रैः’ ‘यसुभिः’ ‘आदित्यैः’ ‘विश्व-
देवैः’ विश्वैश्च देवैः सह भूता ‘वरामि’ स्तुतिरूपेण । ‘अहम्’
एव मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ‘उभा’ उभावपि, ‘इन्द्राग्नी’
‘अश्विनौ’ अश्विनौ च ‘उभा’ उभावपि ‘विभर्मि’ हविषा,
मत्पूर्वकं हविःसम्प्रदानं सर्वदेवताभ्य इत्यभिप्रायः ।

“परोक्षकृताः०—०प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्राः” भूयिष्ठाः शाखा-
न्तरेषु बहवः, “अल्पशः” क्वचित् “आध्यात्मिकाः” लक्ष्यन्ते ।
आत्मानमेव स्तोतव्यमधिकृत्य येऽभिव्यक्तास्त इह शास्त्रे
आध्यात्मिका उच्यन्ते ।

“अथापि” क्वचित् “स्तुतिरेव भवति” “नाशीर्वादः” तत्र
पुनराशीर्योन्या । किं कारणम् ? आशिषो ह्यर्थं स्तुतिः प्रयु-
ज्यते । आह,—किमुदाहरणम् ? इति । उच्यते,—“इन्द्रस्य
०—०स्तुते” (अ० सं० १, ७, २, १) । अत्र हि स्तुतिरेव श्रूयते,
नाशीः, सा पुनर्योन्येति प्रतिपादितम्—“अथापि” क्वचित्
“आशीरेव, न स्तुतिः” । तद्यथा,—“सुचक्षा०—०भूयासमिति”
—“तदेतत्” एवंलक्षणं मन्त्रजातम् “आध्वर्यवे” वेदे “बहुलं”
प्रायेण दृश्यते । “याज्ञेषु च मन्त्रेषु” कर्मकरणेष्वितरयोरपि
वेदयोरिष्टाशीरेव भवति, न स्तुतिरेव केवला, यन्नाप्याशीरेव
केवला, तत्रापि तस्यार्थस्य या देवतेष्टा, तस्याः स्तुतिर्योन्या ।
किं कारणम् ? न ज्ञानभिष्टुता देवता आशिषं समर्चयति ॥

“अथापि शपथामिश्रापौ” भवतः । “अथ्या सुरीय०—०
इति”—इत्येकमुदाहरणं द्वयोरपि । वसिष्ठः किल राक्षस-
स्त्वम्—इत्यभियुक्तः, सोऽन्यर्था शपथं प्रतिपेदे, परश्चाभिश्च-
श्राप ।

“अद्या सुरीय यदि यातुधानो अस्मि यद्वि वायुस्तप
पुष्टपस्य । अद्या स वीरैर्दृशभिर्वियूया यो मा मोघं यातु-
धानेत्याह ।”—इति (अ. सं० ५, ७, ७, ५) । अद्यैवाहं, मये,
‘यदि यातुधानः’ स्याम् ? यदि वा ‘आयुः’ ‘ततप’ तत्तवानहं
कस्यचिदपि पुरुषस्य । अथ पुनरयातुधानमेव मां सन्तं यो
सोघमनृतं यातुधानस्त्वमित्येवमाह, ‘सः’ ‘वीरैः’ पुत्रैः
‘दशभिः’ ‘वियूयाः’ वियूयात् वियुज्यतामित्यभिप्रायः ॥

“अद्यापि कस्यचित्” “भावस्य” अर्थस्य “आचिख्यासा”
मन्त्रेषु भवति । “न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अहं
आसीत् प्रकृतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्भान्यन्न
परः किं चुनासं ॥”—इति (अ. सं० ८, ७, १०, १) । प्रजा-
पतेः परमेष्ठिन आर्पम् । तम आसीदित्तीयञ्च । विष्टुप् ।
भाववृत्तम् ।

‘तर्हि’ प्रागुत्पत्तेरस्य जगतः ‘मृत्युः’ इत्ययं व्यपदेशः
‘नासीत्’ मर्त्यस्याभावात् । ‘न’ अपि ‘अमृतम्’ इत्ययं
व्यपदेश आसीत्, मृत्योरभावादेव । इतरतरापेक्षया हि मृत्यु-
यामृत च व्यपदिश्येते । ‘न’ एव ‘रात्र्याः’ ‘प्रकृतः’ प्रजा-
नम् ‘आसीत्’ इय रात्रिरिति । नापि ‘अहः’ । एते अपि
अहोरात्रे यतो भगवतो विवस्वत उदयास्तमयाभ्यामुपलक्ष्येते,
तदभावे ज्ञेते अपि नास्त्वामित्येतदुपपद्यते । आह,—अथ
किमासीत् ? इति । उच्यते,—अविशिष्टमप्रज्ञातम् ‘एकम्’
एव सर्वशक्तिमत् ‘मध्य’ आसीत्, तत्कार्यकारणाभावात्
‘अवातम्’ ‘आनीत्’ अनिति प्राप्तितीत्यर्थः, सति हि कार्य-
कारणभावे परमात्मनि या प्राणनशक्तिः सा पञ्चधा भिन्न-
माना प्राणापानादिभावमापद्यते, तदभावे न वातोऽस्तीति
अवातमनित्तीयुपपद्यते । ‘स्वधया’ अग्नेन अस्मिन्नेव पर-

मात्मनि या अत्र शक्तिः, तथा निमित्तभूतया प्राणि-
तोत्यवशिष्यते 'तत्' ब्रह्म । आह,—किमन्यदपि ततः
परस्तात् किञ्चिदासीत् ? नेत्युच्यते,—'तस्मात् इ अन्यत्' 'न',
'पर.' परस्तात् 'किञ्चन आस' किञ्चिदप्यासीत् । इदमेव
नावदतिक्लान्तसर्वविशेषं ब्रह्म व्यपदेष्टुमशक्यमतीऽपि पर-
स्तात् किमन्यद् भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

द्वितीयमुदाहरणमाचिख्यासायामेव । "तमे आसीत्
तमेसा गूळ्व्हमग्रेऽप्रकृते सलिलं सर्वमा द्रुदम्, । तुच्छेना-
भ्वपि हितं यदामीत् तपसस्तन्महिनाजायतैकम् ॥"—
इति (ऋ० स० ८, ७, १०, ३) । 'तमे आसीत्' अन्येनैव
'तमेसा' 'गूळ्व्हम्' निगूढम् अविशिष्टम् 'अप्रकृतम्'
अप्रज्ञातम् 'अग्रे' प्राक् सृष्टेरित्यर्थः, तदा हि न द्रष्टा, न
दर्शनम्, नापि दृश्योऽर्थ आसीदित्यभिप्रायः । सांख्यास्तु
तमे शब्देन प्रधानसाम्यापन्नं गुणत्रयसुख्यमानमिच्छन्ति,
ते हि परमार्थं सूत्रमधीयते,—“तमे एव खल्विदमग्रे
आसीत्” तस्मिन्स्तमसि चैवन्न एव प्रथमोऽध्यवर्तत”—इति ।
'सलिलं' सद्भावे लीनं 'सर्वमिदं' जगत्, सत्त्वावस्थैव भावस्यो-
परि लीनमासीत् । 'तुच्छेन' तुच्छेन सूक्ष्मीभूतेन पट-
मण्डपस्थानीयेन कर्मणा 'यत् अपि हितम्' इदमेव जगत्
'आसीत्' सर्गकालापेक्षितमनादिमत्त्वात् ससारस्य । 'तपसः'
तस्यैव कर्मणः 'महिना' महिम्ना महाभाग्येन कारणाव-
स्थायाम् 'एकम्' अपि 'सत्' अनेकधा उपस्थिते सर्गकाले
प्रतिनियतकर्मापभोगार्थम् 'अजायत' इति ॥

“अद्यापि परिदेवना, कस्मादित् भावात्,—‘मुदेषो अथ
प्रपतेदनाहत्’ ‘न धिलानामि यदि वेदमस्मि’—इति” ।
एदाहरणे ।

“सुदेवो अद्य प्रपतेदनाहत परावत परमा गन्तवाक्रम ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैन हका रभसासो अद्य ॥”
—इति (ऋ० स० ८, ५, ३, ४) । पुरुरवस आर्षम् । विष्टुप् ।
परिदेवना । ‘सुदेव’ स शोभनो देव स्यात्, यो ह्यनया
प्रियया उर्वश्या वियुक्तो भृगुप्रपातम् ‘अनाहत’ अनावर्त्त-
मान ‘अद्य प्रपतेत्’ । ‘परावत परमा गन्तवै क्रम्’ पति-
तश्च दूरात् दूरतर गच्छेत्, ‘अद्य’ अद्य गत्वा ‘शयीत’
मृतः सन् ‘निर्ऋते,’ भूमे ‘उपस्थे’ उपरि । ‘अधा’ अद्य
‘एन’ तामवस्थामापन्न ‘हका’ विकर्त्तितार भ्रष्टगालादय-
‘रभसास’ रभस्सन्तो वेगवन्तः ‘अद्य’ भक्षयेयुः । नाह सुदेवः
किन्तु स सुदेवो यस्तया वियुक्त एतामवस्थामाप्नुयादित्येव-
मेवा “परिदेवना” मशयोत्थापनम् ॥

“न विजानामि यदि ह्येदमस्मिं निष्प सर्वहो मनसा चरामि ।
यदा मार्गेन प्रथमजा कृतम्यादिद् वाचो अश्रुवे भागमस्या ॥”
—इति (ऋ० स० २, ३, २१, २) । दीघतमस आर्षम् ।
अस्थवामीये । ‘न’ एतत् अहं ‘वि’ विष्मष्ट ‘जानामि’—
‘यदि वा इदम् अस्मि’ कारण पर ब्रह्माख्यम् ? अथवा इदं
तत्कार्यं हैतमस्मीति । अनयो कार्यकारणयोर्द्वैताद्वैतयो-
रन्तरा यत्तमान ‘निष्प’ अन्तर्हित, अविद्यया ‘सर्वह’ च ।
अनेकै मन्देहप्रत्यूभि ‘मनसा’ उभे अपि हैताद्वैते ‘चरामि’
गच्छामीत्यर्थः । एव मति ‘यदा’ ‘मा आ यगन्’ माम् प्राग-
च्छेत् ‘प्रथमजा’ बुद्धिः, सा हि सर्वेन्द्रियेभ्यः प्रथम जागते
‘कृतम्य’ भगवत आदित्यस्य सभूता, तस्य हि प्रकृष्टा बुद्धिः,
प्रक्षीणमवसंशया, तया सर्वमिदमसंशयं परिज्ज्ञाय किमहं
कारणमतत्वं सत् हैतमतत्वं इति । तत् ‘अप्या’ कृतम्
पञ्चाभावा ‘वाच’ ‘भागम्’ अहम् ‘अश्रुवे’ अश्रुयाम्, यदिय

हृत्स्ना वागभिवदति तत्सर्वमहमाप्नुयामित्यर्थः ।

एवमयमात्मनिन्दापूर्वको विलाप परिदेवनेत्युच्यते, यदि
नाम एव स्यात् साधु स्यादित् ।

“अद्यापि” मन्त्रेषु “निन्दाप्रशसे” भवतः । तद्यथा,—
“केवलाघो भवति केवलादो” “भोजस्येद पुष्करिणीव वेश्मा”
—“इति” । एते उदाहरणे ।

“मोघमन्त्रं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्थं
तस्य । नार्थमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केव-
लादो ॥”—इति (ऋ० स० ८, ६, २३, १) । भिक्षुर्नामाङ्गिर
सस्तस्येयमार्थम् । विष्टुप् । अददतो निन्दा । ‘मोघ’ वित-
थम ‘अत्र’ ‘विन्दते’ प्राप्नोति । आह,—क ? इति । उच्यते,
—य ‘अप्रचेता’ अप्रवृद्धज्ञानः । ‘सत्यम्’ अहं ‘ब्रवीमि’—
‘वध इत्थं स तस्य’ वध एव सोऽन्नलाभस्तस्य, वरमलब्धं तेनाव-
मित्यभिप्रायः । किम्पुन कारणं मोघमसावनं विन्दते ?
इति । उच्यते,—‘न’ असौ ‘अर्थमणम्’ आदित्य ‘पुष्यति’
‘नो’ नापि ‘सखायं’ समानव्यानं मनुष्यम्, न देवान्
पुष्याति, नापि मनुष्यानिमित्यभिप्रायः । यत एवमतः ‘केव-
लाघो भवति’ स ‘केवलादो’ आत्मनैव केवलं योऽन्नमत्ति,
न देवपितृमनुष्येभ्यो ददाति, स केवलमघमेव प्राप्नोति ।
तदुक्तमन्यत्रापि,—“भुञ्जते तेऽह्यघ पापा ये पचन्त्यात्मकार-
णात्”—इति । तस्माद् वध एव स तस्यान्नलाभ इत्युपप-
द्यते, न ह्यसत्यत्वे प्रत्यवेयाददददवमित्यभिप्रायः, अन्नसंयोग
एव ह्यन्नं वधोऽभिप्रेतः ।—

केचित्त्वेन मनश्चात्मविदमप्रचेतसं मन्यन्ते, स ह्यग्निं
शरीरे विवर्क्षितः । ‘न’ अर्थमणम्’ आदित्वान्तरपुरुषं भीकार

पश्यति, 'नो' नापि 'सखायं' प्राणवायुम्, स हि भुञ्जमानोऽङ्गे करणभावं पुण्यातीति सखा, केवलं, त्वसावविदानात्मानमेव भोक्तारमत्र पश्यति, अतः सः 'केवलाघो भवति' यदि स देवताः पश्येदेव ता अन्नभोक्त्रीः, स हि तत्र भुक्तेन न केवलाघः स्यादिति ।

“भोजायाश्च सं सृजन्त्याशं भोजायास्ते कन्या ३ शुभमाना । भोजस्येदं पुष्करिणीं च यस्मि परिष्कृतं देवमानेन चित्रम् ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ६, ४, ५) । दक्षिणा नाम प्रजापतेर्दुहिता, तया सूक्तमात्मनः स्तुतिसम्बद्धं दृष्टम् । तत्रैषा विष्टुप् । दाढप्रशंसा । ‘भोजाय’ राज्ञे ‘अश्वम्’ ‘आशु’ शोभं ‘ससृजन्ति’ सम्मार्जयन्ति स्नापयन्ति भृत्याः । किञ्च, ‘भोजाय’ उद्वह्नार्थमन्यान् वरानपास्य ‘शुभमाना’ स्वलङ्घिता शोभमाना ‘कन्या’ ‘आस्ते’ स हि तामहंतीत्यभिप्रायः । किञ्च, ‘भोजस्य’ ‘इदं’ ‘यस्मि’ गृहं ‘परिष्कृतं’ संस्कृतं ‘पुष्करिणी इव’ ‘देवमाना इव’ पुष्करैर्देवतं विमानमिव ‘चित्रं’ चायनीयमित्यर्थः । तदेतत् सर्वमप्यस्य जन्मान्तरप्रतिविशिष्ट-दक्षिणासहितात् कर्मणोऽन्येभ्यः कर्मभ्यः सखायरात् फलातिरैक्यमित्येवमेवा दक्षिणाप्रशंसा ।

यद्येवमिह मन्त्रद्वये निन्दा प्रशंसा च, “एवमघसूक्तो द्यूत-निन्दा च कृषिप्रशंसा च” भवतीति विषयोपप्रदर्शनार्थमाह ।

“भुचैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्त्रिक्ते रमस्त्रिक्ते मन्त्रमानः । तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मन्त्रे विचष्टे सवितायमर्थः ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ८, ५, ३) । भूजवाभ्यामा अन्नपुनस्तस्येयमार्घ्यम् । विष्टुप् । ‘अचैः मा दिव्यः’—इति अन्नदेवनप्रतिषेधः, तत्र हि बहवोऽनर्थाः सन्ति । ‘कृषिमित् कृषस्त्रिक्ते’—इति कृषिविधानम् । तस्यां हि बहवो गुणाः

सन्ति । 'वित्तं रमस्व' स्वल्प एवोपार्जिते 'बहु' एतदेवेति 'मन्यमानः' मा यित्तलोभेन दीव्यः, निजमपि वित्ते हारयिष्यसि, कृषिं, पुनरेतस्मात् कारणात् कृषस्व । हे 'कितवं !' 'तत्र' तस्यां कृषी 'गावः' सन्ति, 'तत्र' तस्यां च 'जाया' । 'तत्' पुनरेतत् 'मे' मम 'सविता' देवः, 'अर्थः' ईश्वरः, 'वि' श्रुतिस्मृत्यनुशासनद्वारेण विविधमनेकप्रकारम् आ 'चष्टे' उभे अपि हीमे श्रुतिस्मृती मन्वादिद्वारेण आदित्यान्तरपुरुष-प्रभवे एव, अत इदमुक्तं सवितैवैतन्मम विचष्ट इति ॥

“एवम्” अनेन प्रकारेण “उच्चावचैरभिप्रायैः” बहुभिः, अथवा प्रहृष्टाप्रकृष्टमध्यमैः मन्त्राभिव्यक्तिनिदानभूतैः “ऋषीणां” “मन्त्रदृष्टयः” मन्त्रदर्शनानि “भवन्ति” विद्यमानानामेव हि मन्त्राणामुपयो येन केनचिन्निमित्तेन निदानभूतेन निन्दाहर्षशोकप्रशंसादिना मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति, न तु कर्त्तार इत्यभिप्रायः । तदप्यार्पानुक्रमस्थां निदानमार्गं च उभयमुपेक्षितव्यम्, परिज्ञातार्पनिदानो हि सुखमनेकविषयं मन्त्रार्थमवबोधुं शक्नोतीति । तदेतदिह सूचणोद्देशतो भाष्यकारेण प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥

तद्योऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपत्तौ रौक्षा यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्त्यथान्यत्र यज्ञात् प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति नैरुक्ता अपि वा सा कामदेवता स्यात् प्रायोदेवता वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यं याज्ञदैवता

मन्त्र इत्यपि ह्यदेवता देवतावत् स्तूयन्ते यथा-
श्वप्रभृतौन्योपधिपर्यन्तानि ॥ ४ ॥

“तद् ये अनादिष्टदेवता मन्त्राः” । इहैतदुक्तम्,—“यत्-
काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते,
तद्देवतः स मन्त्रो भवति”—इति । तदेतद् प्रकटदेवतालक्षणेषु
मन्त्रेषु मन्त्रदेवतालक्षणमुपपद्यते, ये त्वनादिष्टदेवतालिङ्गा
मन्त्राः, तेषु देवताः कथमन्वेष्ट्याः ? इति तदेतद् विचार्यत
इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः । ये अनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः, “तेषु”
“देवतोपपरीक्षा” देवताया अतः पर परीक्षा उपपत्तितो
वर्तिष्यत इति वाक्यशेषः ।

“तद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा, तद्देवता भवन्ति” ।
यद्देवतः स यज्ञो यस्मिन् यज्ञे ते अनाविष्कृतदेवतालिङ्गा
मन्त्रा विनियुज्यन्ते, तद्देवता एव हि ते भवन्ति । तद्यथा,—
“आग्नेयोऽग्निष्टोमः”—इति श्रूयते, तत्र योऽनाविष्कृतदेवता-
लिङ्गो मन्त्र स्यात्, स आग्नेय एव स्यात्, प्रकरणाद्वि मन्दि-
र्यदेवतेषु देवतानियम इति न्यायः । “यज्ञाङ्गं वा” । प्रातः-
मधने यो विनियुज्यते स आग्नेयः, यो माध्यन्दिने स ऐन्द्रः,
यध्नुतीयमवने स सादित्यः ।

आह,—“अथ अन्यत्र यज्ञात्” कथं मन्त्रेषु देवतापरि-
ग्रहमिति अथ पुनरन्यत्र यज्ञाद् ये वर्तन्ते, येषामुच्चार-
प्रयोगः, “उच्छ्रवयज्ञो वा एव”—इत्युच्छ्रवतामपि दर्शयत्येव
ब्राह्मणम् । तेषु उच्छ्रवप्रकरणप्रयोगेषु पाचस्तोमप्रयोगविनियो-
गकल्पेषु,—“किं ब्राह्मणस्य पितरं पृच्छसि किञ्च मातरम् ।
तुः । वदस्मिन् वीर्यं स पितामहः ॥”—इत्येवमादिषु कथम-
न्वेष्ट्या देवता ? इति । शृणु,—“याज्ञापत्याः” ते मन्त्रा “इति

याचिकाः” मन्यन्ते । किं कारणम् ? अनिरुक्तो हि प्रजापतिः, अनिरुक्तदेवतालिङ्गाय मन्त्रा इत्येतस्मात्सामान्यात् । “नाराशंसाः” ते “इति नैरुक्ताः” मन्यन्ते । नराशंसोऽग्निर्यज्ञो वा । वक्ष्यति हि,—यज्ञ इति कात्यव्यः अग्निरिति शांकरपूणिः—इति । यज्ञशब्देन च विष्णुरुच्यते “विष्णुर्वै यज्ञः” इति ह विज्ञायते । “अग्निर्हि भूयिष्ठभाग् देवतानाम्”—इति, यतोऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्र आग्नेयः स्यात् । सर्वदेवताग्रयणाच्च “अग्निर्वै सर्वा देवताः” अत्र ये सर्वा वसन्ति देवतेति, ह विज्ञायते । यस्मिन्नपि पक्षे नाराशंसो यज्ञः, तस्मिन्नपि पक्षे यज्ञप्रभवत्वादस्य जगतो यज्ञस्य श्रेष्ठम्, अपरिग्रहश्च श्रेष्ठगामीति न्यायः । केचित्तु ‘येन नराः प्रशम्यन्ते, स नाराशंसो मन्त्रः’—इति पश्यन्तो मनुष्यस्तुतयस्ता इत्येतं मन्यन्ते । तदुक्तम्, न हि मनुष्याणामनाविष्कृतलिङ्गैर्मन्त्रैः स्तुतिरुपपद्यते, दुर्बोध्यत्वात् तेषामल्पबुद्धित्वाच्च मनुष्याणामिति ।

“अपि वा सा कामदेवता स्यात्” । अपि वैवमन्यया स्यात् सा ऋक्, स मन्त्रः, योऽनाविष्कृतलिङ्गः, स कामदेवतः स्यात्, कामतो होच्छातस्त्रास्मिन् देवता कल्पयितव्येत्यभिप्रायः । किं कारणम् ? गुणपदमयो हि सः, न हि तत्र देवतासंविज्ञानपदम् अन्यतमदेवताविशेषप्रस्थापकमस्ति, यतो विशेषात् कात्याघ्निकेकस्यां देवतायामन्याभ्यो व्याहृत्यावतिष्ठेत, गुणपदानाच्च सर्वेषां सर्वदेवताग्रयत्वादैश्वर्ययोगात् सर्वासां देवतानामिति ।

“प्रायोदेवता वा” तस्मिन् मन्त्रे स्यादिति वाक्यशेषः । प्राय इति ह्यधिकार उच्यते । यद्देवताधिकारे ह्यध्ययनपाठानुक्रमे योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रो भवति, स तद्देवत एवेति बोद्धव्यम् । तद्यथा,—अग्न्यधिकारि, वर्त्तमाने आग्नेय

एव मन्त्री भवति, इन्द्राधिकारे चैन्द्र एवेति । अथवा प्राय इति बाहुल्यमुच्यते । तद्यथा,—अमृतप्रायो देवदत्त इत्युक्ते अमृतबहुल एवेति गम्यते । एवमिहापि प्रायोदेवतेत्युक्ते बहुलदेवतेति स्यात् । किं कारणम् ? “अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके” अस्ति हीयं लोके बहुलस्य भूयस्त्वेन प्रसिद्धिः । निर्दिष्टेभ्यो द्रव्येभ्यो यदन्यदवशिष्यते, तत् साधारणं भवति । तद्यथा, कथित् निर्दिशति,—इदं मे “देवदेवत्वम्” द्रव्यम्, इदं मे “अतिथिदेवत्वम्” इदं मे “पितृदेवत्वम्”—इति । तत्रैवं निर्दिष्टे ततो राशेर्यदन्यदवशिष्यते, तद्देवपितृमनुष्याणां साधारणं भवति । तथा चरुनिर्वपणकर्मणि इदं देवतानामिति निरुक्तमभिमृश्येदं नः सहेति शेषमभिमृशति सर्वसाधारणत्वप्रस्थापनार्थम्, एवमिहाप्यादिष्टदेवताल्लिङ्गान्मन्त्रराशेर्योऽन्योऽनादिष्टदेवताल्लिङ्गो मन्त्रराशिः स्यात्, सर्वसाधारणत्वाद् बहुदेवतो वेश्वदेवः स्यादिति ॥

आह,—कः पुनरेतस्मिन् विचारे निययः ? उच्यते,—“याज्ञदैवतो मन्त्रः” योऽनाविष्कृतदेवताल्लिङ्गो मन्त्रः स याज्ञो वा स्याद् दैवतो वा । “विष्णुर्वै यज्ञः”—इति ह विज्ञायते । विष्णुः पुनरादित्य एव नैरुक्तानाम्, द्युस्थाने समाम्नानात्, “यश्च किञ्चित् प्रवृद्धितमादित्य-दमेव तत्”—इति हि वक्ष्यति । तस्मादादित्यदेवतः स मन्त्रः, इति स्यात् । अथवा दैवतः स मन्त्रः, देवता अस्मिन् देवतेति दैवतः, अविशिष्टं हि देवतात्वमग्नावेवं सर्वदेवताभिवादात् “अग्निर्वै सर्वा देवताः”—इति ह विज्ञायते, “अग्निर्वै देवतानां भूयिष्ठभाक्”—इति च । ‘अपरिग्रहं च प्रधानगामि’—इति न्यायः, तस्मादाग्नेयः स मन्त्रः स्यादिति ॥ तद्यदुपोद्घात उक्तम् “नारायंसा इति नैरुक्ता,”—इति, तदेव कात्यायन-

शाकपूणिमतेनावधृतं यज्ञोऽग्निर्वेति, तौ हि नैरुक्ताविति ॥

“यद्देवतं स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति”—
इत्येवमादीनामपरो व्याख्यामार्गः ।—‘यद्देवतं स यज्ञं’ यद्दे-
वतं प्रधानं हविः, तद्यथा,—प्रकृतावेन्द्रं सान्नाय्यं माहेन्द्रं वा,
तत्संस्कारपरा इषेत्वादयः (य० वा० स० १, १), तेनाविष्कृ-
तदेवतालिङ्गा ऐन्द्रा एव भवन्ति, माहेन्द्रा वा । यद्देवते
चाधिकारे चोदकेन प्रदिश्यन्ते, तद्देवता एव भवन्ति । तद्यथा,
—कुविदङ्गेति प्राजापत्यग्रहणे विनियोगात् प्राजापत्य एव
भवति । यज्ञाङ्गं वेत्याधाराद्यभिप्रायेण । “ऋषभोऽसि शाकरो”
—इत्यनाविष्कृतदेवतालिङ्गं पूर्णसुचासादनमन्त्रं, सौचे
विनियोगात्, तस्य च प्राजापत्यत्वात् प्राजापत्य ॥

“अथान्यत्र यज्ञात्” । कान्यत्र यज्ञात् कर्मणो मन्त्राणां
विनियोगः ? उपाकरणब्रह्मयज्ञजपप्रायश्चित्तेषु नैष्ठिकब्रह्मचर-
रिण्य । ‘यो ह वा अविदितार्थेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण
याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्चयति, गर्त्तं वा पतति,
प्रवामीयते, यातयामान्यस्य छन्दासि भवन्ति’—इति प्रत्यषाद्य-
श्रवणात् सर्वत्रान्वेष्ट्या देवतेत्यारब्धयनया च यज्ञादिति ॥

“प्राजापत्या इति याज्ञिका” । प्राजापतिस्तेषुपाकरणा-
दिकर्मसूपास्य इति याज्ञिका मन्यन्ते, स ह्यनिरुक्त इत्यनि-
रुक्ततासामान्यात् । “नाराशसा इति नैरुक्ता” सौर्या वा
आग्नेया वेति । “अपि वा सा कामदेवता स्यात्” अनाविष्कृ-
तदेवतालिङ्गे मन्त्रे या विचार्यते देवता, कास्मिन् देवता
स्यात् ? इति, सा कामतः कल्पया, इच्छात इत्यर्थः । गुणपद-
मयत्वात् तस्य । न मन्त्रशक्त्यसामर्थ्याद् देवता नियम्यते तच्च,
किन्तु हि ? प्रयोक्तुरिच्छासामर्थ्यात् । अथवा प्रयोक्ता यत्का-
मस्तु प्रयुङ्क्ते, तस्य कामस्य या देवता अधिपतिः, तामेव

तस्मिन्मभिसन्दधीत । “प्रायो देवता वा” समानमेव
पूर्वेण ।

“अपि ह्यदेवता देयतावत् स्तूयन्ते” । “यत्काम अपि
यस्या देवतायामार्यपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते”—इति
मन्त्रदेवतालक्षणमुक्तम्, तदुपपद्यते देवानामार्यपत्यसम्ब-
न्धात्, अनाविष्कृतदेवतेष्वपि सविज्ञातपदाभावात् कल्प्यते
देवता कामस्य अधिपतिरपि । यत्र तु स्फुटम् अदेवता देव-
तावत् स्तूयन्ते ननु तत्रैतल्लक्षणं व्याहन्यते ? तद्यथा,—
“अश्वप्रभृतो न्योषधिपर्यन्तानि” । एतस्मिन् वर्गे कानिचित्
तत्त्वानि, कानिचिद् द्रव्याणि, अग्नादीनि सत्त्वानि,
अक्षादीनि द्रव्याणि । तानि च पुनरासन्नमर्थं चेतयन्ते,
नातीतम्, नानागतम् इति आत्मनोऽपि च द्विताहितं न
प्रतिपद्यन्ते । तानि कथमभिष्टुतानि, स्तोत्रभिमतस्यार्थस्य
पतित्वं करिष्यन्ति ? न हि तानि स्तुतिनिन्दे विशेषतो
विदुः । अपिचाग्नादिषु चितिरपि काचिदस्ति, न त्वच्चा-
दिष्वसावस्ति ॥ ४ ॥

अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि स न मन्येतागन्तूनि-
वार्थान् देवताना प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति साहा-
भाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयत
एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि च
सत्त्वानां प्रकृतिभ्रमभिर्षट्पथं स्तुवन्तीत्याहुः
प्रकृतिसार्वनाम्नाच्चेतरेतरजन्मानो भवन्तीत-
रेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मै-

वैर्षा रथो भवत्यात्माश्च आत्मायुधमात्मेपव
आत्मा सर्वं देवस्य देवस्य ॥ ५ (४) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७, १ ॥

तस्मात् “स” शिष्य मेधावी “न मन्येत” न जानीयात्,
—सम्यगविरुद्धमतहृत्क्षेण लक्षणमुच्यत इति । अपि च
सुतरा न मन्येत,—“यागन्तूनिवार्धान् देवतानाम्” मन्य-
मान । लोके तावदेते मनुष्याणामनित्यानामश्वाद्योऽर्था,
आगन्तव्य अपायिनयानित्या । तद्यदि देवतानामप्येवमव,
ततस्तासां तेषां चानित्यत्वात् स्तुतिरनयिका । अपि च
“प्रत्यक्षदृश्यमेतत् भवति” प्रत्यक्ष एवेतत् दृश्यते । यथा—
उपकरणमश्वाद्य उपकर्तव्या मनुष्या । देवतानामपि
चेन्द्राग्निसूर्यप्रभृतीनामुपकरण हरिरोहिदरित्प्रभृतयो-
ऽश्वा । तस्मादुभयेषामुपकरणोपकर्तव्यतासामान्यात् मनु-
ष्याश्चदनित्यत्वमिति युक्तम् ।

यत् स शिष्यो न मन्यते नैतत् सम्यग् विधीयत इति,
तस्मात् प्रतिसमाधातव्यमित्युपोदित्य उत्तरमुच्यते,—“माहा-
भाग्यात् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयत” यस्मात्,
तस्मात् सर्वमेतत् सम्यागति । भज्यत इति भाग सेव्यत
इत्यर्थः । तत् पुनरैश्वर्यं महत् । “अणिमा महिमा लघिमा
प्राप्ति प्रकाश्यमव च । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च यत्र कामावसा-
यिता ॥”—इत्येवमनेन महदैश्वर्येण भज्यते । महदेतदैश्वर्यं
भजत इति वा महाभागा देवता, तद्भावी माहाभाग्यम्,
तस्मात् माहानाग्याहेतोरकोऽपि सन देवतात्मा बहुधा
ऋयते, प्रकृतिभेदेन वा अप्रकृतभेदेन वा ददमान, निगमो-

ऽपि हि भवत्यैश्वर्य्यप्रस्थापकः,—“रूपं रूपं मूर्तया जीम-
वीति मायाः कृत्स्नानस्तत्त्वं १” पट्टिस्त्वाम् । त्रिर्यद्विषः
परिसुद्धत्तमाग्रात् खैर्मन्त्रैरर्त्तुपा ऋतावा ॥”—इति (ऋ-
सं० ३, ३, २०, ३) । यथा यथा च लक्ष्यं तथा लक्षणं प्रवर्त्त-
यितुमर्हति, दृष्टानुविधानाच्छन्दसः, छन्दसि हि लक्ष्ये यावद-
भिधानं देवतानानात्वविधिव्यवस्था । संवादसूक्तानि च कथा-
शुभादीनि इन्द्रमरुदादिसंवादव्यपदेशहेतुना गमयन्ति, तद-
शक्यमपासितुम् । तथा त्रिस्थानानां यान्यसद्वरवर्त्तीनि हवि-
र्षहनरसादानलक्षणान्यग्नीन्द्रसूर्याणां कर्माणि लिङ्गान्यर्थ-
दर्शनहेतूपहंजितानि त्रित्वं गमयन्ति, तदपि चाशक्यमपा-
सितुम् । तथाचैकात्म्यमिन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमित्वाद्ययो
गमयन्ति निगमाः,—“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरयो दिव्यः
स सुपुर्णो गुरुत्मान् । एकं सद विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं
युमं मातुरिष्वानमाहुः ॥”—इति (ऋ० सं० २, ३, २२, ६) ।
तदप्यशक्यमपासितुम् । त्रिष्वपि चैतेषु पक्षेषु ऐश्वर्य्यमप-
रिहीयं देवतायाः । तत्रैवं सत्यैकात्म्यं तावदाश्रित्य प्रति-
समाधानम् ।—

“एकस्यात्मनोऽन्यो देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति” । माहा-
भाग्यादेकस्य देवतात्मनः प्रकृतमेदेन चाप्रकृतिमेदेन चेति ।
चेतनाचेतनविकरणधर्मित्वादात्मानं विकुर्वतोऽस्य अन्ये देवाः
प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अग्नीन्द्रसूर्याणां परस्परापेक्षमन्यत्वम्,
अनन्यत्वं त्वेकेन देवतात्मना महता सह । यथा घटादीनां
मृदा, न ह्यङ्गितमङ्गान्यतिरिच्यन्ते, मेदेनापहृणात् । न
चाङ्गान्यनपेक्ष्य प्रत्यङ्गानि भवन्ति, न ह्यधिष्ठानमनपेक्ष्य प्रत्य-
धिष्ठानं नाम भवति । तस्मादग्नीन्द्रसूर्यात्मकस्य देवतात्मनो-
ऽङ्गानि,—जातवेदोवायुभगप्रभृतीनि, अङ्गन्यथप्रभृतयश्च प्रत्य-

ज्ञानि । स एष महानात्मा अग्नीन्द्रसूर्याद्यङ्गप्रत्यङ्गभावेन
ब्रूहमनुभवन् एकोऽपि सन् बहुधा स्तूयते ॥

“अपि च” एवं कृत्वा “सत्त्वानाम्” अष्टादीनां “प्रकृति-
भूमभिः ऋषयः स्तुवन्तीत्याहुः” । प्रकियन्ते अस्यां सर्वे
विकारा इति प्रकृतिः, स सत्तालक्षणो महानात्मा हिरण्य-
गर्भ इति । वक्ष्यति हि,—“स एष महानात्मा सत्तालक्षणः,
तत् परम्, तत् ब्रह्म—० स भूतानां सैषा भूतप्रकृतिः”
—इति । तस्या भूमा बहुत्वम्, अनेकधा विपरिणामः ।
स्यावरजङ्गमभावेन । प्रकृतेर्भूमानि बहुत्वानि यानि सत्त्वानां
तैरनन्यविषयत्वं पश्यन्तः कार्यकारणयोरनन्यत्वात् कारण-
महिमभिः तान्यष्टादीन्यभिष्टुवन्तीत्याहुरात्मविदः । तद्यथा,
—“द्यौस्तो^१ पृष्ठं पृथिवी शरीरमात्मान्तरिक्षम्”—इत्येव-
मादीनि । आत्मैव सर्वं स्यावरजङ्गममित्येत्यथ श्वमेधे
'मूलेभ्यः स्वाहा, शाखाभ्यः स्वाहा'—इत्येवमादिभिस्तेन तेन
वैशेषिकेण स्यावरजङ्गमात्मना प्रकृतेरभिन्नेनावस्थानेनाव-
स्थितो महानिवात्मो ज्यते, न ह्यदेवता यागमर्हति । यावच्चान-
न्यदपि किञ्चिदेवमकारमदेवताभिमतमिज्यते । शृष्टे च
बलिप्रभृतिकर्मादौ सर्वत्र स एवेत्युपेक्ष्यम् ॥

“प्रकृतिसार्वनाम्नराच्च” एतदुपपन्नम्, नैताः अदेवताः
देवतावत् स्तूयन्ते, किन्तु महानिवायमात्मा विश्वरूपः स्तूयत
इति । प्रकृतिसार्वनाम्नरादिति । नतिमात्रं नाम नामनं
सञ्ज्ञा सर्वत्वेन नाम सर्वनाम, प्रकृतेः सर्वनाम प्रकृतिः सर्व-
नाम, तद्भावः प्रकृतिसार्वनाम्नरम्, तस्मात् प्रकृतिसार्वनाम्नरात्
हेतोः । यस्मात् महामाग्ययुक्ता देवता प्रकृतिः, यस्याच्च
सर्वत्वेन नता, तस्मादहेतोर्नैताः अदेवताः देवतावत् स्तूयन्ते ।

अपि चैतदभिहितम्,—‘आगन्तूनि वार्यान् मन्यमानो

हरितोहिहरितादीनिन्द्रादीनां मनुष्याश्च वदन्त्येत्वमवेत्य न
 सभ्यगन्धिधीयत इति च न मन्येत—इति । अत्र ब्रूमः,—
 मनुष्यधर्मविपरीतो हि देवताधर्मः, अनेख्यर्थांश्च मनुष्याणामै-
 ख्यर्थाश्च देवतानाम् । तत् कथम् ? इति । अतो भेदमाश्रित्य
 प्रतिसमाधीयते,—“इतरैतरजन्मानो भवन्ति” । इतरैतर-
 प्रकृतयो देवाः, ऐख्यर्थात्, न मनुष्याणामिय शक्तिरस्ति, अने-
 ख्यर्थात् । मनुष्याणां हि पिता, पुत्रं जनयतीति पिता
 प्रकृतिः, न पुनरिच्छन् अपि पुत्रः पितरं जनयति । देवाना
 त्वग्नेः सूर्योऽजायत,—“एष प्रातः प्रसुवति”—इति च विज्ञा-
 यते, तस्मात् सूर्योऽग्निरिति प्रकृतिः । सूर्योऽग्निरिति साय
 जायते, तस्मादग्नेः सूर्यः प्रकृतिः । अदितेर्दक्षो दद्याच्च
 अदितिरिति । अथाध्यात्मेरपि,—कोष्ठरादग्नेर्नाद इन्द्रः,
 बलादिन्द्राभ्यमानः अग्निरित्येवमादि । स एष सर्वथाप्य-
 विरूपो देवताधर्मः । तासां सामान्यान्महाभाग्यस्य । तत्रैवं
 मत्त्वमध्यवसातुम्,—यथा मनुष्याणामागत्योऽप्याददस्त-
 येव देवतानामपीति । तस्मात् दोषानुपपत्तिरनागन्तुत्वात्
 देशाद्यादीनामिति ।

अथ किमर्थमीश्वराः मन्तो देवता जायन्ते ? इति,—
 “कर्मजन्मानः” कर्मफलसिद्धये लोकस्य अग्निवायुसूर्या
 जायन्ते, न ह्येतेभ्य अते लोकस्य कर्मफलसिद्धिः स्यात्—
 विद्यमानमपि चैख्यमेख्येवति न प्रत्यातिमियात्, ईशि-
 त्वमर्थमप्रतीत्य । तस्मादैख्यमस्यापनाय जायन्ते ।

कर्मफलसिद्धेः लोकमनुजिह्वयन्तः कुत पुनर्जायन्ते ?—
 “आत्मजन्मानः” योऽसावेक आत्मा बहुधा स्तूयत इत्युपात्तः,
 सर्वभूतिस्थितौ उपरतमर्थभूतिः, प्रत्ये भावाद्यः सम्भावः,
 स्वर्गकाष्ठं पादाजान विभज्य जगद्वाच विमत्ति, तस्माज्जायन्ते

इत्यात्मजन्मानः । क एव तस्मात् जायते ? इति चेत्, सत्यम् । सर्वं तस्मात् जायते न कामकारिण, देवास्तु तमात्मानं पश्यन्तो योगिन ततः कामकारतो जायन्ते । किमेषां जन्म ? यदेषामिच्छतां सङ्ख्यानुविधायिकर्मानुरूपं यथा-कालमात्मनः कार्यकारणमुत्पद्यते, तदेतेषां जन्म, तदनी-श्वराणां नास्ति ॥

यतश्चेश्वरास्ते तस्मादात्मनस्तत्सङ्ख्यानुविधायित्वात् “आत्मैवेषां रथः भवति, आत्मा अश्वः, आत्मा आयुधम्, आत्म इयधः, आत्मा सर्वं देवस्य” । तत्र यदुक्तम्,—‘अश्वादीनि सत्त्वानि, अक्षरयप्रभृतौनि च द्रव्याणि अदेवताः’—इति, एतदयुक्तम् । देवता एवेमाः, रथादिरूपेण हि देवतैवात्मानं विहृत्य प्रकृतिभेदेन रथादिसमर्थं साधयति । सा तद्रूपा सती रथादिस्तुत्या स्तूयते, सा च स्तुतिसमवेतमर्थमाशासितं स्तोतुस्तेनैव रूपेण साधयितुमलमिति ॥

तस्मात् “माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि” तासामेव तिसृणामन्यादीनां माहाभाग्यादैश्वर्ययोगादा-त्मानमनेकधा विकुर्वतीनामेकैकस्याः प्रतिविकारं नामधेय-प्रतिलब्धात् तेनैव रूपेण धारयन्त्यात्मानमिति “यत्कामऋ-षिर्यस्यां देवतायामार्थपत्नमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते”—इत्यस्य लक्षणस्याव्याघातः, तस्मात्सम्यगेवोक्तमिति । अथवा स्तुति-सङ्ग्रहमन्यायेन चतुर्दशेऽध्याये “यन्नसंयोगात् राजा स्तुतिं लभेत”—इत्यत्र पुनः प्रतिसमाधास्यामहे ॥ ५ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ (द्वादशाध्यायस्य) सप्तमाध्यायस्य प्रथमः

द्वितीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथि-
वौस्थानो वायुर्वैन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो
द्युस्थानस्तासां माहाभाग्यादैकैकस्या अपि
बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि वा कर्मपृथक्ता-
द्यथा होताध्वर्युर्वृहोक्तातेत्येकस्य सतोऽपि वा
पृथगेव स्युः पृथग्धि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधा-
नानि यथो एतत्कर्मपृथक्तादिति बहवोऽपि
विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र संस्थानैकत्वं सम्भो-
गैकत्वञ्चोपेक्षितव्यं यथा पृथिव्यां मनुष्याः
पशवो देवा इति स्थानैकत्वञ्च सम्भोगैकत्वञ्च
दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां
च सम्भोगोऽग्निना चैतरस्य लोकस्य तत्रैतन्न-
रराष्ट्रमिव ॥ १ (५) ॥

“तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः”—इति उपोद्घातः ।
“सैषा देवतोपपरीक्षा”—इत्यधिकारे वर्तमाने “यत्काम
वृषिर्गम्यमान्”—इत्येवमादि मन्त्रलक्षणदेवतासुक्तम्, तत् पुन-
रदेवतात्वादष्टादीनाम् “या नो मित्रो वरुणो अर्यमा”—
इत्येवमादिषु व्याहृत्यमानमपेक्ष्य “स न मन्येत”—इत्येव-
मादिनाक्षिप्ते “माहाभाग्यात् देवताया एक आका बहुधा
स्तूयते”—इत्येवमादिना “पुरुष एवेदं सृष्टुं यद्भूतं यच्च
भाव्यम्”—इति (ऋ. सं० ८, ४, १०, २) । एवमादिभ्यो

मन्त्रवाक्येभ्यः—“अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य”—इत्येवमा-
दिभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः—“एष इन्द्र एष प्रजापति.”—इत्येवमा-
दिभ्यश्चैकात्म्ये सामर्थ्यमुन्नीयात्प्रवित्पक्षेण आत्मैवेदं सर्वम्—
इत्यैकात्म्यमुक्तम् । आत्मविदां ‘ह्यात्मन्युपजातविशिष्टभाव-
नानामात्मशरीरस्थानामात्ममयमेवेदं सर्वमनुपश्यतामात्माः
सर्वो वेदोऽन्दा च सर्वा वाक्, न ह्यात्मनोऽन्यद् व्यतिरिक्त-
मभिधेयमस्ति, स त्वशेषाद् यदभिधानमभिदध्यात् । अथ
पुनरुपक्रमः पुरुषार्थस्य,—प्रथममनिश्रेणीफलकस्थानीयेन
केवलेनाधियक्षेण तत्र चावधाने अधिदैवताध्यात्मज्ञानं किञ्चिद्
विदुषः पृथगात्मनो देवताः पश्यतः, परिच्छिन्नफलाभिप्राय-
स्याधियज्ञं प्रयुयुक्षमाणस्य, पूर्वजन्माविद्यावासितान्तःकरण-
स्याभिधानस्तुतिभेदाभ्यां विधिमन्त्रार्थवादविद्यारसेन यथा-
ग्रहं, पृथगिव देवताः प्रकाशन्ते । तदुक्तम्,— “अथ योऽन्यां
देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद”—इति ।
तदाहुः,—“आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजी वा ? इति, आत्म-
याजीति ह ब्रूयात्” तदेवं ब्रह्मा देवताब्रह्मस्य मूलम्, ऐकात्म्य-
मात्मविदः प्रत्यवभासते, यावदभिधानन्तु याज्ञिका, प्रति-
विधिमन्त्रप्रधानात्, यज्ञावशिष्यते, तन्नैरुक्तात् प्रत्यवभासते
अत इदमुच्यते,—“तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः” । तिस्र
इति सङ्ख्या । एवेत्यवधारणमितरो पक्षौ अपेक्ष्य ॥

कतमास्ताः ? इति,—“अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुः वा
इन्द्रः वा अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यः द्युस्थानः” । कयोपपत्त्या
त्रित्वं परिजगृहुः ? स्थानभेदात्, प्रत्यक्षलिङ्गादन्यार्थदर्श-
नाच्च, लिङ्गं त्रिधा हि भवति,—“विष्वक्कर्मा सृजनिष्ट देव
आदिद् गन्धर्वो अभवद् द्वितीयः । तृतीयः पिता जनिती-
यधीनासृपां गर्भं व्यदधात् पुरुषा (ऋ० सं० य० वा० सं०

१०, ३२।"—इत्यत्र, अजस्रं नाभावध्येकमर्पितम्"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १०, ३)। अन्यार्थदर्शनाच्च। "प्रजापतिर्वीन् महिम्नोऽसृजतामिन् वायुं सूर्यम्"—इति "प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यो रसान् प्राहृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षात् सूर्यं दिवः"—इति "अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः, सूर्यो द्युस्थानः"—इति। "तिस्रः"—इति प्रकृतेः स्वरूपग्रहणात् स्थानभेदं त्रित्वे हेतुमुपसं-सूचयति। कुतो नियमः? अग्न्यादीनां पृथिव्यादिषु निगमेभ्यः,—“पृथिव्यसि जन्मना वशासाग्निं गर्भमधत्ताः, अन्तरिक्षमसि जन्मना वशासा वायुं गर्भमधत्ताः, द्यौरसि जन्मना वशासाऽऽदित्यं गर्भमधत्ताः”—इत्येवमादिभ्यो निगमेभ्यः ॥

“वायुर्वेन्द्रो वा”—इति किमेकस्य पर्यायवचनावेतौ शब्दौ, उताभिधेयौ भिद्येते? इति। कुतः सन्देहः? उभयथा हि प्रसिद्धिः,—प्रत्यभिधानाद्यर्थभेदो दृष्टः,—गौः अश्वः इति, यथाभिधानभेदेऽपि चैकार्थता दृष्टा,—हस्तः करः पाणिः इति यथा। अतो युक्तः संशय इति। याज्ञिकपक्षे तावददोषः। अर्थभेदेऽपि चैतैषां यावन्त्यभिधानानि तावत्यो देवताः, अस्य पुनराचार्यस्य स्वसिद्धान्तावलम्बिनः “तिस्र एव देवताः”—इति प्रतिज्ञावतः कुतो वायुन्द्रशब्दयोरर्थभेदः? भेदे हि प्रतिज्ञाहानिः स्यात्, अपि च भेदेऽभिप्रेते नैकवचनेन निरदेष्टव्यमन्तरिक्षस्थान इति, अभिधानमात्रे भिन्नेऽप्यभिधेयस्य चाभेदे अन्तरिक्षमस्य स्थानमित्युपपत्तिः। पट्टकेवचनो विशेष्योऽन्तरिक्षस्थानशब्देन विशेष्यते, इतरथा ज्ञान्तरिक्षस्थानो इत्यवघात् द्वयोर्विशेष्ययोः। अपि च “वायुवायाहि दग्धतु”—इति (ऋ० सं० १, १, १, १)। वायोः प्राधान्यस्तुतिमुदाहृत्य

तां निरुच्य तस्यां सोमपानसम्बन्धमुपलब्ध, — ऐन्द्रत्वं च सोम-
स्यावेत्य “अंशुरं शुष्टे” — इत्येतस्मिन्, “आ त्वमिन्द्राय प्यायस्व”
“तुभ्यमिन्द्रः प्यायेताम्” — इति नान्यत्रेन्द्रशब्दात् मुख्याभिस-
म्बन्धिनो मध्यमात् सोमपान सम्भवतीति प्रतीत्य वायुशब्द-
स्येन्द्रशब्दस्य समानार्थतां दृढमवधार्य अमृथमाणो वायु-
शब्दस्य मध्यमादर्थान्तरे वृत्तिमपर्यायशब्दवादिनमाचि-
पवाह “कमन्धं मध्यमादेवमवच्छत्” — इति । उत्तरमपि
च यमुदानजहार निगमं “तस्यैषा परा भवति” — इत्युपोह-
त्येतदैन्द्रादेव सूक्तात् “अस्येन्द्रस्य वायोर्यथा भेक्षो न विद-
स्येत्, तथा अन्नमेवमभिवहेयुः” — इति वायुशब्दस्येन्द्रविशे-
षणत्वं प्रतीत्य इन्द्रप्रधानत्वात् सूक्तस्य च इन्द्र उपात्तः ।
तस्मादाचार्यस्य मध्यमपर्यायवचनावेतौ शब्दाविति ।

सद्यपि तु पर्यायवचनत्वे मुख्यतरः सम्बन्धो मध्य-
मस्येन्द्रशब्देन, तथा वायुवरुणेन्द्रादिभिः । तत् कुत ।
तथा निगमे दर्शनात्, — “सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा २
प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चि-
किर्त्वास्तस्मा - ३ इन्द्राय सुतमाशुहोत स्वाहा” — इति
सा प्रथमा संस्कृतिरित्येतस्मिञ्चुक्रामन्धिनोर्हवनमन्त्रे ये
मध्यमो वरुणोऽपि मित्रोऽग्निः, तस्मै इन्द्राय सुत-
माशुहोत इति वरुणादीन्यनुक्रम्य विशेषतयतुर्थ्यन्तेन इन्द्र-
शब्देन सम्प्रदानेन सम्बन्धाति तस्मै मध्यमायेन्द्रायेति, तस्मात्
सम्प्रदानेन सामानाधिकरण्यात् मन्त्रान्ते मध्यमशब्देन्द्रशब्द-
योर्मुख्यतरः सम्बन्ध इति गम्यते, यथा मध्यमस्य ज्योतिर्ष-
मुख्यः सम्बन्ध इन्द्रशब्देन, तथेतरयोरपि पार्थिवोत्तमयोर-
ग्निसूर्यशब्दाभ्याम्, प्रसिद्धतरत्वात् सम्बन्धस्य, न तथेतरै-
र्जातवेदःप्रभृतिभिः । सति च गौणमुख्यत्वे युक्तं यदग्न्याभि

धानेन प्रसिद्धतरमभ्यन्तेन पार्थिवस्य ज्योतिषरूपदेशं क्रियते, न जातवेदप्रभृतिभिः, तद्योत्तमस्य सूर्यशब्देन अवदेशं क्रियते, न मयिष्टभगप्रभृतिमिरिति ॥

काम्यात् पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशं क्रियते, पार्थिवोत्तमयोरैकैकेन ? इति । मध्यमस्य हि द्वौ कर्मात्मानौ विद्युद्वायुगो । तयोरनित्यदर्शनं एको विद्युदाग्न्यः, नित्यदर्शनं वायुगोः त्वनिन्द्यप्रत्यक्षः । तत् कथं नाम चिष्यपि स्थानेन्यभिमानिन्यो देवताः कर्मात्मभिरपेक्ष्येण प्रत्यक्षत एवोपदिष्टा स्युः ? इत्यतः “वायुर्मध्यमस्यान.”—इति वायुस्येन कर्मात्मना मध्यमस्यानमुद्दिश्यामुच्यत्वाद् वायुभिधानस्य, सुप्यत्वाच्चैन्द्राभिधानस्य “इन्द्रो वा”—इत्याह । एवमुभयं कृतं भविष्यति,—अनुपगतक्रियायाः पारता च मध्यमस्य वायुस्येन कर्मात्मना इतरज्योतिर्विदुर्दर्शिता भविष्यति, सुप्येन चेन्द्रशब्देन सुप्यं सम्बन्धोऽपरिहापितो भविष्यतीत्युभयमुक्तम्,—“वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्यान”—इति । न तु पार्थिवोत्तमयोर्द्वौ द्वौ कर्मात्मानौ स्तौ यथा मध्यमस्यानस्य, तस्माददोषो मध्यमस्याभिधानद्वयोक्ताविति ॥

आह,—यदिदमभिधानयुक्तत्वं जातवेदो वैश्वानर इत्येवमादि, त्रित्वे सत्येतत् किं कृतम् ? इति । उच्यते,—“ताना माहाभास्यात् एकैकस्या अपि बह्वनि नामधेयानि भवन्ति” । तासामेव तिसृणामन्यादीनां माहाभास्यात् ऐश्वर्ययोगात् एकात्मानमनेकधा विकुर्वतीनाम् एकैकस्याः प्रतिविकारं जातवेदः, वैश्वानरः, वरुणः, रुद्रः, अश्विनौ, उषा इत्येवमादीनि बह्वनि नामधेयानि भवन्ति, प्रतिस्थानं स्वप्रकृत्यमेवादैकात्म्यदेवैकत्वं न जहाति सा सा देवतंति ।

“अपि वा त्रिमंशुत्वात्” । अपि चैव विकरणधर्मित्वा-

—“हरिभ्याम्” पृथग्वायोः—“नियुद्धिः” पृथक् सूर्यस्य—हरि-
द्विः, पूष्णोऽजाभिः, अरुणीभिर्गोभिरुवसाम् । स्तुतिव्यवहारे
च प्रायश्चित्तम्, तदनुपपन्नञ्च पथ्यायवचनत्वे तेषाम् ।
ते वयं स्तुतिनियमात् पश्यामः पृथक् पृथगग्निवैश्वानरप्र-
चतय इति ॥

“तथाभिधानानि” । यथैव हि स्तुतिभेदात् स्तुत्यभेदः,
एवमेवाभिधानभेदादभिधेयभेदोऽपि भवितुमर्हति । प्रसिद्ध-
तरं चेदं लोके प्रत्यभिधानमर्थभेद इति, न तथैकस्थानेकाभि-
धानता । तस्माद् पृथक् पृथगग्निजातवेदोवैश्वानरादि-
शब्दानामभिधेया इति स्थितिः । स्तुतिष्वेव हि अभिधान-
भेदत इति समानार्थता हेत्वोः ? इति चेत्, न, विधावप्य-
भिधाननियमदर्शनात्,—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्” इति
येनैवाभिधानेन चोद्धते, तेनैव निर्वपणादारभ्य समाप्यते,
तस्मादसमानार्थतेति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम् “कर्मपृथक्कादिति” । अने-
कान्तिक एव दृष्टान्तः, दृष्टो हि प्रकृतिभेदात् प्रतिकर्मभेदः,
मा च पृथक्कादिव्यवस्था माहाभाग्यादित्याचार्येणात्र पृथक्के
हेतुर्न प्रयुक्तः, दृष्ट एव हि याज्ञिकपक्षे प्रत्यभिधानमर्थभेद
इति । तत् किमेकत्वं नास्त्येव ? तच्चास्ति, गुणतः ॥

कथम् ? “तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपेक्षित-
व्यम्” । तत्र तस्मिन् पृथक्के सति संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं
च उपपत्तित ईक्षितव्यम् । तत्र दृष्टान्तः,—“यथा पृथिव्यां
मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम्, सम्भोगैकत्वं च
दृश्यते” । सह स्थानतया एकत्वं स्थानैकत्वम्, पृथिवीत्यन्ते
यावता सह भावेन समानं स्थानम्, ते सर्वे तदुपहृणेन गृह्यन्ते,
एवमुत्तरयोरपि स्थानयोः । एवम्प्रकारमेकत्वं सम्भोगैकत्वं

चोपेक्षितव्यम् । सम्भोगहेतुकमेकत्व सम्भोगैकत्वम् । सम्भोगो नाम इतरैतरोपकारित्वम्, समानकार्यतेत्यर्थः । तच्च पुनर्भिन्नस्थानानामपि भवति, किमङ्ग पुनः समानस्थानानामिति । “यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च, वायादित्याभ्यां च सम्भोगः” । कथम् ? पृथिव्योपप्लुत्यत्तौ स्वकार्यारम्भे पर्जन्यवायादित्युक्तसुपकारमपेक्षते । तदुक्तम्,—“त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा”—इति (ऋ० सं० ७, ७, १८, ३) । “अग्निना च इतरस्य लोकाश्च” । तदप्युक्तम्,—“अग्निर्वा इतो वृष्टिं समोरति, “दिव जिवन्त्यग्नयं”—इति च (ऋ० सं० २, ३, २३, ५) । तदेवमकारमेकत्व कार्यैकत्वात् स्थानैकत्वाद्वा भाक्तं न प्रतिषिध्यते, लोकेऽपि समानकार्यता भवति येषां तेषामैक्यमित्युच्यते ॥

क पुनरत्राविरोधी भेदाभेदे दृष्टान्तः ? इति । उभये हि प्रमाण भेदाभेदवादिनः—आत्मविवेकतयाश्रित्या, न हि ते स्वमनीषिकया भेदाभेदौ प्रकल्पयन्ति, किन्तु हि ? मन्त्रार्थसुहिष्ठः । तस्माद् वक्तव्यः समस्यसो दृष्टान्तः ? उच्यते,—“तत्र एतत् नरराष्ट्रम् इव” । यथा राष्ट्रमित्यभेद, नरा इति भेदः, एव पृथिव्यग्निरित्यभेदः, जातवेदा वैश्वानर इति भेदः । एवमुत्तरयोरपि स्थानयोः । तथा आत्मैक्यभेदः, लोकाश्च लोकिनश्चेति भेदः । सर्वत्रैव सामान्यविशेषधर्मी द्रष्टव्यः । पुरुषबुद्धरूपेचातश्च गुणप्रधानतोऽपेक्षा पुरुषानुरागविशेषतः ॥

तत्रैव सति आत्मविद् आत्मनि त्रित्वनानात्वे गुणीकृत्य तदङ्गप्रत्यङ्गभावेन कल्पयित्वैकमात्मानं पश्यन्ति । तथा नानात्वैकत्वे नैकत्वा इति त्रित्वे, तथा त्रित्वैकत्वे याज्ञिका नानात्वे । एवमेषामविरोधः । अस्ति हि शब्दार्थयोः वस्तुप्रतिवस्तुवशेन तदुद्देश्येनैव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्तितुं शक्तिः, न तु

स्वाभाविकमभिधानाभिधेयमन्यमस्तकसप्रत्ययमानावभि-
धानाभिधेयो जहीताम्, न ह्यग्नेरवभास्य प्रत्ययमानशक्तिः,
अवभास्यस्य चावभास्यमानता शक्तिर्व्यवधानमन्तरेण
विद्यन्ते, न ह्यस्तकस्य स्वयमप्यधीतको विकस्यते । वैदिकानां
पदवाक्यप्रमाणानामात्मभावानु शयवशेनात्मवित्तैरुक्तयाज्ञिका
वेदस्याविपर्ययासिनोमन्यध्यात्माधिदेवाधियज्ञविषयनियतामर्था-
भिधानशक्तिं विपर्ययासिनोमिव मन्यमाना परस्परतो विपर्य-
स्यन्ते । तदेतत् सर्वथापि भेदाभेदवर्ति देवतासतत्वं यथाग्रहं
वक्तृप्रतिवक्तृवशेन प्रख्यातिमुपनयत् । स्तुतिरूपकेणात्मनोऽर्थ-
सतत्वं तथाभूतं मन्त्रैराविष्कृत्यते । तदुक्तम्,—“तत्रोपमार्थेन
युक्तजर्णा भवन्ति”—इति, दर्शितत्वे तस्मिन्नेष,—“न त्वं युयुत्से”
—इति । निष्ठितरूपत्वेन स्वे स्वे विषयेऽध्यात्मादौ परमा-
र्थतया ऐकाग्र्ये निष्ठा, तदन्तत्वात् वाच. । तदुक्तम्,—“यतो
वाचो निवर्तन्ते”—इति ॥ १ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानां पुरुषविधाः
स्युरित्येकं चेतनावद्वि स्तुतयो भवन्ति तथा-
भिधानान्यथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते ।
ऋष्या त इन्द्र स्वविरस्य बाह्व यत्सङ्गृभ्णा
संभवन् काशिरित्ते । अथापि पौरुषविधिकैर्द्र-
व्यसंयोगैः । आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि
कुल्याणीर्जाया सुरण गृहे ते । अथापि पौरु-
षविधिकैः कर्मभिः । अङ्गोर्द्र पिव च प्रस्थि-
तस्य । आनुकर्ण अधी हवम् ॥ २ (६) ॥

“अथाकारचिन्तनं देवतानाम्” । आह,—माहाभा-
खादु देवताया विकरणधर्मित्वादनियम आकारे, अथ नियमः ?
नन्वेवमर्थ्याधातान्माहाभाखाद्देवताया इत्येतद्व्याहृत्यते,
तस्मादथाकारचिन्तनं देवतानामित्येतदनारभ्यम् ? उच्यते,—
आरभ्यमेव । प्रकृतिसत्तामनपेक्ष्य विकरणं नाम देवताधर्मो
नास्ति, तस्मात् प्रकृतिचिन्त्यते देवतायाः । अपि च, यत
एवैश्वरा देवास्तत एवोभयभावितात् किमाकारवत्त्वं स्वभावो
देवतायाः अथवा निराकारवत्त्वम् ? इति सतत्त्वपरिज्ञानाय
चिन्त्यते ॥

अस्तु तावदियं चिन्ता, किमिदमविशेषेण पञ्चतयमस्या-
चिन्ताया विषयः, उत वा कस्मिंश्चिदेवैकस्मिन् पक्षे द्वयोर्वैत-
चिन्त्यते ? इति ॥

इह तावदात्मविदामेक आत्मा स प्राणविकारापत्तेः सन्नात्र
उदस्तसर्वाकृतिः, सर्गस्थित्योरुपात्तसर्वाकृतिः, तदेवमसावना-
कृतिः, सर्वाकृतिर्वा ? इत्यनास्यदभूतोऽस्याचिन्ताया आत्म-
वित्पक्षः ।

अथ पुनर्यदासावुपात्तविस्थानावस्थो नैरुक्तपक्षाभिमत-
मग्निवायुसूर्यभावं विभर्ति, तदापि प्रत्यक्षत्वादविषयत्व-
मस्याचिन्तायाः । प्रत्यक्षत्वात्तेषामपौरुषेयविध्यस्य तत्पक्षे-
ऽप्याकारचिन्ता विषयाभावादुदस्यत एव ।

अथ पुनर्याचिकानां यावदभिधानं देवतापक्षवादिनाम्
अग्निवायुसूर्याभिधानानि प्रत्यक्षार्थाभिधानसम्बन्धीनि, ज्ञात-
वेदोरुद्रेन्द्रपर्वण्यग्निप्रभृतोऽन्यप्रत्यक्षार्थाभिसम्बन्धीनि, शब्द-
मात्रं प्रत्यक्षम् । अभिधानानां लोके दृष्टमाकृतिपदार्थव-
त्त्वम्, अनाकारार्थवत्त्वञ्च, रुद्रेन्द्रादीनां शब्दानां मन्त्रग-
तानां लौकिकैर्मनुष्यादिशब्दैर्वायुकाकाशादिभिर्वाभिधानपक्षं

तत्त्वम् ? तत्रैतद् भवति, अप्रत्यक्षत्वाद्व्याभिधानानामर्थस्य,—किन्तु खल्वमो रुद्रादिशब्दाः मनुष्यादिशब्दवदाकारवदर्थेनार्थवन्तः, उत वायुात्माकाशादिशब्दवदनाकारेण ? इति ।

एवमयमस्याचिन्ताया याज्ञिकपक्षो विषयः “अपि वा पृथगीय स्युः”—इति । अतएव याज्ञिकपक्षादनन्तरमिदमारब्धम्,—“अथाकारचिन्तनं देवानाम्”—इति ॥

किमाकारस्य चिन्त्यते,—किमस्ति उत नास्ति ? इति । यद्यस्ति कीदृशः ? इह द्विविधा आकारिणोऽर्थाः,—चेतना-याचेतनाय । तत्र चेतना मनुष्यादयः, अचेतनाय पाषाणादयः । तत्रैतद् भवति किममो मनुष्यादिवचेतना, उत पाषाणादिवदचेतना द्रव्यभावम् ?—इत्युच्यते संशयः ॥

तद्व्याख्यासाय पक्षः परिरुद्धते,—“पुरुषविधाः स्युः इति एकम्”—इति । मन्त्रप्रत्ययमस्तित्वं देवताया अभ्युपगतम्,—यत्काम इत्युपक्रम्य तदेवतः स मन्त्रो भवतीति, सति हि देवतास्तित्वे तद्देवतत्वं मन्त्रस्य । यदि चैवमाकारोऽपि तत्प्रत्यय एव भवितुमर्हति ? अस्ति चेदं पौरुषविध्यं मन्त्रेषु देवतासम्यन्धीनि । यत उच्यते,—“पुरुषविधाः स्युः इति एकम्” । मन्त्रेषु दर्शनम् इति वाक्यशेषः । ‘पुरुषविधाः’ पुरुषप्रकाराः, पुरुषविग्रहा इत्यर्थः ॥

कोऽत्र हेतुः ? “चेतनावहृदि स्तुतयो भवन्ति” । ‘हि’-शब्दो हेत्वर्थः, यस्माच्चेतनावतामिव स्तुतयो मन्त्रा अभिधा-यका भवन्ति । पूर्वं वतिर्मत्वर्थे, उत्तरस्तुत्यर्थे, तस्मात् पुरुषाकारविग्रहा इति ॥

ननु चैतन्यमपुरुषाकारविग्रहाणामपि गवादीनामस्ति ? न, नास्ति । न तु ते विवेकक्षमा आसन्नचेतनाः, लोकेऽपि

यस्य हिताहितविवेकनक्षणं विशिष्टं सविज्ञानं न भवति,
तमधिकृत्य ब्रूयते निश्चेतनोऽयमिति । एवमेते च भवादयः
सत्यपि चैतन्ये आसन्नचेतनत्वान्न विदुः स्वस्तनम्, न लोका-
ल्लोकाविति ज्ञायते, तस्मादचेतना इवोपेक्ष्यन्ते । पुरुषस्तु
वेद स्वस्तनम्, वेद लोकालोकौ, मर्त्येनानृतत्वमीश्वरीति ।
तस्माद्विताहितपरिज्ञानात् पौरुषविध्यस्यैव सिन्नाधयिपि-
तत्वादनपेक्ष्यसामान्यं विशिष्टचैतन्यः पुरुषो नियम्यते ।
यथैव चेतयमाना अर्थान् पुरुषाः श्रूयन्ते, तथैव देवता अपि ।
तस्मात् “पुरुषविधा. स्युः”—इत्युपपन्नम् ॥

“तथाभिधानानि” यथैव पौरुषविध्यमुपपद्यते चेतना-
वत्सदृशस्तुतिभिः तत् प्रति ताः कारण भवति, तथैव संवाद-
सूक्तेषु परस्परमभिधानानि उक्तप्रत्युक्तानि सम्बद्धानि
परस्परतः, कथाश्रुभोयादिषु कुतस्त्वमिन्द्रेत्येवमादीनि
तस्मात् पौरुषविध्यं देवतानाम् ॥

अथाप्ययमपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्,—“पौरु-
षविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते” । पौरुषविध्यत्वे यान्यङ्गानि, तैः
संस्तूयन्ते । तद्यथा,—ऋष्या तं इन्द्रं स्वविरस्य ब्राह्म
“यत् संजृम्णा संघवन् काशिरित्ते” ।—

“उरुं नो^१ लोकमनुनेपि विद्वान् सर्वज्योतिरभयं
स्रुम्ति । ऋष्या तं इन्द्रं स्वविरस्य ब्राह्म उर्पस्थायाम शरणा
बृहन्ता ।”—इति (षट्० स० ४, ७, ३१, ३) । शयोरार्षम् ।
विष्टुप् । ऐन्द्री । एकादशिन्यामैन्द्रस्य यशोर्विषाया याज्या ।
‘उरुं’ विस्तीर्णं ‘लोकं’ य. त्वम् ‘न.’ अस्मान् ‘अनुनेपि’ अनु-
ब्रूयसि, स्वेन सुकृतेन कर्मणा गच्छतां गमनानुग्रहे वर्त्तसे ।
‘सर्वज्योतिः’ आदित्यसमानं प्रकाशेन लोकम्, ‘अभयम्’
‘स्रुम्ति’ स्वस्थयनाय । तस्य ‘ते’ तव वयम् ‘इन्द्र !’ ‘ऋष्या’

अथो एती रेपणी शत्रूणाम्, 'स्वविरस्य' महतः 'बाह' हस्ती
'बृहन्ता' बृहन्ती महान्ती, 'शरणा' शरणी आश्रयणीयो,
नित्यम् 'उपस्थेयाम' उपतिष्ठे मेत्येतदाग्रास्यहे ।

“यत् सङ्गृभ्णा मघवन् काशिरित्ते” — इति (ऋ० सं०
३, २, १, ५) । व्याख्यातः शेषः । एवमस्मिन् मन्त्रद्वये बाहुः
सुष्टिसम्बन्धदर्शनात् स्तुत्यस्यैन्द्रस्य पौरुषविध्यम्, अन्यथा हि
वितथाभिधानत्वं मन्त्रयोः, तथा च सत्यानर्थक्यं मन्त्राणाम्,
सर्वेषां शास्त्रस्य च तदर्थलक्षणभूतस्य । तन्मा भूदित्यवश्य-
मेवेष्टव्यं पौरुषविध्यं देवतानामिति ।

“अथापि” अयमप्यपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्—
“पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः” । तद्यथा—“आ हाभ्या
हरिभ्यामिन्द्र याहि” “कृष्णाणीर्जायाः सुरणं गृहे ते” ।—

“आ हाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याद्या चतुर्भिः पृथग्भिर्हय-
मानः । आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयमुयं सुतः सुमख मा
सुधस्काः ॥”—इति (ऋ० सं० २, ६, २१, ४) । गृक्षमद
अपि । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । हे भगवन् ! ‘इन्द्र’ यदि तावत्
तव द्वी हरो सन्निहितो, ततस्तावेव रथे युक्ता, ताभ्याम्
‘हरिभ्याम्’ ‘यायाहि’ । अथ चत्वारः ? ततस्तैः ‘चतुर्भिः’
अथ षट् ? ततस्तैः ‘षड्भिः’ अथाष्टौ ? ततस्तैः ‘अष्टाभिः’
अथ दश ? ततस्तैः ‘दशभिः’ ‘आ’ याहि । इदं ‘सोमपेय’
सोमपानकर्म प्रति । किम् ? इति । एवं ब्रूमहे,—‘अयं’ ‘सुतः’
सोमोऽभिषुतः त्वदर्थम्, स त्वं हे ‘सुमख’ सुधन । ‘मा’ केन-
चित् ‘सुधः’ संप्रामं ‘कः’ कार्पीः, अविलम्बितमागच्छेव्य-
भिप्रायः ।

‘अपाः सोममस्तमिन्द्र प्रयाहि कृष्णाणीर्जायाः सुरणं
गृहे ते’ । यत्रा रथस्य बृहत्तो निधानं विमोचनं याजिनो दक्षि-

यावत् ॥”—इति (ऋ० सं० ३, ३, २०, १) । विश्वामित्रस्या-
र्घम् । त्रिष्टुप् । हारियोजनस्यानुवाक्त्वा । हे भगवन् ! ‘इन्द्र !’
‘अपाः’ पीत्वानधि ‘सोमम्’ एतस्मिन् कर्मणि । स त्वं पुनः
‘अस्य’ गृहं ‘प्रयाहि’ । यस्मात् तव ‘कल्पाणीः जायाः’ ‘तत्र’
‘वृद्धतः’ च ‘रथस्य’ ‘निधान’ रथशाला, ‘विमोचनं’ च ‘वाजिनः’
जित्वा सधाममागतस्य, ‘दक्षिणावत्’ अन्यदपि, ‘सुरण’
यद्यद्रमणीयं तत्तत्सर्वं ‘ते’ तव ‘गृहे’ वर्त्तते । तस्मात्
पुनरस्तु प्रयाहि ॥

—एवमेतयोर्मन्त्रयोर्हरिगृहजायारथाभिसम्बन्धात् पौरु-
षविध्यमिन्द्रस्य, न ह्यपौरुषविध्ये सति सम्बन्धो जायादिभि-
रस्ति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुः पौरुषविध्ये । कतमः ?
“पौरुषविधिकैः कर्मभिः” सस्तूयन्ते देवताः । तद्वथा,—
“भुवोन्द्र पिबे च प्रस्थितस्य” “आ शुत्कर्णं शुधी हवम्” ।

“इदं हविर्मघवन् तुभ्यं रातं प्रति सम्प्राडह्येणानो गृभाय ।
तुभ्यं भुतो मघवन् तुभ्यं प्रकीर ह्योन्द्र पिबे च प्रस्थितस्य ॥”

—इति (ऋ० सं० ८, ६, २१, २) । अग्नियुतो नाम सूर-
पुत्रः, तस्यार्घम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । हे ‘मघवन् !’ ‘इन्द्र !’
‘इदं’ ‘हवि’ आज्यादिकम्, ‘तुभ्यं रातम्’ मनसास्त्राभिः
निरुप्तम्, पूर्वं निर्वपणादौ संस्कारकाले । तदिदानीं हे
‘सम्प्राट् !’ ‘अह्वणानः’ अह्वणन् ‘प्रतिगृभाय’ प्रतिगृहाय ।
अपि च ‘तुभ्यं’ त्वदर्थमेवाय ‘भुतः’ अभियुतः सोमः । अपि
च हे ‘मघवन् !’ त्वदर्थमेवैषः पुरोडाशः ‘पक्वः’ । स त्वम्
अस्य सोमस्य ‘प्रस्थितस्य’ ‘अहि पिबे च’ समशमिति शेषः ।

“आ शुत्कर्णं शुधी हवम् नू चिदधिष्व मे गिरः । इन्द्र
सोमंमिमं मम कृपा युजस्रिदन्तरम् ॥”—इति (ऋ० सं० १,

१, २, ३) । मधुच्छन्स चापम् । अतुष्टुम् । ऐन्द्री ।
 ओतारी यस्य कर्णौ अप्रतिहतश्रवणौ सर्वत्र, स भवति श्रुत्-
 कर्णः, तस्य सम्बोधनम्—हे 'शुक्लर्णः' 'आ' आभिसुख्येन
 'शुधि' शृणु त्वम् 'हवम्' आह्वानमस्माकम् । श्रुत्वा च 'दू-
 दित्' पुराण इव 'दधिव' धारयस्व, एता. अस्मद्'गिरः' ब्रह्म-
 येन । किञ्च, हे भगवन् । 'इन्द्र ! 'मम' 'इमं' स्तोमम्
 'युजः' त्वद्युक्तस्य त्वा प्रत्याहृतस्य पुनः पुनरपि बुवतः 'हव'
 कुरुष्व श्रोतुम् 'अन्तरम्' चणमित्यर्थः ।

एवमनयोर्मन्त्रयोरध्याशृणुहीति आसन्त्रणपूर्वकादश्रवण-
 पूर्वको विनियोगः, स न सम्भवत्यपौरुषविध्यै, न हि गवा-
 दयोऽध्याशृणुहीत्युक्ताः किञ्चित् प्रपद्यन्ते । तस्मात् कार्य-
 कारणसन्निवेशो मनुष्यवद्देवतानाम्, कार्यकारणापेक्षं च
 विज्ञानम् । तदेवमेतेभ्यो मन्त्रदर्शनेभ्यः स्थित पौरुषविध्यं
 मन्त्रदेवतानामिति ॥ २ (६) ॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि तु यद्
 दृश्यतेऽपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी
 चन्द्रमा इति यथो एतच्चेतनावद्वि स्तुतयो
 भवन्तोत्यच्चेतनान्यथेवं स्तूयन्ते यथाक्षमभ्यु-
 न्योपधिपर्यन्तानि यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः
 संस्तूयन्त इत्यच्चेतनेष्वप्येतद्भवत्यभिक्रन्दन्ति
 हरितेभिरासभिरिति प्रावस्तुतिर्यथो एतत्पौरु-
 षविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव सुखं
 रघं युयुजे सिन्धुरश्विनमिति नदीस्तुतिर्यथो

एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव
 होतुश्चित् पूर्वं हविरद्यमाशतेति यावत्सुति-
 रेवापि बोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषविधाना-
 मेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमा-
 नस्यैव चाख्यानसमयः ॥ ३ (७) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ७, २ ॥

“अपुरुषविधाः स्युः इत्यपरम्” दर्शनमिति वाक्यशेषः ।
 तदुक्तम् “अपाञ्च ज्योतिषश्च मिथीभावकर्मणो वर्षकर्म
 जायते, तत्रोपमार्येण युद्धवर्णा भवन्ति”—इति विज्ञायते ।
 तदाहुः “नैतदस्ति यद्देवासुरम्”—इति, “न त्वं युयुत्से”—
 इत्यपि चैतदुक्तमेव ।

“अपि तु यत् दृश्यते” देवानां किञ्चित् “अपुरुषविधम्”
 अपुरुषप्रकारं तदित्यर्थः । “तद्यथा—अग्निः, वायुः, आदित्यः,
 सृष्टिवी, चन्द्रमाः—इति” । प्रत्यक्षत एतान्यपुरुषप्रकाराणि
 इत्येतेषामतोऽन्यथाभ्युपगमि दृष्टानिः स्यात्, न चैतदिष्टम् ।
 तस्मादपुरुषविधा अग्न्यादयः, तस्मान्मान्याददृष्टा इन्द्रादयो-
 ऽप्यपुरुषविधाः, न हि मनुष्यत्वे तुल्ये कैचिदाकारिणः केचि-
 दनाकारिण इति, तथैव देवतानामपि हि न्यायः । तस्माद-
 पुरुषविधा इति ।

“यद्यो एतत् चेतनावद्वात् हि स्तुतयः भवन्ति इति, अचे-
 तनान्यपि एवं स्तूयन्ते, यथा—अक्षप्रभृतीनि औषधिपर्क-
 न्तानि” । तस्मात् चेतनावत्स्तुतिमन्त्रमहेतुः पौरुषविधौ
 देवतानाम्, अचेतनेष्वप्यक्षादिषु चेतनावत्स्तुतेर्दृष्टत्वादिति ।

“यद्यो एतत् पौरुषविधिकैः अहैः स्तूयन्ते इति” अय-

प्यनुग्रहः कृतो भविष्यति । “यथा,—यज्ञः यजमानस्य”
कर्मात्मा, इदमेतेनाहं संस्क्रियते, इदमेतेनाहमुपचीयत इति
संस्कृतममुष्मिन् लोके परैति इति च विज्ञायते ।

“एष च आख्यानसमयः” । भारते चाख्यानसमय एष
एव सिद्धान्त इत्यर्थः ।—पृथिवी, स्त्रीरूपेण भारवतारणाय
ब्रह्माण ययाचे । अग्निश्च ब्राह्मणरूपेण वासुदेवार्जुनावुभौ
खाण्डवं ययाचे । पुरुषरूपेणाग्निरूपेण च खाण्डवं ददाह ।
—इत्येवमादि ॥

तदेतच्चतुर्धा भिद्यते, मन्त्रार्थदर्शनादेव ।—(१) पौरोषवि-
ध्यम्, (२) अपौरोषविध्यम्, (३) कर्मार्थाभिमयविध्यम्, (४)
नित्यमीभयविध्यमेवेति । सर्वे चैतदुपपद्यते, माहामाग्ये
मथैश्वर्यात्, कथमिव देवता न स्यात्—अमूर्त्ता, सूर्त्ता,
एकधा, द्विधा, बहुधा चेति यथा तु वर्त्तमानास्यग्नम्
मन्त्रद्वयः तथा तथा अस्तुवन्, सर्वथैवादीपः, फलदर्शनात् ।
नानावस्त्वादग्नवदस्यातृणा परिदेवनानिन्दादिव्यपि चेन्ना-
दीनां कामकारतस्तद्रूपमवस्थितानां सा सा स्तुतिरेव, न
निन्दा । उक्तञ्च,—“हीना न निन्दा, स्तुतिरेव साध्या देवान्
मर्त्तः सम्यग्भिदुयात् क. । शक्तिश्चयेऽप्यध्यवस्यन्ति शिष्टाः
स्तोतुं न पश्यन्ति गतिं यतोऽन्याम्” —इति ॥ ३ (७) ॥

इति निरुक्तहस्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ७, २, ॥

—
द्वितीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां
भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामोऽवैतान्यग्निभक्ती-

न्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री चिद्वत्
 'स्तोमो रथन्तरं' साम ये च देवमणाः समा-
 म्नाताः प्रथमे स्थानेऽग्नायौ पृथिवीलेति
 स्त्रियोऽथास्य कर्म वहनञ्च हविषामावाहनञ्च
 देवतानां यच्च किञ्चद् दार्ष्टिविषयिकमग्नि-
 कर्मैव तदथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो
 वरुणः पर्जन्य षटतव आग्नावैष्णवञ्च हविर्न
 त्वृक् संस्तविकौ 'दशतयीषु विद्यतेऽथाप्याग्ना-
 पौष्णं' हविर्न तु संस्तवस्तत्रैतां विभक्तिस्तुति-
 ष्टचसुदीहरुन्ति ॥ १ (८) ॥

अथाकारचिन्तनव्यवधानाद् देवतात्रयाधिकारस्य तद्वि-
 शेषविवक्षया तदनुष्मृतये च स एतत् प्रकरोति,—“तिस्रः
 एव देवताः—इति” । यः पुनस्तत्र विशेषो विवक्षितः, स
 उच्यते,—“तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः” । तासामेव
 तिमूणां भक्तिसाहचर्यम् । भक्तिय साहचर्यञ्च भक्तिकृत वा
 साहचर्यमिति । लोकादीनामेवाग्न्यादिभिर्भजनं भक्तिः,
 सहचरभावः साहचर्यम् । तत् किमर्थम् ? उच्यते,—असं-
 विघ्नातपदे मन्त्रे भक्त्या साहचर्येण वा यथा देवता गम्येते-
 त्येवमर्थं भक्तिसाहचर्यमुच्यते ।

यद्येवमुच्यता तर्हि कानि किमस्तीति ? इति । तदुच्यते,
 —“अथ एतानि अग्निभक्तीति” । अथेति विशेषाधिकारे ।
 अग्निं भजन्ते, अग्निना वा भज्यन्ते—इत्यग्निभक्तीनि ।
 कृतमानि ? “अयं लोकः”—इत्येवमादीनि अग्निभक्तीन्वग-

न्तव्यानि । “ये च देवगणाः समान्नाताः प्रथमे स्थाने” ।
तद्यथा,—आग्नी, अक्षाः, आवाणः, अभीश्वः इत्येवमादीनि ।
“अग्नायो, पृथिवी, इला—इति स्त्रियः” । ‘इला, पृथिवी,
अग्नायो’—इति क्रमेण वक्तव्ये क्रमभेदोऽग्नायो तत्समाना-
स्थानात् सविकृततरा, न तथा पृथिवीति, तस्मात् प्रथम-
मुच्यते, ततः पृथिव्याययसम्बन्धादग्नेर्न तथेला, परोक्षाद-
भिधेयस्य । ‘आग्नी’—मध्ये ‘तिस्रो देवीः’—इत्यत्र इला,
भारत्याः दुस्यानाया अनन्तरं श्रूयमाणा,—“आ नो यज्ञं
भारती तूर्यमेत्विलामनुष्वत् (ऋ० सं० ८, १, ८, २)”—इति
कथं पृथिवीस्थाना ? इति । उच्यते,—अनुयाजेषु सामर्थ्यात्,
“द्यां भारत्यादित्यैरस्पृष्टत् सरस्वतीमं रुद्रेर्ब्रह्मावीदिद्वै-
लया वसुमत्या”—इत्यतः सामर्थ्यमुचीय वसुसाहचर्यात् इष्ट-
वेत्येति चाग्निभक्तिरित्येत्याह, रुद्रैः साहचर्यात् सरस्वती ।
मध्यस्थाना, आदित्यैः साहचर्यात् भारती दुस्यानेति ॥

“अथाप्य कर्म” अथास्याग्ने, कर्म सहभावि, अनन्यदेव-
तागामि, यत्संयोगादसत्यप्यग्निशब्दे आग्नेय एव मन्त्रो
भवति । “वहनश्च हविषाम्”—इत्येवमादि । “दार्ष्टिर्विष-
यिकम्” दृश्यनुपपत्तौ यस्य विषयः, तद्दार्ष्टियिषयिकम्, प्रका-
शादि कर्मैत्यर्थः । “अग्निकर्मैव तत्”—इति पुनर्वहनमाद-
राद्यम्, आध्यात्मेऽपि यावान् कश्चित् प्रकाश इति ॥

“अथाप्य अस्माद्विष्ठा देवाः” यैः सह अग्निं श्रूयते ।
तद्यथा, “इन्द्र, सोमः”—इत्येवमादयः । मन्त्रस्वभावप्रदर्श-
नाय संस्तवीदाहरणम् । अग्नेः पूर्वनिपादाद् देवताहम्
मुच्यता ।—

“अग्न इन्द्राय द्वापयो दुहोणे मुतावतो यज्ञमिहोप-
दातम् । अमर्षेन्ता सोमपेयाय देवाः” —इति (ऋ० सं० १,

१, २५, ४) । विश्वामित्रस्येयमार्षम् । विराट् । अनुष्टुप् । आय-
यणे विनियोगः । हे भगवन् ! 'अग्ने ।' त्वम् 'इन्द्रः च' 'देवा'
देवौ अस्य 'दाशुपः' दत्तवतः हवीषि, यजमानस्य 'दुरोणे' यज्ञ-
गृहे 'सुतावतः' अभिषुतवतः 'यज्ञम्' सोमम् । 'अमर्धन्ता' मृधं
सध्राम कुर्वाणौ अन्तरा केनचित् सह । 'सोमपेयाय' सोम-
पानार्थम् 'उपयातम्' इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“अग्नीषोमाविमं सु मे' शृणुतं वृषणा हवम् । प्रति
सक्तानि हव्यं तं भवतं दाशुपे मयः ॥”—इति (ऋ० सं० १,
६, २८, १) । सोमेन सह संस्तवः । गोतमस्यार्षम् । अनुष्टुप् ।
पौर्णमासि अग्नीषोमस्यानुवाक्या । हे 'अग्नीषोमौ !' युवा-
मुच्ये । 'इमं' 'हवम्' आह्वानं 'मे' मम 'सु' सुष्ठु 'शृणुतम्'
'वृषणा' वृषणौ वर्षितारौ । श्रुत्वा चागच्छतम् । आगत्य च 'प्रति-
हव्यं तं' प्रतिप्रेषत, मया पूर्वं प्रेषितो प्रति कामयेथाम्
इमानि सूक्तानि श्रोतुम् । श्रुत्वा चेमानि 'भवतं' 'दाशुपे'
युवां हविर्दात्रे 'मयः' सुखावित्यर्थः ॥

“त्वं नो' अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेतोऽवयासि-
सौष्टाः । यजिष्ठो वज्रितमः शोशुधानो विश्वा देर्षामि प्र
सुसुग्धयस्मत् ॥”—इति (ऋ० सं० २, ४, १२, ४) । वरुणेन
संस्तवः । वामदेवस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । अवभृथे विनियोगः ।
हे भगवन् ! 'अग्ने ।' 'त्वम्' 'नः' अस्मान् यथावत् 'विद्वान्'
जानानः भक्ता मम एते इति । 'वरुणस्य देवस्य' यः अस्मान्
प्रति 'हेतः' क्रोधः, तम् अनेनावभृथकर्मणा 'अवयासिसौष्टा'
अपगमय । किञ्च, यः त्वं 'यजिष्ठः' यष्टृतमः, देवानां हीयत्वे
वर्त्तमानः 'वज्रितमः' वीष्टृतमय हविषाम्, स त्वं पुनः 'शोशु-
धानः' देद्रोष्यमानः तेषु तेषु कर्मसु 'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि

निरुक्तम् । । [उत्तरपट्टकम्,

‘हेपांसि’ हेपाणि ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘अस्मत्’ अस्मत्तः ‘सुसुग्धि’
मुञ्च अवयोजयेत्यर्थः ॥

“अग्नीपर्जन्याववत्तु धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा सुष्टुतिं
नः । इडामन्यो जनयतु गर्भमन्यः प्रजातीरिय आर्धत्त-
मस्मे ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ८, १६, ६) । पर्जन्येन संस्तवः ।
भरद्वाजस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । हे ‘अग्नीपर्जन्यौ !’ युवाम् उच्येथे ।
‘अवतम्’ अवच्छतम् इमां ‘धियं’ इदं कर्म प्रति, ‘मे’ मम
‘अस्मिन्’ ‘हवे’ आह्वाने ‘सुहवा’ सुहवी स्वात्तानौ ‘सुष्टुतिं’
शोभनातिमां स्तुतिं श्रोतुम् । आगत्य च श्रुत्वा इमाम् ‘इडाम्’
अन्नम् ‘अन्यः’ एकः ‘जनयतु’ जनयतु, ‘गर्भम् अन्यः’ गर्भमेको
जनयतु । तौ युवामेवं प्रतिसंधत्तरं ‘प्रजावतीः’ प्रजासंयुक्ताः
‘इप.’ अन्नानि ‘आ’ आभिमुख्येन स्थित्वा ‘धत्तं’ दत्तम्, ‘अस्मे’
अस्मभ्यमित्यर्थः ॥

“अग्ने देवा इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परिभूष
पिब ऋतुना ॥”—इति (ऋ० सं० १, १, २८, ४) । ऋतुभिः
संस्तव । मेधातिथेरार्पम् । गायत्री । ऋतुयाजेषु विनि-
योगः । ‘हे भगवन् । ‘अग्ने’ ‘देवान्’ ‘इह’ अस्माकं कर्मणि
‘आयह’ । आहूय देवान् ‘सादय’ ‘योनिषु त्रिषु’ सवनेषु
त्रिषु । एतान् यथाकालं यज । अमुना प्रकारेण ‘परिभूष’
सर्वतो देवयोगिनालङ्कुरुष्व एतं यज्ञम्, आत्मना ‘पिब’ चैतं
सोमम् ‘ऋतुना’ सह ॥

“अग्नाविष्णवं हविः । हविर्षहणात् हविष एव सम्प्र-
दानार्थत्वम् । या ऋचः ताः संस्तवेनाग्नाविष्णोः सन्ति ।—

“अग्नाविष्णू सजोषसेमा वईन्तु वां गिरः । दुष्टैर्वांजे-
भिरागतम् ॥”—इति । वामदेवस्यैवमार्पम् । गायत्री । आग्ना-
रेण्ये हविषि विनियोगः । हे ‘अग्नाविष्णू’ ‘सजोषसा’

सजोषसी नित्य सह जोषणी नित्य समानप्रोतौ 'वा' युवा
सुचये । 'इमा' एता युष्मद्गिर' अस्मत्स्तुतय 'वर्धन्तु'
वर्धयन्तु युवान् । वृद्धौ च सत्यामस्तमदयै 'द्युम्नै' द्योतन
वद्धि 'वाजेभि' अन्नैरभ्युद्यतै 'आगतम अस्मान् प्रत्याया
तम् ॥

“न त्वृक सस्तविकी दशतयीषु विद्यते” । ‘न —इति
प्रतिषेधः । ‘तु’ शब्दोऽवधारणार्थः । ‘ऋक’ ‘सस्तविकी’
सस्तवयुक्ता, ‘दशतयीषु’ दशमण्डलावयवप्रविभागेन तायत
इति दशतय ऋग्वेद, तस्य शाखा दशतय, तासु एकापि
हविष्यविनियुक्ता शस्त्रमध्यपातिनी ऋज अग्नाविष्णा सस्त
विकी नास्ति । स्यादप्यन्यत्र सस्तविकी, न तु दशतयीषु ।
असस्तवेन वा दशतयीष्वपि इत्युक्तं दर्शयति, एवमतन्मया
निपुणमन्विष्यत इति ।

अथाप्ययमपर उक्तं,—“अथाप्याग्नापोष्ण” “हवि”
एव, “न तु सस्तव” । तस्मिन् हविषि किन्तु पृथक् पृथ
गेव अग्नि स्तूयते पूषा च “तत्र” तस्मिन् सस्तवे अग्नि
पूणी “एता विभक्तस्तुतिम् ऋचम्” “उदाहरन्ति” नैरुक्ता
॥ १ (८) ॥

पूषा त्वेतः च्यावयतु प्र विद्वाननष्टप्रशुर्भुवन-
स्य गोपाः । स त्वैतेभ्यः परिददत् पितृभ्यो-
ऽग्निर्देवेभ्यः सुविद्विदेभ्यः । पृषा त्वेतः प्रच्या-
वयतु विद्वाननष्टप्रशुर्भुवनस्य गोपा इत्येव हि
सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स त्वैतेभ्यः
परिददत् पितृभ्य इति सांशयिकस्तुतीयः पादः

पूषा पुरस्तात्तस्थान्वादेश इत्येकमग्निरुपरिष्ठा-
त्तस्य प्रकीर्त्तनेत्युपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुवि-
द्विद्येभ्यः । सुविद्वं धनं भवति विन्दतेर्वैको-
पसर्गाद्भक्षतेर्वा स्याद् वा पसर्गात् ॥ २ (६) ॥

“पूषा त्वेत.”—इति (ऋ० सं० ७, ६, २३, ३) ।
देवयवसो यामायनस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । पुनः शवस्य कर्णे
प्रमीतानुमन्त्रणे विनियोगः । सः प्रमीत उच्यते । ‘पूषा’ भग-
वान् “आदित्यः” पद्यामधिपतिः, सः ‘त्वा’ त्वाम् ‘इतः’ मनु-
ष्यलोकात् विशिष्टेन पथा ‘प्रच्यावयतु’ ‘विद्वान्’ अध्यवहित-
ज्ञानः । सर्वत्र ज्ञानाव्यवधानादेव च ‘अनष्टपशुः’ । ‘भुवनस्य
गोपाः’ । ‘भुवनस्य’ भूतजातस्य ‘गोपाः’ रक्षिता । उपर्यव-
स्थितः ‘सः’ पूषा, एवंलक्षणः, ‘त्वा’ त्वां प्रगमय्य ‘एतेभ्यः’
चन्द्रसण्डलोपान्तवासिभ्यः ‘पितृभ्यः’ ‘पिरिददत्’ परिददातु ।
तदुक्तम्,—“दक्षिणायनात् पितृलोकम्”—इति । ‘अग्निः’ अपि
चैतेभ्यः उत्कृष्ट ‘देवेभ्यः सुविद्विद्येभ्यः’ ये विद्युतो मध्ये
निवसन्ति, तेभ्यः परिददातु । तदप्युक्तम्,—“चन्द्रमसो वैद्यु-
तम्”—इति । स त्वमेवमुभावपि देवलोकपितृलोकावभ्यश्चुद्गी-
त्यागोः प्रमीतस्य । उक्तञ्च,—“ये देवयानाः पितृयानाश्च लोकाः
सर्वास्ताननृणाः सञ्चयेम”—इति ।

“स त्वैतेभ्यः०—”इति सांशयिकः तृतीयः पादः” संशयो-
ऽस्मिन्नस्तीति सांशयिकः, तृतीयः पादोऽस्या ऋचः । कथं
कृत्वा ? यथा,—“पूषा पुरस्तात्” पूषा त्वेतयरावयतु’—
इति, “तस्य अन्वादेशः—”इति एकम्” सामर्थ्याद्दर्शनम् ।
तथा व्याख्यातमेव । त्रयः पौष्ठाः पादाः, एक एवाग्नेयः
एवमियं विभक्तस्तुतिः । अथवा हावुत्तरावाग्नेयी ।

तत्र अर्थयोजना,—पूणा प्रचावित सन्तं सोऽग्निर्व-
क्षमाणश्चामेतेभ्यः पित्र्यो देवेभ्यः सुविदत्रिवेभ्यः परिद-
दातु, मा पित्र्यः प्रेतेभ्य इत्यभिप्रायः । त प्रेतं दिष्टमिती-
ऽमूय एव हरन्तीत्यपेक्ष्य सर्वनाम्नसोत्तरेणाप्यग्निशब्देन
सम्बन्धमविरुध्यमानं व्यपेक्ष्य अकल्पयत् । “अग्निं उप-
रिष्टात्, तस्य प्रकीर्त्तना—इति अपरम्”—इति ॥

“सुविदत्र धनं भवति”—“विन्दते वा” “एकोपसर्गात्”
सु—इति एतेन एकेन उपसर्गेण उपरिष्टात् । “ददाते वा”
“दुपसर्गात्” सु विभ्यां द्वाभ्याम् उपसर्गाभ्यां युक्तात् । तद्
येषामस्ति, ते सुविदत्रिया ॥ २ (८) ॥

अथैतानिन्द्रभक्तौन्यन्तरिक्षलोको माध्य-
न्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् पञ्चदशस्तोमो बृह-
त्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने
याय स्त्रियोऽथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो
या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तदथास्य
संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा
बृहस्पतिर्वृहस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायु-
रथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूषा रुद्रेण च
सोमोऽग्निना च पूषा वातेन च पर्जन्यः
॥ ३ (१०) ॥

“अथ एतानि इन्द्रभक्तौनि”—इति । पूर्ववत् सर्वम् “अन्त-
रिक्षलोका”—इत्येवमादि । “ये च देवगणा समाम्नाता”
मरुदादयः । “याय स्त्रियः” अदित्याद्याः ।

“अथ अस्य कर्म” ।—“रसानुप्रदानम्” अवश्यायनम्, वर्षादि, “हववधः” मेघवधः, “या च का च बलकृतिः” अन्येऽपि । “इन्द्रकर्म एव तत्”—इति आदराय पुनर्वचनम्, अपि कीटपिपीलिकादिषु, यद्वलेन क्रियते सर्वम्, इन्द्र-कर्मैव तदिति ॥

“अथ अस्य संस्तविकाः देवाः” । “अग्निः, सोमः”—इत्येवमादयः । तद्यथा,—

‘इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजे’षु भूपथः । तद् वां चेति प्र वीर्यम् ॥”—इति (अ० सं० ३, १, १२, ४) । विश्वा-मित्रस्वार्पणम् । गायत्री । ऐन्द्राग्ने हविषि विनियोगः । हे ‘इन्द्राग्नी’ ‘रोचना’ रोचनी दीपनी हविषा च उदकेन च ‘दिवः’ ‘परिभूपथः’ वाजेषु अस्मान् सर्वतः, येनाग्नेषु स्वामित्वेन भवेमाहि, तथा कुरुतम् । ‘तत्’ वीर्यम् ‘वाम्’ भवतः ‘प’ पक्ष्मम् अहम् ‘चेति’ जाने, येन परिभावयथा यागेषु श्रोतॄन् पुरः । अत एवमागाकहे ॥

सोमेन संस्तवः,—“इन्द्रासोमा ममवशंसम्”—इत्यत्र व्याख्यातः ।

वरुणेन संस्तवः,—“इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः”—इति व्याख्यातः शेषः ॥

“इन्द्रापूषणा वयं सत्याय स्वसाये” । हुवेसु वाजसातये ॥”—इति (अ० सं० ४, ८, २१, १) । पूषणा संस्तवः । भरद्वाजस्थेयमार्पणम् । गायत्री । ऐन्द्रापौष्णे हविषि विनियोगः । हे ‘इन्द्रापूषणौ’ ‘सत्याय’ समानाग्रानाय ‘स्वसाये’ स्वस्त्वयनाय च, ‘वाजसातये’ च अथमननाय च ‘हुवेसु’ आहव्यामहे युवा वयं निश्च यज्ञेषु इदमागाकहे ॥

“इदं दोमास्ये” हविः प्रियमिन्द्रायुहसती । उक्तं मदेव

मस्यते ॥”—इति (ऋ० सं० १, ७, २५, १) । वृहस्पतिना
सस्तवः । वामदेवस्वार्पम् । गायत्री । ऐन्द्रावाहस्पत्ये हविमि
विमियोगः । हे ‘इन्द्रावृहस्पती !’ ‘इदं’ ‘हविः’ यद् वयं दद्या-
तत् ‘प्रियम्’ इष्टम् ‘आस्ये’ ‘वामं’ यस्तु । यत् च इदम्
‘उक्तं’ ‘मस्यते’ ‘मदः च’ प्रतिगरेण सह, तच्च या प्रियमस्तु ।
इत्येतदाशाम्नाहे ॥

“विश्वं सुख्यं मधवाना युवीरिदार्यधु न प्रमिनन्ति व्रत
गाम् । अस्मैन्द्रावृहस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना
जिगातम् ॥”—इति (ऋ० सं० २, ७, १, २) । ब्रह्मणस्पतिना
सस्तवः । गृह्यमदस्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् । ‘विश्वं’ सर्वं जगत्
सुख्यं यावदिदमस्ति । किञ्च, हे ‘मधवाना’ मधवानौ
नवन्तौ ‘इन्द्रावृहस्पती !’ युवासुच्ये । ‘युवो’ युवयोः
र्वम् एतत् स्वभूतम् । किञ्च, यतः सर्वस्येयानौ स्थः, अतः
शापद्य’ आपोऽपि ‘न प्रमिनन्ति’ न हिसन्ति, ‘व्रतम्’ कर्म
गं युवयोः यथासङ्कल्पं वर्त्तते । यौ युवाम् एवमतिमहानु-
पावी, तौ ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्मै’ आभिमुख्येन इदं ‘हविः’
जिगातम् आगच्छत भोक्तुम् । ‘युजा’ युजो ‘इव’ सहचारिणी
वाजिना’ वाजिनो रथात् विमुक्तौ वुभुक्षु स्वम् ‘अन्नम्’ ।
त्येतदाशाम्नाहे ॥

“इन्द्रापर्यता वृहता रथेन वामीरिषा आवहत सुवीराः ।
त हव्यान्धुरेषु देवा वर्हेषा गोभिर्लिप्या मदन्ता ॥”—
ति (ऋ० सं० १, १, १८, १) । पर्यतं संस्तवः । विश्वामिच-
येयमार्पम् । त्रिष्टुप् । हे ‘इन्द्रापर्यता’ इन्द्रापर्यतौ । ‘देवा’
वौ युवासुच्ये । ‘वृहता’ महता रथेन, महतोदकरहणेन उद-
दानेन ‘वामोः’ वननीयाः ‘इषः’ अन्नानि ‘आवहतम्’ आवह-
न् इरयन्त, व्रीह्यादीनि प्रेरयन्तम् । ‘सुवीराः’ शोभनवीराः ।

तत स्त्रे काले ईजानानामस्माक 'वीत' भक्षयतम् 'इव्यानि'
पुरोडाशादीनि 'अध्वरेयु' । 'वर्हेयाम्' च 'गौर्भि' सुतिभि
पुन पुन प्रतिकर्म 'इत्या' अन्नेन 'मदन्ता' मदन्तौ दध्यन्तौ ।
इत्येतदाशास्त्रहे ।

"इन्द्राकुक्षा वहमाना रथेना वामस्य । अपि कर्णे वञ्चन्तु ।
नि पौमदभ्यो निर्धमयो नि पधस्यान्मघोनो हृदो वरयस्त
मासि ।"—इति (ऋ० स० ४, १, ३०, ४) । कुत्सेन सस्तव ।
अवस्योरार्पम् । त्रिष्टुप् । 'इन्द्राकुक्षा' हे इन्द्राकुक्षो । 'वह
माना' वहमानौ उच्यमानौ रथेन । युवा वृवे । 'आवञ्चन्तु
वाम्' 'अत्या' अस्मा 'अपि' 'कर्णे' नित्य कमणे । ततश्च
कर्मणा परितोषित, अस्माभि 'निःपौमद्भ्य' 'निर्धमय'
सर्वत अरीन् 'पधस्यात्' समानस्थानादन्तरिक्षादद्भ्य अप ।
तत ओषध्याद्युत्पत्त्या काल कुर्वाणौ । 'मघोनः' महान्त्ये-
तानि 'तमासि' 'हृद' हृदयस्य छादकानि अनाकालभय-
कृतानि 'वरय' वारयथ । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

"इन्द्राविष्णु इ हिताः शम्बरस्य नव पुरो नवति च अथि
ष्टम् । शत वृचिनः सहस्रं च माक ह्यो अप्रत्यसुरस्य
वीरान् ।"—इति (ऋ० स० ५, ६, २४, ५) । विष्णुना
सस्तव । वसिष्ठस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । तैधातव्या विनियोग ।
हे 'इन्द्राविष्णू' युवा 'इ हिता' स्थिरीकृता 'शम्बरस्य नवति
नव च पुर' मेघस्य असुरस्य वा स्वभूता पुर 'अथिष्टम'
इतवन्तौ स्य । ताद्य त्वा मेघान्तर्गता 'शत' वृचिन'
दोसिमत अववतो वा 'सहस्रस्य साकम्' अवस्थितान् सह
भावेन एकनिश्चयान् 'इथ' इतवन्तौ स्य । 'अप्रति' अप्र
तीकारान् 'वीरान्' 'असुरस्य' शम्बरस्य स्वभूतान् । यौ युवा

मेतदतिदुष्करमकार्षम्, तावस्माकमपि शत्रून् हयः । इत्येत-
दाशास्महे ॥

“इन्द्रवायू इमे^१ सुता उषु प्रयो^२भिरागतम् । इन्द्रो वाः
सुशन्ति हि ॥”—इति (ऋ० सं० १, १, ३, ४) । वायुना
संस्तवः । मधुच्छन्दस आर्षम् । गायत्री । उपात्तद्विकर्मा-
त्तनोऽपि हि मध्यमस्य एकस्यापि वायुन्द्रभावेन विकरण-
धर्मित्वात् द्वित्वं विभक्तः नैरुक्तपक्षेऽपि द्विवचनसंस्तुतिर-
विरुद्धा, यथा एकस्योदकस्य द्विपात्रस्थस्य द्विवचनोक्तिः ।
ऐन्द्रवायवस्य अहस्य पुरोऽनुवाक्येयम् । हे ‘इन्द्रवायू !’ युवा-
सुच्ये । ‘इमे’ ‘सुताः’ अभियुताः ‘इन्द्रवः’ सोमाः इत्यर्थः ।
सुसंस्तुताः सोमा यस्मात् ‘उशन्ति’ कामयन्ते युवामात्मपा-
नाय, तस्मात् उपागच्छतम् पातुमेतान् । कथं पुनरुपा-
गच्छतम् ? ‘प्रयोभिः’ अग्नैः अस्मात्कामदेयैरभ्युद्यतैः । इत्ये-
तदाशास्महे ॥

“अद्यापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते” । ‘अद्य’गन्धः प्रकृतात्
इन्द्राद् विमेषतो मित्रादीन् प्रकरोति । ‘अपि’—इति सन्धा-
वने । प्रकृताभ्यस्तिष्ठभ्यो देवताभ्यः पराण्यपरेणाभिधानेन
संस्तवयुक्तानीति । भेदपक्षे अविरोध एव, नैरुक्तपक्षे यद्वि-
रुद्धाभासमिव किञ्चिदत्र, तदिन्द्रवायुसंस्तवे प्रतिसमाहितम् ।
‘मित्रो वरुणेन’—इत्येवमादिषु या प्रथमया निर्दिश्यते, सा
मुख्या स्तुतिः, या तृतीयया निर्दिष्टा, सा अमुख्या ।

“आ नो^१ मित्रावरुणा हृतैर्गव्य^२तिमुद्यतम् । मध्वा
रजोऽसि सुक्रतू ॥”—इति (ऋ० सं० १, ४, ११, ६) । मित्रा-
मित्रस्यार्षम् । गायत्री । मित्रावरुणाः पयस्यायाः पुरोऽनु-
वाक्या । ‘मित्रावरुणा’ हे मित्रावरुणौ ! ‘सुक्रतू’ शोभन-
कर्माणौ ! युवासुच्ये । ‘गव्यतिम्’ गोयूतिम्, यवसीदको-

त्यक्तये 'रजांसि' च गोयूतेर्यान्वन्यानि स्थानानि व्रीक्षादि
धान्योत्पत्तिचेत्राणि, तानि च व्रीक्षाद्युत्पत्तये 'मध्वा' मधु
रेण शस्यसम्पत्करणेन 'वृत्तै' वृत्तेन उदकेन 'नः' अस्माकं
'उच्चतम्' सिद्धतम् । इत्येतदाशङ्कहे ॥

“पूष्णा रुद्रेण च सोमः” । “सोमापूपणा जननारयोणा जनं
ना दिवो जनना पृथिव्या । जातो विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा
अकृण्वन् अमृतस्य नाभिम् ॥”—इति (ऋ० स० २, ८, ६, १) ।
पूष्णा सोमस्य सस्तव । गृत्समदस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । सोमापौ
णस्य चरो पुरोऽनुवाक्या । सोमापूष्णौ चन्द्रसूर्यौ, तादृ
ष्येते । 'सोमापूपणा' हे सोमापूपणौ ! युवा 'जनना' जननी
जनयितारौ 'रयोणा' धनानाम्, 'जनना' जनयितारौ च
'पृथिव्या' । 'जातो' जातमात्रौ एव युवा 'विश्वस्य' सर्वस्य
'भुवनस्य' भूतजातस्य 'गोपौ' गोप्तारौ बभूवधु । 'देवा' च
रश्मय युवामेव 'अमृतस्य' उदकस्य 'नाभि' नहन बन्धनम्,
आधार सर्वलोकस्य 'अकृण्वन्' सदा कुर्वन्ति । युवामिदं नाम
अस्माकं कुरुतमित्याशिषा निराकाङ्क्षम् ॥

“सोमारुद्रा युवनेतान्यस्मै विश्वा तनूपु भेषजानि धत्तम् ।
अवस्यत मुञ्चत यद्यो अस्ति तनूपु बृह कृतमेनो अस्मत् ॥”—
इति (ऋ० स० ५, १, १८, ३) । रुद्रेण सस्तव । भरद्वाज
स्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् । सोमारुद्रस्य चरो पुरोऽनुवाक्या ।
'सोमारुद्रा' हे सोमारुद्रौ ! युवासुष्येये । एतानि सर्वाणि
'भेषजानि' अस्मै अस्माकं 'तनूपु' गरीरेषु 'धत्तम्' । किञ्च,
'अवस्यतम्' नित्यमघ्नानवितु रचितुमिच्छतम् । किञ्च, 'यत्'
'न' अस्माकम् मनोवाक्कायै 'कृतम्' 'एन' किञ्चित् अस्ति,
'तनूपु' तत् 'मुञ्चतम्' 'अस्मत्' अस्मत् ॥

“अग्निना च पृषा” मध्यमस्थानेन च द्युस्थानेन च सन्तु

इति, पार्थिवेन प्रतिषेधात् । ऋचं नोदाहरति, न्यमुदाहरणं येन संस्तवः ॥

“वातेन च पर्जन्यः” । धृत्तारो^१ दिव ऋभव^२ सुहस्ता^३ वातापर्जन्या महिपस्य^४ तन्यतोः । आप ओषधीः^५ प्रतिरन्तु नो गिरो भगो^६ रातिर्वाजिनो^७ यन्तु मे हवम् ॥”—इति (ऋ० सं० ८, २, १३, ५) । वसुकर्णस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । ‘धृत्तारः दिवः ऋभवः’ ‘सुहस्ता’ शोभनहस्तौ ‘वातापर्जन्या’ वातापर्जन्यौ च, ‘आपः’ च, ‘ओषधीः’ ओषधयश्च, ‘भगः’ च, ‘रातिः’ दाता, ‘वाजिनः’ च, ‘धृत्तारः’ धारयितारः, ‘दिवः’ द्यौतनवन्तः ये उक्ताः उदकस्य । ‘महिपस्य’ महतः ‘तन्यतोः’ सर्वार्यतनितुः । ‘हव’ हवनसाह्वानम् ‘नः’ अस्माकम् ‘आयन्तु’ आगच्छन्तु । आगत्य च ‘प्रतिरन्तु’ प्रतीर्णाः कुर्वन्त्वेता अस्माद् ‘गिरः’ वर्धयन्त्वित्यर्थः । वातापर्जन्याविति अत्र संस्तवः ॥ ३ (१०) ॥

अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समास्नाता उत्तमे स्थाने याञ्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणं यच्च किञ्चित् प्रबलुहितमादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संबत्सरेणेति संस्तवः ॥ ४ ॥

अथैतान्यादित्यभक्तीनि”—इति । पूर्ववत् “असौ लोक” —इत्येवमादि । “सूर्यो द्युस्थानः”—इति पूर्वमधिकृत्य ‘अथ एतानि आदित्यभक्तीनि’—इति इहाम्रवीत् स्वपक्षो धोतनानुसृतये ॥

“ये च देवगणाः समाम्नाताः उत्तमे स्थाने” आदित्यादयः ।
 “याश्च स्त्रियः”-उपाः, सूर्या, हपाकपायो, सरण्यः, देव-
 यमनः इति ॥

“यथास्य कर्म”-“रसादानम्”-इत्येवमादि, “यश्च
 किञ्चित् प्रवल्क्षितम् आदित्यकर्म एव तत्” ।

“चन्द्रमसा, वायुना, संवत्सरेण इति सस्तवः” । अस्तत्वात्
 स्वयम्देवेव ब्रवीति, नाधिकारवचनं करोति अथास्येति ॥

“पूर्वापर चरतो माययैतौ शिशू क्रीडन्तौ परियातो
 अध्वरम् । विज्ञान्यन्वो भुवनाभिचष्टे ऋतून्यो विदधन्जा-
 यते पुनः ॥”-इति (ऋ० स० ८, ३, २३, ३) । चन्द्रमसा
 सस्तवः । सूर्यायायार्थम् । जगती । राजयस्त्रेष्ट्यां वैश्वदेवस्य
 चरोः पुरोऽनुवाक्यैषा । ‘पूर्वापरं चरतः’ सूर्याचन्द्रमसौ पूर्व-
 पक्षे पूर्वः सूर्यः अपरश्चन्द्रमाः, अपरपक्षे पुनरपरः सूर्यः
 पूर्वश्चन्द्रमाः । एवम् ‘एतौ’ चरणमतुपरन्तौ चरन्तौ सर्वदा
 चरतः । तौ पुनः ‘मायया’ योगैश्वर्यकृतया क्रियायि प्रव्रजेति
 कस्तत्वे वेद, न ज्ञायोगिनी एवं शक्नो चरितुमिति । अपि
 चैतदपि चित्रम्,—यदपरिस्थित्यानी आभूतसङ्गवात्
 ‘शिशू’ इव ‘क्रीडन्तौ’ । ‘सुध्वर’ यज्ञमभिनिष्पादयन्तौ
 सर्वमिदं ‘परियातः’ परिगच्छतः । तत् कथमिति,—“विज्ञा-
 न्यन्वो भुवनाभिचष्टे” । ‘विज्ञानि’ ‘भुवना’ भुवनानि भूतानि
 ‘अभिचष्टे’ अभिपश्यति ‘अन्य’ आदित्यः, अथेतान् मिदृष्ट-
 व्यानि उपकारकत्वेन तथैव सत्तानि पश्यति । ‘ऋतून्’
 ‘अन्यः’ चन्द्रमाः ‘विदधत्’ अभिनिष्पादयत् स्रगत्या । ‘पुनः’
 पुनः पुनः प्रतिमास ‘जायते’ जायमानः चदेति अस्तमेति
 च । असंस्तुवेनोत्तरोऽर्हर्चः । यावेतदेवमत्यद्भुतं किमपि चरण

चरतः, तावेतौ अगदमस्यजमानं कुरुतमित्याशिषा
निराकाङ्क्षः ॥

वायुना संस्तवः “सुप्त ऋषयः प्रतिहिताः (य० वा० सं०
३४, ५५)” — इत्यत्र । तत्र ‘जागृतो भस्वप्रजौ’ — इत्येतस्मिन्
पादे “वायुदित्यौ” — इति वक्ष्यति ॥

संवत्सरेण च संस्तवः “पञ्चपादं पितरम् (ऋ० सं० २,
३, १६, २)” — इति व्याख्यातः ॥ ४ ॥

एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य
भक्तिशेषमनुकल्पयित शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो
वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि हेमन्तः पङ्क्ति-
स्त्रिणवस्तोमः शाक्वरं सामेत्यन्तरिक्षायत-
नानि शिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं
सामेति द्युभक्तौनि ॥ ५ (११) ॥

“एतेषु एव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष-
मनुकल्पयित” । ऋतवय छन्दासि च स्तोमाय पृष्ठानि च
ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठम्, तस्य ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य । ऋतु-
भक्तिशेषम्, छन्दोभक्तिशेषम्, स्तोमभक्तिशेषम्, पृष्ठभक्ति-
शेषम् ।

तद्यथा,—“शरत्, अनुष्टुप्, एकविंशस्तोमः, वैराजं साम—
इति पृथिव्यायतनानि” । अग्निलिङ्गेऽपि चेन्मन्त्रे एतेषा-
मन्यतमं स्यात्, स आग्नेय इति प्रतिपत्तव्यम् । एवमेयोक्त-
रयोरपि स्थानव्यूहयोः । व्यूहो नाम विस्तारः । “हेमन्तः,
पङ्क्तिः, त्रिणवस्तोमः, शाक्वरं साम—इति” “अन्तरिक्षाय-
तनानि” अन्तरिक्षलोकायतनानि । “शिशिरः, अतिच्छन्दाः,
२८]— नि

त्रयस्त्रिंशत्सोमः, रैवतं साम—इति” “द्युभक्तीनि” आं भजन्त
इति द्युभक्तीनि, अपिवा आदित्यं भजन्त इति द्युभक्तीनि ।
विभक्तिप्रद्वणं प्रणाडिकोपदर्शनार्थम्, एतेषां स्तुतिः
सा स्तुतिसङ्ग्रहमणन्यायेन स्थानाधिपतेः सूर्यस्य स्तुतिरिति ।
सर्वत्रैवम् ॥ ५ (११) ॥

सर्वमेतन्मन्त्राग्रयमित्युक्तम्, त एव तावत् मन्त्राः कस्मात् ?
इति ब्रह्मव्यसत आह,—

मन्त्रा मननाच्छन्दांसि क्वादनाद् यजुर्यजतेः
साम सन्मितश्चास्यतेर्वर्चा समन्मेन इति
नैदाना गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना
वा विपरीता गायतो सुखादुदमतदिति च
ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

“मन्त्राः मननात्” तेभ्यो ह्यध्यात्माधिदेवाधियज्ञादि
मन्तारो मन्यन्ते, तदेषां मन्त्रत्वम् ॥

ते पुनश्छन्दोमया, नाच्छन्दसि वागुच्चरतीति अथ
“छन्दांसि” कस्मात् ? “क्वादनात्” । “यदेभिरात्मानमाच्छा-
दयत् देवा मृत्योर्विभ्यत, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्”—इति विज्ञा-
यते ॥

अथ “यजुः” कस्मात् ? “यजते” धातोः, तेन हि विश्वे-
पत इज्यते, सर्वत्र याज्यान्ते षपट्कारविधानात् ॥

अथ “साम” कस्मात् ? तच्च “सन्मितम् ऋचा” यावती
छक् तावदेव परिमाणतः । “अस्यते वा” शेषणार्थस्य (दि०
प०), प्रक्षिप्तमिव हि तत् छचि भवति । विज्ञायते च “तस्मा-
दृणधूट साम गीयते” । अथवा “स्यते वा” इति । “द्यौ

अस्तकर्मणि (दि० प०)” अस्व तत् कर्म भवति, सद्धिता—
पदम्—साम इति । “अवा समं मेने—इति नैदाना” ।
‘अवा’ एतत् ‘समम्’ इत्येव प्रजापति ‘मेने’ ज्ञातवान् ।
अथवा आशानमेव ‘अवा समं’ ; ‘मेने’ ज्ञातवत्, तत् साम्
सामत्वम् । इत्येव ‘नैदाना’ मन्यन्ते । निदानमिति ग्रन्थ,
तद्विदो नैदाना ॥

“हृन्दासि हृदनाम्”—इत्युक्तम्, तानि च पुनरमूनि
गायत्रीप्रमुखानि । अतो गायत्री निराह,—“गायत्री, गायते
स्तुतिकर्मण” तथा हि गोयन्ते स्तूयन्ते देवता । ६ ।

उष्णीषुत्स्राता भवति स्त्रिह्यतेर्वा स्यात्
कान्तिकर्मण उष्णीषिणी वेत्यौषमिकमुष्णीषं
स्त्रायतेः ककुप् ककुभिनी भवति ककुप् च
कुञ्जश्च कुञ्जतेर्वाञ्जतेर्वानुष्टुबनुष्टोभनाङ्गायत्री-
नेव विप्रदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति
च ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

“ककुप्” “ककुभिनी” इव “भवति” । सैवोष्णिक् जाग-
तेन पादेनोपहितेन मध्यतः ककुबिल्युच्यते, स तस्याः ककुबिब
मध्यतो भवति, तेन ककुभिनीव ककुप् । अथ “ककुप्”
कस्मात् ? “कुजते.” “वा” कौटिल्यार्थस्य, “उज्जते.” “वा”
न्यभाषार्थस्य, नतं हि तद् भवति ॥

“कुजय” कुलीप्यनयोरेवान्यतरस्मात् ॥

“अनुष्टुप्” “अनुष्टोभनात्” । किमियमनुष्टोभनमिति ?
“गायत्रीमेव विपदां सतीं चतुर्थेन पादेन अनुष्टोभति,—
इति च ब्राह्मणम्” । स्वमतं ‘च’शब्देन समुच्चिनोति ।
गायत्री, विभिरष्टाधरैः पादैः समाप्यते, तस्याश्च पुनरपरः
चतुर्थः पादो भवति, येन तामेव अनुष्टुप् अनुष्टोभति,
तस्मादनुष्टुप् । ७ ॥

वृहती परिवर्हणात् षड्ङ्क्तिः पञ्चपदा
चिष्टुप् स्तोभत्युत्तरपदा का तु त्रिता स्यात्तौण-
तमञ्जन्दस्त्रिष्टुप्स्त्वस्तस्य स्तोभतीति वा यत्त्रि-
रस्तोभत्तत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ॥
८ (१२) ॥

“वृहती” “परिवर्हणात्” परिवर्हणी भवति, अनुष्टु-
भस्तुर्भिरधरैः, उक्तं हि—“वृहती जागतस्त्रयश्च गायत्रा.”—
इति ।

“षड्ङ्क्तिः” “पञ्चपदा” पञ्चभिः पादैः षड्ङ्क्तिरित्युच्यते ॥

अथ “चिष्टुप्” कस्मात् ? ततो विष्टुष्टोत्तरं पदं निराह,—
“स्तोभत्युत्तरपदा” स्तोभतिर्धातुत्तरं पदं यस्याः, सेय
स्तोभत्युत्तरपदा । “का तु त्रिता स्यात् ?” अथ पुनः पूर्व-

यदे येयं त्रिता त्रित्वं श्रूयते 'त्रि'-इति, 'एतत् किमर्थमिति ?
 "तीर्णतम" स्तुततममिदं "छन्दः" गायत्र्यादिभ्यो बहुत्वात्,
 सेय तीर्णतमो च स्तोभति च त्रिष्टुप् । "त्रिष्टुप् वच्च, तस्य
 स्तोभति इति वा" वच्चमायुषम्, तच्च पुनः प्रायः त्रिसन्धि-
 शरो वेणुः शृङ्ग शल्यमिति विज्ञायते, तस्य 'स्तोभति स्तुति ।
 अथवा ऐन्द्रमेतच्छन्दः, वच्चं चेन्द्रभक्ति, तस्मादुपपद्यते ।
 "यत् त्रि. अस्तोभत्, तत् त्रिष्टुप्त्वम्—इति विज्ञायते" ॥
 ८ (१२) ।

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा
 जलगत्यमानोऽच्छजदिति च ब्राह्मणं विराड्वि-
 राजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराज-
 नात्सम्पूर्णाक्षरा विराधनादूनाक्षरा विप्राप-
 णादधिकाक्षरा पिपौलिकमथेत्यौपमिकं पिपौ-
 लिका पेलतेर्गतिकर्मणः ॥ ६ ॥

"जगती" "गततम छन्दः" अन्वयमित्यर्थः । अतः परमति-
 च्छन्दासि । "जलचरगतिर्वा" जलोर्मिप्रकारो हि तस्या
 प्रसारः । "जलगत्यमानोऽच्छजत्—इति च ब्राह्मणम्" । 'स्त्रो
 हर्षक्षये (भ्या० प०)' । क्षीणहर्ष इव क्लिप्ता प्रजापतिः
 मयजे, ददर्शत्यर्थः, न हि छन्दासि क्रियन्ते नित्यत्वादेव छन्द-
 साम् ।

विराजः पुरस्तात् त्रिष्टुप् निरुक्ता, वायुन्यादधियन्त्रे च
 प्रयोगभूयस्त्वात् । अथ पुनर्विराजः निराह—“विराट्” “विरा-
 जनाद् वा, विराधनाद् वा, विप्रापणाद् वा” । “विराजनात्,
 सम्पूर्णाक्षरा” साकन्याद् विराजत इव । “विराजनात्, जना-

चरा" वैकल्याद विराध्यन्तीव हि सा । "विपापणात्, अधि-
काचरा" विप्रुतेव हि सा स्वरूपात् ।

"पिपीलिकमध्या इति औपमिकम्" मध्याध्याक्षरपादा
या, सा पिपीलिकमध्येव भवति, पिपीलिकस्वरूपा । "पिपी-
लिका" कस्मात् ? "पेलतेः" "गतिकर्मणः" गत्वर्थस्य ॥८॥

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो
हविर्भाज षट्गुभाजश्च भूयिष्ठाः काश्चिन्निपात-
भाजोऽथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय
वृषभ इन्द्राय वृत्रतुर इन्द्रायांहोमुच इति
तान्यथेके समामनन्ति भूयांसि तु समाम्ना-
नाद्यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति
तत्संमामनेऽथोत कर्मभिर्घट्टिदैवता स्तोति
वृत्रहा पुरन्दर इति तान्यथेके समामनन्ति
भूयांसि तु समाम्नानाद् व्यञ्जनमात्रं तु तत्त-
स्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षिता-
थौदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीय-
निति ॥ १० (१३) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७, ३ ॥

"इति इमाः देवताः अनुक्रान्ताः" । इतिकरणः प्रकरण-
समाख्यर्थः । अथवा इतिकरणेनाभिनेयेन दर्शयन्निव ब्रवीति ।
एवमनेन प्रकारेण यथापरिभाषितेन "यत्काम ऋषिः"—
इत्येवमादिना । इमा देवता अनुक्रान्ताः—अग्निः, जात-

वेदा, वैश्वानर—इत्येवमाद्या समासतो निर्णीता इत्यर्थः ।
ताः पुन “सूक्तभाजो हविर्भाज” । काचित् हविर्भजन्ते न
सूक्तम्, काचित् सूक्तं भजन्ते न हवि, काचित् उभय
भजन्ते । वक्ष्यति हि—“इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानाम-
धेयान्यनुक्रान्तानि सूक्तभाञ्च हविर्भाञ्च, तेषामेतान्यहवि-
र्भाञ्च”—इति । “ऋग्भाजश्च भूयिष्ठा” प्रायेणेत्यर्थः ।
तद्यथा,—आप्रोसूक्ते एकैकामृचं भजन्ते लक्षणभेदादिभिः ।
अर्हश्च भाजोऽपि कचिदुपेक्षितव्या । तद्यथा,—“ऋचं सूर्याय
गोयन्त उद्देतीत्यर्हपञ्चमा” । “यथा चक्रुः”—इत्यस्या पूर्वो
ऽर्हः सौर्यं शीनकस्य उत्तरो मैत्रावरुणः । पादभाजोऽपि
कचिदुपेक्षितव्या । तद्यथा,—“नयो नवो भवति जायमान
(ऋ० स० ८, ३, २३, ४)”—इत्यस्याः आदित्यदेवतो द्वितीय
पादो भवति । भूयिष्ठग्रहणाच्च दर्शयति असमाभ्राता अपि
सन्ति, ता अप्युपेक्षितव्य इति, ताश्च यथालक्षणं त्रिषु कल्प्याः ।
तद्यथा,—परमेष्ठिग्रहणञ्चवसर्पलाङ्गलकुसुमप्रभृतीनि ।

“काचित् निपातभाज”—इति । निपातो हि द्विविधः ।
देवतान्तरैः सद्यः साधारण्येनोपस्तुतो नैघण्टुकत्वेन च ।
तत्र साधारण्यं नाम, तद्यथा,—“विधाता धात्रा व्याख्यात” ।
तस्यैव निपातो भवति बहुदेवतायामृचि । सोमस्य राज्ञः
इति । अस्या सोमप्रभृतिभिः सद्यः विधानात् श्रूयते साधार-
ण्येन । नैघण्टुकत्वेन पुन तद्यथा,—“पृथिवी व्याख्याता” ।
तस्या एव निपातो भवत्यैन्द्राम्नामृचि । “यदिन्द्राम्नी
परुमर्षा पृथिव्यान्”—इति । ताम्यामिन्द्राम्निभ्यां मह
साधारण्येन पृथिवी न श्रूयते, किन्तर्हि ? लक्षणत्वे-
नैन्द्राम्नीरिषोपादीयते । एव तावदयमिहाधिकारः काञ्चाङ्ग-
पातभाज इति द्विप्रकारो निपातः चक्रः ।

अथायमपरो निपातप्रकार उपेक्ष्यः, तद्यथा,—अत्यन्त-
नैवण्टुकम्, देवताभिधानमनत्यन्तनैवण्टुकम् । तत्र अत्यन्त-
नैवण्टुकं नाम अयन्तमदृष्टस्वप्रधानस्तुतिः । तद्यथा,—आदि-
त्यस्य स्व श्रुतिः प्रभृतिभिः । अथ पुनः दृष्टस्वप्रधानस्तुतिमहैव-
तापद वाक्यार्थोपजनितपारतन्त्र्यमाक्षिप्तस्त्राभिधेयसामर्थ्य-
मुपमानशब्देन स्वमयेमन्यस्मिन् देवतापदे प्रधाने वाक्यार्थ-
सामर्थ्योपजनितप्राधान्यसामर्थ्यं यत् निगमयति, अनत्यन्त-
नैवण्टुकं तद् भवति । तद्यथा,—“धुम्निरिव मन्यो”—इति
(ऋ० स ८, ३, १८, २) । धुम्निशब्दे इवेत्यनेनोपमानशब्देन
वाक्यार्थोपजनितसामर्थ्येनाक्षिप्तस्त्राभिधेयसामर्थ्यं । विशेष-
माकाङ्क्षन् सम्बोधनान्तं मन्युशब्दे वाक्यगतं, पदैरुच्योयमा-
नसामर्थ्यमर्थिनिवेपणपक्षे स्वमर्थं मन्युशब्दे निगमयन् निप-
ततीति नैवण्टुकं तदिति । एवमनेकप्रकारो निपात-
उपेक्ष्यः ।

“अथ उत अभिधानैः संयुज्य इविः चीदयति” । ‘अथ’—
इति विशेषाधिकारः । ‘उत’—इत्यप्यर्थः । अपरमपरमभिधान-
मपेक्ष्यापेक्ष्य । तद्यथा,—अभिधानैः संयुज्य विशेषणशब्दैः ।
तत्रैतदभिधानमिन्द्रादिसविज्ञानाद् दृढमिन्द्रादौ देवतार्थं
प्राप्तायविधौ प्रयोगे च हविषोदयति ।

तद्यथा,—“इन्द्राय हवस्ते एकादशकपालं निर्वपेत्”
इति, तथा “इन्द्रायाहोमुचे इति”—“इन्द्रायाहोमुचे एकाद-
शकपालं निर्वपेत्”—इति ।

तत्र किम् ? “तान्यपि ते समामनन्ति” । ‘एते’ नैवका-
‘तान्यपि’ गुणपदानि हवर्चाहोमुक्प्रभृतीनि, अम्ब्यादौ
देवतापदमसामान्ये पृथक् पृथक् ‘समामनन्ति’ अहं तु न
समामने । कस्मात् ? “भूयांसि तु समानामात्” यानि तेषु

गुणपदानि हवद्वांहीमुक्प्रभृतीनि समामनन्ति, ततोऽन्या-
न्यपि ‘भूयांसि’ बहुतराणि सन्ति एव, माह्वामाग्यात् देव-
तायाः गुणानामिद्यत्ता नास्ति, तेषां तु सर्वेषां समाम्नाने
समाम्नायस्यापरिनिष्ठैव स्यात्, तथा च सति तेषां शास्त्रे
असमाप्तिः, तन्ममापि मा भूदित्यतः “यत् तु संविज्ञान-
भूतं स्यात् प्राधान्यस्तुतिः, तत् समामने” इति । यदेतत्
संविज्ञानभूतं रूढमगौणं केवलमपि निर्विशेषणं लब्धप्रधान-
स्तुतिदेवतापदसन्धादि, तत् समामने, न गौणं व्रतभृत्-व-
तपत्यादि ।

अथवा तान्यप्येके समामनन्तीत्यत उत्तरस्य “भूयांसि तु
समाम्नानात्”—इत्यस्यापरोऽर्थः । भूयांसि एव तेषां समाम्ना-
नात् गुणानि समाम्नातानि स्युः, न किञ्चिदतिरिक्तं प्रयोज-
नम्, वचनात् केवलं गुरु शास्त्रं सम्पद्यते, तस्मा भूत्
इत्यर्थः ॥

“अथ उत कर्मभिः ऋषिः देवता स्तौति—हवद्वा,
पुरन्दरः”—इति । स हवद्वा, यतक्रतुः, पुरन्दरः, मोक्षभित्,
वध्वबाहुः इति । “तानि अपि एके समामनन्ति” तानि अपि
एके कर्मनामधेयानि समामनन्ति । को विशेषः पूर्वभ्यः
समाम्नालभ्यः ? विधिदर्शनात् पूर्वेण हविषोदयति इति
वचनात् स्तुतिदर्शनादिकर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तौतीति वचनात्
“भूयांसि तु समाम्नानात्” इति स एव दोषः ॥

“व्यञ्जनमात्रं तु तत्, तस्याभिधानस्य भवति” । हवद्वा
पुरन्दर इति यदेवमादि गुणपदम्, ‘तत्’ तस्यैवेन्द्रादेः संविज्ञा-
तपदस्य ‘व्यञ्जनमात्रं’ विशेषणमात्रं भवति, न पुत्र्यक् प्रधा-
नम्, केवलस्य सम्बन्धात् स्तुत्या । यथा लोके—“ब्राह्मणाय
शुभचिन्ताय भोदनं देहि, स्नाताय अनुलेपनम्, पिपासते

अथायमपरी निपातप्रकार उपेक्षः, तद्यथा,—अत्यन्त-
नैघण्टुकम्, देवताभिधानमनत्यन्तनैघण्टुकम् । तत्र अत्यन्त-
नैघण्टुकं नाम अयन्तमदृष्टप्रधानस्तुतिः । तद्यथा,—आदि-
त्यस्य स्व.पुत्रिःप्रभृतिभिः । अथ पुनः दृष्टप्रधानस्तुतिमहैव-
तापदं वाक्यार्थोपजनितपारतन्त्र्यमाक्षिप्तस्वाभिधेयसामर्थ्य-
मुपमानशब्देन स्वमर्थमन्यस्मिन् देवतापदे प्रधानं वाक्यार्थं
सामर्थ्योपजनितप्राधान्यसामर्थ्यं यत् निगमयति, अनत्यन्त-
नैघण्टुकं तद् भवति । तद्यथा,—“अग्निरिव भक्त्यो”—इति
(ऋ० सं ८, ३, १८, २) । अग्निशब्दः इवेत्यनेनोपमानशब्देन
वाक्यार्थोपजनितसामर्थ्येनाक्षिप्तस्वाभिधेयसामर्थ्योः । विशेष
माकाङ्क्षन् सख्योधनान्तं मन्युशब्दं वाक्त्रगतैः पदैरुन्नीयमा-
नसामर्थ्यमर्थिनिवेपणपक्षे स्वमर्थं मन्युशब्दे निगमयन् निप-
ततीति नैघण्टुकं तदिति । एवमनेकप्रकारो निपातः
उपेक्षः ।

“अथ उत अभिधानैः संयुज्य हविः चोदयति” । ‘अथ’—
इति विशेषाधिकारे । ‘उत’—इत्यप्यर्थः । अपरमपरमभिधान-
मपेक्ष्यपेक्ष्य । तद्यथा,—अभिधानैः संयुज्य विशेषणशब्दैः
तत्रैतदभिधानमिन्द्रादिसंविज्ञानाद् इदमिन्द्रादौ देवतार्थं
आत्मायविधौ प्रयोगे च हविचोदयति ।

तद्यथा,—“इन्द्राय सवधे एकादशकपालं निर्वपेत्”
इति, तथा “इन्द्रायाहोमुचे इति”—“इन्द्रायाहोमुचे एकाद-
शकपालं निर्वपेत्”—इति ।

ततः किम् ? “तान्यप्येके समामनन्ति” । ‘एके’ नैकज्ञाः
‘तान्यपि’ गुणपदानि हचर्वाहोमुक्प्रभृतीनि, अन्यादौ
देवतापदममान्याये पृथक् पृथक् ‘समामनन्ति’ अहं तु न
समामने । कस्मात् ? “भूर्यामि तु समाजानात्” यानि तेषु

गुणपदानि हवर्हाङीमुक्प्रभृतीनि समामनन्ति, ततोऽन्या-
न्यपि 'भूयांसि' बहुतराणि सन्ति एव, माहामाग्यात् देव-
तायाः गुणानामियत्ता नास्ति, तेषां तु सर्वेषां समाम्नाने
समाम्नायस्यापरिनिष्टैव स्यात्, तथा च सति तेषां शास्त्रे
असमाप्तिः, तत्रमापि मा भूदित्यतः "यत् तु सविज्ञान-
भूतं स्यात् प्राधान्यस्तुतिः, तत् समामने" इति । यदेतत्
संविज्ञानभूतं रूढमगौणं केवलमपि निर्विशेषणं लब्धप्रधान-
स्तुतिदेववतापदमन्यादि, तत् समामने, न गौणं व्रतभृत्-व्र-
तपत्यादि ।

अथवा तान्यप्येके समामनन्तीत्यत उत्तरस्य "भूयांसि तु
समाम्नानात्"—इत्यस्यापरीष्टः । भूयांसि एव तेषां समाम्ना-
नात् गुणानि समाम्नातानि स्युः, न किञ्चिदतिरिक्तं प्रयोज-
नम्, वचनात् केवलं गुरु शास्त्रं सम्यद्यते, तस्मा भूत्
इत्यर्थः ॥

"अथ उत कर्मेभिः ऋषिः देवता स्तौति—हवर्हा,
पुरन्दरः"—इति । स हवर्हा, शतक्रतुः, पुरन्दरः, गोवर्धनः,
वज्रबाहुः इति । "तानि अपि एके समामनन्ति" तानि अपि
एके कर्मेनासधेयानि समामनन्ति । को विशेषः पूर्वभ्यः
समाम्नादभ्यः ? विविदर्शनात् पूर्वेण हविषोदयति इति
वचनात् स्तुतिदर्शनादिकर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तौतीति वचनात्
"भूयांसि तु समाम्नानात्" इति स एव दोषः ॥

"अञ्जनमात्रं तु तत्, तस्याभिधानस्य भवति" । हवर्हा
पुरन्दर इति यदेवमादि गुणपदम्, 'तत्' तस्यैवेन्द्रादेः सविज्ञा-
तपदस्य 'अञ्जनमात्रं' विशेषणमात्रं भवति, न पुत्र्यक् प्रधा-
नम्, केवलस्य सम्बन्धात् स्तुत्या । यथा सूक्ते—
"ब्राह्मण्याय हुमुचिताय प्रोदधं देहि, छाताय चतुर्लेपनम्, पिपासते

पानीयम्—इति” । यो बुभुक्षित, तस्यै इति यथा तु बुभुक्षितशब्दो विशेषणम्, केवलस्य बुभुक्षितशब्दस्य विशेषतः क्वचिदनवस्थानात् । एवं एवैवा पुरन्दर इत्येवमादीनां विशेष्यमाध्यानवस्थानाद् व्यञ्जनमात्रता, न स्वप्रधानता । तस्मात्ते-
तान्यहं समासने ॥ १० (१३) ॥

इति निरुक्तभाष्यार्थोपनिबद्धौ द्वादशस्य (सप्तमस्य)

तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ७, ३ ॥

चतुर्थः पादः ।

अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः प्रथिवीस्थानस्तं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणोर्भवत्यग्रं
यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गन्वयति सन्त्रसमानोऽक्रोपनो
भवतीति स्यौलाष्ठोर्विर्न क्रोपयति न स्नेहयति
चिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपृथगिरि-
तादक्ताद्गधाद्वा नीतात्स खल्लेतेरकारमादत्ते
गकारमनक्तोर्वा दृहतेर्वा नौः परस्त्वस्यैवा
भवति ॥ १ (१४) ॥

“अथातोऽनुक्रमिष्यामः” । सामान्यतः परिस्थ्यातोऽभ्या-
दिदेवपद्माक्तो देवतापदसमाग्राय, विशेषत इदानीं प्रतिपद-
मनु व्याख्यास्यते, तदर्थमधिकारवचनम्,—‘अथ’ इति ।

‘अथ’—इति आनन्तर्ये । सामान्यात् पारिभाषिकाद्
व्याख्यानादनन्तरात् ‘अनु’ आनुपूर्वेण यथासमाग्रातं ‘क्रमि-
ष्यामः’ कथयिष्यामो वर्णयिष्यामो व्याख्यायित्वा वाक्यशेषः । सा

(१) (२) (३) (४)

च पुनर्वाच्या अभिधानाभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुत्यु-

(५) (६) (७) (८)

दाहरणतन्निर्वचनविचारोपपत्त्यवधारणक्रमलक्षणा । तद्यथा,
—(१) “अग्नि” — इत्यभिधानम्, (२) अयं पार्थिव इत्यभि-
धेयम् (३) “अप्रणीर्भवति” — इत्यभिधानव्युत्पत्ति, (४)
अग्निमीले — इति प्राधान्यस्तुत्युदाहरणम्, (५) अग्नि-
मीले — “अग्निं याचामि” इति तन्निर्वचनम्, (६) “स न
मन्येतायमेव अग्नि” — इति विचार, (७) “यस्तु सूक्त
भजते यस्मै हविर्निरूप्यते” — इत्युपपत्ति, (८) “अयमेव
सोऽग्नि” — इत्यवधारणम् । एवम्प्रकारया व्याख्यया प्रतिपद-
मनुक्रमिष्यामः ॥

तत्रैतद् भवति कोऽयमग्निः ? इति । आत्मा — इत्यात्मविद्,
“एकं सद्विप्रं बहुधा वदन्ति (ऋ० स० २, ३, २२, ६)”
— इति मन्त्रदर्शनात् । अविद्वच्चितस्थानविशेषो निर्घातैत-
दभिधानो देवताविशेषो लोकवेदप्रसिद्ध कर्माहमिति
याज्ञिका । विवक्षितस्थानविशिष्टकर्मा मध्यमोत्तमाभ्या
ज्योतिर्भ्यामन्यः पार्थिवोऽयमग्निरिति नैरुक्तसमयः । त्रित्वा
स्त्युपगमात्तत्त्वम्पिपादयिष्येदसारभ्यते ।

“अग्निं पृथिवीस्थानं तं प्रथमं व्याख्यास्यामः” — इति ।
पृथिव्येवास्य विशेषतः स्थानम्, न अन्तरिक्षम्, न द्यौ इति
पृथिवीस्थानं, तत्र कर्माधिकारात् तस्य । तिष्ठत्यस्मिन् इति
स्थानम् । यस्मात् पृथिवी अस्य स्थानम्, तस्मात् सन्निकर्षात्तो
कानुक्रमाच्च न ह्यसति कारणे प्रथमातिक्रमो न्याय्य इति त
मेव प्रथमं व्याख्यास्यामः ॥

“अग्निं कस्मात्” । देवताभिधाने देवता आत्मानं परं

स्वीकृत्य परोक्षीकृतं तत्त्वमर्पितम्, परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षविषय इति हि विश्रायते । तन्निर्वचनादागमप्रामाणिकं देवताताड्याद्यमनुभवतीति प्रवेत्त्व तन्निर्विवक्षया “अग्निः कस्मात्” ? इत्युपीकृत्य “अग्रणीः भवति”—इत्येवमादिना अग्निशब्दं निराह । सर्वत्रैवं देवतापदे उपोद्घातोपन्यासी द्रष्टव्यो । आत्मवित्पक्षे तु सर्वमभिधानमात्मार्थमेवेति सर्वावस्थमात्मानं सर्वाभिधानव्युत्पत्तितो निरुच्य याचार्थतः परिधाय सर्वात्मन आत्मनः सर्वावस्थं विभूतिताड्याद्यमनुभवतीति सर्वपदव्युत्पत्तिप्रयोजनम् । अर्थ्यते हि,—“शब्द-ब्रह्मणि निष्ठातः परब्रह्माधिगच्छति”—इति ।

“अग्रणीः भवति”—इति । अग्निशब्दं विगृह्य वाक्योक्त्य कृतवाक्यपदवर्णनिष्कर्षणसमुदायोपजनितस्य अग्निशब्दस्य अग्रशब्दात् गकारसुपलभ्य अग्रशब्दं कर्माभिधायिनं पूर्वपदत्वेन व्यवस्थाप्य नयति च परमुत्तरपदस्य कर्तव्यात्मात्मने व्यवस्थाप्य अग्निशब्दं निराह,—अथ कीदृशः ? इति । सर्वेष्वेवसावात्मानमग्रं नयति, सर्वत्र तथोपकरोति यथा अग्रं सम्पद्यत इत्यर्थः । अग्रशब्दः प्रधानवाची, स एव वा अग्रं नयति । सेना वा अग्रे नयति सेनापत्येऽवस्थित इत्येके, विश्रायते हि,—“अग्निर्वै देवानां सेनानी.” इति ।

अथवा “अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते” प्रथमं यज्ञेषु प्रणीयते, न तावत् किञ्चिदप्यन्यत् क्रियते यावदयं न प्रणीयत इति, ततोऽग्निं व्रतमुपेत्यान्वानि कर्मणि क्रियन्त इति ।

अथवा “अहं नयति सप्तममानः” यत्रायं सप्तमयति साधनत्वेन वेदिके वा लौकिके वार्ये, तत्र सप्तममान एवात्मानं प्रधानीकृत्य सर्वमन्यदात्मनोऽङ्गतां नयति गुणीकरोतीत्यर्थः । अथवा “अहं नयति सप्तमानः” दृष्टे वा काष्ठे वा

यत्र सचमति आश्रयति, तत् आत्मनोऽङ्गतां नयति, आत्म-
सात् करोतीत्यर्थः ॥

“अक्षोपनी भवति इति स्वीलाठीवि” । स्वीलाठीवतः
पुत्रः स्वीलाठीविः आचार्यः स एव मन्यते,—अयमक्षोपनी
यस्माद् भवतीति तस्मादग्निरिति । किमिदमक्षोपनः इति ?
अत आह,—“न क्षोपयति” । एवमपि न गृह्यते क्षोपय-
तेरप्रसिद्धार्थत्वात् । अतः पुनर्नवीति प्रसिद्धेनार्थेन,—“न खेद-
यति विरुचीकरोतीत्यर्थः, स हि तस्य स्वभावः ॥

“विभ्यः आख्यातेभ्यः जायते इति शाकपूणि” । व्याणा-
माख्यातानामभिधेयाः क्रिया अत्र लक्ष्यन्ते, ता उपादाय
हेतुत्वेनान्विशब्द आत्मानं लभते । तद्यथा,—“इतात्”
‘इण गतो (अदा० प०)’—इत्यस्मादित्यर्थः । “अक्तात्, दग्धाद्
वा” अनक्तेर्वा दहतेर्वा विकल्प एतयोः । ततः “नीतात्”
इति, ‘नीञ् प्रापथे (भा० प०)’—इत्येतस्मात् । धातवः
केवलं निर्दिष्टाः । किं कुत आदत्ते ? इत्यत आह,—“सः
खलु” शाकपूणिः “एते” धातो, “अकारम् आदत्ते” । नन्वेते-
रकार एव नास्ति, अतः किमादत्ते ? सत्यं नास्ति, वर्ण-
मामान्येन तद्विकारमादाय इणोऽयं दर्शनात् अग्नी शब्दार्थे
मग्न्यन्तित्वत्वात्, अर्थे च गुणभूतत्वाच्छब्दस्य, ततः तं व्यापा-
दगत्यकारत्वेन । अथवा रूपानेकत्वादिणो यथावस्थितस्या-
कारो भवति, तथा रूपमवस्थाय ततोऽकारमादत्ते, दर्शितं
चेतत्—“एते कारितं च यकारादि चान्तकरणम्”—इत्यत्र,
भवति चास्य एतन्ते रूपम् ‘आययति’—इति, अत्र अकारः,
तत आदत्ते । “गङ्गारम्, अनक्तेः वा दहतेः वा” कृतकुल-
जशब्दयोर्विपर्ययेन । “नीः परः” एषः क्रस्तः । एति च
अनक्ति च रूपाणि, अथवा एति च दहति च नयति च

द्वीपि, देवेभ्यः इति अग्निः साधीयस्तुरः । एता एतद्वात-
वाच्याः क्रियाः एष करोति इति “अग्निः” ।

“तस्य” एतद्वचनलक्ष्यप्रधानस्तुतिसम्बन्धमभिधानमुप-
लक्ष्य देवतापटसमाख्याये समाग्रातमग्निरिति, तस्य “अग्नि-
मीले” — इत्येतद्वसुखा अग्निकर्मलिङ्गलिङ्गिताः सर्वा आम्नेय्य
ऋचः उदाहरणम्, न पुनरस्ति कारणे सुख्यातिक्रमो न्याय्य
इति ऋचो दप्रथमामिमामृचमुदाजहार “तस्य एषा भवति”
— इति, — ॥ १ (१४) ॥

अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्वि-
जम् । होतारं रत्नधातमम् । अग्निमीले-
ऽग्निं याचामीलिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा
पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा
दीपनाद्वा द्योतनाद्वा दुस्मानो भवतीति वा
यो देवः सा देवता होतारं द्वातारं जुहोते-
र्होतेत्यौर्णनाभो रत्नधातमं रमणीयानां धना-
नान्दीदृतमन्तस्यैषापरं भवति ॥ २ (१५) ॥

“अग्निमीले” (षट् सं० १, १, १, १) — इति । मधुच्छ-
न्दस आर्घम् । गायत्री । आश्विने विनियोगः । यः अग्निं
देवपुरोहितः याकयज्ञे, अघ्नाकं यज्ञे यद्य नृदत्विक्, होता
यज्ञस्य, रत्नधातमस्य दादतमो रत्नानाम्, तमहं रत्नानि याचे
इति समस्तार्थः ।

अष्टकपटनिरुक्तम् । — “डिङ्.” धातुः “अध्येषणाकर्मा”
याच्धाङ्मेङ्, अन्यत्र “पूजाकर्मा वा” अपि । “पुरोहितः

व्याख्यातः “पुर एन दधति”—इति । “यज्ञं च” व्याख्याता,
 “प्रख्यातं यजतिकर्मा”—इति । “देवः” “दानाद् वा” ददाति,
 ह्यसौ ऐश्वर्याणि । “दीपनाद् वा” दीपयति ह्यसौ तेजो-
 मयत्वात् । “द्योतनाद् वा” धात्वन्त्यत्वेमर्थेकत्वम् । “द्युस्थानो
 भवति—इति वा” पक्षे श्रयंवत्त्वं निर्वचनस्य । अथवा अग्नी-
 न्द्रावपि द्युस्थानो, सामान्यं हि द्यौः स्थानं देवतानाम्,
 तथोक्तु कर्माधिकारस्थाने विशिष्टे पृथिव्यन्तरिक्षे । “होतार =
 ज्ञातारम्” देवानाम् । “श्रीर्णवाभ” तु “जुहोते” “हु दाना-
 दानयो. (जु० प०)”—इत्यस्य मन्यते “होता इति” । “रत्न-
 धातमम् = रमणीयानां धनानां दाढतमम्” ॥

तत “तस्य” एव अग्ने “एषा अपरा” ऋक् “भवति” ।
 समानसहितत्वादपरिति वा द्वितीयेत्यर्थः । सा पुन किम-
 र्थम् ? इति । असुना प्रक्षारेण सधो एतस्यासुदाहरणमेत-
 त्कर्तव्यता ऋक् उपेक्षा इत्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ २ (१५) ॥

अग्निः पूर्वेभिर्वर्षिभिरीड्यो नूतनैरुत ।
 स देवान् एह वज्रति । अग्निर्यः पूर्वैर्वर्षिभि-
 रीडितव्यो वन्दितव्योऽस्माभिश्च नवतरैः स
 देवानिहावहत्विति स न मन्येतायमेवाग्निरि-
 त्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते ततो
 नु मध्यमः ॥ ३ (१६) ॥

“अग्निं पूर्वेभिः (ष्ट० स० १, १, १, २)”—इति । पूर्व-
 येष समानार्पणिनियोगश्चन्द्रस्का । तदहत्तसुत्तरत्वापेक्षया यद-
 हत्तमध्यासहार भाष्यकारो यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति दर्शयन् ।

“अग्निः य.” ‘पूर्वेभिः’ “पूर्वैः” धिरन्तनैः ‘अपिभिः’ “ईडितव्यः” ईडनं पूजनमर्हति, “अस्माभिश्च” “नवतरैः” ईडितव्य इति वर्त्तते । स किं करोति ? इत्याकाङ्क्षिते निराकाङ्क्षं क्रियते,—“सः देवान्” “इह” एतस्मिन् कर्मणि अस्माकम् “आवहतु” इति लोटः निराह भाष्यकारः आशिषमाकाङ्क्षितामपेक्ष । अज्वेकपदनिरुक्तम् ॥

सङ्कीर्णत्वादग्न्यभिधानस्य अतः परं विचारः,—“स न मन्येत”—इत्येवमादिना आक्षिप्य विचारः । ननु नित्ये स्वार्थाभिधेयसम्बन्धे अभिधानानामर्थान्तरवृत्तितैव नास्ति, कुतः सङ्हरः ? इति । अयाख्यर्थान्तरवृत्तिता । जहत्स्वर्थमर्थान्तरमुपसक्तामन्ननित्यतां सम्बन्धस्य द्योतयति । नैव जहत्स्वार्थमभिधानमभिधेयान्तरे वर्त्तते । किन्तर्हि ? हे अभिधानस्य शक्ती, गौणी मुख्या च । तयोगौणी गुणसाभ्यात्, यस्मात् कस्माच्चित् गुणात् सर्वत्र वर्त्तते, तस्यास्तर्थाविध एव सम्बन्धः, सर्वार्थं नित्यः समर्थप्रकरणोपपदपरतन्त्रः । मुख्यत्वे विनियोगेन लोकवेदप्रसिद्धा स एवायं वर्त्तते । तदेवमसङ्करोऽपि शब्दानां मुख्यगौणार्थवर्तिनां सङ्हर इवामिधत्तां प्रतिभाति ॥

क कस्य शब्दस्य गौणी शक्तिः ? क कस्य मुख्या ? इति तत्प्रविधिकार्यमिदमुपोहन्ति षोडशरूपेण “स न मन्येत” इति । ‘सः’ शिष्यः, ‘न मन्येत’ न जानीयात् सम्यगेतदभिहितम् “अयमेवाग्निः” पृथिवीस्थानः “इति” । कस्मात् पुनर्न मन्येत ? इतः,—यस्मात् “अपि एते उत्तरे ज्योतिषी” मध्यमश्च उत्तमश्च “अग्नी उच्येते” । कथम् ? इत्यत आह,—एतत् तावत् पार्थिवं ज्योतिः, आवाहनक्रियायोगात् “अग्निः । मोडे”—इत्येतस्या च यथा भवतोक्तं तथैवोच्यते, “ततः तु”

वयमपि यथा “मध्यमः” अग्निशब्देनोच्यते तत्कर्मयोगाच्च स
एवाग्निः, तथेमान्मृचमुदाहरिष्यामः,—॥ ३ (१६) ॥

अभिप्रवन्त समानेव योषाः कल्याण्यः
आयमानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो
नसन्त ता जुषाणो हर्ष्यति जातवेदाः ॥ अभि-
नमन्त समनस इव योषाः समनं समननाद्वा
सम्माननाद्वा कल्याण्यः आयमानासो अग्निमि-
त्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो
नसन्त नसतिराप्नोतिकर्मा वा नृमतिकर्मा वा ।
ता जुषाणो हर्ष्यति जातवेदाः । हर्ष्यतिः
प्रेष्ठाकर्मा विहर्ष्यतीति । समुद्रादूर्मिर्मधुम् ।
उदारदित्यादित्यसुक्तं मन्यन्ते समुद्रादौषोऽद्भ्य
उदेतीति च ब्राह्मणमथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः
सर्वा देवता इति तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय
॥ ४ (१७) ॥

“अभिप्रवन्त”—इति (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३) । वामदेवस्वार्पम् ।
सप्तमेऽहनि दशरात्रस्य आन्त्यशस्त्रे विनियोगः । ‘अभिप्रवन्त’
“अभिनमन्त” आभिमुख्येन नमन्ति प्रक्षीभवन्ति । ‘घृतस्य’
“उदकस्य” ‘धाराः’ । कमभिप्रक्षीभवन्ति? मध्यमम् ‘अग्निम्’ ।
कथम्? इति,—‘समना इव योषाः’ “समनसः” समान-
मनसः । एकस्मिन् भर्त्तरि यासां मेनांसि वर्त्तन्ते, ता. सम-
नसः । ता यथा ‘कल्याण्यः’ रूपयीवनादिगुणसम्पन्नाः, ‘आय-

मानासः' अयमानाः ईषद्वसन्त्यः हर्षसुपजनयन्त्यो भर्तुस्तं
प्रति परिध्वजनाय अभिनमेयुः, तथा मध्यमस्थानमग्निं हृत-
स्योदकस्य धाराः 'समिधः' समिन्धयन्त्यः 'नसन्त' प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः । ताश्च ताश्च पुनः सः 'जातवेदाः' मध्यमस्थानी वैद्यु-
तोऽग्निः, 'जुषाणः' प्रीयमाणः 'हृष्यति' पुनः पुनः प्रेषति,
अभिकामयते ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे युगपदभिधानात्, पार्य्यवे हृताहुतिह-
वनस्योपमानोपमेयवैधर्म्याच्च युगपत्सम्भवाच्च उदकस्य धारणं
वैद्युतः, तत्रोपमानोपमेयसामञ्जस्याच्च सामर्थ्यात् प्रसिद्धिसुप-
रुभ्य हृतधाराशब्द उदकधारावचनः सम्पद्यन्ते, पठितं चैत-
देव सामर्थ्यमपेक्ष्योदकनामसु "हृतम्" "मधु"—इति । एवञ्च
योऽयमग्निशब्दोऽत्र सामर्थ्यात् मध्यमं ज्योतिराह, तस्मात्
"सुष्ठु स न मन्येत, अयमेवाग्निः पृथिवीस्थानः"—इति
(७५ पृ० १८ पं०) ॥

"समनं समननाद्वा, सघ्नाननाद्वा"—इति । पूर्वम् अनितेः
(भू० प०) प्राणनार्थस्य, उत्तरं मनोतेः (त० आ०) । अज्वन्त्य-
न्निर्वचनम् ॥

अथ खलु यथोत्तममपि ज्योतिर्भवत्वग्निस्तथोदाहरि-
ष्यामः । "समुद्राटूमिर्मधुमं । उदारदुप्रांशुन । समसूतत्व-
मानट् । घृतस्य नाम् शुष्टं यदस्ति । जिज्ञा देवानामसृ-
तस्य नामिः ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ८, १०, १) । "आदित्यम्
उक्तं मन्यन्ते" । पूर्य्यैव समानार्थविनियोगा । नानादेवता-
भिवादस्वस्थां देवतानुक्रमस्थां शीनकेनोक्तः, इह पुनः सौरीति
कृत्वोदाहृता भाष्यकारेण, सूक्तं सकलञ्च । 'समुद्रात्' उदक-
सङ्घातात् 'जर्मिः' छादकः सर्वस्य प्रकाशेन, 'मधुमान्' उदक-
वान्, 'उदारत्' उदतीतरत्, उत्तरयति वा, उदेति अह्न्यहनि

- प्रथमं जन्माभिप्रेत्य । स पुनर्जातः सन् 'अमृतत्वम्' अमृतभावम्
 'अशुना' चन्द्रमसा 'उपसम् आनट्' उपसध्याप्नोति । "सोऽ-
 स्यान्न तेन न म्रियते यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति"—इत्यु-
 क्तम् । कथममृतत्व तेन उपसमानट् ? इति । 'वृत्तस्य'
 उदकस्य हविषो वा 'यत्' 'नाम' नमनं 'गुह्य' रहस्यमवि-
 ज्ञान केनचिदपि अत्र 'अस्ति' विद्यते चन्द्रमसि, तत्र
 'देवानां' रश्मीना 'जिह्वा' तदमृतं नित्यमास्वादयन्ति, देवा-
 स्तेन न म्रियन्ते । तेषाम् 'अमृतस्य' अमरणत्वस्य 'नाभिः'
 नहनं स हेतुरित्यर्थः ॥

अथ कुतः सूर्योऽयमिति विशेषतोऽवधियते, न चैतस्मि
 न्नपि मन्त्रेऽग्निशब्दोऽस्ति, यः सत्यप्यादित्यदेवत्वोऽस्य मन्त्रस्या-
 ग्नित्वमादित्यस्य प्रख्यापयेत्, वृत्तस्तीक्ष्ण एता इति च विश्वायते,
 तस्मादसमर्थमिदमुदाहरणम् ? न असमर्थम् । कस्मात् ?
 सूक्तेऽग्निलिङ्गमेकेषां आखिनामस्ति,—“इमं सागम्”—इत्यत्र
 “अपा प्रपी नमग्ने”—इति । निविच्चास्मिन् सूक्ते धीयते,
 सा चाग्निलिङ्गा । आदित्यस्यायमनेन मन्त्रेणोच्यत इति स्फुट-
 मस्यैव मन्त्रस्य “ब्राह्मणम्”—“समुद्राद्येयोऽद्वा उदेति”—
 “इति च” न च पार्थिवः समुद्रात् उदेति, विरोधात् तस्य
 उदकेन, तस्मादादित्योऽत्राग्निरभिप्रेत—इति नासमर्थमुदा-
 हरणम् । “अथ अपि ब्राह्मणं भवति,—‘अग्निः सर्वा देवता’
 —इति” । अथ खलु अयमपरः सङ्करोऽग्निशब्दस्य ब्राह्मणं
 भवति,—“अग्निः सर्वा देवताः”—इति ॥

“तस्य” च ब्राह्मणस्य “उत्तरा” ऋक् “भूयसे” बहुतराय
 “निर्वचनाय”—॥ ४ (१७) ॥

इन्द्रं सिद्धं वरुणमग्निसौहृदयोदित्यः स सु-

प्रणो गुरुत्मान् । एकं सद्भिर्वा बहुधा वेदन्त्यग्निं
यमं मातरिश्वाणमाहुः ॥ इममेवाग्निं महान्त-
मात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तोन्द्रं
मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गुरुत्मान्तं दिव्यो
दिविनो गुरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महा-
त्मेति वा यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते-
ऽयमेव सोऽग्निर्निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषौ
एतेन नामधेयेन भजेते ॥ ५ (१८) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ७, ८ ॥

“इन्द्रं मित्रम्”—इति (ऋ०स० २, ३, २२, ६) । अथ्यवामीयैषा ।
‘इन्द्रम्, मित्रम्, वरुणम्’—इत्येतैरभिधानैः ‘अग्निम् आहुः’
तत्त्वविदः । ‘अघो’ अपि च योऽयं ‘दिव्यः’ “दिविजः” दिवि
जायते, ‘सुपर्णः’ सुपतनः, ‘गुरुत्मान्’ “गरणवान्” स्तुतिभिः
तद्गान्, रसानां वा गरिता आदित्यः, अयमपि ‘सः’ एवाग्नि-
रिष्याहुः । किं बहुना “इममेवाग्निम्” “एकं” “महान्तम्”
“मात्मानम्” अनन्यत्वेन पश्यन्तः ‘विप्राः’ “मेधाविनः”
आत्मविदः ‘बहुधा वदन्ति’—‘अग्निम्, यमम्, मातरिश्वाणम्’
इति ॥

एवमाद्येषाभिधानैरेतस्यैव सा विस्मृतिः, एष ऊह्येव
सर्वं देवाः इति च विज्ञायते । तस्माद् युक्तं यत्र मन्येताय-
मेवाग्निरिति ॥

अत्र प्रतिसमाधानम्—सत्यमेतत् सर्वं एतीदृशशब्देन
सूयन्ते, न तु प्रधानतः, किन्तुर्हि । गुणतः सूयन्ते । इतो

ब्रवीति,—“यस्तु सूक्तं भजते, यस्मै हविः निरूप्यते, अयम् एव सः अग्निः” । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः, परमतव्युदासार्थः । यः सूक्तं भजते, प्रधानतः स्तुत्यत्वेनेत्यर्थः, यस्मै च हविर्निरूप्यते, चोदनात्तामर्थ्यात्—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्” इति । ‘अयमेव सोऽग्निः’ पार्थिवः, अग्निशब्दस्य विशेष्यतोऽत्र लोके वेदे च प्रसिद्धेः,—‘अग्निमानय—अग्निं प्रणय’ इति, एतमेव हि लोकः प्रतिपद्यते, न मध्यमं नाप्युत्तमम् । न च प्रसिद्धिबाधो न्यायः, शास्त्रबोदिता अपि खदिर-पलाशादयो लोकप्रसिद्धित एव प्रतीयन्ते । तस्मादग्निशब्देन पार्थिवस्य ज्योतिषो मुख्यः सम्बन्धः, गौण इतरयोर्मध्यमोत्तमयोः । यथा अग्निशब्देन मध्यमोत्तमयोः, न तथा मध्यमोत्तमाभ्यां विद्युत्सूर्यशब्दाभ्यां लोकप्रसिद्ध्या मुख्यः सम्बन्धः । एवञ्चेत् सुष्ठूक्तम्,—“यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते, अयमेव सोऽग्निः” इति । एतदेव चात्र विचारि प्रयोजनम्,—आग्नेयेषु सूक्तेषु हविःसम्प्रदानेषु स्तुत्यत्वेन भोक्तृत्वेन चैतमेवोपासीतेति ॥

अथ पुनर्योऽयं मध्यमोत्तमयोज्योतिषोरग्निप्रवादः, स कथम् ? इति,—“निपातम् एव एते उत्तरं ज्योतिषी, एतेन नामधेयेन भजेते” । निपातो नाम अप्राधान्यम्, भक्तिरित्यर्थः ॥ ५ (१८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

चतुर्थः पादः ॥ ७, ४ ॥

पञ्चम. पादः ।

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि
 वै न विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो
 वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्त-
 ज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेद-
 स्वमिति ब्राह्मणं तस्मात् सर्वानृतून् पशवोऽग्नि-
 मभिसर्पन्तीति च तस्यैषा भवति ॥ १ (१६) ॥

“जातवेदाः”—इति वक्तव्यम् । स पुनरेष साहाभ्यायात्
 कर्मपृथक्तादग्निरेव ? अथवा पृथगभिधानस्तुत्यन्तरसम्बन्धाद्
 देवतान्तरम् । “जातवेदा. कस्मात्” ? स हि “जातानि वेद”
 न हि तदस्ति जातमस्मिंल्लोके यदसौ न नेद सर्वज्ञ इत्यर्थः ।
 “जातानि वा एनं विदुः” स एव धातुः, कारकान्यत्वं केव-
 लम् । “जाते जाते विद्यत इति वा” विदेः सत्तार्थस्याधिकरणे
 कारके, न तदस्ति जातं यत्रासौ नास्ति । “जातवित्तो वा
 जातधनः” जातशब्दः पूर्वपदम्, वित्तशब्द उत्तरपदम्, जात-
 मस्य वित्तमिति जातवेदाः । “जातविद्यो वा जातप्रज्ञान”
 जातशब्द एव पूर्वपदम्, विदेर्ज्ञानार्थस्योत्तरपदत्वम्, निसर्गत
 एवास्य जातं प्रज्ञानमित्यर्थः । “ब्राह्मणम्” अपि च भवति,
 जनेर्विदेस् जातवेदा इति,—“यत्तज्जातः पशूनविन्दत—
 इति” । ‘यत्’ असी ‘तत्’ तदा ‘जातः’ जातमात्र एव निस-
 र्गतः ‘पशून्’ ‘अविन्दत’ अलभत् ‘तज्जातवेदसो जातवेद-
 स्वम्—इति’ विधायते । यतश्चैतदेवम्, “तस्मात्” अव्यत्येऽपि
 स्वाभ्ययमस्माकमिति मन्यमानाः “पशवः” “सर्वान् ऋतून्”
 पति, अपि ग्रीष्मे, “अग्निम् अभिसर्पन्ति” ।

‘‘तस्य’’ जातवेदसः स्तुत्युदाहरणम् ‘‘एषा’’ ऋक् भवति
—११ (१८) ।

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो
निदहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि
विश्वा नावेव सिन्धुः दुरितात्यग्निः ॥ जात-
वेदस इति जातवेदस्यां वैवञ्जातवेदसेऽर्चाय
सुनवाम सोममिति प्रसवायाभिषवाय सोमं
राजानममृतनरातीयतो यज्ञार्थमनिष्क्रो निद-
हाति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति सोमो
दददित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वानि
दुर्गमानि स्थानानि नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं
सिन्धुं नावा नदीं जलदुर्गां महाकुलां तार-
यति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति
तस्यैषा परा भवति ॥ २ ॥

अ नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनम् ।
इदं नो बर्हिःरासदे ॥ प्रहिणुत जातवेदसं
कर्मभिः समन्त्रवानमपि वोपमार्थं स्यादश्वमिव
जातवेदसमितीदं नो बर्हिःरासीदत्विति तदेत-
देकमेव जातवेदसं गाथवं त्वचं दशतयीषु
विद्यते यत्तु किञ्चिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां

स्थाने युज्यते स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते
 उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसौ' उच्येते ततो'
 नु मध्यमेः । अभिप्रवन्त समनेव योषा इति,
 तत् पुरस्ताद्याख्यातमथासावादित्य उदु त्यञ्जा-
 तवेदससिति तदुपरिष्ठाद्याख्यास्यामो यस्तु
 सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्नि-
 र्जातवेदा निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन
 नामधेयेन भजेते ॥ ३ (२०) ॥

इति सप्तमः अध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ७, ५ ॥

“प्र न न जातवेदसम्”—इति (ऋ० सं० ८, ८, ४६, १) ।
 श्येनस्याग्निपुत्रस्यापेम् । गायत्री । हे स्तोतारो यूयमुच्यध्वे ।
 ‘प्रहिनोत’ “प्रहिणुत” प्रेरयत स्तुतिभिरेतं ‘जातवेदसम्’
 ‘अश्वम्’ “कर्मभि” सर्वमेतत् जगत् “अश्ववानम्” व्यापय-
 न्तम्, ‘वाजिनम्’ वेजनवन्त चक्षलमर्चिभि, अथवा “अश्व-
 मिव” इति लुप्तोपमम्, रुडेर्वलीयस्वात्, ‘वाजिन’ वेजनवन्तं
 व्वलनस्वभाव शीघ्रम् । किमिति प्रहिणुत ? इति । इतः,—
 आसत्तुम् इति छल्यर्थे केन् वा—“इदं नो बर्हिर्द्रासदे” ।
 “इदम्” अस्मात्कर्म, बर्हिपोपलक्षित बर्हिः । कथं नामास्म-
 दभिमतार्थसिद्धयर्थमाभिमुख्येन सौदेदित्येवमर्थं प्रहिणुतेति ॥

इदानीमुक्तं दर्शयति प्रयोजनार्थम्,—“तदेतदेकमेव
 जातवेदस्य गायत्रं वृचम्”—इत्यादि । तदिति दशतयीष्व-
 स्थानुष्मृतये परोक्षनिर्देश, एतदिति प्रत्यक्षेण प्र नूनमित्ये-
 तया सन्निधीकृत्योपादिशति, गायत्रमिति छन्दोनिर्देशो विवृ-

जितप्रयोजनायैः, त्वचमिति एतत्कृतस्य सह्यानिर्देशः, दशत-
योषु सर्वास्त्रपीति निर्धारणे समीचीनं, 'विद्यते' अस्ति । ततः
किं यद्येतदेवैकं जातवेदस गायत्रं त्वच दशतयोषु विद्यते ?
शृणु,—बहुभिरेतैर्गायत्रच्छन्दोयुक्तैर्जातवेदस्यैर्मन्त्रैरधियज्ञे प्रयो-
जनमस्ति, न चैते बहवः सन्ति सर्वास्त्रपि दशतयोष्वेतदे-
वैकं त्वचं मुक्ता । तत्र किं कर्तव्यम् ? इति,—“यत्तु किञ्चि-
दाम्नेयम्” मन्त्रजातम् गायत्रे एव छन्दसि अजातवेदोलिङ्ग-
मपि, “तत्” “जातवेदसानाम्” मन्त्राणां “स्थाने” विनि-
“युज्यते” शास्त्रेण । तेन किं स्थितं भवति ? अग्निरेव
जातवेदा इति, कर्मवृत्तज्ञात् माहाभाग्यादा इति, इतरथा
हि प्रयोगवैकल्यं स्यात्, न चान्यदेवमन्यस्य स्थाने प्रयुज्यते ।
यथा चायमनर्थान्तरमग्निर्जातवेदा एतस्माद् विधिलिङ्गात्,
तथा वैश्वानरप्रभृतयोऽपीत्युपेक्ष्यम् ॥

“स न मन्येत”—इति पूर्ववद् विचारः, केवलम् “अभि-
प्रवन्तु”—इत्यत्राग्निपदविचारे अग्निशब्दो विशेष्य आसीत्,
जातवेदशब्दोऽस्य गुणपदमिति, इह तु जातवेदशब्द-
विचारे पुनः “अभिप्रवन्तु”—इत्यस्मिन्नेवोपात्ते मन्त्रे गुण-
पदमग्निशब्दो जातवेदशब्दस्येतावदुपेक्ष्यम् ॥

यथा तु पूर्वस्मिन् “सुमुद्रादूर्मिः”—इति आदित्यस्याग्नि-
त्वोपपत्तावुदाहरणम्, तथेह—“अथ असौ आदित्यः,—‘उटु-
त्य जातवेदसम् (ऋ० स० १, ४, ६, १)’—इति” जातवेद-
त्वोपपत्ती । तदेतत् प्रतिपदसुदाहरणम् “उपरिष्ठाद् व्याख्या-
स्यामः”—“जातवेदसं सूर्यमुद्ब्रह्मन्तीति तु विशेषणविशेष्यसा-
मानाधिकरणस्यैकवाक्यप्रसिद्ध्या स्वनिगमसिद्धमस्मिन् मन्त्रे
जातवेदा. सूर्यः”—इति । तस्मात् सुहृत् यत् “स न मन्येत
अयम् एव अग्निः” जातवेदा. इति ।

“यः तु सूर्यं भजते, यस्मै हविः निरूप्यते, अयम् एव सः अग्निः जातवेदाः”—इति । “यस्तु सूर्यं भजते, यस्मै हविः निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदाः”—इति पूर्ववत् प्रसिद्धिरेव विशेषहेतुः । यद्यपि मन्त्रदर्शनमविशिष्टं त्रयाणामपि ज्योतिषां जातवेदस्त्वे, तथापि पार्थिवोऽग्निरितरयोः प्रसिद्ध्या विशेष्यते, जातवेदस्त्वं हि यथा प्रसिद्धमस्मिन्नग्नौ, न तथा वैद्युते, नापि सूर्ये इति । “निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषो” “एतेन” जातवेदां इत्यनेन “नामधेयेन भजते” इति । व्याख्यातम् ॥ ३ (२०) ॥

इति ऋष्यर्ष्यायां निरुक्तहत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य) पञ्चमः पादः ॥ ७, ५ ॥

षष्ठः पादः ॥

वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वापि वा विश्वानर एव स्यात् प्रवृत्तः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति ॥ १ (२१) ॥

“वैश्वानरः”—इति यज्ञव्यम्, तदर्थमुपोदन्ति—“वैश्वानरः कस्मात् ?” “विश्वान् नरान्” इती लोकात् असुं लोकं “नयति” हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु ग्रहत्तिषु अयमेव नरान् नयति । यथा पञ्चाग्निविद्यायामुच्यते—“अपि वा सति तस्मिन् सर्वाः ग्रहत्तयः फलवत्यो नराणां भवन्तीति हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु ग्रहत्तिष्वयमेव नरान् नयति प्रवर्तयतीति वैश्वानरः” । अथवा “विभजे एनं नराः नयन्ति इति वा” कर्मकारकम्,

स नीयमानः तासु तासु क्रियास्त्रङ्गभावं नरैः कर्म सम्ययते ।
 “अपि वा “विश्वानरः एव” कथित् “स्यात्” । स पुनः
 कस्मात् ? “प्रत्यृत, सर्वाणि भूतानि” विश्वानि अस्मी भूतानि
 ‘प्रति ष्टत’ प्रविष्ट इत्यर्थः । “तस्य” विश्वानरस्य अपत्य
 “वैश्वानर.” ॥

“तस्य” वैश्वानरस्य “एषा” प्राधान्यस्तुतिर्ऋक “भवति”
 —॥ १ (२१) ॥

वैश्वानरस्य सुमती स्यात् राजा हि कृ
 भुवनानामभि श्रीः । इतो जातो विश्वमिदं
 विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ इतो जातः
 सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्ये-
 ण राजा यः सर्वेषां भूतानामभिमथ्य यणौयस्तस्य
 वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मती स्यामेति तत्
 को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या वर्षकर्मणा
 ह्येनं स्तौति ॥ २ (२२) ॥

“वैश्वानरस्य सुमती”—इति (ऋ० सं० १, ७, ६, १) ।
 रुक्मस्वार्पम् । पृष्ठगभिन्नवयोयतुर्थपञ्चमयोरङ्गोराग्निमारु-
 तस्य प्रतिपत् । ‘इत’ पृथिवीलोकात् चोपधिजनस्यतिभ्य यः
 ‘जातः’ ‘विश्वम् इदं विचष्टे’ ‘सर्वमिदमभिविपश्यति’ । यद्या-
 भिद्रष्टव्य उपकारकत्वेन, दर्शयति वा प्रकाशकत्वेन । यच्च
 ‘यतते’ ‘संयतते’ ‘सूर्येण’ सङ्गच्छते स्तेन भासा । ‘राजा’ च
 ‘यः’ ‘भुवनानां’ ‘सर्वेषां भूतानाम्’ ‘अभिथ्यो’ ‘अभिमथ्य-

णीयः श्राव्यणीयः । “तस्य वयम्” एवद्रुणयुक्तस्य ‘वैश्वान-
रस्य’ नित्यं ‘सुमती’ “कल्याणां मती” उपकारप्रवृत्ताया-
मात्मनो यथाभिमतार्थसाधिकायाम् ‘स्याम’ ।—इत्येतत्
आशास्महे । लोकेऽपि हि स्तूयत एव पूर्वम्, पश्चात् प्रार्थयत
इत्याचर्यः पश्यन् मन्त्रेष्वप्ययमेव न्याय इत्युपदर्शनार्थं
पदानां क्रमं विभेद, कल्याणां मती स्यामेत्यादिषा च समा-
पयाश्रमे ॥

अनेकतिङि चैतस्मिन् मन्त्रे प्रतितिङ् वाक्यभेदे प्राप्तं
यत्तदोरध्याहारेण “राजा यः सर्वेषां भूतानामभिप्रेयणीयः,
तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याणां मती स्याम”—इत्येकवाक्य-
तया सामर्थ्यमुद्गाढयाश्रकार । एकोऽत्रार्थपतिर्वैश्वानरः, यतः
कल्याणी आशास्यते मतिः, तमेभिः शब्दैरभिष्टीति, सन्ति-
ष्ठते स्तुतिरिति । अयमेकवाक्यतान्वायः प्रायशो मन्त्रेषु,
कचित् पुनः प्रत्याख्यातमर्थमपेक्ष्य एकस्मिन्नपि मन्त्रे वाक्य-
भेदो भवत्येव । तद्यथा,—“कृचां त्वः पोषम् (ऋ० सं० ८,
२, २४, ६)” इत्यत्र प्रतिपादं वाक्यसमाप्तिः । अन्येषामपि
च मन्त्राणाकामाहितार्थिनां परस्परमेकवाक्यता भवति,
तदपि चोपप्रदर्शयिष्यति—“येना पावक चर्चसा (ऋ० सं०
१, ४, ८, १)” —इत्यत्र ॥

“तत् को वैश्वानरः”—इति । अतः प्रवृत्ति विचारः ।
तदिति वाक्योपादाने । कोऽयं वैश्वानरः ? इति । कुतः
समयः ? आगमविप्रतिपत्तेः, विश्वानरविद्यायां तावत्
‘आत्मा’ इत्यात्मविदः, इन्द्रादित्यवायुाकाशोदकपृथिव्याद-
यश्च पृथक् पृथगेव वैश्वानरत्वेन विज्ञायन्ते । अपि च
“मध्यमः” वैश्वानरः इति नैरुक्ताः केचित् “आचार्याः”
मन्थन्ते । कस्मात् ? “वर्षकर्मणा ह्येन स्तीति” मन्त्रदृक् ।

द्विष्यो हेत्वर्थः, वर्षकर्मणैर्न वैश्वानरं यस्मान्मन्त्रदृक् स्तौति
॥ २ (२२) ॥

प्र नू म॑हि॒त्वं वृ॑ष॒भस्य॑ वोच॑ यं पू॒रवो॑
वृ॒त्रह॑ण॒ सच॑न्ते । वै॒श्वान॒रो द॑स्यु॒र्मग्नि॑र्ज-
घ॒न्वान् अधू॑नोत्का॒ष्टा अव॑ श॒स्वरं॑ भेत् ॥ प्रब्र-
वी॒मि तं॑म॒हि॒त्वं मा॒हाभा॑ग्यं वृष॒भस्य॑ वर्षि॒तु-
रपां॑ यं पू॒रवः॑ पू॒रयि॑तव्या मनु॒ष्या वृ॒त्रह॑णं
मेघ॒हनं॑ सच॑न्ते से॒वन्ते॑ वर्ष॒कामा॑ दस्यु॒र्दस्य॑तेः
क्षया॑र्थादुप॒दस्य॑न्त्यस्मिन्त्रसा उप॒दास॑यति कर्मा॒ग्नि
तम॑ग्निर्वै॒श्वान॒रो म॒न्त्रवा॑धू॒नोद॑पः का॒ष्टा अभि-
न॒च्छ॒स्वरं॑ मेघमथासा॒वादित्य॑ इति पूर्वे याज्ञि-
काः ॥ ३ ॥

कथम् ? इति । अत आह,—“प्र नू म॑हि॒त्वं” इति
(ऋ० स० १, ४, २५, ६) । नोघस आर्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्वान-
गरोऽग्निर्देवता । ‘प्रवोचम्’ “प्रब्रवीमि” अहम् । ‘महित्यम्’
“माहाभाग्यम्” स्तुत्या । कथम् ? ‘वृषभस्य’ “वर्षितुरपाम्” ।
‘यम्’ अन्येऽपि ‘पूरवः’ “पूरयितव्याः मनुष्याः” कामै,
‘वृत्रहणम्’ “मेघहनम्” ‘सचन्ते’ “सेवन्ते” “वर्ष-
कामाः” स्तुतिभिः । तस्माद्माहाग्यं प्रब्रवीमि,—यदमो
वर्षिता ‘वैश्वानरः’ ‘अग्निः’ ‘दस्यु’ दासयितारमुपक्षयितारं
रमानाम्, शृण्वन्ति हि तदनुक्रमे शस्यानि, कर्मणा धोपदास
यितारभनाहृष्टिद्वारेण, तं दस्युम्, ‘शस्वरम्’ “मेघम्” उदक
यन्तमुदकपूर्णम्, ‘जघन्वान्’ हतवान्,—‘भवमेत्’ “भवाभि-

नत्” व्यदारयत्,—विदार्यं च ‘अधूनीत्’ वर्षभावेनाकम्पयत्
अद्वारयत् ‘काष्ठाः’ अयः । यः, तस्याहं वर्षप्राप्त्यर्थं प्राशोचं
माहाभाग्यम्, स वर्षत्वस्माकमित्यभिप्रायः ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे वैश्वानरस्य वर्षकर्मणैकवाक्यतासम्ब-
न्धात् नान्यो मध्यमात् वैश्वानर इत्याचार्या मन्यन्ते । स्थितं
तावदेवम् ॥

“असौ आदित्यः,—इति पूर्वं याज्ञिकाः” । असाविति
कर्मात्मनैनमुपदिशन् ब्रवीति, मा भूत् गौणः कथित् प्रत्यय
इति । विधिमन्त्रार्थवादेभ्यो यज्ञसत्तत्त्वसुभीयैर्न यज्ञं प्रयो-
गतः प्रथमं ये चक्रुः, ते ‘पूर्वं याज्ञिकाः’ साक्षात्कृतधर्माण
इत्यर्थः । त एनमेवमाहुः—‘असौ आदित्यः इति’ । कया
पुनरुपपत्त्या त एवमाहुः ? इति । विध्यनुकरणप्रसिद्ध्या ॥ ३ ॥

एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह
आम्नातो रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्ता-
मनुकृतिं होताग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण
सूक्तेन प्रतिपद्यते सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रि-
येताग्नेयो हि भवति तत आगच्छति मध्य-
स्थाना देवता रुद्रञ्च मरुतश्च तनोऽग्निमिहस्था-
नमत्रैव स्तोत्रियं शंसति ॥ ४ ॥

कथम् ? इति । यतः तत्रतमाहुः,—“एषां लोकानां
रोहेण सवनानां रोह आम्नातः” । य एव हि लोकानामा-
रोहणानुक्रमः, पृथिवी—अन्तरिक्षम्—द्यूः इति, स एव सव-
नानामपि क्रमः, प्रातःसवनम्—माध्यन्दिनम्—तृतीयसवनम्
इति । ततः किम् ? कस्मिंश्चित् कर्मणि रोहप्रातिलोभ्येन

“रोहात् प्रत्यवरोहः” “चिकीर्षितः” कर्तुमीश्रितः, तदुप-
 व्याचक्ष्महे । स एव होता प्रातःसवनं पृथिवीलोकभक्तिं शंसति,
 संसृतत्वात्, ततो माध्यन्दिनमन्तरिक्षलोकभक्तिं शंसति संसृ-
 तत्वात्, ततस्तृतीयसवनं द्युलोकभक्तिं शंसति, संसृतत्वात् ।
 प्रतिभक्तिसंसृतवच्च शंसन्—स पृथिवीलोकात् अन्तरिक्षलोक-
 मारुढो भवति, अन्तरिक्षलोकात् द्युलोकम्, स च द्युलोक-
 मारोहन्, द्युलोकभक्तिं तृतीयसवनं शंसति, तदपि शंसन्
 द्युलोकमारुढो भवति । सः अग्निष्टोमसाक्षि यज्ञायज्ञिचे-
 यत् शस्त्रम् आग्निमारुतं तत्सवनलोकप्रत्यवरोहानुकृतिं
 चिकीर्षेच्छस्त्रं “वैश्वानरोयेण सूक्तेन” “प्रतिपद्यते” प्रार-
 भते । तद्यथा—“वैश्वानुरायं पृथुपालमे (ऋ० सं० ३, १,
 ३, सू०)” इति प्रतिपत् । “सोऽपि न स्तोत्रियम् आद्रियेत,
 आग्नेयो हि भवति” । प्रत्यवरोहो कर्तव्ये स च पुनराग्ने-
 योऽयं स्तोत्रियः, अग्निश्च पृथिवीस्थानः, तद्यदि तमाद्रियेत,
 न प्रत्यवरोहानुकृतिप्रारम्भः कृतः स्यात् । अन्येषु शस्त्रेषु च
 युक्तं यदूर्ध्वमारुरुचमाणः स्तोत्रियेण प्रतिपद्यते, इह पुनरु-
 रुचमाणो द्युस्थानाधिदेवताः शसमानः क्रमेण वैश्वानरो-
 येण सूक्तेन प्रतिपद्यत इति, तेन ज्ञायते आदित्यो वैश्वानर
 इति ।

अपि च सुतरां प्रत्यवरोहानुकरणमेतदिति गम्यते, येन
 “तत आगच्छति मध्यमस्थाना देवताः—रुद्रश्च मरुतश्च” ।
 ‘ततः’ वैश्वानरोयात् सूक्तात् प्रत्यवरोहानुकरणाभिप्रायेण
 शस्त्रात् प्रत्यवरुद्ध मध्यस्थाना देवता आगच्छति मध्यस्थाने-
 ऽभिशंसितुम् । कतमाः ? रुद्रश्च मरुतश्च । तद्यथा—“आ
 तं पितमरुतां मुन्नमेतु (ऋ० सं० २, ४, ११, सू०)” इति ।
 ततोऽपि मध्यस्थानात् पृथिवीस्थानं प्रत्यवरुद्ध अत्रैव तं

स्तोत्रियं संसति,—“युञ्ज्यांश्चा वो अग्नये” (ऋ० सं० ६, ४, ५, सू०)” इति । तदेवमेतस्मात् विध्यनुकरणात् पश्चात् आदित्यो वैश्वानर इति । ४ ॥

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशविधं कर्माद्यापि बाह्यं भवत्यसौ वा आदित्योऽग्निवैश्वानर इत्यथापि निवित् सौर्यवैश्वानरो भवत्या यो द्यां भात्या पृथिवीमित्येष हि द्यावापृथिव्या वा भासयत्यथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति दिवि पृष्टो अरोचतेत्येष हि दिवि पृष्टो अरोचतेत्यथापि हविष्मान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ॥ ५ ॥

“अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति” । देवतागुणसामान्येन हि अधियज्ञेषु गुणविधयः कल्पान्ते, वैश्वानरीयश्च सर्वत्र द्वादशकपालः । “एतस्य हि” “द्वादशविधं” द्वादशमासप्रविभागलक्षण “कर्म” । तेनैतस्मादपि देवतागुणकपालविध्यनुकरणात् पश्चात् आदित्यो वैश्वानर इति ।

“अथापि निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति” । निविदित्याकृतिविशिष्टो मन्त्र, शस्त्रमध्यपाती । स तथा भवति यथा सूर्यो वैश्वानर इति न पार्थिवो न मध्यम इति । कथम् ? इति । भवति हि तत्रैतत् पदम्,—“आ यो द्या भात्यापृथिवीम्” इति । न च पुनरादित्यादन्वोऽवभास-

यते द्यावापृथिव्यौ, यत उच्यते,—“एष हि द्यावापृथिव्या-
वाभासयति” ॥

“अथापि छान्दोगिकं सूक्तं सौम्यवैश्वानरं भवति” ।
कतमत् ? “दिवि पृष्टो अरोचताग्निर्वैश्वानरो बृहन् । क्षया
हृधान ओजमा चनो हितो ज्योतिषा वाधते तमः ॥”—इति
(य० वा० सं० ३३, ८२ । छ० सं० १, ७, ६, २०—५, २, ७,
२) । न च पुनरादित्यादन्यो दिवि पृष्टो रोचते, यत उच्यते,
—एष हि “दिवि पृष्टो अरोचत” । ‘दिवि पृष्टः’ दुस्लोके स्पष्टः
अवस्थित इत्यर्थः, ‘अरोचत’ रोचते दीप्यते । कोऽसौ ? इति ।
‘अग्निर्वैश्वानरः’ ‘बृहन्’ मृद्वान् इत्यर्थः । स रोचमानः किं
करोति ? ‘ज्योतिषा’ स्वेन ‘वाधते’ ‘तमः’ नाशयत इत्यर्थः ।

“अथापि हविष्यान्तीयं सूक्तं सौम्यवैश्वानरं भवति”
कथम् ? इति । भवति हि तत्र मन्त्रः—सूर्यो वैश्वानर इति
समर्थः । तद्यथा,—“विश्वमा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं
केतुमङ्गामकृण्वन् (छ० सं० ८, ४, १२, २)” —इति ।
वैश्वानरं केतुं कर्तारमङ्गामकृण्वन् इति । नैव तावदादित्या-
दन्यस्याङ्गां कर्तृत्वमुपपद्यते पार्थिवे मध्यमे वा, आदिष्व
एव हृदयामृतमयाभ्यामहानि करोति । तेन वयमेतैर्हंतुभिः
पश्यामः सूर्यो वैश्वानर इति ॥ ५ ॥

अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्विश्व-
नरावेते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरोऽयं यत्ता-
भ्यां जायते कथन्वयमेताभ्यां जायत इति यच्च
वैद्युतः शरणमभिहन्ति यावदनुपात्तो भवति
मध्यमधर्मेव तावद्भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमन

उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदकोपयमनः
शरीरदीप्तिः ॥ ६ ॥

“अयम् एव अग्निः वैश्वानरः, इति शाकपूणिः” । न
मध्यमो न सूर्यः, किं तर्हि ? अयमेव पार्थिवः अग्निः । केन
हेतुना ? तद्धितोत्पत्तिसामर्थ्यात् । कथम् ? इति । “विश्वान-
राधेते उत्तरे ज्योतिषो” । तदुक्तम्,—“अपि वा विश्वानर एव
कथित् स्यात्, तस्यापत्यं वैश्वानरः” इति । तदिदमुपपद्यते,
—“वैश्वानरः अयम् यत् ताभ्यां जायते” । तस्मात् तद्धितेन
व्यपदेशेन पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानर इति ॥

“कथन्वयमेताभ्यां जायते” । यत उच्यते,—“यत्र वैद्युतः”
अग्निः, “शरणम् अभिहन्ति” । आश्रयमात्मनो दारु, उद-
कम्, अन्यदा ‘अभिहन्ति’ निहन्ति, अभिगच्छति प्राप्नोती-
त्यर्थः । किं तत्र तत् दीप्यते, स च पुनः “यावदनुपात्तो
भवति” मनुष्यैरस्पृष्टो भवत्यपरिगृहीतो वा । किं तावत् ?
“मध्यमधर्मेव तावत् भवति” । कः पुनर्मध्यमस्य धर्मः ?
यदसौ “उदकेभ्यः शरीरोपयमनः” उदकेभ्यः दीप्यते रस-
स्वभावकेन शरीरेण काष्ठेनान्येन वाप्रतिहतमूर्तिस्वभावकेन
पार्थिवधातुवह्नेनोपशम्यति, स मध्यमस्य धर्मः । तदेतत्
स्वामजात्यादिकृतं स्वामाध्यमहेतुकं ज्योतिषो न भवति
प्रथमस्य धर्मः । स च पुनः “उपादीयमानः एव” “अयम्”
पार्थिवोऽग्निः, “सम्पद्यते” । कथम् ? उपात्तो हि मनुष्यैः
स्वजातिधर्मे हित्वा पार्थिवधर्मं प्रतिपद्यते । कथम् ? इति ।
“उदकोपयमनः शरीरदीप्तिः” । विपर्यस्तधर्मा मध्यमेन
सम्पद्यते । एवन्तावन्मध्यमादयं विश्वानरात् स जायते, तेनायं
तदपत्यमिति भवति हि तद्धितार्योपपत्त्या वैश्वानरः ॥६॥

अथादित्यादुदौचिप्रथमसमाहृत आदित्ये
कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र
शुष्कगोमयमसंस्पर्शयन् धारयति तत् प्रदीप्यते
सोऽयमेव सम्पद्यते तथाप्याह । वैश्वानुरो
यंतते सूर्येणेति । न च पुनरात्मनात्मा
संयततेऽन्येनैवान्यः संयतत इत इममादधात्य-
सुतोऽसुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिप्रस्तयो-
र्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैवमवचत् ॥ ७ ॥

अथ पुनरादित्यात् कथं जायते ? आह,—अथादित्या-
दुदौचिप्रथमसमाहृत आदित्ये—इत्येवमादि । ‘अथ’शब्दः
आनन्तर्यं, प्रकृतादर्थान्तरमधिकरोति । उदौची दिश प्रति
प्रथमसमाहृत आदित्य, तस्मिन् ‘उदौचिप्रथमसमाहृते’ उद-
गमनादौ इत्यर्थः । कथम् ? इति । “कसं वा मणिं वा
परिमृज्य” यमादित्यमणिमित्याचक्षते । “प्रतिस्वरे” प्रत्यु-
हतापे । “यत्र शुष्कगोमयम् असंस्पर्शयन् धारयति, तत् प्रदी-
प्यते” “सोऽयमेव सम्पद्यते” यः शुष्कगोमयेऽग्निर्जायते । स
एवमादित्यादपि कसादा मणेर्वा जायते, असावपि च वैश्वान-
नर इत्युच्यते, तदपत्यापेक्षयाप्यस्य वैश्वानरत्वमुपपद्यते ।
अथाप्याह, तस्मिन्विग्रहव्यपदेशात् तावदेवमुपपद्यते—अन्य
आदित्यात् तावदेवैश्वानरः ॥

“अथापि” अयमपरो व्यपदेश एकवाक्ये विभक्त्यन्तरकृतः
सूर्यवैश्वानरयोर्भेदं गमयति । तद्यथा—“वैश्वानुरो यंतते
सूर्येण” इति मन्त्रद्वगाह । प्रथमान्तस्य वैश्वानरशब्दस्य
द्वतोऽग्रांतेन सूर्यशब्देन विभक्तिभेदाद् विशेषणविशेष्यभावेन

सामानाधिकरण्यं नास्ति । एतदेवासामानाधिकरण्यमपेक्ष्य
 अनेकत्वं वैश्वानरसूर्य्यशब्दयोर्ब्रवीति,—“न च पुनरात्मनात्मा
 संयतते” । किं तर्हि ? “अन्ये नैवान्यः” “संयतते” सङ्ग-
 ष्यते, यथा देशदत्तो यज्ञदत्तेन । तत् कथमयं संयतते
 सूर्य्येण ? इति । यत आह,—“इत इममादधाति” । इतो
 लोकादोपधीभ्यः शरादिभ्यो वनस्पतिभ्यो वा मथित्वा प्रत्य-
 घत एव इममादधाति अभ्यादधातीत्यनैः । ‘अमुतः’ मण्ड-
 लात् कर्मात्मनः “अमुष्य” च आदित्यमण्डलाधिष्ठातुः स्वभूताः
 “रश्मयः” “प्रादुर्भवन्ति” । “इतः” तेजःपिण्डात् “अस्य”
 तदधिष्ठातुः “धर्चिषः” प्रादुर्भवन्तीति वर्त्तते । “तयोः भासोः
 सप्तङ्ग दृष्ट्वैवमवचत्” मन्त्रदृक् “वैश्वानरो यतते सूर्य्ये”ण—
 इति ॥ ७ ॥

अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि भा-
 गानि वा सावित्राणि वा सौर्याणि वा प्रौष्णा-
 नि वा वैष्णवानि वा वैश्वदेवानि वा तेषु वैश्वान-
 नरौयाः प्रवादा अभविष्यन्नादित्यकर्मणा चैन-
 मस्तोष्यन्नित्युदेपौत्यस्तमेपौति विपर्य्यपौत्यान्ने-
 येष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरौयाः प्रवादा भव-
 न्त्यग्निकर्मणा स्तौतीति दहसीति वहसीति
 प्रचसीति यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौती-
 त्वस्मिन्नुपेतदुपपद्यते ॥ ८ ॥

“अथ”—इति अधिकारान्तरं । यदि सूर्य्यो वैश्वानरो-

अभविष्यत्, ततो ननु “यान्येतानि” “श्रौतमिवानि सूक्तानि”
उत्तमस्थानदेवताविशेषस्तुल्यार्थानि । तद्यथा—“भागानि वा
सावित्राणि, वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा” । गुणपदत्व-
सम्बुपेल वैज्ञानरशब्दस्य ब्रवीति । “तेषु” सूक्तेषु “वैज्ञान-
रीया प्रवादा” भगादीना विशेषणत्वेन “अभविष्यन्”
हे भग वैज्ञानर । हे सवित वैज्ञानर । इत्येवमादय ।
“आदित्यवर्मणा च एनमस्तोष्यन्” । एव वैज्ञानरीयेषु
सूक्तेषु वैज्ञानरमस्तोष्यन् मन्त्रदृश । कथम् ? इति ।
“उदेपीत्यस्तमेपीति विपर्ययीति” । इतिकरण एवमभ्यासार्थे,
एवमुदेपि त्व वैज्ञानर । —एवमस्तमेपि—एव विपर्ययी
इति । न च पुनरेतदुभयमप्यस्ति,—न हि वैज्ञानरीयाः
प्रवादा श्रौतमिकेषु सूक्तेषु सन्ति, नाप्यादित्यकर्मणा वैष्वा-
नर स्तुवन्ति मन्त्रदृश । तस्मान्नैष सूर्यो वैज्ञानर इति ॥

किञ्चायमपरो विशेषहेतुरग्निर्वैज्ञानर इति—“आग्ने-
येष्वेव हि सूक्तेषु वैज्ञानरीया प्रवादा भवन्ति” अग्निविशे-
षणत्वेन ।—“वैज्ञानर स्मृत आज्ञातमग्निम् (क्त० स० ४,
५, ८, १)” —इत्येवमादय ॥

“अग्निकर्मणा च” “एन” वैज्ञानर प्रायेण “स्तीतीति”
“वहसीति, पचसीति, दहसीति” । एव वैज्ञानर । वहसि
हवींषि, पचसि पक्तव्यानि, दहसि दधव्यानि ।

तस्मादग्निरेव वैज्ञानर इति स्थितम् ।

तदेति षट् हेतवः,—तद्धितेन विग्रहव्यपदेशात् (१),
एकवाक्ये विभक्त्यन्तरव्यपदेशात् (२), श्रौतमिकेषु सूक्तेषु
अप्रवादात् (३), आदित्यकर्मणा असंस्तवात् (४), आग्नेयेषु
सूक्तेषु प्रवादात् (५), अग्निकर्मणा च संस्तवात् (६) इति ।

तत् पुनरेतदग्नेर्वैज्ञानरत्वं स्थितमप्यस्थितमिव परपक्ष-

हेतुध्वनिराकृतोपु, अतः तन्निराकरणाय प्रसीति । “यद्यो
 एतत्”—इति । यत् पुनरेतदुक्तं वर्षकर्मणा यस्मात् सीति,
 तस्मान्मध्यम इति । “अस्मिन्नपि” पार्यवेऽग्नी-“स्तदुपपद्यते”
 • धर्म ॥ ८ ॥

सुमानमेतदुट्कमुच्चैत्यव चाहभिः । भूमिः
 पर्जन्या जिन्वन्ति दिवस्त्रिन्वन्त्यग्नयः ॥ इति
 सा निगदव्याख्याता ॥ ६ (२३) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ७, ६ ॥

कथम् ? इत्यत आह—“सुमानमेतत्”—इति (च. सं.
 २, ६, २३, ५) । ‘समानम्’ एकमेवेदम् ‘उदकम्’ उदकत्वे-
 नाविगिष्टम्, “उच्चैत्यव चाहभिः” । ‘उत् एति च, ऊर्ध्वं’ चेति,
 अहोभिर्निमित्तभूतैः पुनश्चाहोभिरेव अवाङ्ङेति, दक्षिणोत्त-
 रायणयोर्व्यावृत्तिभिः प्रतिसंवत्सरमहान्यभिप्रेतानि । तदेतदे-
 कमेवेदकं पर्यायेणोत्तरायणदक्षिणायनयोः जगद्धावावि-
 ष्ये तदुदेति चावेति च वर्षकर्मभावेन । कथम् ? इत्यत आह
 —अवाङ् तावदेति, ‘भूमि’ ‘पर्जन्याः’ प्रार्जयितारो रमानां
 माध्यमिका देवगणा वर्षामसुतो मुञ्चन्तः ‘भूमि’ ‘जिन्वन्ति’
 तर्पयन्ति ओषध्युत्पत्तये । एव तावदवाङ्ङेति । अथ
 पुनरुक्तं कथमेति ? इत्यत आह,—“दिवस्त्रिन्वन्त्यग्नयः”
 यथैवासुतो वर्षणेमा पर्जन्या जिन्वन्ति, तथैवाहुतिप्रम-
 वेण वर्षेण दिव जिन्वन्त्यग्नयः, आहुतयो ह्यग्नी प्रक्षिप्ताः
 तेन दग्धास्ता सार्चभिः कृत्वोदकभावमाणाश्च परम सूक्ष्म
 देवीपभोगयोग्यं या प्रति वर्षेभावेनोच्चीयन्ते तल्लोकनिवासिना
 व्रतये, ततस्त इह पुनर्वर्षं प्रकल्पयन्ति । तदुक्तम्—“अमुष्
 लोकस्य का गतिरिति, अयं लोक इति होवाच”—इति ।

एवञ्च सुतरामयमपि च वर्षवान्, आहुतिमूलत्वात् सर्वस्य वर्षस्य । स्मर्यते च—“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुप-
तिष्ठते” इति । तत्र यदभूद् वर्षकर्मभावान्मध्यम इति, तदे-
तदवैशेषिक मध्यमस्य वैश्वानरत्वेन लक्षणम् ।

अपि चायमपरो मन्त्रः, यस्मिन्नग्निरादित्यो वर्षकर्मणा
स्तूयते । तस्मात् सुतरामनैकान्तो वर्षकर्मभिष्टवी मध्यम-
स्येत्यत आह—“कृष्णं नियानुम्” इति ॥ ८ (२३) ॥

इति निरुक्तवृत्ती द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

पष्ठः पादः ॥ ७, ६ ॥

— सप्तमः पादः ॥

कृष्णं नियानुं हरयः सुपर्णा अपोवसाना
दिवमुत्पतन्ति । त आ वष्ट्वन् सदनादृतस्या-
दिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ कृष्णं निर-
यणं राविरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा
आदित्यरश्मयस्ते यदासुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते
सहस्रानादुदकस्यादित्यादय घृतेनोदकेन पृथि-
वी व्युद्यते घृतमित्युदकनाम निषर्त्तः सिञ्चति-
कर्मणोऽपि ब्राह्मणं भवत्यग्निर्वी इतो दृष्टिं
समीरयति धामच्छद्वि भूत्वा वर्षति मरुतः
क्षृष्टां दृष्टिं नयन्ति यदासावादित्योऽग्निं
रश्मिभिः पर्यावर्तन्तेऽथ वर्षतीति यथो एत-

द्रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायवचना-
देतद्भवति यथो एतत्—॥ १ ॥

“कृष्ण नियानम्”—इति (ऋ० स० २, ३, २३, १) ।
दीर्घतमस श्रावम् । विष्टुप । वृष्टिकामस्य कारीर्यामग्नये
धामच्छदे अष्टाकपासम्, तस्य पुरोऽनुवाक्या, तस्या मैत्राय
णीयके अग्निरयमादित्योक्तव्य स्तूयते इति प्रकरणादध्यवसी-
यते । ‘कृष्णम्’ । किं पुनस्तत् कृष्णम् ? ‘नियान’ “निरयण”
निर्गति, निर्गच्छत्येतदिति ‘नियान’ वर्त्म, पत्न्या । तच्च पुन
रेतत् “रात्रि आदित्यस्य” हे ह्यस्यायने शुक्ल चोत्तरम्, कृष्ण
च दक्षिणम्, सा हि दैवी रात्रिरभिप्रेता । ततो ब्रवीति
रात्रिरादित्यस्य ज्योतिष । स एष भगवानादित्यो यदा जग
दनुपश्रय गर्भमुदकमात्मन्याधिस्तुरुत्तरायण प्रतिपद्यते, तदैते
‘हरय’ रस“हरणा” ‘सुपर्णा’ तस्य “रश्मय” सर्वस्माद
आल्लोकात् ‘अपो यसाना’ आत्मन्याच्छादयन्त आददाना
‘दिव’ द्योतनवन्तम् एतमादित्य प्रति ‘उत्पतन्ति’ तदुदक
निधिक्षमाना तस्मिन् गर्भत्वेन स एष आदित्य उत्तरायण
मासै षड्भि आद्वितीदकगर्भ सम्पद्यते । स एक परि
पित्तोदकगर्भी दक्षिण वर्त्म प्रतिपद्यमानो नभस्यात् मासात्
प्रभृति प्रसूयते । तदिदमुच्यते,—“त आ बह्वन् सदेनादृ
तस्य” इति । ते’ रश्मय “यदा” “अमुत” अमुष्मात् आदि
त्यात् ‘अतस्य’ उदकस्य ‘सदेनात्’ सदस्थानात् ‘आ बह्वन्’
यदा “पयर्वर्षन्ते” ‘आत्’ ‘अय’ तदा वृत्तिसमनन्तरमेव
वृत्तेन “उदकेन” ‘प्रयिवी’ ‘व्युद्यते’ विविधमुद्यते । “एतम्
इति उदकनाम” ‘प्रयिवी व्युद्यते’ इति सामर्थ्यात् । तत् पुन
‘जिघत्से’ सिद्धतिकर्मण ।

एवमेतस्मिन् मन्त्रे मन्त्ररूपादादित्यः, प्रकरणादग्निः, उभयब्राह्मण्यो मध्यमात् वर्षकर्मणः कर्त्ता ॥

“अद्यापि ब्राह्मणम्” एतस्मिन् प्रकरणे यस्मिन्नयं मन्त्रो विनियुज्यते, “अग्निर्वा इतो हृष्टिं समीरयति”—इत्येवमादि । अग्निः इतो लोकात् हृष्टिं समन्तत इरयति । धूम-भूता आप ओषधिरनस्रतिभ्यो विनिवर्त्यमानाः आहुति-भूतायामुं लोकमाविशन्ति । अग्नेर्धूमो जायते, धूमाद-भ्रम्, अभ्रात् हृष्टिरिति ह विज्ञायते । ताः पुनरग्निस्थाना-भिसम्पत्तिप्रनाडिकया धामच्छदादित्यो भूत्वा धाम्ना छाद-यिता रश्मिभिर्मैवरूपैर्मध्यमस्थानभाषादयति । एवं तेन सृष्टां हृष्टिं मध्यस्थानान्तरतो वायवो मेघोदराणि विदाय्ये तभ्यो विक्षिपन्तो हृष्टिमिमं लोकं नयन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अथापरमपि ब्राह्मणं भवति—“यदामावादित्योऽग्निं रश्मिभिः” इत्येवमादि । तदेवमेतत् वर्षकर्म समानं सर्व-पाम् इत्यहेतुर्मध्यमस्य वैश्वानरत्वे भवति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तं याज्ञिकपक्षे—“रोहात् प्रत्यवरोहयिकीर्षितः इति” । अकारणमेतत् सूर्यस्य वैश्वानरत्वे । कस्मात् ? “आन्नायवचनात् एतत्” एवं “भवति” रोहात् प्रत्यवरोह इत्यर्थवादमात्रमेव ॥

“यथो एतत्” यदपि चोक्तम्— ॥ १ ॥

वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्व-चनं कपालानि भवन्त्यस्ति हि सौव्यं एकक-पालः पञ्चकपालश्च यथो एतद् ब्राह्मणं भव-तीति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि

पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो
 वैश्वानर इति यथो एतन्निधित्सौर्यं वैश्वानरी
 भवतीत्यस्यैव सा भवति यो विद्भ्यो मानुषीभ्यो
 दौदेदित्येव हि विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते
 यथो एतच्छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यं वैश्वानरं
 भवतीत्यस्यैव तद्भवति जमदग्निभिराहुत इति
 जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा
 तैरभिहुतो भवति यथो एतद्विष्मन्तीयं सूक्तं
 सौर्यं वैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ॥ २
 (२४) ॥

“वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति”—इति । एतदप्य-
 कारणं सूर्यस्य वैश्वानरत्वे । कस्मात् ? व्यभिचारात्, व्यभि-
 चार्येतिदिव्यत आह,—“अस्ति हि सौर्यं एककपाल, पञ्चकपा-
 लश्च” । यदि हि देवतागुणाभिप्रायमभविष्यत् द्वादशविध-
 मस्य कर्म, तस्मात् द्वादशकपाल इति । नन्वेवं सति सौर्यो-
 ऽपि द्वादशकपाल एवाभविष्यत्, अभिधानमात्रं भिद्यते न
 कर्मेति, न च भवति सौर्यो द्वादशकपाल इति । तस्मादहेतुः
 कपालानि ॥

“यथो इतत्” यदप्युक्तम्—“ब्राह्मण सौर्यं वैश्वानरप्रवादः
 भवतीति” । एतदप्यकारणम् । कस्मात् ? “बहुभक्तिवा-
 दीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति” । यस्मात् बहुभक्तिवादीनि
 ब्राह्मणानि भवन्ति । भक्तिर्नाम गुणकल्पना, येन केनचिद्
 गुणेन ब्राह्मण सर्वं सर्वथा ब्रवीति, तत्र तत्त्वमन्वेष्टमेव

भवति । तद्यथा । “पृथिवी, वैश्वानरः”—इत्येवमादि
किमपि ब्राह्मणेन बहु वैश्वानरशब्देनोच्यते भक्त्या ।

“यथो एतत्”—“निवित् सौर्यवैश्वानरी भवतीति” ।
“अस्यैव” अग्नेः “सा भवति” । कथम् ? इति । तस्याद्दे पद
भवति “यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेदिति” । ततः किम् ?
“एष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते” । “अग्निर्वैश्वानरः
सोमस्य मत्सत् । विश्वेषां देवानां समित् । अजस्रं देव्यं
ज्योतिः । यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत् । द्युपु पूर्वासु
दिद्युतानः । अजर उपसामनीके । आ यो द्यां भात्या पृथि-
वीम् । और्वमन्तरिक्षम् । ज्योतिषा यज्ञाय शर्म सयत् ।
अग्निर्वैश्वानर इह अवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमा देवो देव-
हृतिमवतु देव्या धिया । प्रेद ब्रह्म प्रेदं चक्षुम् । प्रेमं सुमन्त
यजमानमवतु । चित्रयित्राभिरुतिभिः । यवद् ब्रह्मण्यव-
सागमत्”—इतीय निवित् आग्निभासते शस्यते । “निवित्
पुरोरुचः प्रैषा विश्वामित्रस्य सर्वशः ।”—इति सर्वा विश्वा-
मित्रस्यार्पम् । “अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत्” वृष्यतु । वृष्य
“प्रेमां देवो देवहृतिमवतु” । ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘इमाम्’ अग्निः
‘वैश्वानरः’ ‘देवः’ ‘देवहृति’ देवानामस्माकमाह्वानम् ‘अवतु’
रक्षतु । यः ‘विश्वेषां देवानां’ ‘समित्’ समिन्धनः, स इदं
करोतु । यस्य ‘अजस्र’ नित्यं ‘ज्योतिः’ । यस्य ‘विड्भ्यः’,
मानुषीभ्यः ‘दीदेत्’ देदीप्यते । यस्य ‘द्युपु पूर्वासु’ पूर्ववहःसु
‘दिद्युतानः’ दीप्यमान एवासीत् । यस्यासी ‘अजरः’ जरा-
वियुक्तः ‘उपसामनीके’ अग्निहोत्रादिषु द्योतते । ‘यः’ च
‘आ’ ‘भाति’ भासयति ‘द्यां’ सूर्यात्मना, ‘आ’ भासयति च
‘पृथिवीम्’ पान्थात्मना, ‘आ’ भासयति ‘उरु’ च ‘अन्तरिक्ष’
मध्यमात्मना । एवं त्रिभिर्ज्योतिर्भिः यस्य ‘ज्योतिषा’ ‘यज्ञाय’

‘गर्म’ सुखं ‘संयत्’ यच्छति, ददाति । सः ‘अग्निः’ वैज्ञानरः
 ‘इह’ ‘अवत्’ शृणोतु अस्माकं स्तुतिः । ‘इह’ च कर्मणि
 ‘सोमस्य’ ‘मक्षत्’ दृश्यतु । किञ्च, ‘प्रावत्विमां देवो देवहृति’
 ‘देव्या धिया’ देवानां या दात्री धोः प्रज्ञा, तथा ‘भवतु’
 रक्षतु । ‘प्रेदं ब्रह्म, प्रेदं चतम्’ ब्रह्म प्रावत्विदम् । ‘प्रेमं सुन्द-
 न्तम्’ अभिपुष्टन्तं ‘यजमानं प्रावतु’ । ‘चित्रः’ चायनीयः पूज्यो
 वैज्ञानरः, ‘चित्राभिः कृतिभिः’ गोभनाभिः गतिभिः प्रीति-
 भिर्या । ‘यवत्’ शृणोतु इमानि ‘ब्रह्माणि’ अस्माकं नित्यं च
 अस्मान् प्रति ‘आगमत्’ प्रत्यागच्छतु ‘अवसा’ पालनाभिप्रायेण
 मनसा कर्मसु । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“यद्यो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“छान्दोमिकम्” छन्दो-
 मयश्रेषु दाशरादिकेषु यत् “मूक्तम्” तत् “सौख्यवैज्ञानरम्”—
 इति, तदपि “अस्यैव” अग्नेः “भवति” । कथम् ? इति । तत्र
 हि “एतत्” विशिष्टं पार्थिवान्नेर्वाचकं लिङ्गं “भवति”—
 “जमदग्निभिराहुतः—इति” जमदग्नेयो ह्येनम् आहुतिभि-
 र्जुहोति, नादित्यम्, अभिधानात् असम्भवाच्च । तस्मादत्रापि
 यद्वैज्ञानरलिङ्गं तदप्येतस्य पार्थिवस्याग्नेर्व्यञ्जकं भवति ।
 “हृषा पावक दीदिहि” । ‘हृषा’ वर्जिता, हे वैज्ञानर ।
 ‘पावकः’ ‘द्युमत्’ दीप्तिमत्, यस्त्वं जमदग्निभिराहुतः,
 “अभिहुतः” स त्वमस्माकं कर्मसु नित्यं ‘दीदिहि’ दीप्यस्व ।
 इत्येतदाशास्त्रहे । “जमदग्नयः” नित्यं “प्रजमिताग्नयः”
 प्रभूताग्नयः । “प्रज्वलिताग्नयो वा” ॥

“यद्यो एतत्” यदप्युक्तम्—“हविष्यास्तीयं सुक्तं सौख्यवै-
 शानरं भवति इति” “तत्” अपि “अस्यैव” “भवति” ।
 कथम् ? इति । यतस्तेषु सुक्तस्य या प्रथमा वाक्, सा यथा

आग्नेयी भवति, न सौरो, तथा निराह—इदमाग्नेय सूक्तम्,
न सौर्यमित्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ २ (२४) ॥

हविष्यान्तमजरं स्वविदि दिविस्पृश्याहुतं
जुष्टमग्नौ । तस्य भर्मणे भवनाय देवा
भर्मणे कं स्वधयापप्रथन्त ॥ हविर्यत्पानीय-
मजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्यभिहुतं जुष्टमग्नौ
तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः
सर्वेभ्यः कर्मभ्य इममग्निमन्त्रेनापप्रथन्तेत्याह
॥ ३ (२५) ॥

“हविष्यान्तम्”—इति (ऋ० स० ८, ४, १२, १—१०,
७ ४, १) । सूक्तमेतत् मूर्धन्वत आङ्गिरसस्यार्थम्, वामदेवस्य
वा । व्यूढस्य दगराक्षस्य पथमऽह्न्याग्निमावृतस्य प्रतिपत् ।
‘हवि.’ कतमत् ? “यत्” एतत् “पान्तम्” पानार्हं पानयोग्य
च देवना च पुरोडाशादिनिर्दग्धस्थूलभावमग्निना क्रियते ।
‘अजरम्’ जरा विपरिणाम, यत पर विपरिणामो नास्ति
कथित्, तद्विवेकमापादितमग्निना । यदेतत् ‘स्वविदि’
स्व आदित्य, त वेत्ति यथासौ वेदितव्य इति, तदर्थं वा वेत्ति
हवि, स स्वविदयमग्निं न सूर्य । भाष्यकारोऽपि व्यपदे
शेन निराह—“सूर्यविदि” इति । ‘दिविस्पृशि’ द्यामसौ
स्पृश्यह्न्यहनि हविरुपनयनादित्यम् । ‘आहुतम्’ “अभि
हुत” विसृष्टम् । ‘जुष्टम्’ प्रिय देवानाम् । ‘तस्य’ हविष
‘भर्मणे’ “भरणाय” सम्भरणाय बहुलीकरणाय, अपि नाम
अयमभिरित्येतद् बहु कुर्यादित्येवमर्थम् । “भावनाय च”
विभूविद्युत्पुजायेतित्येवमर्थमपि एतत् कथं नाम देवताय

तिसमर्थं कुर्यादिति 'धर्मणे' "धारणाय" अविच्छेदनाय" ।
 कथं नामैतत् देवताभ्यो नित्यं प्रापयेदिति । "एतेभ्यः"
 "कर्मभ्यः" अर्थाय "इमम्" एव "अग्निं" पृथिवीस्थानं साध-
 यते । 'स्त्रधया' "अग्नेन" हविषा, आज्येन पुरोडाशेन च ।
 यदुक्तं निगमे—वृत चापां पुरुषं चीपधीमामिति । तदेतत्
 'अपप्रयन्त' देवाः अवर्हयन्तेत्यर्थः ॥

एवमेतस्मिन् सूक्ते प्रथमे मन्त्रे यदेतदग्निलिङ्गमस्पृष्टं
 वैश्वानरशब्देन, तदश्वसयमग्निवाचि । तत्पुनरेतस्सूक्तं 'हवि-
 ष्यान्तीयम्' प्रागेवाग्नेयं करोति, प्राथम्यात्, प्रथमं लोके यो
 हि श्रूयते, स स्त्रेनाभिधानेनाव्यभिचारिणोपक्रम्यते स्तोतुम्,
 ततोऽन्यैर्भाक्तैः स्तूयते, त्वं राजा त्वमिन्द्र इत्येवमादिभिः ।
 तथैव कृत्वा अस्मिन् सूक्ते यो वैश्वानरशब्दः उत्तरत्र स तस्यै-
 वान्तेः पृथिवीस्थानस्य व्यञ्जनमात्रं भवति । तथा चायमेव
 पृथिवीस्थानोऽग्निर्वैश्वानरः, न मध्यमः ॥

तथेममपरं मन्त्रं स्रपचोहिभावयिषया अन्यस्मात्
 सूक्तात् . भिवज्योतिर्लक्षणमानोय मध्यमोत्तमयोज्योतिषो-
 रन्यत्वव्यपदेशवतो वैश्वानरस्य निर्णयिष्यन् प्रकरोति "अथा-
 प्याह"—इति ॥ ३ (२५) ॥

अपामुपस्थे^१ महिषा अगृभ्यात् विशो
 राजानमुपतस्युर्हृग्मियम् । आ दूतो अग्नि-
 मभरहिवस्त्र^२तो वैश्वानरं मातरिष्व^३ा परा-
 वतः ॥ अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोके
 आसीना महान्त इति वागृह्यत माध्यमिका
 देवगणा विश इव राजानमुपतस्युर्हृग्मिय-

मृगसन्तमिति वार्चनीयमिति वा पूजनीयमिति
वाहरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्या-
द्विवस्वान्निवासनवान् प्रेरितवतः परागता-
द्वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वा नमाहर्त्तार-
माह मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे खसिति
मातर्याश्वनितीति वायैनमेतास्यां सर्वाणि
स्थानान्यभ्यापादं स्तूति ॥ ४(२६) ॥

“अुपामुपस्ये”—इति (ऋ० स० ४, ५, १०, ४) । भर-
द्वाजस्यार्घम् । प्रातरनुवाकाश्विनयो गच्छते । ‘अपाम्’
‘उपस्ये’ ‘उपस्थाने’ यत्रोपगम्य तिष्ठत्याप सोऽपामुपस्य,
अन्तरिक्षलोक, तस्मिन् अपामुपस्ये । “महति” विस्तीर्णे ।
सखा ‘महिषा’ “माध्यमिका देवगणा” । अथवा ‘महिषा’
त एव “महान्त” । किमकुर्वन् ? ‘अमृभणन्’ “अमृज्जन्” ।
गृहीत्वा च ‘विश’ “विश इव” मनुष्या इव ‘राजानम्’ परि-
वार्य्य ‘उपतस्यु’ । ‘ज्वाग्नयम्’ ऋग्भि स्तुतिभि तदन्तम्,
“अर्चनीयम्” अर्चनार्हे वा । कतमम् ? इति । “यम्” ‘आ
अमरत्’ “आहरत्” । ‘दूत’ देवाना ‘मातरिश्वा’ “वायु”
‘अग्नि’ वैश्वानरम्, कुत ? ‘परावत’ “प्रेरितवत” प्रकर्षेण
ररितवत, प्रेरितवरात् “परागताद्वा” दूरतरात् ‘विवस्वत,’
आदित्यात्, विवासनक्रियया तमसा तद्वत्स्त पर्य्यगृह्णन् अन्त-
रिक्षे लोके गृहीत्वा उपतस्यु विश इव राजान मातरिश्वा
वायु । स हि “मातरि अन्तरिक्षे” अप्रतिबध्यमानशक्त
खसिति” गच्छति । अथवा “मातरि” “आश्वानति” गच्छति ।

एवमेतस्मिन् मन्त्रे यत आह्वयते, येन चाह्वयते, यथा-
ह्वयते, सर्वे ते पृथग् व्यपदिष्टाः । अत्र विवक्षित आह्वयते
मातरिग्वना वैश्वानर इति । तस्मादेतयोर्विवक्षितमातरिग्वनोः
सन्निधानव्यपदेशे सति माघाद् वैश्वानरशब्देन पार्यिव उक्त
इति व्यपदिष्टते पार्यिवो वैश्वानर इति ॥

अथ पुनर्यदङ्गीकृत्य सूर्यादिसम्बन्धि विशेषलिङ्गं हवि-
ष्यान्तीयस्य सौम्यं वैश्वानरत्वमुक्तम्—“विश्वं आ भुग्मि भुवनाय
देवा वैश्वानरं केतुमङ्गामकृष्वन्”—इति, नान्यः सूर्यादङ्गां
कर्त्ता, तस्मात् सूर्याऽत्र वैश्वानर इति । अत्र ब्रूमः—पार्यिव
एवाग्निः सूक्ते प्रथमायामृचि प्रकृत्योत्तराष्ट्रसु एतस्मिन् सूक्ते
प्रकृतिभूम्ना स्तूयते, महत आत्मनो माहाभाग्यात् । अपि
तर्हि सत्त्वान्यश्वप्रभृतीनि प्रकृतिभूमभिः स्तूयन्ते,—किमङ्ग-
पुनर्देवताः, तासामपि च विशेषतोऽग्निः, यस्य सर्वदेवतात्मा-
मिवादः साक्षात् “अग्निः सर्वा देवताः (ऐ० ब्रा० २, १, २)”
“इन्द्रं मित्रं वरुणमुग्निम् (ऋ० स० २, ३, २२, ६)”—इति ।
तदेतदेतस्मिन्नेव सूक्ते स्फुटतरमुपदिश्यते । यथा पार्यिव
एवायमग्निः तेन तेन देवता विशेषेण देवतात्मना तत्स्थान-
मापन्नः स्तूयत इति तदर्थमिदमाह ॥

“अथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति”
एताभ्यां ये एते वक्ष्यमाणे, सर्वाणि स्थानानि पृथिव्यन्तरिक्ष-
द्युलक्षणानि अभ्यापाद अभ्यापाद इत्यभ्यापादं स्तौति
मन्त्रहक्—॥ ४ (२६) ॥

मूर्द्धा भुवो भवन्ति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो
जायते प्रातरुद्यन् । माया मू तु यन्त्रियानामे-
तामपो यत्तृणं श्वरति मज्जानन् ॥ मूर्द्धा मूर्त्तः

सर्चिन्धीयते मूर्द्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति
 नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् स
 एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानान्देवानां
 यज्ञसम्पादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन्
 सर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरते त्वरमाणस्तस्यो-
 त्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ५ (२७) ॥

“मूर्द्धा भूवो भवति”—इति (ऋ० स० ८, ४, ११, १)
 “मूर्द्धा” मूर्त्तमस्मिन् सर्वं सत्त्वजातमुपनिबद्ध “धीयते” यथ
 हि शिरसो वियोगे तद्वतोऽवश्य भावि मरणम्, एवमग्निवि-
 योगेऽप्यवश्य म्रियन्ते भूतानि इत्यतः प्रधानम् ‘अग्नि’ ‘मूर्द्धा’
 ‘भुव’ भूलोकस्य भवति । विशेषतस्तु ‘नक्तम्’ रात्रौ तत्कृत
 त्वादालोकस्य, भूतानां चान्नपक्वेस्तत्कृतत्वात् । तत् किमय
 मन्योऽग्निरन्यं सूर्य इति ? न इत्युच्यते,—“ततः सूर्यो
 जायते प्रातरुद्यन्” रात्रावग्नित्वेन लोकस्योपकारं कृत्व
 ‘तत’ अनन्तरमेव प्रभाताया रात्रादमाह्निकैरुपकारैरुपक-
 रित्वन् लोकस्य ‘सूर्य’ भूत्वा ‘जायते’ ‘प्रातरुद्यन्’ “स एव”
 अयमग्निः । तस्य इयं ‘माया’ । क एना जानाति ? माय
 “त्वेता” यज्ञियानां “देवानाम्, यज्ञसम्पादिनाम्” स तत्त्व
 विदो मन्यन्ते । तत् किम् ? इति । ‘अप’ ‘यत्’ “कर्म”
 स्वाधिकारप्रयुक्तम्, आत्माधिकारप्रयुक्तम्, आदित्यात्मना
 अग्न्यात्मना च कर्तव्यम् ‘प्रजानन्’ प्रकर्षेण जानन् “सर्वाणि
 स्थानानि अनुसञ्चरते” ‘तूर्णि’ “त्वरमाण” कर्मकालमपरि-
 हापयद्वित्यभिप्रायः ॥

“तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय” । यथा चैतदेव तथेय-

मपरा ऋक् भूयस्तरमेतमेवार्थं वक्ति । किं पूर्वया नोक्तं
यदेनया भूयस्तर निरुच्यते ? इति । स्थानद्वयमभिसम्पन्न.
पूर्वया स्तुत, —मृदो भुवी भवत्यग्निर्नक्त तत' मूर्ध्नात्मना
प्रातरसावुदेति, अथ पुनरुत्तरया स्थानद्वयमभिसम्पन्न स्फुट-
तर स्तुयते,—इत्येतद् भूयस्त्वम् ॥ ५ (२७) ॥

‘स्तोमे'न हि दिवि देवासो' अग्निमजो'-
जनच्छक्ति'भी रोदस्त्रिप्रान् । तमू' अक्षण्वन्
वेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥
स्तोमेन हि यं दिवि देवा अग्निमजनयच्छक्ति-
भिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः पूरणं तमकुर्वन्नेधाभा-
वाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शकपूणिर्वदस्य
दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणं
तदग्नीकृत्य स्तौत्यधैनमेतयादित्यौकृत्य स्तौति
॥ ६ (२८) ॥

‘स्तोमे'न हि”—इति (उट सं० ८, ४ ११, ५) । ‘स्तोमे'न स्तुति-
भिः, ‘शक्तिभिः’ “कर्मभिः” अग्निहोत्रादिभिः । ‘दिवि’ दुर्लभे ।
एतम् ‘अग्निम्’ आदित्यात्मना । ‘रोदस्यो’ “द्यावापृथिव्यो”
‘मा’ “पूरय” ‘देवास’ “देवा.” ‘अजोजनत्’ अजनयत् यज-
माना, ते हि हविषां दातार भव्यत् अहया । “एष नोदियाद्
यद्येता मग्ना वाहुति न जुष्टयादिति आहुतिभिरेपेन जन-
यन्ति”—इति । ‘तम् अक्षण्वन्’ तमेवाग्निं कृतवन्तः । ‘वेधा
भुवे कम्’ । कामिजनयको निपातः । “वेधाभावाय” “पृथि-
व्यामन्तरिक्षे, दिवि” च । ‘स.’ एवमवस्थितो जगदावा-

सिद्धये सर्वावस्थः 'शोषधी. पचति' 'विष्टरूपा' सर्वरूपा
इति ॥

महत्तस्यैव शाकपुणेः पुनर्ग्रहण स्वपचानुष्मृतये । सहरो
अस्मिन् सूक्ते आत्मवित्रैरुक्तयान्निकानामिति ।

ब्राह्मणमपि चेतमेवार्थं ब्रवीत्ययमेवाग्निरादित्यो भव-
तीति,—“यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति ब्राह्म-
णम्” । ‘अस्य’—इति व्यवदेशात् पार्थिवस्याग्नेः प्राधान्यं
दर्शयति । उभाभ्या पक्षाभ्या व्याख्येय स्वपचसाधनमुक्ता
देवतासतत्वमालम्ब्य निरुच्यते । एकमेवेदं ज्योतिः, ज्योति-
श्चाविशेषात् । तत्पुनरेतज्जगद्यात्रासिद्धये त्रिधा विभक्तं पृथि-
व्यामन्तरिक्षे दिवि च विभक्ताभिधानं सम्पद्यते, अग्निर्विद्युदा-
दित्य इति ।

तत्रैव सति ज्योतिषो दिवि तृतीयमादित्याख्यमस्मिन्
सूक्ते पूर्वासृज्य “इविष्णान्तम्”—इत्येवमाद्यासु अग्नोक्तत्वं
मन्त्रद्वयं स्तोति, “अथैनमेतया पुनरादित्योक्तत्वं स्तोति”—
॥ ६ (२८) ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः
सूर्यमादितेयम् । यदा चरिष्णू मिथुना-
वभूतामादित् प्रापश्यन् भुवनानि विश्वे ॥
यदेनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमा-
दितेयमदितेः पुत्रं यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादु-
रभूतां सर्वदा सहचारिणावुपाश्चादित्यश्च
मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मा यु इति

नामकरणस्यकरो वा नयतिः परो वनिवा
समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा मनुष्यमि-
थुनावधेतस्मादेव मेघन्तावन्योन्यं वनुत इति
वाथैनमेतयाग्नीकृत्य स्तौति ॥ ७ (२६) ॥

“यदेदेनमर्दधुर्यज्ञिर्यासः”—इति (ऋ० सं० ८, ४, १२, १) । “यदेनम्” ‘सूर्यम्’ ‘आदित्यम्’ “अदितेः पुत्रम्” ‘दिवि अदधुः’ द्युलोके स्थापितवन्त, ‘देवाः’ ‘यज्ञिर्यासः’ यज्ञसम्पादिनः, यजमानाः याज्ञेन वमंशा सर्वस्या-
भ्यापूर्वकतत्वाज्जगद्विरचनाप्रपञ्चस्य । रश्मयो वा देवाः सौर्या-
तदेनमुच्चीतवन्तः । ‘यदा’ चैतो ‘चरिणू’ “सर्वदा सङ्घचरण-
शीलौ” “मिथुनौ” “प्रादुः” ‘अभूताम्’ “उपायादित्यश्च” ।
‘आत्’ अथ तदा ‘प्रापश्यत्’ प्रकर्षेणापश्यत् ‘भुवनानि’
भूतानि, ‘विश्वा’ विश्वानि सर्वाणि ॥

“मिथुनौ कस्मात् ?” “मिनोति.” तावदत्र “अयतिकर्मा”
मिथुनशब्दे पूर्वपदं ‘मि’—इति । ‘धु’—इति नामकरणः”
प्रत्यय, “यकारो वा” नामकरणो विकल्पेन । “नयतिः परः”
उत्तरपदे, “वनिर्वा” विकल्पेन । तदा तावत् ‘धु’—इति
नामकरणो नयतिय परः, तदा धातोः पूर्वत्वात् प्रत्ययस्य च
परत्वात् ‘मि न धुः’—इति प्राप्ते रुदेर्वलीयस्त्वात् मध्यान्त-
विपर्ययेण मिथुनावित्युक्तम् । अथ पुनर्यदा यकारो नाम-
करणः, तदा वनिरुत्तरः, तदा यकारस्य सम्प्रसारणम्, सम्प्र-
सारणपरपूर्वत्वं मध्यान्तविपर्ययः । यकारे च यः स्वरः,
तस्य लोपः, कथारस्य उकारमुपसक्रमेत । एवं मिथुनाविति
सिध्यति । अथ कीदृशः ? “समाश्रितौ” “अन्योन्यं” प्रति

आत्मानं “नयतः” कालं वा समाश्रितौ भवतः परस्परं
 सम्भक्तौ । “मनुष्यमिधुनौ अपि एतस्मात् एव” । अथवा
 मेधतेर्मनुष्यमिधुनौ स्याताम्, तौ हि कर्मार्थं “मेधन्तौ” इव
 परस्परेण कालं नयतः ॥

“अथ” पुनः “एतम्” आदित्यम् “एतया” उत्तरयर्चा एत-
 स्मिन्नेव सूक्ते होढत्वेन “स्तीति” होढत्वं ह्यग्नेः कर्म न
 सूर्यस्य । तस्मादिदमग्निवैश्वानरीय सूक्तम् ॥ ७ (२८) ॥

यत्रा वदेते अवराः परञ्च यज्ञान्योः
 कतरो नौ वि वेद । आशे कुरित्वधमाद-
 सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं विवोचत् ॥ यच्च
 विवदेते दैव्यौ होतारावयज्ज्वाग्निरसौ च
 मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशकुवन्ति
 सत्सहस्रदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं
 समन्नुवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति तस्यो-
 च्चरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ८ (३०) ॥

“यत्रा वदेते”—इति (ऋ० स० ८, ४, १३, २) । ‘यत्र’
 यस्मिन् कर्मणि ‘वि वदेत’ विरुपसर्गस्यापठ्य यत्र क्रिया-
 यदेन सामर्थ्यं तत्रानयनम् । को पुनस्ती विवदेते ? ‘अथर-
 परश्च’ “दैव्यौ होतारौ”—“अथ च अग्नि” पार्थिव, “असौ
 च मध्यमः” वायु । कथं विवदेते ? ‘यज्ञान्योः’ यज्ञनेत्रो ।
 उभावप्यावा यज्ञस्य नेतारौ, तत् कतरः ‘नौ’ आवयोः “यज्ञे”
 “भूय,” बहु ‘वेद’ इति । तत्र य एते ‘सखाय,’ “समान-
 ख्याना ऋत्विज,” यज्ञे विनियुक्ता, ‘नक्षन्त’ समन्नुवन्ते ‘यज्ञम्’

त एवं 'सहमादम्' सहमादम् "सहमदनम्" सहर्मम् उपश्रुत्य
अनयोः 'आशेकुः' "आशक्तुवन्ति" । अथाशक्तुवन्तश्च किं ब्रूयुः ?
'क इदं विवोचत्' "को न इदं विवक्ष्यतीति" कतर एतयो-
र्यज्ञे वेद ? इति, उभावप्येती यज्ञे भूयोविदावित्यभिप्रायः ।

यथाग्निप्रधानमेतत् सूक्तं होतृकर्मणोऽग्निमग्न्यहत्वात्
विशेषलिङ्गेन न सूर्यप्रधानम्, तथा इयमपरा ऋक् "भूयमे
निर्वचनाय" बहुतराय निरुच्य वचनाय । पूर्वस्थाः को
विशेषः ? अस्यां हि विभज्य वायोः केवलोऽग्निरेव स्तूयते,
पूर्वस्यामुभावपि भूयोविदावित्युक्तम् ॥ ८ (३०) ॥

यावन्मात्रमुपसो न प्रतीकं सुपर्णोश्च
वसते मातरिष्वः । तावद्दधात्युप यज्ञमायन्
ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥ यावन्मात्र-
मुपसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वास्त्युप-
मानस्य सम्प्रत्यर्थं प्रयोग इहेव निषेहीति यथा
सुपर्णः सुपतना एता राचयो वसते मातरि-
ष्वङ्गोतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन्
ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन् होतृ-
जपस्त्वमग्निर्वैश्वानरीयो भवति देव सवितरे-
तन्नाटयतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वान-
रेणेतीसमेवाग्निं सवितारमाह सर्वस्य प्रस-
वितारं मध्यमं वोत्तमं वा पितरं यस्तु सूक्तं
भजते यस्मै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वा-

नरो निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन
नामधेयेन भजेते भजेते ॥ ६ (३१) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७, ७ ॥

“यावन्मात्रमुपसो न प्रतीकम्”—इति (ऋ० स० ८, ४, १२, ३) । अत्र ‘न’कार सम्प्रत्यर्थ एव, उपमानासम्भवात् । लोकेऽपि च “अस्ति उपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः”—“इहैव निधेहीति यथा” इह सम्प्रति निधेहीत्यर्थे । मातरिखना कथित् पृष्ठ दैव्यस्य होतु अग्ने यद् विज्ञानं तत् किमय ब्राह्मणो मनुष्यहोता यज्ञमुपायन् विभर्त्ति ? इति । स त प्रत्याह—हे ‘मातरिखन् ।’ ‘यावन्मात्रम्’ ‘उपस’ ‘प्रतीक’ ‘प्रत्यक्तम्’ प्रत्यक्षित प्रतिगत प्रकाशस्य, “एता” ‘सुपर्ण्य’ ‘सुपतना’ “रात्रय” आत्मानि अनुप्रविष्ट ‘वसते’ छादयन्ति, अभिभूय तमो वर्त्तन्ते स्वयमेव । अथवा वसतिर्दर्शनार्थः । यावन्मात्रमुपसो रात्रिषु दृश्यन्ते, ‘तावत्’ इत्येवमपि स्वल्पमेव । एतावन्मात्रमय स्वल्पविज्ञानमुपायन ‘यज्ञ’ ‘ब्राह्मण’ होतृत्वे वृत्तो होतृपदेने ‘निषीदन्’ ‘दधाति’ धारयति । दैव्यस्याग्नेः परस्य भूयोविद, अघर अग्न्योऽल्पविदिति अनुकरोत्यल्पमिति, मानुषो हि अग्न्यनुग्रहादेव अयमल्पविज्ञानोऽपि होता होच करोति इति पार्थिवोऽग्निर्विशेषतोऽभिष्टुयते ॥

तदेतदेव कृत्वा सूक्तमग्निप्रधानकर्मत्वात् वैज्ञानरीयम् । योऽत्र वैज्ञानरशब्दा, ते पाथिषाग्निं भजन्ते विशेषणत्वेन ।

“होतृजपस्त्वनग्निर्वैज्ञानरीयो भवति” । एवमपि तु सति अयमग्निरग्नौ वैज्ञानर होतृजपः । “देव सवितरेतत्वा वृणतेऽग्निं होत्राय ह पित्रा वैज्ञानरेण—इति” । एव-

मेत जपं वर्णयन्ति । “इमम् एव अग्नि सवितारम् आह”
पार्थिवम्, “सवस्य प्रसवितारम्” यज्ञहारेण “मध्यम वा उत्तम
वा” “पितरम्” अस्य वैज्ञानरमाह । स ह तेन वैज्ञानरेण
पित्रा । एव ही पितापुत्राविति व्यपदेशात् पार्थिवादन्वो
वैज्ञानर । स च पुनर्मध्यमो धोत्तमो वेत्तेवमेवमयमनग्नि
वैज्ञानरत्वेऽपि सति होतृजय ॥

अत्रापि “यस्तु सूक्तं भजते, यस्मै हविर्निरूप्यतेऽयमेव
सोऽग्निर्वैज्ञानर” । किं कारणम् ? अनग्निवैज्ञानरत्वेऽपि
सति होतृजपस्यायमेव पार्थिवोऽग्निर्वैज्ञानर इत्यवभियते
याज्ञिकपक्षे । आचार्यपक्षे च अयमेवैको मन्त्रो व्यपदेश
हेतुरनवैज्ञानरत्व प्रवीति । सम्प्रति मन्त्रेणाग्नेर्यपदेशयता
अग्नेर्वैज्ञानरत्ववाचिना “आ दूतो अग्निर्मभरद् विवस्वतो
वैज्ञानर मातरिभ्यः परावते” — इत्यनेन याकपूषिपक्षेण स्वना-
व्यभिचारिणा समोभवति । तद्विषयपदेशादयस्तु पार्थिवस्य
वैज्ञानरत्वसाधका विशेषहेतव एवमव्यभिचारिणोऽतिरिच्यन्ते ॥

एतस्माद् विशेषहेतुबाहुल्यात् अयमेव पार्थिवोऽग्निर्वैज्ञा-
नर सूक्तभाक् हविर्भाक् च ॥

“निपातमेवेते उत्तरे ज्योतिषो” वैज्ञानर इति “एतेन
नामधेयेन भजेते भजेते” इति । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमा-
प्त्यर्थः ।

तदेवमेतस्मिन् ‘वैज्ञानर’पदविचारकाद्वै हविष्यान्तीय
सूक्तमुपदिष्ट्य सूक्त्यो वैज्ञानरः, अग्निर्वैज्ञानर इति एकमेवेदं
ज्योति विधा वक्तव्यं इति मन्त्रस्य भाष्योपमर्शनाद्येमुपदर्श-
ितम् ॥

इदमेव शब्दार्थान्वायसङ्घट्टेण सन्तर्धघटनेषु दुरवभोवेषु

भूतिमतां मतयो न प्रतिहन्यन्ते, वयन्त्रेतावदत्रावयुध्यामह
इति ॥ ८ (३१) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

सप्तमः पादः ॥ ७, ७ ॥

इति ऋष्यर्थायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ

द्वादशः (सप्तमः) अध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

१ २ ३ ४ ५

(अथात इन्द्रोदिवःपरोक्षकृतास्तद्येनतिस्व-

६ ७ ८ ९

एवदेवतायाकारचिन्तनमपुरुषविश्वास्तिस्त्वएवपू-

१० ११ १२ १३ १४ १५

षात्वेतोऽथैतान्यथैतानिमन्त्राजगत्प्रयातोऽग्निमी-

१६ १७ १८ १९ २०

डेऽग्निःपूर्वेभिरभिप्रवन्तेन्द्रंमिचंजातवेदाःप्रनूनं-

२१ २२ २३ २४ २५

वैश्वानरोवैश्वानरस्यप्रनूमहित्वंलृष्णंनियानंह-

२६ २७ २८ २९ ३०

विष्णान्तमपासुपस्थेभूर्वाभुवस्तोमेनयदेदेनंयत्रा-

३१

वदेतेयावन्मात्रमेकविंशत् ॥)

इति निरुक्ते (उत्तरपटके) सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

अथ अष्टमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

द्रविणोदाः कक्षाद्भनं द्रविणमुच्यते यदेन-
मभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति
तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

‘द्रविणोदाः’—इति । एतदेवतापदं निर्वाच्यम्, तदर्ध-
मुपोद्घातः—“द्रविणोदाः कक्षात्” इति । तत्र पूर्वपदमेव
तावत् प्रथमं विष्टद्य निराह—“धनं द्रविणमुच्यते” इति ।
तत् कक्षात् ? “यदेनमभिद्रवन्ति” । कर्मकारकम् । यस्मा-
देतत् आभिसुख्येन तदर्थिनोऽवस्थं द्रवन्ति । “बलं वा
द्रविणम्” । कारणकारके । “यदेनेनाभिद्रवन्ति” यस्मादनेन
संयुक्ताः सन्तः परानभिद्रवन्ति । “तस्य” धनस्य बलस्य वा
“दाता” यो भवति, सः “द्रविणोदाः” ॥

“तस्य” प्राधान्यस्तुतियुक्ता “एषा” ऋक् “भवति” (वां
दृष्ट्वा देवतापदसमाध्याये एष समाध्यातः) — ॥ १ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अक्षरे ।
यज्ञेषु देवमौलते ॥ द्रविणोदा यस्त्वं द्रविणस
इति द्रविणसादिन इति वा द्रविणसानिन
इति वा द्रविणसस्तस्मात् प्रिवत्विति वा । यज्ञेषु

देवमौलते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूज-
यन्तीति वा तत् को द्रविणोदा इन्द्र इति
क्रौष्टुकिः स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा
बलकृतिरोजसो जातसुतमन्य एनमिति चाहा-
थाप्यग्निं द्राविणोदसमाहैष पुनरेतस्माज्जा-
यते । यो अश्वनोरन्तरग्निञ्जुजानेत्यपि निगमो
भवत्यथाप्युतयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भव-
न्ति तेषां पुनः पाचस्येन्द्रपानमिति भवत्यथाप्येनं
सोमपानेन स्तौत्यथाप्याह द्राविणोदाः पिवतु
द्राविणोदस इति ॥ २ ॥

“द्रविणोदा द्रविणसः”—इति (छ० सं० १, ७, ४, ३) ।
मेधातिथेरार्षम् । ‘द्रविणोदा’—इत्येतस्य प्रथमैकवचना-
न्तस्य कर्तृत्वेन श्रुतस्य क्रियापदेन बहुवचनान्तेन ‘ईलते’—
इत्यनेन वचनभेदादसामर्थ्यमपेक्ष्य स्तोत्रत्वे चासम्भवं द्रविणो-
दसो देवतात्वात् स्तुत्यत्वेन सामर्थ्यमुन्नीय द्रविणोदसो यदुत्त-
मथाह्वय द्रविणोदसि अर्थपतावभिसम्बन्धात् स्तुतेरेक-
वाक्यतायां सामर्थ्यमुन्निनीपन् स्तुत्ये द्रविणोदसि द्रविणोदः
शब्दं कर्मत्वेन नमयाञ्चकार—“द्रविणोदा यः” देवः, “त
द्रविणोदसम्” इति ॥

इदानीं ‘द्रविणसः’—इत्यस्य ‘आवहस्तासः’—इत्यनेन
हृत्विग्विषयेणासन्दिग्धेन प्रथमाबहुवचनेन स्तुतिकर्तृत्वेन
विशेषणविशेष्यभावेन सामानाधिकरण्ये सामर्थ्यमुन्नीय
तथार्थापत्तिसामर्थ्यादेकवाक्यतयाभिसम्बन्धाति ।

यं द्रविणोदसं 'देवम्' 'अध्वरे' यज्ञे, अग्निष्टोमादी 'यज्ञेषु' यजतिषु इविःसम्प्रदानेषु सवनेषु वा यागस्थानेषु 'द्रविणसः ऋत्विजः', ते हि द्रविणं लप्स्यमानस इति सोदन्ति कर्मणि, अथ वा "द्रविणोसानिन." धनस्य गवादेर्हविषो वा देवतार्थस्य सम्भक्तारः, 'ग्रावहस्तासः'—इत्यभिपयनाभिप्रायम् । यमेते द्रविणमो ग्रावहस्तास ऋत्विजः अध्वरेषु यज्ञेषु द्रविणोदसं देवम् 'ईडते' "याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा" स द्रविणोदा देवोऽस्मभ्यं द्रविणानि ददात्विति । एतदाशा-
स्महे । आशिषमध्याहृत्य समाप्यते, यमौडते स इति, यत्तदोः परस्परपेक्षितत्वात् । अथवैवमन्यथा निराकाङ्क्षतया परिसमाप्यते—"द्रविणसः तस्माद् पिबत्विति" । द्रविणोदा इत्यतः प्रथमैकवचनादविपरिणतादेव द्रविणस इत्यस्य पक्ष-
स्यैकवचनत्वेन सोमाभिधानत्वे सामर्थ्यमुपनीय पिबत्वित्याख्यातमध्याहृत्यादौव समापयाज्ञकार भाष्यकारः । एव-
मप्यस्ति सामर्थ्यमित्युपपदार्थनार्थम् । तत् कथम् ? इति । यं देवं द्रविणोदसमध्वरेषु यज्ञेषु ग्रावहस्ता ऋत्विज ईडते, स देवः द्रविणोदाः, द्रविणसोऽस्मात् सोमात् द्रविणसं भक्तुरादाय स्व-
सगं पिबत्वित्येतदाशास्महे ।

"तत्को द्रविणोदाः ?"—इत्येवमादिविचारः । तत्र तावत् "इन्द्रो इति ऋट्टुकिः" एवमाचर्यो मन्यते । केन हेतुना ? "सः बलधनयोर्दातृत्वतः" अतिगयेन दाता इति । "तस्य च सर्वा बलकृतिः" अभिधानविग्रहे हि बलं द्रविणमित्युक्तम्, बलकृतियेन्द्रस्य सर्वा, तस्मादिन्द्रः । "ग्रीजसो जातमुत मन्य एनम्—इति चाह" मन्द्रदृक् । अधिपतित्वकृत एवास्य बलेः नाभिसम्बन्धः । तस्माद्युक्तं यत्तस्य दाता स्यात् । कथम् ? इति । यतो मस्त एव निर्वर्ण्यते ।—

“अथादियायेति यद्वदन्त्योर्जसो ज्ञातमुत मन्य एनम् ।
मन्योरियायं हर्म्येषु तस्यैयतः प्रजुञ्ज इन्द्रो अस्य वेद ॥”—इति
(ऋ० सं० ८, ३, ४, ५) । ‘यद् वदन्ति’ यदा वदन्ति ‘अथात्’
अथनवतो मेघात् अयम् ‘इन्द्रः’ ‘इयाय’ आगच्छति ‘इति’ ।
तत्र सन्निधानमस्य प्रतीत्य तत्तावदहं न यथा ‘मन्ये’ ।
कथन्तर्हि ? ‘ओजसः जातम्’ बलराशिः कुतश्चिदतिमहतो
जातम् । अहम् ‘एनम्’ ‘मन्ये’ यथायमतिबलवान् लक्ष्यते ।
अपि वा ‘मन्योः’ क्रोधात् दीर्घेर्वा अयम् ‘इयाय’ ततो
‘हर्म्येषु’ उदकाहरणाधिकारयुक्तेषु मेघबधकर्मसु ‘तस्यै’
तिष्ठति । अथवा किं जानीमः, कुतोऽप्ययमैश्वर्या-
ज्जातः ? इत्यतो ब्रूमः—‘यतः’ अयम् ‘इन्द्रः’ ‘प्रजुञ्ज’
इति । ‘इन्द्रः’ एव ‘अस्य’ स्वस्य जग्मनः तत्त्व ‘वेद’ न
कोऽप्यन्यो ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः ॥

अथाप्ययमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्राविणोदस्त्वे—“अग्निः
द्राविणोदसमाह” मन्त्रद्वयः । स मन्त्रो न्ययः । केचित्तु “द्रवि-
णोदाः पिबतु द्राविणोदसः”—(ऋ० सं० २, ८, १, ४) ।
इत्येव मन्यन्ते । यस्यापत्यं द्राविणोदसोऽग्निः, स एव द्रवि-
णोदा इति ॥

कस्य च पुनरयमग्निरपत्यम् ? इत्यत आह—“एष पुनः”
अग्निः, “एतस्मात् जायते” इन्द्रात् । कुत एतत् ? ऐन्द्रे हि
निगमे श्रूयते—“यो अश्मनोरन्तरग्निं जुजान” इति ।

“यो हत्वाहिमरिषात् सुप्तं सिन्धून् यो गा हृदाजदपृधा
बलम् । यो अश्मनोरन्तरग्निं जुजान सप्तम् समष्टु स
जनाम् इन्द्रः ॥”—इति (ऋ० सं० २, ६, ७, ३) । द्रतोवेऽहनि
दशरात्रस्य निष्केषस्ये विनियोगः । यत्समदो ब्रवीति ।
ऐन्द्र रूपमास्थितोऽसुरैर्हन्यमानः किं सा हयः, नाहमिन्द्र

इति । कस्माद्देव इन्द्र ? 'यः' 'इत्वा' 'अहिम्' मेघम् 'अरि-
णात्' 'सत सिन्धून्' स्यन्दना आकाशनदोः 'गता च इत्वा
च'—इत्येवमाद्याः, 'यः' च 'गाः' अपः 'उदाजत्' उदगम-
यत् 'अपधा' अपधानेन उद्घाटनेन 'बलस्य' मेघस्य शिराणां
क्षिद्राणाम्, 'यः' च 'अश्मनोः' अश्मनवत्योः द्यावापृथिव्योः
'अन्तः' मध्ये 'अग्नि' 'जजान' जनयति, 'यः' च 'समत्सु'
संधामिषु ग्रहूणा 'संहृक्' सञ्चरेत्ता । 'जनासः' हे असुरजनाः !
'सः' 'इन्द्रः' नाहमिन्द्र इति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे ।
कतमः ? इति “अतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति” ।
अतवो येमन्तैरिष्यन्ते, ते भवन्त्यतुयाजा, तेषु अतुयाजेषु
'द्राविणोदसाः' द्रविणोदः शब्दयुक्ताः प्रवादा भवन्ति । ततः
विम् १ तेषां अतुयाजानां यत् पात्रं येन ते ह्वयन्ते तस्येन्द्र-
पानमिति मन्त्रे ममाद्या भवन्ति । तद्यथाः—“अपोहोवा-
दत पोत्रादमन्त्रोत नेष्टादंशुपत् प्रयो' हितम् । तुरीयं पात्र-
ममन्त्रममन्त्र्य' द्रविणोदाः पिबन्तु द्रविणोदसः ॥”—इति
(ऋ. मं० २, ८, १, ४) । तथा—“होता यच्च देवं द्रविणो-
दममपाहोवादपात्रोवातपात्रेष्टात्तुरीयं पात्रममन्त्रममन्त्र्य'-
मिन्द्रपानं देवो द्रविणोदा द्रविणमः स्वयमायूयात्
स्वयमभिगूर्यात् स्वयमभिगूर्या होययर्तुभिः सोमस्य
पियत्वव्यावाक यज”—इति । होता यच्च देवं द्रवि-
णोदमित्यव्यावाकस्य मन्त्रेणो मेषावदणो ब्रवीति
अध्यर्तुणा क्रतुभिः प्रेष्येति प्रेषित 'होता' 'यच्चत्' यजतु
पम् ? इति । 'देव' 'द्रविणोदम्' । स च पुनर्दे-
वोदा देवः पृथम् 'अपात्' पीतवान् सोमं 'होतात्' भा-
टाणात् । 'अपात्' च 'पीतात्' मन्त्रदानात् । 'अपा

च 'नेष्टात्' सम्प्रदानात् । अथ पुनरिदं 'तुरीय' चतुर्थं मन्त्रं दानम्, 'अमृतम्' अश्वत्थम्, अपूर्णमित्यर्थः । 'अमर्त्यं' यत् पीत्वा न म्रियते, अथवा अमृतस्य योग्यम्, अमृतं च अनुपमं दत्तमन्यथा देवतया अपरिभुक्तम्, 'इन्द्रपानम्' इन्द्रस्य पातु योग्यम् । तदेतत् 'द्रविणोदा' 'देव' इन्द्र अस्माभिः, प्रत्तमादरेण 'स्वयमायूयात्' स्वयमामित्रीयात्, 'स्वयमभिगूयात्' स्वयमभ्युद्यच्छेत् । ततः 'स्वयं पिबतु' 'ऋतुभि' ऋतुना कालेन सह 'सोमस्य' 'अभिगूर्तया' अभिमतया 'होत्रया' स्तुत्या प्रदीयमानं स्वयम् । हे 'अच्छावाक' त्वमप्यतदेव ज्ञात्वा 'यज' ॥

एवमेतस्मिन् इन्द्रस्य द्रविणोदप्रवादवति प्रैषे पात्रस्य 'इन्द्रपानम्'—इति समाख्या, तस्मादिन्द्रस्तेन पिबतीति गम्यते । एवञ्चेत प्रातमिन्द्रो द्रविणोदा इति ॥

“अथाप्ययम्” अपरो हतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे, यस्मादेन “सोमपानेन स्तौति” । ऋतुयाजेष्वेव । “होत्रात् सोमं द्रविणाटु ०—०पिब ऋतुभि” —इति (ऋ स० २, ७, २६ १) । न ह्यन्य इन्द्रात् सोमपानेन स्तुयते, तदर्थत्वात् सोमसंस्कारस्य, भवति हि सोमाप्यायने च तत्संस्कारप्रधानो मन्त्रः । तद्यथा—“अशुरं शुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायै कधनुर्विदे” —इति (य वा० सू० ५, ७) । तस्मात् यत्र यत्र सोमपानस्तुति, तत्र तत्रेन्द्र इति स्पष्टं न्यायः । प्रसिद्धतरं ह्येतत् । यदर्थमव हविः संस्क्रियते तस्मा एव प्रदीयते ॥

“अथाप्याह—‘द्रविणोदा पिबतु द्राविणोदस’—इति” यस्य 'द्रविणोदस' अग्निः अपत्यम्, स 'द्रविणोदा' इन्द्र 'पिबतु' (१२१ पृ०) इति । “अवाहुवात”—इति । तस्यैवाच्छावाकप्रैषस्यैवा याज्या । 'अमत्त' हृष्टवान् । 'उत' अपि ।

‘अनुपत’ अपीयत । ‘प्रय.’ भवम्, आत्मने हितं प्रथम् ।
शेषस्तेनैव व्याख्यातः ॥

समाप्ताः पूर्वपक्षहेतवः क्रौटुक्यभिमतः ॥ २ ॥

अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपृथिरा-
ग्नेयेष्वेव हि सृक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा
भवन्ति । देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा-
मित्यपि निगमो भवति यथो एतत्स बलधन-
योर्दातृत्वम इति सर्वासु देवतास्त्वैश्वर्यं विद्यते
यथो एतदोजसो जातमुतमन्य एनमिति चाहे-
त्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते
तस्मादेनमाह सहस्रस्युव सहस्रः सूरु सहसो
यहुं यथो एतदग्निं द्राविणोदसमाहेत्यृत्विजो-
ऽव द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते
चैनं जनयन्ति । ऋषीणां पुत्रो अधिराज
एष इत्यपि निगमो भवति यथो एतत् तेषां
पुनः पावस्तेन्द्रपानमिति भवतीति भक्तिमानं
तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्रा-
णां यथो एतत् सोमपानेनैनं स्तोतीत्यस्मिन्नुपे-
तदुपप्रद्यते । सोमं पिब मन्दसानो गणश्चि-
भिरित्यपि निगमो भवति यथो एतद् द्रविणो-

दाः पिबतु द्राविणोदस इत्यस्यैव तद्भवति ॥ ३
(२) ॥

किमस्तु एतैर्हंतुभिरिन्द्रो द्राविणोदा इति ? नेत्युच्यते—
“अयमेवाग्निर्द्राविणोदा.” इति । “शाकपूणि.” मन्यते । ‘अय-
मेव’ यस्य पृथिवीस्थाने समान्नाम । अपि च यदि मध्यमो-
ऽभविष्यन्, ततो यान्येतानि माध्यमिकानि ऐन्द्राणि वा
पार्जन्यानि वा बार्हस्पत्यानि वा, तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा
अभविष्यन्, मध्यमस्य कर्मणा चैनं रसानुप्रदानादिना अस्तो-
ष्यन्, न चैतदुभयमस्ति । किं तर्हि ? आग्नेयेष्वेव हि
सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति । ‘हि’शब्दो हेत्वर्थः,
यस्मादाग्नेयेष्वेव सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः विशेषणत्वे-
नाग्नेरेव भवन्ति, अग्निकर्मणा चैनं सूक्तेषु स्तौति नेन्द्रकर्मणा
तस्मादयमेवाग्निर्द्राविणोदा. ।

अथमित्यत उपप्रदर्शयति—“देवा अग्निं धारयन्
द्राविणोदाम्”—“इत्यपि निगमो भवति” । अथयमप्यन्ये
बहव इत्यपिशब्दः । “स प्रव्रथा सहसा जायमानः सद्यः
काव्यानि बद्धधत् विश्वा । आपद्य मित्र धिपणा च साधन्
देवा अग्निं धारयन् द्राविणोदाम् ॥”—इति (ऋ० स० १, ७,
३, १) । कुत्सस्तेयमार्पम् । पिबत्यग्ने स्निष्टकृत्पुरोऽनु-
वाक्या । यः अग्निं अपा ‘मित्र’ तदुत्पत्तियोगात् । ‘धिपणा’
धिपणा, यास्य वाच. ‘साधन्’ साधयिता तदधिदेवता-
योगात् । यच्च ‘देवा,’ ‘अग्नि’ ‘धारयन्’ धृतवन्तः पूर्वे, ‘द्रावि-
णोदा’ द्राविणानां हविषा देवेभ्यो दातार वोढारम् । ‘स’
अग्निः ‘प्रव्रथा’ । ‘याः’-इत्युपमाने । पुराण इव । ‘सहसा’
‘वत्सेन जायमानः,’ ‘सद्यः’ ज्ञातमात्मः सन् ‘काव्यानि’ पिबद्दे-

वतानि हवींषि 'वडधत्' । 'वट्'—इति सत्त्वनाम । यथा
अवितथेन न्यायेन धारयितव्यानि, दापयितव्यानि वा
पिबिभ्यः । तथैव सद्यो जातोऽपि धारयति वा ददाति वा
'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि । एवमेतस्मिन्नधिकारे यं धृतवन्तो
देवाः, सोऽस्माकमिदं नाम करोत्विति आशिषैकवाक्यता ।
एवमयमेवाग्निं द्राविणोदा इति स्थितं पक्षः ॥

स पुनरयं परपक्षहेतुश्चनिराकृतेषु अनवस्थित एव, अतस्त-
न्निराकरणाय "यथो एतत्"—इत्येवमाद्युच्यते । यत् पुनरेत-
दुक्तम्—"स बलधनयोर्दीहृतमः" इति । अकारणमेतत् इन्द्रस्य
द्रविणोदस्त्वे । कस्मात् ? यस्मात् "सर्वासु देवतास्त्रैश्वर्यं
विद्यते" अत ऐश्वर्यात् सर्वा एव बलधनयोर्दीहृतो भवन्ति ।
तस्मादेवैशेषिकमेतदिन्द्रस्य कारणं द्रविणोदस्त्वे ।

"यथो एतत्" यदप्युक्तम्, बलवृत्तिमधिकृत्य,—“द्योजसो
जातसुतमन्य एनम्”—इति । तदप्यवैशेषिकमिन्द्रस्य ।
कस्मात् ? यस्मात् “अयमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो
जायते, तस्मादेनम् (अग्निम्) आह” मन्त्रद्वयः । किमाह ?
“सहसस्रुत्रम्” “सहस्रं सूनुम्” “सहस्रो यहुम्” । द्रुवः सर्पि-
रोसुतिरित्येवमादयः शेषाः ॥

“द्रुवः सर्पिरोसुतिः प्रजो द्योता वरेण्यः । सहसस्रुत्रो
अद्भुतः ॥”—इति (ऋ० स० २, ५, २८, ६) । गृत्तमदस्या
धम् । गायत्री । आग्नेयी । अग्नी विनियोग समिदा-
धाने । द्रुवः ‘द्रुवः’ दुमावः, ‘सर्पिरोसुतिः’ च सर्पिरोसवो
यस्य, सर्पिर्वीर्यकमासूते य आहुतिदारेण । ‘प्रजः’ च पुराण,
‘द्योता’ ‘वरेण्य’ वरेणीयः ‘सहस्रः’ बलस्य यः ‘सुव’ यं
‘अद्भुत’ महान् विचित्रो वा । स इदं नाम अस्माकं करो-
त्वित्याशीर्गन्तमाख्यातमध्याहृत्य समाप्यते ॥

“त्वं ह्युदयविष्टसहस्रः सुनवाहुतः । ऋतावी यज्ञियो भुवः ॥”—इति (ऋ० सं० ६, ५, २४, ३) । विरूपस्वार्थम् । आग्नेयी । गायत्री । सामिधेनीध्वानेयेन्द्राद्यकामकर्मणि याज्या । हे ‘यविष्टस’ युवतम ! ‘सहस्रः’ वलस्य ‘भूतो’ पुत्र ! ‘यत्’ यस्मात् ‘आहुत’ अभिहुत, ‘ऋतावा’ सत्यवान्, चदकवान् वा, ‘यज्ञियः’ यज्ञसम्पादी ‘भुव’ सवसि । तस्मात् त्वा वयमपि जुहुमः, स त्वमस्माकमप्येवं भवेत्येतदाशाध्वहे ॥

“अग्नेवाजस्य गोमेतः ईशानः सहस्रो यज्ञो । अग्ने धेहि जातवेदो महिष्यवः ॥”—इति (ऋ० सं० १, ५, २०, ४) । छणिक् । गोतमस्वार्थम् । आग्नेयी । इष्टकोपधाने अग्नी विनियोगः । हे भगवन् । ‘अग्नेः’ ‘सहस्रो यज्ञो’ वलस्य पुत्र । ‘जातवेदः’ यदेतद् वानः अन्नम्, गोमत् गोभिः तद्वत्, त्वं तस्य ‘ईशानः’ ईश्वरः । अतो ब्रूम—‘अग्ने’ अस्मात् ‘धेहि’ स्थापय । अन्यथापि कुरुष्वेतत् ‘महिष्यवः’ महदेतत् व्यसो गवादि । इत्येतदाशाध्वहे ॥

“ययो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“अग्निं द्रविष्णोदसमाह” इति । नेदमनेनाभिप्रायेण इन्द्रादयं द्रविष्णोदसो जायते, किन्तु किं ? “ऋत्विजः” “अन्न” एतच्चिन् “द्रविष्णोदसः” अग्नेः “दध्यन्ते” । ते पुन कस्मात् ? “हविषः दातारः” देवानां हि हविर्द्रविणम्, तदेते ददत इति द्रविष्णोदस एते । ततः किम् ? “ते च एतं जनयन्ति” । “निगमोऽपि” हि “भवति” ऋत्विजामयमग्निं पुन इति । तद्यथा—“ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः”—इति । “सुम्नाः अग्निर्हरति महिष्ठः ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः” । तस्मै विधेम हविषा हतेन सा देवानां युयुयाम भागधेयम् ॥”—इति (य० वा० सं० १, ४) । अनेन निमेष्योऽग्निरभिह्वयते । यः ‘एषः’ ‘अधिराजः’

‘न्तैः, ‘कितुना’ प्रज्ञया कर्मणा वा ‘सजू’ संयुक्तः, ‘मन्दसानः’
मौदमानः ‘सोमं’ ‘पिव’ । इत्येतदाशास्त्रहे । अर्चिषोऽत्र
मरुतः, ऋत्विजो वा मरुतः, अन्यथा ह्यतुदाहरणमेवैष
मन्त्रोऽग्नेः सोमपाने स्यात्, इतरैर्मरुद्भिः सम्बन्धात् ॥

“यथो एतत्—‘द्रविणोदाः पिवतु द्राविणोदसः’—
इति, अस्यैव तत् भवति” । यत् पुनरेतदुक्तम्, ऋतुयाजेषु
‘द्रविणोदाः पिवतु द्राविणोदसः’—इति, ‘अस्य एव’ अग्नेः
‘तत् भवति’ अग्नेरपि सीजभागित्वात् ऋतुयाजेषु । भवति
हि तेषु “वनस्पते—० द्राविणोदः पिव ऋतुभिः”—इति
(ऋ० सं २, ८, १, ३) । वनस्पतिशब्दसामानाधिकारण्यात्
सोमपानार्थं सस्वोधने द्राविणोदसो विशेषणविशेष्यभावसाम-
र्थात् नान्यो वनस्पतिर्द्रविणोदाः । वनस्पतिश्च पुनरसंशय-
मग्निः, “वहं देव्या दिधिषो हवींषि”—इति हविर्वहनकर्म-
सयोगात्, स्त्रिष्टकद्विकारश्रुतेऽत्र वनस्पतेः । तस्मादग्निर्द्रवि-
णोदा नेन्द्रः ॥

यत् पुनरेतदुक्तम्—इन्द्रायै सोमः संस्क्रियते, तस्मादिन्द्र
एवास्य केवल पाता, नान्य इति । नेतदेवम्, सोमो ह्यन्यस्यै
देवतायै मीयते, अन्यस्यै संस्क्रियते, अन्याभ्यश्च गृह्यते,
ह्रियते च । तद्यथा । “शुभि त्वं देवम्”—इति सावित्राय
मीयते, “शुंशुरंशुष्टे”—इति इन्द्राय संस्क्रियते, पुनरपि च
मीयते “इन्द्रायाभिमातिघ्ने”—इत्येवमादिभिः । नाना-
देवताभ्यो गृह्यते च मिवावरुणाद्याभ्यः । तथा च ह्रियते ।
तदेवं विधिवशात् विचित्रा सोमतन्त्रगतिः । तत्रैवं सत्यशक्यं
वक्तुं यत्र यत्र सोमः, तत्र तत्रेन्द्रः पाता इति । सन्भुक्ते चाग्नि-
रिन्द्रेण सह प्रत्यक्षमैन्द्राग्ने पदे “इन्द्राग्नी आगतम्”—
इत्यत्र । भवति चान्यर्धमपि पृथक् ग्रहणं यजुषा सोमस्य

“अग्नये त्वा रायस्योपाय त्वा”—इति । तस्मादग्निरपि सोमस्य पाता स्यात् ॥ ३ (२) ॥

मेदन्तु ते वज्रयो येभिरौयसेऽरिपण्यन्वी-
लयस्त्रा वनस्पते । आयूया धृष्णो अभिगूर्या
त्वं नेष्टात् सोमं द्रविणोदः पिबे ऋतुभिः ॥
मेदन्तु ते वज्रयो वोढारो यैर्यस्यरिष्यन् दृढौ-
भवायूय धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रौयाद्विष्णाग-
द्विष्णागे धिषण्यो धिषणाभवो धिषणा वाग्धि-
पेर्दधात्यर्घे धौसादिनोति वा धौसानिनीति वा
यनस्पत इत्येनमाहैष हि यनानां पाता वा पाल-
यिता वा यनं वनोतेः पिबेत्तुभिः कालैः ॥४ (३)॥

नेष्टा वपट्कृतं 'पिव' 'ऋतुभिः' कालैः सहेत्येतद् ब्रूमहे ॥

“धिष्णः धिषण्यः” “धिषणा वाक्” तदर्थमसौ साद्यते, तस्य पश्चादुपविष्टो होता शसति । धिषणा कक्षात् ? “धिषे.” धातो. “दधात्वर्थे” वर्त्तमानस्य, सा हि वाक्, अर्थं धारयति, शब्दार्थयोः सम्बन्धनित्यत्वात् । अथवा “धीसादि-नीति वा, धीसानिनोति वा” । धीः प्रज्ञा, कर्म वा । सा एतस्या सीदति, संनोति या, सम्भजते इयं वा, तयो सीदति संनोति वा, सन्निमित्तत्वात् । एवं धीशब्दात् पूर्वपदम्, सदेः संनोतेर्वा उत्तरपदम्, धिषणाशब्दस्य विकल्पेन ॥

“वनस्पते इति एनम् आह” द्रविणोदसम्, तस्मादग्निरित्यभिप्रायः ॥

अथ कथमग्निर्वनस्पतिः ? “एष हि वनानां पाता वा पालयिता वा” । ‘हि’शब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् ‘एषः’ ‘वनानां’ वृक्षादीनाम् अन्तर्गतीऽपि, समर्थोऽपि दग्धुम्, न तानि दहति, तस्मात् अयं तेषां ‘पाता’ रक्षिता, ‘पालयिता’ वेति । केवलं धात्वन्त्यत्वम्, स एवार्थः ॥

अथ “वन” कक्षात् ? “वनोतिः” सम्भजनार्थस्य, तद्धि दार्वीदिप्रयोजनार्थं सेव्यते । ‘पिव ऋतुभिः’ “कालैः” सह इति वाक्यशेषः ॥

एवमयमग्निर्द्रविणोदाः सूक्तभाग्धविर्भाक् च । निपात-मेवैतत्,—मध्यम ज्योतिः, उत्तमं च ज्योतिः, एतेन नामधे-येन भजते इति ॥

एष देवतापदविचारन्यायः सर्वत्र देवतापदविचारार्थो यथासम्भवमुपादेयः प्रज्ञाविहृदये शिष्यस्येति ॥ ४ (३) ॥

इति ऋज्वर्धायां निरुक्तहस्तौ त्रयोदशाध्यायस्य

(अष्टमाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ ८, १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

अथात आप्रिय आप्रियः कस्मादाप्नोतेः
प्रीणातेर्वाप्रीभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणं तासां-
मिध्मः प्रथमागामी भवतीध्मः समिन्धनात्
तस्यैषा भवति ॥ १ (४) ॥

“अथात आप्रियः” । ‘आप्रियः’ इध्मादीनि । आप्रीषु
निर्यक्तव्यानि तानि पुनरस्मिन् प्रैषिके आप्रीसूते । पाठ-
क्रमनियमाद् विवक्षितक्रमाणीति देवतापदसमान्वायेऽपि
गृह्यमाणत्वात् पाठक्रमप्रयोजनस्य विवक्षितक्रमाण्येव तत्रै-
तद् भवति । इमान्यग्निजातवेदोयैश्चानरप्रभृतीनि किं विव-
क्षितक्रमाणि उत युगपदभिधानासम्भवात् अर्थत एषां क्रमः ?
इति ।

तत्र विवक्षितक्रमाणीति केचित् । कथम् ? इति । इह
तावत् स्थानानि भूर्भुवःस्वरिति पाठानुपूर्व्येव नियतानीति
तत्स्थानिनामप्यध्मादीनां स एव क्रमो गृह्यते, स गृह्य-
माणो न न्याय्य उत्सृष्टमिति । अपि च सति क्रमप्रयोजने
अग्निः पृथिवीस्थानो यस्मात्, अतस्तु प्रथमं व्याख्यास्याम
इति हेतुवचनमुपपद्यते, उत्तरत्र च, “तासाम् इध्मः प्रथमा-
गामी भवति”—इति, “तेषामध्मः प्रथमागामी भवति”—
इति, “तेषां रथः प्रथमागामी भवति”—इति । तत्र तत्र
प्रथमागामी भवतीति वचनं यथाप्रधानमभिधानं पूर्वं
समाध्यातमित्यस्य न्यायस्योपप्रदर्शनार्थमिति लक्ष्यते, इत-
रथा ह्यविर्वक्षितक्रमेषु प्रथमागामिवचनमकृत्यैव याज्जिह्वितु
पदमुपादध्यात् । तदेतात् पृथिवीस्थाने सर्वत्र क्रमप्रयोजनः

मुच्यते ।—पार्थिवस्य ज्योतिषो यथा 'अग्नि'-शब्देन प्रसिद्ध-
तमः सम्बन्धः, न तथा 'जातवेदः'-शब्देन, यथा 'जातवेदः'-
शब्देन, न तथा 'वैश्वानर'-शब्देन, यथा च 'वैश्वानर'-शब्देन,
न तथा 'द्विष्णोदः'-शब्देन । तान्त्वेनानि गुणविप्रकर्षात्,
प्रसिद्धिविप्रकर्षाच्च अग्निशब्दात् विप्रकृत्यन्ते, इध्मादीनां तु
व्यवधानेनाभ्यभिधानत्वमित्यतितरां विप्रकर्षः, अश्वप्रभृत-
यस्तु स्थानमात्रसम्बन्धेर्भजन्त इति इक्ष्वाप्रभृतिभ्योऽपि विप्रकृत्य-
यन्ते । तेषामपि च उदितप्रमाणवृत्तयोऽश्वशकुनिमण्डूका
इति प्रथमम्, अनुदितप्रमाणवृत्तयस्तु अक्षादयः ते पश्चादाह-
न्तेभ्यः । इत्येवं सर्वत्र क्रमप्रयोजनमुपेक्ष्यम् ।

शाकपूणिस्तु पृथिवीनामभ्य एवोपक्रम्य स्वयमेव सर्वत्र
क्रमप्रयोजनमाह । तदुक्तं वार्तिककारेण—“क्रमप्रयोजनं
नास्त्रा शाकपूण्युपलक्षितम् । प्रकृत्ययेदन्यदपि न प्रज्ञामव-
सादयेत् ।”—इति ॥

प्रकृतमिदानीमुपवर्ण्यते ।—इध्मादीनां गुणाभिधान-
सामान्यं किञ्चिदस्ति, यतस्तेनाधिकारवचनम् “अथात
आप्रिय.”—इति । ‘अथ’—इति विशेषाधिकारे । ‘अतः’—
इत्यानन्तर्ये । ‘आप्रिय.’ वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः ॥

इह कारणदभिधेये अभिधाननियमो नैरुक्तानाम्,
तदर्धमुपोक्ष्य “आप्रिय.” कस्मात् ? “आप्नोते प्रीणातेर्वा”,
—इति निराह । आप्रिय ऋचः, तत्सम्बन्धात् देवता अपि ।
तथाहि दर्शयति—“आप्रीमिराप्रीणाति” “इतीमा आप्रीदे-
वता.”—इति च । ऋचस्तावत् आप्नुवन्ति प्रीणन्ति वा देवता
इत्याप्रियः, अथ पुनर्देवता आप्यन्ते आप्रीयन्ते वा
इत्याप्रियः ॥

“तासाम् इक्ष्वाः प्रथमागामी भवति” प्रथममागन्तुमस्तु

आप्रोतेवतापदसमास्रावे शीलमिति प्रथमागामी । कस्मात् ?
एतत्प्रवक्तृत्वादिज्ज्ञाया, अनित्यत्वाच्च तन्नूनपात्रराशंसयोर-
न्तरस्य ॥

“तस्य” इयस्य, समित्कलापस्य, “एषा” प्राधान्यस्युतिः
“भवति”—॥ १ (४) ॥

समिद्धो अद्य मनुष्यो दुरीणे देवो देवा-
न्यजसि जातवेदः । आ च वह मिषमहश्चि-
कित्वान् त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ समिद्धो
अद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि
जातवेद आ च वह मिषमहश्चिकित्वांश्चेतना-
यांश्च दूतः कविरसि प्रचेताः प्रवृद्धचेता
यज्ञेभ्य इति कात्ययनोऽग्निरिति शाकपृणिस्त-
नूनपादाज्यं भवति नपादित्यननस्तारायाः प्रजा-
या नामधेयं निर्णततना भवति गौरश्च तनूत्पद्यते
तता अग्न्या भोगास्तम्याः पयो जायते पयस
आज्यं जायते अग्निरिति शाकपृणिरापोऽपि
तस्य उत्पद्यते तता अग्नारिच्छे ताभ्य ओषधि-
वनस्पतयो जायन्ता ओषधिदनस्पतिभ्य एव
जायते तस्यैषा भवति ॥ २ (५) ॥

‘मनुषः’ “मनुष्यस्य मनुष्यस्य” समानेऽहनि प्रवृत्तयागानां त्रैवर्णिकानाम् ‘दुरोणे’ यज्ञगृहे ‘देवः’ दाता हविषां हेतुकर्तृत्वेन, ‘देवः’ दीप्तो वा, द्योतनो वा, ‘देवान्’ दानादिगुणयुक्तान् एतान् हेतुकर्तृत्वेन यागेऽङ्गभावमुपगच्छन् ‘यजसि’ हे ‘जातवेदः !’ जातवेदस्य आधार इति तदभिधानेन सम्बोध्यते, दृष्टा हि मन्त्रस्थेषु क्रोशन् तदभिधानं प्राप्तिः, अथवा जातवेदा अपि त्वद्वृत्तेऽमभिव्यक्तस्वयत्किस्त्वदाधारत्वादयत्त एवायं यष्टुम्, तस्मात् जातवेदास्त्वदाधारो यजति यत्, तत् त्वमेव यजनीत्युच्यते । अस्माकमप्येतस्मिन्नहनि हे ‘मित्रमहः’, मित्राणां पूजयितः । नित्यमभ्युपेक्षमाण उपकारहृत्तो यजमानानां ‘चिकित्वान्’ जानान् ‘आ च वष्ट’ आह्वय च, देवान् आह्वय चेतान् यज, तथास्मिन् कर्मणि न्यलसङ्गभावमुपेक्षि, यथैतस्मिन् कर्मणि हविः प्रतिजिघृक्षन्तोऽङ्गभावमौयुर्देवा, अपि च नैतदतिचित्रम्, यदेवमस्माकमस्मिन् कर्मणि वर्त्तेथाः । किं कारणम् ? यतो ब्रूमः—“त्वं दतः कुविरमि प्रचेताः” । अग्न्यावेशादग्निर्यदपेक्षीच्यसे,—‘त्वम्’ एव ‘दूतः’ सर्वयजमानानां त्वत्पूर्वकत्वाद् देयतायागस्य, ‘कविः’ क्रान्तदर्शनः—क्रान्तप्रकाशः सर्वत्र, ‘प्रचेता’ प्रकटप्रज्ञानः । यस्मात्त्वम् ऋत्विग्यजमानानां सायुज्ये हतुः, तस्य तव युक्तमस्माकमाह्वय देवान् यष्टुमित्यतो ब्रूमहे—आह्वय चास्माकं देवान् यज च ।

“यज्ञेभ्य इति कात्यक्य” । कात्यकस्य पुत्र कात्यक्य आचार्यः, स मन्यते,—योऽयमिभ्य आधीयते प्रतिप्रणव यज्ञे स एवायमिति । मन्येतस्मिन् मन्ये न तस्य लिङ्गमस्ति ? सत्यम्, नास्ति साक्षात्, प्रैवे तु “समिद्धा प्रेष्या”—इति श्रूयते, युक्तं च यदर्थमेव प्रेष्यते स एवेज्यते । तस्मात् समिधा

मेवेध्रभावमुपगतानामग्निना सन्दोतानां समुदायापेक्षमिदम्, व्यवहितमभिधानमाप्नोति समिद्धो अयेति समिध एव चेमा इत्यन्त इति स्फुटमैष्टिके ह्येवे समिधो यजेति प्रेषितो होता “समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु”—इति वषट्करोति । तस्माद् युक्तं यत् कात्यय्यो मन्यते यन्नेध्र इति ।

अथ पुनरन्यः कथं मन्यतेऽत आह,—“अग्निरिति शाक-
पूणिः” । स पुनः कया उपपत्त्या अग्निं मन्यते ? आरा-
दुपकारित्वात्, प्रैषस्य सन्निपत्योपकारित्वाच्च । यजतावा-
प्रियां यदाप्नीरूपं तद् बलवत् । किञ्च पुनराप्रियो रूपम् ?
अग्न्यर्थता कथम् ? इति शृणु ।—“समिद्धो०—०देवान्
यजसि जातवेदः । आ च वष्ट मित्रमहयिक्त्वान् दतः
ऋविरेमि प्रचेताः ॥”—इति सर्वाण्येतानि अभिधानानि
कर्माणि च अगौणान्यग्निपचे, गौणानीध्रपचे, “गौणमुख्य-
योश्च मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः”—इति न्यायः, तस्मादप्रश्नुत-
स्वरूपाया आप्रियो यजतावुपकारवाहुल्यादाग्नेयत्वाच्च प्रया-
जानामग्निरेवायमनया आप्रिया इष्यत इति शाकपूणिर्म-
न्यते ॥

यास्कस्यापि चैतदेवाभिमतम्, “आग्नेया इति तु स्थितिः”—
इति अधिकरणान्ते हि वक्ष्यति । एवं तर्हि अग्निरित्येत-
देव समान्नातव्यमासीत्, न इध्मा ? इति । नैवम् । कस्मात् ?
समिद्धो अयेत्येतदस्यामाप्रियामन्नेर्निद्रमस्ति, न त्वग्नि-
शब्दः, अतोऽस्यासमानानम्, पीनरुक्त्यदोषाच्च । तदिस-
शब्देऽपि समानम् ? इति चेत्, तदपि आप्रियां नास्तीति
न, प्रैषिके समानानात्, क्रियाविशेषत्वाच्च । आह्वय चाध्याकं
देवान् यज चेति स एषोऽग्निः समित्कलापमिधमाग्नत्वे-
नाभिसम्पन्नस्तदाख्यतामुपगतः तेनेध्राभिधानेनेष्यत इति

इधमश्वः समाज्जातो नाग्निशब्द इति । सर्वत्र शाकपूषेरेव-
माप्रीष्वन्यथान्यभिधानानि ।

शाकपूणिपक्षे मन्त्रयोजना—हे भगवन् ! अग्ने ! 'समिद्धः'
यः त्वं सन्दीप्तः, 'अथ' अस्मिन्नहनि, 'मनुषः' मनुष्यस्य 'दुरोणे'
यज्ञगृहे 'देवः' दाता, दीपनः, द्योतनो वा, 'देवान्' दातृन्,
दीप्तान् वा 'यजसि' 'जातवेदः।' हविषा यजमानानां जात-
प्रज्ञान ! स त्वमस्माकमपि हे 'मित्रमहः' मित्राणामुपकार-
प्रवृत्त । 'चिकित्वान्' जानानः स्वमधिकारम्, आह्वय देवान्
यज चेति । किम् ? ब्रूमहे—यस्मात् त्वमेव 'दूतः' सर्वयज-
मानानां भवसि । 'कविः' कान्तदर्शनः, 'प्रचेताः' प्रवृद्ध-
प्रज्ञान इति ॥

"तनूनपात्"—इति । निर्वक्तव्यम् । तत् पुनरेतत् "आज्यम्"
इति कात्यक्षः, "अग्निरिति शाकपूणिः" । यथा तावदाज्यं
तथा निरुच्यते—"नपात्—इति अनन्तरायाः प्रजाया
नामधेयम्" या पितुरनन्तरा, पुत्राख्या सा भवति, अनन्-
तरा, पौत्राख्येत्यर्थः । किं कारणम् ? सा हि "निर्णततमा
भवति" कथम् ? पुत्रस्यावत् पितुर्नीचैर्नतो भवति, ततोऽपि
नीचैर्नततमः पौत्रः । तत्रैतस्मिन् पक्षे यः 'तनू'शब्दः पूर्वपद
तनूनपाच्छब्दस्य, तेन "गौः" "उच्यते" । सा कस्मात् ? "नता
अस्यां भोगा." शीरदध्यादयः । ततः किम् ? "तस्या. पयो
जायते" तस्याः पुत्रः पयः, "पयसः आज्यं जायते" तस्मात्
तस्या. पौत्रः । एव गोः तन्वाख्यायाः नपात् आज्यम् । तस्मात्
तनूनपात् ॥

अग्निपक्षे "आप." "अत्र" अस्मिन् अग्नेः तनूनपात्त्वेन
"तन्व. उच्यन्ते" । ताः कस्मात् ? "तता. अन्तरिक्षे" । ततः
किम् ? "ताभ्यः शीषधिपनस्तथो जायन्ते" "शीषधिवर्नं

स्यतिभ्यः” “एषः” अग्निः “जायते” । तस्मादयमपां पीबः ।

“तस्य” तनूनपातः—आच्यस्य धमने वा प्राधान्यस्तुतिः
“एषा” “भवति”—॥ २ (५) ॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्मध्वा सम-
ञ्जन् स्वदया सुनिह । मन्मानिधीभिरुत यज्ञ-
मन्धन् देववा च कृणुह्यध्वरन्तः ॥ तनूनपात्
पथ ऋतस्य यानान् यज्ञस्य यानान्मधुना सम-
ञ्जन् स्वदय कल्याणनिह मननानि च नो धीभि-
र्यज्ञं च समर्हय देवान् नो यज्ञं गमय नरा-
शंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः
शंसन्त्याग्निरिति शोकपूणिर्नरैः प्रशंस्यो भवति
तस्यैषा भवति ॥ ३ (६) ॥

“तनूनपात् पथ ऋतस्य”—इति । हे ‘तनूनपात्’ आच्य !
त्वमुच्यसे । एतान् ‘पथः’ मार्गान् सर्वान् ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य
‘यानान्’ हवींषि, यज्ञे यान्युत्सर्पन्ति, तानि ‘मध्वा’ मधुरेण
स्वादेन ‘समञ्जन्’ सम्मन्त्रयन् ‘स्वदय’ स्वादुतामापादय । हे
सुनिह । निहया हि ते एतदेवं कुर्वन् ‘मन्मानि’ “मननानि”
यानि च त्वयं मन्त्र्यामहेऽर्थवस्तूनि ध्रुवाण्येतानि नः स्युरिति.
तानि स्वाभिः ‘धीभिः’ खैः कर्मभिः, अभिधारणालङ्करणोपस्तर-
णादिभिः ‘ऋन्धन्’ सप्ताधयन् स्वगुणैरपकुर्वन् ‘समर्हय’ सम्पा-
दय । अपि चैवं कुर्यसेतं यज्ञं ‘समर्हय’ सम्पादय । या काचि-
दपि दुष्यते यज्ञस्य त प्रायश्चित्तेनाङ्गभावमुपगच्छन् “गमय”

‘देवता’ ‘देवान्’ प्रति, खिष्टमध्वरमस्माकं च कुरुष्वेत्यर्थः ।

—एतदाशास्त्रहे त्वत्तः ॥

“अग्निरिति शाकपूणिः” । हे भगवन् ! ‘अग्ने ।’ ‘तनू-
नपात्’ त्वम् एतान् ‘पयः’ ‘क्षतस्य’ यज्ञस्य ‘यानान्’ हवींषि,
‘मध्वा’ मधुरेण पाककृतेन रसेन ‘समञ्चन्’ समभिव्यञ्जयन्
‘स्वदय’ मृष्टीकुरु । हे ‘सुजित’ स्वर्धि । अथवा हे सुवाक् !
एतान्येवं कुर्वन्नस्मदभिमतान्यर्थवस्तूनि न. संसाधयन् ‘यज्ञम्’
‘क्षयन्’ समर्हयन् स्वसामर्थ्याच्च ‘देवता’ देवप्रविष्टं कुरु ।—
इत्येतदाशास्त्रहे वयं त्वत्त इति ॥

“नराशसः, यज्ञ. इति आत्यक्” । कस्मात् “नराः
पश्चिन् आसीनाः शसन्ति” । नराशब्दः पूर्वपदम्, आसेर्नि-
ष्ठान्तस्य मध्यम्, शसतेरुत्तरपदम् । अथ कोऽर्थः १ ‘नराः’
मनुष्याः ‘अग्निन्’ ‘आसीनाः’ उपविष्टा ‘शसन्ति’ इति नरा
शस । “अग्निरिति शाकपूणिः” । स कस्मात् ? “नरैः”
“प्रशस्यः” मृत्युः “भवति” ॥

“तस्य” नराशसस्य “एषा भवति” प्राधान्यस्तुतिः—
॥ १ (६) ॥

नराशंसस्य महिमानमेवासुप स्तोषाम
यज्ञतस्य यज्ञैः । ये सुक्रतवः शुचयो धियुन्वाः
स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ नराशंसस्य
महिमानमेवासुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैर्यै सुक-
र्माणः शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा
उभयानि हवींषि सोमं चैतराणि चेति वा

तान्त्राणि चावापिकानि चेति वेल ईदृः स्तुति-
कर्मण इन्धतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ४ (७) ॥

“नराशंसस्य महिमानमेष्टाम्”—इति (अ० सं ५, २, १, २) । वर्त्तमान एव कर्मणि ब्रवीति । योऽयमेष्टामभिमतफलदाता नराणां नराशंसो यज्ञः, द्रव्यदेवतात्यागात्मकः प्रयोगः, तस्य अधिष्ठाता, तद्वर्ग्यो देवता-विशेषे जगदुत्पत्त्यनुग्रहवीजम् । ‘नराशंसस्य’ वयम् ‘उप-स्तोषामः’ “उपस्तुमः” उपगम्य चेतसा ‘महिमान’ माहा-माग्यं विभूतिं ‘स्तुमः’ अभिकीर्त्तयामः । ‘यजतस्य’ “यज्ञि-यस्य” यजनसम्पादयितुः, प्रयोक्तुरभिमतफलसम्पादयितुः ‘यज्ञैः’ कर्मभिः युक्ताः उपस्तुमः । यदेवमेतस्मिन्पुस्तकमहिम्नि नराशंसे यज्ञे किमप्यस्तु । —इत्याशास्त्रहे । ‘ये’ ‘सुक्ततव,’ “सुकर्माणः” जगदनुग्रहप्रवृत्ताः ‘यचय,’ निर्णिक-तरपापाः ‘धियं धाः’ स्वाधिकारयुक्तानां कर्मणाम् अनुवि-“धारयितार.” प्रधानां वा । एवमादिगुणयुक्ताः ‘देवा’ ते ‘स्वदन्ति’ “स्वदयन्तु” एतानि ‘इव्या’ “इर्वीपि” ‘उभयानि’ । यदि सौमिकः पशुः, तवः “सोमं च” “इतराणि” पशुपुरोडाशधानाग्रभृतीनि, अथ पृथक् सोमात्, ततः “तान्त्राणि” प्रयाजान्धभागस्त्रिष्टकग्रभृतीनि, “आवापिकानि च” प्रधानहवीपि । —इत्येतदाशास्त्रहे ।

“अग्निरिति शाकपूणिः” । योऽयमेष्टामभिमतोपकार-कारी, नराणां प्रशस्यः, नराशंसोऽग्निः, तस्य वयम् ‘उप-स्तोषामः’ “उपस्तुमः” ‘महिमान’ ‘यजतस्य’ यज्ञसम्पादयितुः ‘यज्ञैः’ कर्मभिः दानेर्वा संयुक्ता, तस्मिन्पुस्तकमहिम्नि नरा-शंसिऽग्नी इतानि ‘ये’ ‘सुक्ततव, देवा, यचय, धियं धा.’

ते एतानि 'उभयानि' इवीषि आस्तादयन्तु ।—इत्येतदा-
शास्त्रहे ॥

“इत्” अग्नि । स पुनरयम् “ईद्रेः स्तुतिकर्मण” स्तूयते
ह्यसौ । “इन्वतेर्वा” दीपनायेत्य, तत्क्रियायुक्तो ह्यसौ ।
“तस्य” “एषा” प्राधान्यस्तुति “भवति”—॥ ४ (७) ॥

आजुह्वान ईद्रे वन्द्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः
सजोषाः । त्वं देवानामसि यद्ध होता स एना-
न्यक्षीपितो यजीयान् ॥ आह्वयमान ईलितव्यो
वन्दितव्यश्चायाह्यग्ने वसुभिः सहजोपणस्त्वं
देवानामसि यद्ध होता यद्ध इति महतो नाम-
धेयं यातश्च हृतश्च भवति । स एनान् यक्षी-
पितो यजीयान् । इषितः प्रेषित इति बाधोऽ
इति वा यजीयान्यष्टृतो बर्हिः परिवहण्यात्
तस्यैषा भवेति ॥ ५ (८) ॥

“आजुह्वान ईद्रे वन्द्यश्च”—इति (छ० सं० ८, ६, ८,
३) । हे भगवन् । य त्वम् ‘ईद्रे’ ‘वन्द्य’ च’ सर्वलोकस्य ।
‘ईद्रे’ दीपनार्हं हविर्भिराज्यादिभिः । ‘वन्द्य’ स्तुत्य ।
स त्वम् ‘आजुह्वान’ “आह्वयमान” एतस्मिन् कर्मणि
अस्माभिः, ‘वसुभिः’ ‘सजोषा’ “सहजोपण” समान
प्रौढिर्भूत्वा ‘आवाहि’ । कस्मात् पुनरेष ब्रूमहे ? इत,
यस्मात् हे ‘यद्ध’ “महत्” । ‘त्वम्’ ‘असि’ ‘होता’ “देवा
नाम्” आह्वयता । “स” त्वमस्माभिः ‘इषित’ “प्रेषित”
“बाधोऽपी वा” अध्येपितो होतृत्वे स्थित्वा अस्माकम्, “एनान्”

देवान् 'यच्चि' यज इत्येवं ब्रूमहे । किमित्येव ब्रूमहे ।
यस्मात् 'यजीयान्' अस्मि "यट्तर." मनुष्यहोतुरिति ॥

इह 'इष्ट'—इति एकवचनमग्नेरव्यवधानेन तथैतस्मिन्
मन्त्रे एकस्य श्रुतत्वात्, ऐष्टिके पुनर्होत्रे 'इतो अन्न आज्यस्य
व्यन्तु'—इति बहुवचनयुक्तादाख्याताद् व्यन्त्वित्येतस्मात् 'इल.'
—इत्येतस्यापि बहुवचनत्वमेव 'इडो व्यन्तु'—इति । तच्च
पुनरन्नाभिधानम्, अन्नं च पुनरोपधाय एव, ताव पृथिवी-
स्थानाः इत्यग्निं भजन्ते, नृदात्मनायमग्निरिष्यत इति ।
तत्र बहुवचनं प्रतिस्माधानमोपध्यात्मनाग्नेर्व्यवधारणात् ।
उक्तञ्च—"योऽयमृषोषे पृथिव्यामग्निरन्तरोपधिवनस्तित्वेष
तसुविन्यथु. सवगण सर्वनामानम्"—इति । तस्मादुपपद्यत
इति ॥

"वर्हिः"—इति निर्वक्तव्यम् । तत् पुनरेतत् 'प्रसिद्धमेव
कुशमय यन्नाद्रम् । तत् कस्मात् वर्हिः ? इति । उच्यते,—
"परिवर्द्धणात्" परिच्छेदनात्, लूनं हि तद् भवति, परिहृतं
वा । "यस्य एषा" वर्हिषः प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—॥५६(८) ॥

प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तो-
रुस्या वृज्यते अग्रे अङ्गाम् । व्युप्रथते वितुरं
वरौचो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ प्राचीनं
वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः प्रवृज्यते
अग्रे अङ्गां वर्हिः पूर्वाह्णे तद्विप्रथते वितुरं
विकीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा वरौचो
वरतरमुत्तरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनं

‘स्थोनमिति सुखनाम स्यतेरवस्थन्तेतत् सेवितव्यं
भवतीति वा द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा
तासामेषा भवति ॥ ६ (६) ॥

“प्राचीनं बर्हि” — इति (ऋ० स० ८, ६, ४) । प्राच्या
दिशि यदर्चित गत जात प्रागग्र वा यत् स्तौर्यते, तद् भवति
‘प्राचीनम्’ । किमुनस्तत् ? ‘बर्हि’ “प्रहज्यते” प्रच्छिद्यते
न्यते, अथवा “प्रहज्यते” प्रस्तीर्यते । किं पुनरेवमेव स्वम-
तोपिकया ? नैलुच्यते, — “प्रदिशा” विधिवाक्येन प्रागु-
त्त्वा बर्हिश्चिन्तयतीति सामर्थ्यात्, अथवा “प्रदिशा”
स्तरणमन्त्रेण “देवस्य त्वा” — इत्यनेन । स्तरणपक्षेऽपि
प्राचीनं बर्हि स्तृणाति” — इति विधिवाक्यम्, “ऊर्ण-
वृद्धा पिप्रयस्तु” — इति मन्त्रः । (ऋ० स० ३, ८, २१,
) । किमर्थं पुनस्तत् प्रहज्यते ? ‘पृथिव्या वस्ती, अस्याः’ ।
थिवी वेदी, तस्या ‘वस्तीः’ “वसनाय” आच्छादनाय ।
।दा च पुनस्तत् प्रहज्यते ? ‘अग्रे अङ्गाम्’ “पूर्वाङ्गे” तदा हि
शस्यते दर्भस्तरण लवन वा । तत्प्रवृत्त वा यथाकाल विविध
।यते’ । विस्तीर्यते वेद्या छाद्यमानापाम् । प्रहज्यमाणं वा
।स्तीर्यमाणं वा विप्रयते । ‘वितरम्’ विस्तीर्यादपि “विस्ती-
तरम्” ‘वरीयः’ “वरतरम्” अन्येभ्यो यत्राङ्गेभ्यः येष्ठतरम्,
दाधारत्वाच्चविषाम्, “उरुतर वा” बहुतरं वा । किमर्थं पुन-
त् प्रहज्यते, विप्रयते वा ? ‘देवेभ्य’ “च” “अदितये” “च” कथ-
ाम “स्थोन” “सुख” स्यादिति, बर्हिषा हि सगुणीकृत्कर्मणो
वाना हविर्दातृणा यजमानानाम् अभौषतेन पत्नेन योगो
वति, तत् सुखम् । ‘अदितये’ पृथिव्यै, बर्हिषा हि सगुणी-

कृतात् कर्मणयाहुतिद्वारेण वृष्टिर्भवति, तत ओषधिप्ररोहः ।
तत् सुखम् ॥

नात्र ब्रवीत्यग्निरिति । तेन यन्नाङ्गमेवाभिमतमेतदिद-
मप्यस्याचार्यस्य च तद्द्वारेणैव व्यवधानेनाग्निं स्तूयते, पृथि-
व्यायतनत्वात् तस्य । अपरे पुनरग्निरपि योजयन्ति मन्वा-
यंह्यः । तत्पक्षे बर्हिरित्यग्न्यभिधानम् । प्रागुच्यते प्रणीयत
इति 'प्राचीन बर्हिः' प्रवृद्धमाहुवनोयाख्यं ज्योतिः । "प्रवृ-
ज्यते" प्रणीयते तत् पुनः 'प्रदिशा' वचनेन प्राञ्चमुद्धरन्तीति ।
'पृथिव्याः' 'वस्तोः' "वसनाय" अग्निर्नैव हि वेदिरनग्निका
भवति । 'अये अङ्गाम्' "पूर्वाङ्गे" तत् विविधं 'प्रथते' सामि-
धेनौप्रक्षेपात् । आञ्चभागाधारादिषु च विस्तीर्णतर विक्षिप्त-
तर प्रथते । 'वरीयः' "वरतरम्" अन्येभ्यो ज्योतिर्भ्यः, "उत्-
तर" सहत्तरं "वा" 'देवेभ्यः' यजमानेभ्यः इतरेभ्यो वा,
'अदितये' "च" पृथिव्यै कथं नाम 'स्योन' स्यादिति ॥

"स्योनम्—इति सुखनाम" । "स्यतेः" धातोः अवपूर्वात्,
तदेव हि "अवस्यन्ति" व्यवस्यन्ति, निवसन्ति प्राणिनः ।
"सेवितव्यं भवतीति या" तद्द्वि सर्वस्य सेवनाहं भवति ॥

"द्वारः"—इति । निर्वक्तव्यम् । "यज्ञे गृहद्वार इति
कात्यक्यः" । ताः पुनरेताः "जवतेर्वा" जवन्ति हि तामि ।
"द्ववतेर्वा" । धात्वन्त्यत्वमर्थकत्वम् । "वारयतेर्वा" वारणीया
हि द्वारादेव निवार्यन्ते । "तासाम्" "एषा" प्राधान्यस्तुतिः
"भवति"—। ६ (८) ॥

व्यचक्ष्वतीरुवि या विथयन्तां पतिभ्यो न
जन्मयः शुम्भानानाः । देवौर्द्वारो वृहतीर्विश्व-
मिन्वा देवेभ्यो भवत मुप्राययाः ॥ व्यञ्जनवत्

उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरु
 मैथुने धर्मे शुशोभिपमाणाः वरतममङ्गमूरु
 देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वा विश्व-
 माभिरेति यज्ञे गृहद्वार इति कात्यव्योऽग्नि-
 रिति शाकपूणिस्वासानक्तोपाश्च नक्ता चोषा
 व्याख्याता नक्तेति रात्रिनामानक्ति भूतान्यवस्था-
 येनापि वा नक्ताव्यक्तवर्णा तयोरेषा भवति ॥
 ७ (१०) ॥

“व्यचस्वतीः”—इति (अ० सं० ८, १, ८, ५) । ‘या.’
 एता विविधेनाज्ञनेन गमनेन युज्यन्ते ‘व्यचस्वती’ ता । किं
 कुर्वन्तु ? ‘उर्विया’ उरुत्वेन महत्त्वेन ‘विश्रयन्ताम्’ विश्रय-
 न्ताम् । कथम् ? ‘पतिभ्यः न जनयः’ “पतिभ्य इव जायाः”
 यथा पतिभ्यो जाया “ऊरु मैथुने धर्मे” विवृण्वन्ति “शुशोभि-
 पमाणा” शोभयितुमिच्छमानाः प्रहर्षात्, एव विश्रय-
 न्ताम् । इदानीमुत्तरोऽर्धर्चं प्रत्यक्षकृतः ।—याः यूयं व्यञ्जन-
 वत्यः एवं विश्रयध्वे, ततो व्रवीति,—हे “देव्य” दानक्रियाहे-
 तुभूताः । ‘द्वारः’ “बृहत्यः” “महत्यः” “विश्वम् इन्वाः”
 “विश्वम्” सर्वम् “आभिः” “एति” यज्ञोपकरणमिति विश्व-
 मिन्वाः, यूयमुच्यध्वे । ‘देविभ्यः’ एतेभ्यो हविर्दाद्विभ्यः
 ऋत्विग्भ्यः यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा । ‘सुप्रायणा,’ सुप्रगमनाः
 ‘भवत’ ।—इत्येतदाशास्त्रहे ।

“अग्निः इति शाकपूणि” । तत्पक्षे योजना ।—अग्निर्यजो
 द्वारं । जवनात् द्रवणाद्वा । हविर्वा, ताभिर्जवति द्रवति वा,

धारयति वा रक्षःप्रभृतीनीति द्वारः । ‘व्यवस्रतीः’ याः एताः
 विविधेनाक्षनेन तद्वत्त्वः, अग्न्यर्चिषः । ताः उरुत्वेन ‘विश्वय-
 न्ताम्’ । कथम् ? “पतिभ्य इव जाया.” ऊरु मैथुने धर्मे
 ‘शोभयितुमिच्छमानाः । या यूयं विविधेनाक्षनेन तद्वत्त्वः,
 स्याद्यैवं विश्वयेध्वे, ततो ब्रवीमि । हे “देव्य.” “वृहत्त्वः”
 ‘विश्वमिन्वाः’ सर्वं हविर्याभिर्जवति, ता यूयमस्य हवियः
 ‘सुप्रायणाः’ सुगमनाः ‘भवत’ इति ॥

“उपासानक्ता”—इति एकपदम् । अस्य विग्रह —“उपाय
 नक्ता च” । अत्र “उपा आस्थाता”—“उच्छतीति सत्या”
 इति । “नक्तेति रात्रिनाम” । तत् कस्मात् ? “अनक्ति”
 क्लेदयति “भूतानि” “अवश्यायेन”—इति । अवश्यमेतदा-
 यन्तीत्यवश्यायोः पुष्वा । अनक्तेरकारलोपे नक्ता । “अपि वा
 नक्ता अव्यक्तवर्णा । नकारः प्रतिषेधे, न अक्ता, न व्यक्ता,
 न नक्ता । यथा अहः सर्वमभिव्यक्तरूपं भवति, न तथा
 रात्रिः । “तयोः” “एपा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—१० (१०) ॥

आसुष्वयन्ती यजते उपाके उपासानक्ता
 सदतां नि योनौ । दिव्ये योपणे बृहती
 सुरुक्मे अधि स्थियं शुक्रपिशुन्दधाने ॥ सेमी-
 यमाणे इति वा सुष्वापन्याविति वा सीदता-
 मिति वा न्यासीदतामिति वा यज्ञिये उप-
 क्रान्ते दिव्ये योपणे बृहत्यौ सहत्यौ सुरुक्मे
 सुरोचने अधिदधाने शुक्रपेशसं स्थियं शुक्रं
 शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः पेश इति रूपनाम पिंश-

तेर्विपिशितं भवति । दैव्या होतारा दैव्यौ
होतारावयं चाग्निरसौ च मय्यमस्तयोरेषा
भवति ॥ ८ (११) ॥

“आसुष्वयन्ती”—इति (ऋ० स० ८, ६, ८, ६) । ‘आसु-
ष्वयन्ती’ ‘संशोयमाणे’ परस्परं स्थापयमाने, अथवा “सुष्वा-
पयन्त्यौ” सुष्ठु जनान् स्थापयन्त्यो । ‘यजते’ हेतुकर्तृत्वेन यजते
“यज्ञिये” यज्ञसम्पादयित्रौ । ‘उपाके’ “उपक्रान्ते” उप-
गम्य इतरतर क्रान्ते । ‘दिव्ये’ दिविजे द्योतने । ‘योषणे’
समिधे परस्परतः । ‘बृहती’ “बृहती, महती” । ‘सुरुक्मे’
“सुरोचने” सुदोषे । ये एते एवमादिगुणयुक्ते उपासान्ते
‘अधिश्रियम्’ श्रियम् “अधिदधाने” उपरि स्थापयन्त्यो,
‘शुक्रपिशम्’ “शुक्रपेशसम्” शुक्ररूपां श्रियम्, ‘आसदताम्’
“आसीदताम्” एतस्मिन् स्ते “योनौ” । आकार उत्कृष्यते
उपसर्गस्य हि क्रियापदेन सामर्थ्यम्,—“न्यासीदताम् इति”
नियमेनासीदतामिति, निरुत्तरपदस्योऽप्यपक्षय तेनैव क्रिया-
पदेन । निगम्योत्तरपदो वा पादपूरणः ॥

न ब्रवीत्यग्निरिति, येन हित्वानुपपत्तिरिति केचित् ।
अपरे पुनर्वर्णयन्ति—उषा अग्नेर्दोषि, नक्ता आहुतिर्दोषि,
विवासयति तमः, आहुतिरनक्त्याज्येन । ते एते दोष्याहुतो
सुष्ठु स्थापयमाने इव ‘यजते’ । ‘यज्ञिये’ यज्ञसम्पादयित्रौ ।
‘उपाके’ “उपक्रान्ते” परस्परतः । ‘दिव्ये’ द्योतने परम्परा-
ययणात् । ‘योषणे’ मित्रोभूते । ‘बृहती’ “बृहती, महती” ।
‘सुरुक्मे’ “सुरोचने” । ‘अधिदधाने’ ‘शुक्रपिशम्’ “शुक्र-
पेशसम्” । एतस्मिन् यजमाने ‘श्रियम्’ ‘आसदताम्’

“आसीदताम्” । एतस्मिन्नग्नौ “न्यसीदताम्” नियमेनाधिकं वा ।—इत्येतदाशास्त्रे ॥

“पेश इति रूपनाम” “पिंशतेः” धातोः, तच्च “विपि-
शितं भवति” विक्रमितं भवति, यावदाथयभावित्वात् ।
विनिहितमिति केचिदन्याथितत्वात् ॥

“दैव्या होतारा”—इति वक्तव्यम् । “दैव्यौ होतारौ”—
इति शब्दसमाधिः । “अयश्चाग्निरसौ च मध्यमः”—इत्यभि-
धेयवचनम् । “तयो” “एषा” प्राधान्यस्तुति “भवति”—
॥ ८ (११) ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमामा
यज्ञं मनुष्यो यजध्ये । प्रचोदयन्ता विदथेषु
कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥
दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ
यज्ञं मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय प्रचोदयमानौ
यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्यान्दिशि यष्टव्यमिति
प्रदिशन्तौ तिस्रो देवैस्त्रिस्तो देव्यस्तासामेपा
भवति ॥ ८ (१२) ॥

“दैव्या होतारा”—इति (ऋ० सं० ८, ६, ८, १) । यावेती
“दैव्यौ होतारौ” । देवेषु भवो देव्यौ, देवावेव वा देव्यो,
स्वार्थे एव तद्धितः । मनुष्यहोतारौ होतृमेतावरुणौ अपेक्ष्य ।
दैव्यौ होतारौ इति विशेषणम् । को पुनस्त्री ? ‘होतारा’
“होतारौ” आहोतारौ देवानाम्, वायुग्निकलक्षणी । ‘प्रथमा’
“प्रथमौ” सुख्यौ, मनुष्यहोतारावपेक्ष्य । ‘सुवाचा’ “सुवाचौ”

प्रगस्तवाचो, सुस्तुतो । ‘मिर्मना यज्ञम्’ यज्ञनिर्मातारो,
नित्यं ‘मनुष्य’ “मनुष्यस्य” ‘यजध्वे’ “यजनाय” । “प्रचोद-
यन्ता” प्रचोदयमानो ‘विदधेपु’ “यज्ञेपु” ‘कारू’ “कर्त्तारौ”
ऋत्विजो, नान्निको यज्ञोऽस्तीत्यग्निर्निर्मिमोते, न चासाव-
नुपध्मातो वायुना ज्वलतीति वायुर्निर्मिमोते । विज्ञायते हि—
“तस्मादेव नानुपध्मातो ज्वलति”—इति । स एव मैत्रावरुणो
वायुरग्नेर्होतृवदधियज्ञे वर्त्तमानस्य नित्यं चोदयिता, तन्मूल-
त्वाच्च यज्ञकर्मणः । तावेव देवानामाह्वातारौ उच्येते ।
यावेतावेव ‘प्रचोदयन्तौ’ ‘विदधेपु’ यज्ञेपु, ‘कारू’ कर्त्तारौ
मनुष्यहोतुः अनुग्रहस्य, नित्यं स्वाधिकारकर्मानुग्रहसन्निधा-
नात् । यदेतत् ‘प्राचीन’ प्राच्या दिशि ‘ज्योतिः’ आहवनी-
याख्यं प्रणीयते । प्रदिशा मन्त्रेण प्राचीमनु प्रदिश प्रेहीति
अनेन विधिवाक्यप्रदेशेन, अनेन वा “प्राञ्चमुद्धरन्ति”—इति ।
एतत् प्रणीय नित्यं यष्टव्यमित्येवमर्थं ‘प्रदिशन्तौ’ आज्ञाप-
यन्ताविव यौ नित्यमवियोगेन स्वभावतो यज्ञोपकारे वर्त्त-
मानौ समाग्रेव वर्त्तन्तामिति । एवमाख्यातमध्याह्न्यं समा-
प्यते, निराख्यातत्वान्मन्त्रस्य ॥

“तिस्रो देवो.”—इति पदम् । ता पुनरेता “तिस्रो
देव्य” प्रथमया ता निराह, तिस्र इति देवीशब्दस्य विशेष-
णम् । “तासाम् एषा भवति” प्राधान्यस्तुति—॥ ८ (१२) ॥

आ नो^१ यज्ञं भारती^२ त्वयमेत्विला^३
मनुष्यद्विह चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं
स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ऐतु नो
यज्ञं भारती चिप्रं भरत आदित्यस्तस्य भा

इला च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो
बर्हिर्दिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसी-
दन्तु त्वष्टा त्वर्णमन्त्रुत इति नैसक्तास्त्विपेर्वा
स्याद्दौप्तिकर्मणस्त्वचतेर्वा स्यात् करो'तिकर्मण-
स्तस्यैषा भवति ॥ १० (१३) ॥

“आ नो' यज्ञं भारती”—इति (ऋ० सं० ८, ६, ८, २) ।
आभिमुख्येन अस्माकं यज्ञमागच्छतु । का पुनरसी ? इति ।
'भारती' “भरत आदित्यः” सर्वभूतान्युदकेन विभक्तिः,
“तस्य” स्वभूता “भाः” दीप्तिः । कथमेतु ? ‘यूयम्’ “क्षिप्रम्” ।
‘इला “च” पृथिवीस्थाना । “इहेवेलया वसुमत्या”—इत्यनु-
याजियु उचीतसामर्थ्यात् पार्थिवत्वात् । ‘मनुचत्’ “मनुष्यवत्”
‘इह’ कर्मणि ‘चेतयन्ती’ “चेतयमाना” यथा मनुष्येण मनुष्य
आहूतो भोक्तुमविलम्बमान आगच्छेत्, क्षिप्रमेवमागच्छतु, मा
ममेह कर्मणि हविर्भोक्तव्यमित्येवमर्थं जानाना । ‘सरस्वती’
“च” मध्यस्थानैवमेव ‘चेतयन्ती’ आगच्छतु । ता एताः
‘तिस्रः’ अपि “देव्यः” “स्वपसः” “सुकर्माणः” अस्मिन् कर्मणि
‘इदं बर्हिः’ “सोनं” “सुखं” प्राप्य एतस्मिन् ‘आमदन्तु’
“आसीदन्तु” ।—इत्येतदाशास्महे ।

“त्वष्टा”—इति वक्तव्यम् । अत्र तूर्पण्यद्वात् क्षिप्रवाचिनः
पूर्वपदम्, अग्नौतेष्टतरपदम् । क्षिप्रं व्याप्नोति, यदनेन
व्याप्तव्यं भवति । “त्विपेर्वा” धातोः वृद्धार्थस्य, वृद्ध एव नित्य-
मसौ देवतात्वात् । “त्वचतेर्वा स्यात्” क्रियासामान्यमात्रवा-
चिनः, एतदुक्तनूकरणस्यार्थस्य । “तस्य” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः
“भवति”—॥ १० (१३) ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनिचौ रूपैरपि श-
 ङ्खुवनानि विश्वा । तमद्य होतरिषितो यजौ-
 यान् देवं त्वष्टारमिह यजि विद्वान् ॥ य एमे
 द्यावापृथिव्यौ जनयिच्यौ रूपैरकरोद् भूतानि
 च सर्वाणि तमद्य होतरिषितो यजौयान्
 देवन्वष्टारमिह यज विद्वान् माध्यमिकस्वष्टे-
 त्याहुर्मध्यमे च स्थाने समाम्नातोऽग्निरिति
 शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवेति ॥ ११ (१४) ॥

“य इमे द्यावापृथिवी”—इति (ऋ० सं० ८, ६, ८, ३) ।
 ‘यः’ “त्वष्टा” ‘इमे’ “द्यावापृथिव्यौ” सर्वेषां भूतानां “जन-
 यिच्यौ” ‘रूपैः’ नानाविधैः अनेकप्रकारैः “अकरोत्”
 “भूतानि च सर्वाणि” । अथवा रूपैरिति कर्त्तव्यमनया
 तृतीयया लक्ष्यते,—तत्तद्रूपमाख्याय ‘यः’ त्वष्टा द्यावा-
 पृथिव्यावकरोत् भूतानि च सर्वाणि । किं तस्य त्वष्टुः ? त
 देवम् ‘त्वष्टारम्’ ‘इह’ अद्यैतस्मिन्नहनि कर्मणि वा हे होतः !
 ‘यजि’ यज ‘विद्वान्’ जानानः मयेदमवश्यं कर्त्तव्यमिति ॥

माध्यमिकस्वष्टेति विचारः । तत्र तावत् “माध्यमिकः
 त्वष्टा—इति” “आहुः” आचार्याः, केचिन्नैरुक्ता एवं मन्यन्ते ।
 ‘माध्यमिकः’—इति सञ्ज्ञाप्रसिद्धिः । को हेतुः ? “मध्यमे
 च स्थाने समाम्नातः”—इति । किञ्च एतस्मिन्नेव मन्त्रे व्यप-
 देशात् । कथम् ? य इमे द्यावापृथिव्यौ भूतानि च सर्वाण्य-
 करोत् तं देवं त्वष्टारं यजेति । त्वष्टुरन्यो यष्टा । स एव पुनः
 सम्बोध्यते हे होतरिति मनुष्यहोता, न चान्यः पार्थिवादग्ने-

र्हेतास्ति, तस्माद् यो यष्टा स पायिव, य इज्यते स मध्यम-
स्त्वष्टेति । सर्वशिल्पिमतामाचार्यो देववर्हकिर्दाप्तायणीपुत्रो
द्वादशानामादिष्वानामन्यतम इत्येतिहासिकाः । कोऽत्र
निययः ? अयमेव “अग्निरिति पाकपूणिः” ॥

कथं यत्तावन्मध्यमे च स्थाने समाम्नात इति ? अकारण-
मेतत्—अयमप्यग्निर्मध्यमे स्थाने समाम्नात इति । यत् पुन-
रेतद् व्यपदेशात् इति ? तदपि समानमिन्द्रेणापि त्वष्टृव्यप-
देश इति—त्वष्टा दधदिन्द्राय शुभमिति, अपि च व्यपदेशा-
दन्यत्वमित्यशक्यमध्यवसातुम्, अनन्यत्वेऽपि हि व्यपदेशो
भवति । तद्यथा—“अग्निमग्ने आवह”—इति । हे अग्ने !
भगवन् ! अग्निम् आवह इति व्यपदेशे सत्यनन्यत्वम्, न हि
पायिवादित्यः सुक्तभाग् हविर्भाग् वा अग्निरस्ति, योऽग्नेन
प्रसिद्धहोत्रत्वाभिधानेनाहूयेत, इज्येत च—“स्व महिमान-
मायह”—इति । स्त्रिष्टकृति विशेषलिङ्गात् स्वयमेवात्मना-
ज्ज्ञान विधिवेशात् आचूतानेन सखत्वं ईध त्वैधमनेकधा
त्रा यजति, अन्यद्वाभिनिवत्तयति । तद्वदिहापि कर्मात्मनः
परो योऽस्य तच्चर्णाक्रियानक्षणगुणम्, योग्यात्मा यदधिष्ठितः,
कर्मात्मा सर्वरूपाणि पाकेन विकरोति । केन विकरोति ?
तमधिकृत्योच्यते—“त्वष्टा रूपाणि विकरोति” इति । तदयं
सुच्यते—भनुष्यहोत्रा यज त्वमिति । एव तावद् व्यपदेश
शक्यप्रतिसमाधानः । यत् पुनरुक्तं देवशिल्पोति ? तत्तदगुण-
सामान्यादेवासावपि कोशलातिशयमपेक्ष्योच्यत इत्यदोषः ॥

यथा चाग्निरिव भान्ध, तथा विमिश्रतरलिङ्गा “अपरा”
श्रुक् “भवति”—॥ ११ (१४) ॥

आविध्यो' वईते चारु'रासु जिह्वाणा-

मूर्ध्निः स्वयंशा उपस्थे^१ । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जा-
यमानात् प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥
आविरावेदनात्तस्यो वर्धते चारुरासु चारु चर-
तेर्जिह्वा^२ जिहीतेरूर्ध्व उच्छ्रितो भवति स्वयंशा
आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्विभ्यतु-
र्जायमानात् प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ।
द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी
इति वा प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते ॥ १२
(१५) ॥

इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ८, २ ॥

“आविष्टो^१ वर्धते”—इति (क० सं० १, ७, १, ५) ।
‘आवि’ प्रकाशः । स कस्मात् ? “आवेदनात्” सर्वस्य
प्रकाशनात् । तस्मात् “तस्य” तस्मात् “आविष्टः” ।
किलक्षणः ? ‘चारु’ चरणशील, अनवस्थितः । किं करोति ?
‘वर्धते’ । क ? ‘आसु’ क्रियासु, प्रज्ञासु वा प्रसवाय । कस्य ?
‘जिह्वानाम्’ कुटिलचेतसामपि मनुष्याणाम् अवैपस्येण ऊर्ध्व-
मेव ध्वनति, कुटिलानामपीन्धनानामकुटिल ऊर्ध्वमेवेति
केचित् । एवमेव ‘वर्धते’ । ‘स्वयंशा’ “आत्मयशा” परमना-
श्रित्य यशस्वी । ‘उपस्थे’ “उपस्थाने” यत्रासावुपनतस्तिष्ठति
‘आविष्टः’ । योऽयमेवमादिगुणयुक्तः त्वष्टा, तस्य ‘त्वष्टु’
भग्नेः ‘जायमानात्’ एव ‘उभे’ द्वे अपि ‘विभ्यतुः’ । के पुनस्तौ ?
“द्यावापृथिव्यो इति” । यथायमस्मिन्वर्धते, यथायमय-

मावां धस्यतीति । “अहोरात्रे इति वा” । सक्तदुपपन्नलिते
 महत्पन्नावनुपयाम्यति । अहोरात्रयोरर्थदत्त्वाभावाः । तस्मात्
 ते अपि विभ्यतुः । अपि नामायमेशमतिप्रवृद्धः आवाप्तन्यतर-
 मनुच्छिद्यादिति । “अरणी इति वा” । अवश्यमयमावां
 स्वातो यतो यदा तदा धस्यतीति अतः अरणी अपि विभ्यतुः ।
 एवं विभ्यत्यो किं कुरुतः ? नान्या गतिरस्तीति ‘प्रतोषो’
 नाम सं प्रत्यक्षिते अभिमुखे ‘सिंहं’ “महनम्” अभिमहनम्
 ‘प्रतिजोषयेते’ “प्रत्यामेवेते” उपकारकत्वेन, कथं नाम
 यमाशं न भग्नमात् कुर्यादिति ॥

एवमयमेवाग्निरिह त्वष्टेति ॥ १२ (१५) ॥

इति अत्रार्थापी निरुक्तहस्तो तयोद्गम्य (षष्ठमस्य) अध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥ ८, २ ॥

ततोयः पादः ॥

वनस्पतिर्यास्यातस्तस्यैवा भवति ॥ १ (१६) ॥

“वनस्पतिः” अगमरघातः । स पुनरयमभिधेयतोऽभि-
 धानस्य “व्याख्यातः” “एव हि वनाणां पाता वा पानयिता
 वा”—इति । “तस्य” “एषा” प्राधान्यमुक्तिः “भवति”—
 ॥ १ (१६) ॥

उपावृणु तन्वा समञ्जन् देवानां पार्थ
 धतुषा हव्योपि । वनस्पतिः गमिता देवो
 अग्निः शत्रन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ उपाव-
 ष्णतात्मनात्मानं समञ्जन् देवानामन्नामृतावृतौ

हवींषि काले काले वनस्पतिः शमिता देवा
'अग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च
'घृतेन च तत् को वनस्पतिर्यूप इति कात्यक्यो-
ऽग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषा परा भवति
(१७) ॥

“उपावसृज”-इति (ऋ० स० ८, ६, ८,
'उप' आश्लिष्य 'अवसृज' एतत् पञ्चास्य 'पाय.' । अना-
यितविशेषः, -किमयमग्निर्वा, यूपो वा इत्युच्यते ? उत वा
अन्य एव कथित् ? इति । उत्तरेऽर्द्धे च वनस्पतिशब्द प्रथमा-
सम्बन्धात् परीक्षः, इह पुनरुपावसृजेति मध्यमपुरुषयोगात्
प्रत्यक्षः कोऽप्यभिधीयत इति सुतरामनायितविशेषः इति
विचारास्पदमिति । अतः पर विचारयिष्यति-“तत् को
वनस्पतिः ?” इति । ‘तन्वा समञ्जन्’ ‘आत्मना आत्मानम्’
अस्य पश्यो ‘समञ्जन्’ समभिव्यञ्जयन् विशिष्टेन सस्कारेण
स्वाधिकारसम्बन्धिना । ‘देवानाम्’ एतत् ‘पाय.’ “अन्नम्”
एतदमुनैव प्रकारेण ‘चतुर्था’ च “ऋताहृतौ” “काले काले”
परमासादौ ‘हवींषि’ चैतान्यन्यान्यपि आज्यप्रभृतीनि ‘उपा-
वसृज’ देवेभ्यो देहीति । किञ्च, ‘वनस्पतिः’ ‘शमिता देवः’
'अग्निः’-“इत्येते त्रयः” । त्रिरुपस्थात् देवशब्दोऽग्निविशे-
षणमिति दर्शयति । वनस्पतिय शमिता चाप्रत्यक्षदेवते
एव, असन्दिग्धं देवोऽग्निरित्येते त्रयः ‘स्वदन्तु’ “स्वदयन्तु”
स्वाहुतामापादयन्तु । ‘मधुना’ क्षौद्रकेन प्रोक्षणाद्यभिप्रायं
'घृतेन' चैतदग्नाभिः सस्मृत पायः । - इत्येतदाशङ्क्ये ॥

“तत् को वनस्पतिः ?”-इत्यादिविचारः । तत्र तावत्

“यूपः इति कात्यक्षः” । कस्मात् यद्यप्येतस्यामापियामना-
विष्कृतोऽग्नेर्विशेषः, तथापीयम् “अपरा” यूपान्जनीया ऋक्,
या सन्निपत्य यूपान्जने यूपमभिधानेन संस्करोति । तद्यथा—
॥ २ (१७) ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते
मधुना दैव्येन । यदूर्ध्वं तिष्ठा द्रविण्ये ह धत्ता-
दाद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्ये । अञ्जन्ति
त्वामध्वरे देवान् कामयमाना वनस्पते मधुना
दैव्येन घृतेन च यदूर्ध्वं स्थास्यसि द्रविणानि च
नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या
उपस्ये उपस्थाने अग्निरिति शोकपूणिस्त-
स्यै पापरा भवति ॥ ३ (१८) ॥

“अञ्जन्ति त्वाम्”—इति (ऋ० सं० १, १, २, १) विश्वा-
मित्तस्यार्पम् । पुरोरुक् । “देवेभ्यो वनस्पते”—इति च । हे
यूप । ‘अञ्जन्ति त्वाम्’ सञ्चयन्ति त्वाम् ऋत्विज्यजमाना । क ?
एतस्मिन् ‘अध्वरे’ यज्ञे । किमिच्छन्तः । ‘देवयन्तः’ देवान्
यद्युं कामयमानाः । केन अञ्जन्ति ? हे ‘वनस्पते !’ यूप ।
‘मधुना दैव्येन’ ससृतेन “घृतेन” इत्यर्थः, देवानां यन्मधु,
विधायते हि—“देवानां मधु यद् घृतम्” इति । किमित्य-
ञ्जन्ति ? ‘यत् ऊर्ध्वं तिष्ठाः’ यस्मात् अक्तं त्वम् “ऊर्ध्वं
स्थास्यसि” अञ्जनादनन्तरमुच्छ्रयिष्यन्ति त्वाम् । यस्माच्च
ते ‘क्षयो’ ‘मातुः’ यस्या’ पृथिव्याः ‘उपस्ये’ उपरि ।
‘क्षयो निवाम्’, स्वीर्यार्यमवटः । तस्मादवश्यमूर्धः
स्थास्यसि । तथा स्थित्वा पशुधारणसमर्थः, प्रधानक्रिया-

पूर्वाङ्ग भावयित्वा तद्वहारेण तत्फलानि “द्रविणानि च” अवश्यम् अस्मभ्य “दास्यसि”—इत्यतः समञ्जन्ति ।

एवमस्मिन् समञ्जने यूपे वनस्पतिशब्द प्रयुक्तः । तस्मात् यूपो वनस्पतिरिति ॥

“अग्नि इति शाकपूणि” । कस्मादिहाप्युपावसृजेति । अस्यानाविष्कृतवनस्पतिशब्दार्थत्वाद् भवतु परोक्षो यूपः, परम्परा अस्य हविर्वहनलिङ्गलिङ्गिता पुरोरुक् यजतौ सन्निपत्याग्नेर्वनस्पतिशब्देन अभिधायिका ऋग् भवति । तद्यथा—
॥ ३ (१८) ॥

दे॒वेभ्यो॑ वनस्पते ह॒वींषि॑ हिर॑ण्यपर्णं
प्र॒दिव॑स्ते अर्धं॑म् । प्र॒दक्षि॑णिद्र॒श्नय॑ । नि॒यूय॑
ऋ॒तस्य॑ व॒क्षि प्र॒थिभौ॒रजि॑ष्ठैः ॥ दे॒वेभ्यो॑ वनस्पते
ह॒वींषि॑ हिर॑ण्यपर्णं ऋ॒तपर्णा॑पि वोप॒मार्थं॑
स्याद्विर॑ण्यवर्ण॑पर्णेति प्रदिवस्ते अर्धं पुराणस्ते
सोऽर्थो यं ते प्रब्रू॒मो यन्न॑स्य वह॒ पथि॑भौ॒रजि॑-
ष्ठैर्ऋ॒जुत॑मै रज॒स्व॒ल॒त॑मैः प्र॒पि॒ष्टत॑मैरिति वा
तस्यै॒षापर्णा॑ भवति ॥ ४(१८) ॥

“दे॒वेभ्यो॑ वनस्पते”—इति । वसिष्ठस्यार्घम् । हे ‘वनस्पते’ ।
‘अग्ने ।’ ‘हिरण्यपर्ण’ । हिरण्योपपर्णं । ज्वलित । ‘दे॒वेभ्यः’
‘ह॒वींषि’ ‘व॒क्षि’ ‘वह॑’ । कथम् ? इति । ‘प्र॒दक्षि॑णित्’ प्र॒दक्षि॑णं
दे॒वाना॑ यो हविर्वहनधर्मः, तेन, पिष्टधर्मविपरीतेन । कथं
वहनम् ? ‘रश्नय’ ‘नियूय’ निबध्य, सुनिपुणं यथा न किञ्च-
दपि तत्र हविरनवेक्षित धूस्त्रभूतेन प्रधस्येत्, तथा । अपि च

‘ऋतस्य’ “यज्ञस्य”, ‘पथिभिः रजिष्ठैः’ य एव प्रसिद्धाः पथ्यानी-
यज्ञस्य हविर्वहनाय देवान् प्रति ऋजुभ्योऽपि ‘ऋजुतमैः’
यैः कालो नातिहीयेत, “रजस्वलतमैर्वा” अत्यर्थमुदकवद्भिः,
ते हि पथिकानां सुखा, “प्रपिष्टतमैः” इति सुरुपतमैः
प्रहृततमस्कर्तव्यैः असृग्मोहः स्यात्, गच्छतस्तैः, न च पुनरवि-
दिते कर्मणि त्वां विनियुज्महे । यतो ब्रूमः—‘प्रदिवः ते
अर्थम्’ चिरन्तनमेव, ‘ते’ ‘अर्थे’ हविर्वहनाधिकारलक्षणं
विद्मः । “अयं यो होता”—इत्येवमादिमन्त्रेभ्यः “देवा दधिरे
हव्यवाहम् ॥”—इति (ऋ० सं० ८, १, १२, ३) । यतो ब्रूमहे
वहेति ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे हविर्वहनसंयोगाद् वनस्पतिशब्दस्या-
ग्निरभिधेयः ।

अथ “एषा” वनस्पतेः अग्नेः “अपरा” ऋक् “भवति”
(सा पुनः किमर्थम् ? इति । प्रायोहृत्पददर्शनार्थं बहुषु मन्त्रे-
ष्वग्निर्वनस्पतिरिति)—॥ ४ (१८) ॥

वनस्पते रश्नया नियूय प्रिष्टतमया वयु-
नानि विद्वान् । वहा देवचा दिधिषो हवींषि
प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥ वनस्पते रश्-
नया नियूय सुरुपतमया वयुनानि विद्वान्
प्रज्ञानानि प्रजानन्वह देवान् यज्ञे दातुर्हवींषि
प्रब्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु स्वाहाकृतयः
स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा

स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा
तासामेषा भवति ॥ ५ (२०) ॥

“वनस्पते रशनया”—इति । वनस्पतेरेव याज्या । हे ‘वन-
स्पते ।’ ‘रशनया नियूय पिष्टतमया’ “सुरूपतमया” अत्यर्थ
दृढया एवमादिगुणयुक्ताया रशनया नियूय अप्रध्वसनाय निबध्य
‘ययुनानि’ स्वाधिकारयुक्तानि “प्रज्ञानानि” अस्मदुपकाराय
‘विद्वान्’ “जानान्” ‘वह’ एतानि अस्मत्प्रत्तानि ‘हवींषि’ ।
अस्य ‘दिधिषो.’ “दातु” यजमानस्य अभिमतफलप्राप्तये
‘देवत्रा’ देवान् प्रति प्रदातारम् ‘अमृतेषु वीच’ कथयस्व एन
“दातारम्” ‘अमृतेषु’ “देवेषु” अमुना यजमाने एतानि
हवींषि प्रत्तानि ॥

एवमग्निर्वनस्पतिः ॥

यत् पुनरेतदुक्तं यूपाञ्जनीयायाम्—“यूपे वनस्पतिशब्द”
इति । अत्र ब्रूम —अग्निरवासी यूपान्तर्गतो यूपाम्ना वर्त्त-
मानो यूपाञ्जनीयाया वनस्पतिशब्देनोच्यते । तदुक्तम्—“एष
हि वनाना पाता पालयिता वा”—इति । यस्मादन्तर्गतो
वनाना वनानि न दहति, तस्मादेव वनस्पतिः । उक्तञ्च—“योऽ-
यमृवीषे पृथिव्यामग्निरन्तरोषधिवनस्पतिषु अस्म, तमुन्निन्यथु,
सर्वगण सर्वनामानम्”—इति । योऽयमग्निरवानेन वन-
स्पतिशब्देन यूपाभिधानेन वनस्पतिरभिधेय इत्यदोषः ॥

अपरे पुन “अञ्जन्ति त्वा”—इति, अधियज्ञात् पृथक्केना-
धिदैवतमुत्पाद्य शकपूणिमतेनाग्निमेव वर्णयन्ति । यदाप्य-
धियज्ञे अस्य यज्ञाङ्गाभिवाद, तदापि नाधिदैवतमग्निमभि-
धातुमस्या परिहीयते सामर्थ्यमन्त्रार्थे इति । तत् कथम् ?
“अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तु” । हे भगवन् अग्ने ! ‘अञ्जन्ति

त्वाम्' आधाराद्याभिराहुतिभिः 'धध्वरे' यज्ञे 'देवयन्तः'
देवान् कामयमानाः । यस्मात् त्वम् 'ऊर्हुः' स्यास्यसि ज्वलि-
ष्यसि, यच्च ते 'क्षयः' 'भातुः' वेद्याः 'उपस्ये' "उपस्थाने"
'उपरि उत्तरवेद्याः 'क्षयः' निवासः कृतः, तत्रोपज्वलितः "द्वि-
स्थानि" धनानि यज्ञसिद्धौ यज्ञफलान्यस्माकमवश्यं "दास्यसि"
—इति, अतस्त्वामाहुतिभिरञ्जन्ति ॥

काव्यकथपक्षेऽपि "देवेभ्यो" [वनस्पते]—"वनस्पतेरश्नया
'नियूय'—इत्यनयोरर्थयोजना ।—हे 'वनस्पते' वानस्पत्य !
यूप ! त्वमुच्यसे । 'हिरण्यपर्ण' अतर्पण ! वह एतानि
'हवींषि' अनुत्थिते त्वयि न एतानि उह्यन्त इति त्वमेवैषां
बोढा इति प्रतीमहे । कथञ्च पुनर्वह ? 'प्रदक्षिणित्' यथै-
तानि बोढयानि अविपर्ययस्त्रोतेन विधिना 'रश्नया'
एतया विवृता 'नियूय' परिवीय त्वमात्मानम् 'अतस्य' यज्ञस्य
ये पन्थानः रजिष्ठाः प्रदिवः चिरम्, तत एवायमर्थस्त्वया
हवींषि बोढयानौति । विज्ञायते च "यूपेन वा आहुतयः
स्वर्गं लोकं यन्ति"—इति । "वनस्पते रश्नया नियूय" । हे
'वनस्पते' वानस्पत्य !, यूप ! 'रश्नया' पिष्टतमया सुरुप-
तमया विवृता 'नियूय' परिवीय त्वमात्मानं वह एतानि
'हवींषि' स्वाधिकारप्रयुक्तानि प्रज्ञानानि प्रजानन् प्रति-
दिधिषोः हविर्दातुः अर्थसिद्धये । "प्रमूहि च" एनं दातारम्
'अमृतेष' दृष्टेय इति ॥

इत्यनुद्रुत्य अग्नेः स्तुतिमन्त्रे “स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः”—
इति सम्प्रदानम् । तत्र देवतार्थं सम्प्रदानमिति स्वाहाकृतयः
समान्नाताः, नाग्निरिति ।

अथ स्वाहाकृतयः कस्मात् ? स्वाहास्वाहेत्यनुकीर्तने-
नासामुत्तमस्य प्रयानस्य प्रेषसंस्कारः क्रियत इति स्वाहा-
कृतयः ।

अथ “स्वाहा—इति एतत्” कस्मात् ? “सु” सुहु “आह”—
“इति वा” । यदेव सम्प्रदानदेवतायै किञ्चिदाज्यस्येत्यनेन
मन्त्रेणाह तुभ्यमिदमिति, तदेव “सु-आह” योभनमाह ।
एवमस्य ‘सुः’ पूर्वपदम्, ‘आह’—इत्युत्तरपदम् । अथवा इद-
मन्यत् ब्राह्मणानुगतं निर्वचनम्,—“स्वा वागाहेति वा” इति ।
विज्ञायते हि “तं” स्वा वागभ्यवदज्जुधूति तत् स्वाहाकारस्य
जन्म”—इति । अथ च स्वशब्दः पूर्वपदम्, उत्तरपदं तथैव ।
अथ “स्वं प्राह इति वा” । की विशेषः पूर्वस्मात् ? पूर्वपदेऽस्य
कारकान्यत्वम्,—स्वा वागाहेति कर्त्तरि, स्वं प्राहेति, कर्मणि,
प्रपूर्वं चोत्तरपदं प्रकर्षद्योतनाय । “स्वाहुतं हविः जुहोति
इति वा” यदनेनैव हविर्जुहोतीति, तदेव सुह्वापाद्य यथाभि-
धानमग्नी जुहोतीति हविःप्रधानोऽत्र निर्देशः ।

“तासाम्” स्वाहाकृतीनाम् “एषा” “भवति”—॥५(२०)॥

सद्यो जातो व्यमिमौत यज्ञमग्निर्देवाना-
मभवत्पुत्रोऽस्य । अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य
वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ सद्यो
जायमानो निरमिमौत यज्ञमग्निर्देवानामभ-
वत्पुत्रोऽस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाच्यास्ये-

स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इतीमा आप्रीदे-
वता अनुक्रान्ता अथ किं देवताः प्रपाजानु-
याजा आग्नेया इत्येके ॥ ६ (२१) ॥

“सद्यो जातः”—इति (ऋ० सं० ८, ६, ८, ५) । योऽय-
मग्निः ‘सद्यः’ ‘जातः’ “जायमानः” अनन्तरमेव ‘व्यमिमौत
यज्ञम्’ निर्वर्त्तयति यज्ञम् । यद्य जातमात्र एव ‘अग्निः देवा-
नाम् अभवत्’ ‘पुरोगाः’ “पुरोगामी” अग्रतो गामी प्राधान्येन ।
तस्य ‘अस्य’ ‘होतुः’ देवानामाद्यातुः ‘प्रदिशि’ प्राच्यां दिशि
‘अतस्य’ गतस्य प्रणीतस्य उत्तरवेद्यादिकत्वेन, ‘वाचि’
“प्रास्ये” वाचीत्यास्यमेवापेक्ष्य । ‘स्वाहाकृतं’ स्वाहाकार-
बलात् मन्त्रेण प्रक्षिप्तं ‘हविः’ एतदाज्यम् ‘अदन्तु’ पिबन्तु
‘देवाः’ स्वाहाकृतयः ॥

“इति” इतिकरणोऽधिकारसमाख्यर्थः, प्रदर्शनार्थो वा ।
“इमाः” एता एव एकादश “आप्रीदेवता.” “अनुक्रान्ता.”
इभाष्याः । ननु द्वादशानामनुकीर्त्तनम् ? सत्यम्, अनुक्रा-
न्तानां तु एकादश वनश्चत्यन्ताः, यासामिह विचारः, न तु
स्वाहाकृतिषु विचारोऽस्ति । तद्देवतासंस्कारपरत्वात् उत्तमस्य
प्रयाजस्य यजतौ एकादशग्रहणात् एकादशप्रयाजविषय
एवोत्तरो विचार इत्याचार्याभिप्रायो गम्यते । ततः किम् ?
यद्यनुक्रान्तास्तान् प्रति विचारो वर्त्तिष्यते । ननु विचारित-
मेव “यज्ञेभ्य इति कात्यक्यः, अग्निरिति शाकपूणिः”—इत्ये-
वमादि ? सत्यम्, विचारितमेतत् । स तु प्रत्येकमाप्रीदेवता-
पदेषु विचारः, अयन्तु सामान्यं प्रकरणगतज्ञासामेव विचा-
रोऽनिश्चितानां निश्चयावधारणार्थः, निश्चितेन हि व्यवस्थिते न

विधिर्ना भवितव्यम्, अधियज्ञे यजती देवताध्यानाद्भव-
श्ववशात् तदेतद्विषयमनिश्चितम् ॥

“अथ”—इति विचाराधिकारवाचिना अथशब्देन
विचारमधिकृत्योपोहन्ति—“अथ किं देवताः प्रयाजाः”—
इति । का प्रयाजेषु देवताः ? इति । प्रयाज इति आश्रुतादि-
यजमानोपस्थानान्तक्रियाकलाप उच्यते । प्रयाजेषु ह्यमाने-
ष्विति प्रसिद्धत्वात् । कुतः संशयः ? नानादेवता एव प्रयाज-
प्रवादाः । आप्रीणां वषट्कारेण सम्बन्धात् सर्वस्य चान्यस्ये
समञ्जसो विशेषभावः । एवं सति विप्रतिपत्तिराचार्ययोः
कारुण्यशाकपूष्णोः । तस्माद् व्यवस्थाप्यत इति ॥

कथं नानादेवताः प्रयाजप्रवादाः ? इति । तत्र तावत्
“आग्नेयाः इति एके” । कुतः ? “आग्नेया वै प्रयाजा
आग्नेया अनुयाजाः”—इति च ब्राह्मणम् । तत्र ये एतस्मि-
न्नर्थे सौचीकेनाग्निना विश्वेद्य देवैः परस्परसंवादे दृष्टे ऋची ।
स हि किल सौचीकोऽग्निर्विश्वेदेवैः सह सवदते । तस्मूचुः—
‘एहि नो हवींषि बह’ इति । स तानुवाच—‘यज्ञे भागोऽस्तु’
इति । ते तं प्रत्यूचुः—‘वृणोष्व’ इति । सोऽनयाच्चा वव्रे—
॥ ६ (२१) ॥

प्रयाजान्मे^१ अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं^२
हविषो^३ दत्तभागम् । घृतञ्चापां पुरुषञ्चौष-
धीनामग्नेश्च^४ दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥ तव^५
प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलं जनस्वन्तो^६
हविषः सन्तु भागाः । तवाग्ने यज्ञोद्भूय-
मस्तु सर्वस्तुभ्यं^७ नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥

आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति
 च ब्राह्मणं कन्दोदेवता इत्यपरं कन्दांसि वै
 प्रयाजाश्चकन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणमृतु-
 देवता इत्यपरमृतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनु-
 याजा इति च ब्राह्मणं प्राणदेवता इत्यपरं
 प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजा इति च
 ब्राह्मणमात्मदेवता इत्यपरमात्मा वै प्रयाजाः
 प्रजा अनुयाजा इति च ब्राह्मणमाग्नेया इति
 तु स्थितिर्भक्तिमाचमितरत् क्रिमर्यं पुनरिद-
 मुच्यते यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां
 मनसा ध्यायेद्वष्टु करिष्यन्निति ह विज्ञायते
 तान्येतान्येकादशामौसूक्तानि तेषां वासिष्ठ-
 माचैयं वाध्यं गात्र्यमदमिति नाराशंसवन्ति
 मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्त्यतो-
 ऽन्यानि तनूनपात्वन्तितनूनपात्वन्ति ॥७ (२२)॥

इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८, ३ ॥

“प्रयाजान् मे अनुयाजासु”—इति (ऋ० स० ८, १, ११,
 ३४) । हे विश्वेदेवा ! ‘प्रयाजान्’ ‘मे’ मम ‘कैवलान्’
 अनन्यदेवतासम्पूक्तान्, अथवा निरपेक्षान् । ‘ऊर्जस्तन्’
 रसवन्तं सर्वस्य ‘हविषः’ अद्विष्य ‘दत्तभाग’ ‘यज्ञे’ ‘हृतस्य’
 ‘पपा’ सारमृतम्, ताभ्य उत्पन्नम् पिबेयमहं प्रथममाज्य

भागे । ‘पुरुषं च ओषधीनाम्’ ओषधिमयानाच्च हविषो
 मम पुरुषपुरोडाशम् एवं नित्यं मम भागः स्यात् । मम
 ‘अग्नेः’ हे ‘देवाः !’ ‘दीर्घमायुः अस्तु’ यथा सत्पूर्वं भ्रातरः
 हविर्वहन्तः वषट्कारप्रवृत्त्याः, नाहं तथा मृपोष्टेत्यभिप्रायः ।
 त्रयः पूर्वोऽग्नयः प्राग्घव्यं वहन्ते देवेभ्यः, तान् वषट्कारः
 प्रावृत्तेति—॥ एवमुक्तास्तो अनयोत्तरर्चानुजज्ञिरे तस्य तं
 भागम् ।—तव ‘प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलं कर्जस्वन्तो हविषः
 सन्तु भागा,’ यथा त्वयोक्तम् । अपि च किं बहुना, ‘तवान्ने ।
 यज्ञोऽयमस्तु सर्वः’ त्वदधीन एवायं यज्ञः सर्वोऽस्तु, किञ्च
 ‘तुभ्यं नमन्तां प्रदिशयतस्व’ प्रदिशोऽन्तर्भूता दिक्ष्वेव दिङ्-
 निवासीनि भूतानि भोग्यत्वेन कल्पन्तामित्यर्थः ॥ एवं ताव-
 दाग्नेयाः ॥

अथ नानादेवताः प्रवादा इति यदुक्तम्, तदनुप्रदर्शते—
 “छन्दोदेवता इति” एवमादि । तत् कोऽत्र निश्चयः ? “आग्नेयाः
 इति तु स्थितिः” तुशब्दोऽन्वप्रवादनिरुद्ध्यर्थः । केन विशेष-
 हेतुना आग्नेयत्वमवधियते ? ब्राह्मणं मन्त्रधीमयमाग्नेयत्वे,
 ब्राह्मणान्येव केवलान्यन्यदेवतात्वे, एतस्मात् विशेषहेतोर-
 वधारयामः—आग्नेयाः इति ॥

अथ किमन्यदन्यतमम् ? इति “भक्तिमात्रमितरत्”
 छन्दोदेवता—इत्येवमादि । तदुक्तम्—“बहुभक्तिवादीनि हि
 ब्राह्मणानि भवन्ति”—इति । “किमर्थं पुनरिदमुच्यते” किं
 विचारणे प्रयोजनम् ? इति । “यस्मै देवतायै हविर्गृहीतं
 स्यात्, तां मनसा ध्यायेत् वषट् करिष्यन्”—“इति ह विज्ञा-
 यते” । मनसेति नामभिः सहितं हविर्देवतायै देवतामुपे-
 यादेवमर्थश्च सर्वत्र विचारः । तथाहि दर्शितम्—“यस्तु सूक्तं
 भजते यस्मै हविर्निरूप्यते”—इति । मनसेति किमर्थम् ?

केन वान्येन ध्यायेत् ? इति । शृणु—सर्वेन्द्रियविषयप्रत्या-
 हतेन मनसा यथानुगतगृहीतभावितानां देवानां नानात्वै-
 कत्वत्रित्वेष्वात्मनो हृदये विज्ञानमयोमालिख्य प्रतिकृतिं
 लक्ष्यीकृत्यानन्यमनास्तत्कालमधीत्य याज्यां वषट् करिष्य-
 स्वादनुचिन्तनसंस्कारसन्तानैकरसेन मनसा हविष्यभिसन्धाय
 देवतां ध्यायेत् इत्यस्य विशेषस्य द्योतनायार्थप्राप्तस्यापि मनसो
 ग्रहणं मनसा ध्यायेदिति । ब्राह्मणं चैतदर्थमेवोक्तमाचा-
 र्य्येण, अत्र हि विशेषतः पुरुषार्थो दबन्ध इति, अतोऽन्यथा
 हि देवताचिन्तनशून्यं कर्म एतस्मिन् प्रधानकाले विकल-
 मित्यफलमेव स्यात् । एष एव च ध्यानकालो यजमानस्य,
 आहुतिप्रक्षेपकाले न तथाऽन्येषामप्यध्यर्थ्युपभृतीनामाहुति-
 प्रक्षेपव्याप्तानाम्, अक्षयं हि होतेति ॥

“तान्येतानि एकादश आग्नीषूक्तानि” अनुक्तान्तानि ।
 दशधा दशतयीषु, तेषामेकादशं प्रैषिकमिति । इतीमानो-
 त्पुपप्रदर्शनार्थमतिकेरणः, एष एव तेष्वपि निर्वचनविचारा-
 वधारणकल्पः ।

यस्तु तद्वतः कश्चित् विशेषः, स उच्यते—“तेषां वासिष्ठम्
 आधेयम्”—इत्येवमादि । वसिष्ठेन दृष्टं “वासिष्ठम्” अत्रिणा
 दृष्टम् “आधेयम्” वध्युखेन दृष्टं “वाध्युखम्” गृत्समदेन दृष्टं
 “गात्समेदम्” । क. पुनरसौ विशेषः ? “इति” एताति “नाराय-
 सबन्ति” । अथ पुनः “मैधातियं, दैर्घतमसम्, प्रैषिकम्”
 —इति । मिधातियिना दृष्टं “मैधातियम्” दीर्घतमसा दृष्टं
 “दैर्घतमसम्” प्रैष इति अन्यः, तेषु यत् तत् “प्रैषिकम्”—
 “इति” तदिहोपवर्णितम् । एतानि “वभयवन्ति”—। “अतः
 अन्यानि यानि चत्वारि अवशिष्यन्ते, तानि “तनूनपा-
 त्वन्ति” ॥

अत्र नाराशंसयाजिनो वसिष्ठादयः, तेभ्योऽन्ये तनूनपा-
द्याजिनः । तान्येतानि अमुना विभागेनावस्थितानि एकादश
एकनिर्वचनावधारणानि ॥

अतोऽन्यानि दाशतवादाप्रौसूक्तवर्गात् सौत्रामण्यां त्रीणि,
अग्न्यश्वमेधयोरैकैकम् । तत्र यानि सौत्रामण्यां तानि अना-
ग्नेयानीति न परिसङ्गतानि, प्रैपिकेष तु क्रमणात्
तेषाम् । आग्निकाश्वमेधिके तु कर्मान्तरैऽपि विनियुज्येते, न
केवलमाप्रौषु, इष्टकोपधाने—आग्निकमुत्तमायां चिती
“समास्त्वान्न ऋतवो वर्चयन्तु (य० वा० सं० २०, १)”—इति,
द्वादशाप्रौरथ्येति । हस्तग्रहणमाश्वमेधिकं यजमानस्य—
“ममिहो अज्जन् हृदरं मत्तौनाम् (य० वा० सं० ३६, १)”—
इत्याप्रौभिर्हस्तं गृह्णातीति । अत आप्रौकार्ये प्रयोगव्यभिचा-
रादाप्रौसूक्तवर्गमध्यपठिते अपि न परिसङ्गते आचार्येण ।
सौत्रामण्यां तु प्रथमस्य पशोर्या द्वितीया आप्रौ, तस्या-
मेकस्यामिव च नराशंसतनूनपातौ—“नराशंसुः प्रति शूरो-
मिमोऽस्तनूनपात् प्रति यज्ञस्य धाम् (य० वा० सं० २०,
३०)”—इति । तत्र नराशंसयाजिनां वसिष्ठप्रभृतीनां यागे
निपातवत् तनूनपात्पदमनर्थकम्, पादपूरणमात्रेणोपकारं
मन्त्रे करोति, तथा तनूनपाद्याजिनां नराशंसपदम् । एष
एव अन्यत्राप्येवंविधे देवतापदे प्रयोगादन्यथामाविनि देवता-
पदानां निपातकल्पः । तद्यथा—अश्वहविषि अश्वप्रतिपक्ष-
मायश्चित्ते “यद्वय सूर”—इति सौर्यमित्रावरुणार्नां याज्या-
नुवाक्ये, तयोः मित्रार्थ्यम्णां यानि लिङ्गानि तानि निपात-
रुद्भवन्ति । तथा ‘प्र चित्रमुर्कं गृह्णते तुरागु’—इति, अत्र
वस्त्रोधनान्तमप्यग्निपदं नैपातिकम्, केवलं भावते हविषि
चातुर्मास्येषु वैश्वदेवप्रयोगे पुनः तदेवार्थवत् “आग्निमाहती

पृथिमालभेत वृष्टिकामः”—इत्यत्र च प्रयोगः । एष एव देवता-
पदविचारः ॥

यस्मिन् पक्षे सर्वे आग्नेयाः प्रयाजाः—“प्रयाजान् मे भृ-
याजांसु केवलान् (ऋ० स० ८, १, ११, १-४)”—इति मन्त्र-
दर्शनात्, तस्मिन् पक्षे ‘तिस्रो देवोः’—इत्यत्र ‘भारती दुस्माना’
‘मध्यस्थाना सरस्वती’ ‘पृथिवीस्थाना इता’—इति च तद्देवता-
त्रयं दुःप्रतिस्माधानम् । स्थानान्तरापत्तिस्तुत्या चाग्निरेव
एता देवता इति प्रतिस्माधानम् । सौत्रामण्यां वृत्तमे पृथौ
“समिद्धो अग्निः समिद्धा सुसमिद्धो वरेष्ट्याः”—इत्येता
आग्नेयः (य०वा० स० २१, १२—२२) । तानुतनूनपादेवैकः—
“तनूनपाच्छुचिव्रतः”—इति (११), नास्त्येव नराशंसः ।
तत्र नराशंसयाजिनां सौत्रामणीप्रयोगे कथं प्रयोगः ?—किं
तनूनपाच्छुचिव्रत इत्येतदेव प्रयुज्यताम्,—उतान्यतः कुत-
चिदाग्नीच्छादाद्विद्यतां नराशंस इति ? न्यायविदो मेधा-
विन समनुगंस्थन्ते विशेषमिति ॥ ७ (२२) ॥

इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशस्य (षष्ठमस्य)

अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८, १ ॥

इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिनः

आचार्यभगवद्गुरुस्य छतौ त्रयोदशः (षष्ठमः)

अध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

(द्रविणोदाः कश्चाद्द्रविणोदाद्द्रविणोदसोमे,

द्यन्तुतेऽथातआग्नेयः समिद्धो अद्यतनूनपान्नरा-

^८ शंसस्यानुद्धानः ^९ प्राचीनवर्हिर्व्यचस्वतौरासुष्य-
^{१०} ^{११} न्तौद्वैव्याहोतारानोयज्ञं यद्व मेधाविध्योवनस्यति-
^{१२} ^{१३} ^{१४} ^{१५} ^{१६}
^{१७} ^{१८} ^{१९} ^{२०} ^{२१}
 रूपावस्त्वनाञ्जुन्तित्वादेवेभ्योवनस्यतेरशनयास-
^{२२}
 द्योजातः प्रयाजान्मे द्वाविंशतिः ॥)
 इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१६३ — ।

अथ नवमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ । अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि
 स्तुतिं लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामस्तेषामश्वः
 प्रथमागामी भवत्यश्वो व्याख्यातस्तस्यैषा
 भवति ॥ १ ॥

“अथ”—इति विशेषाधिकारि । प्रकृतार्थादनन्तरमधि-
 करोति । “पृथिव्यायतनानि” पृथिव्याश्रयाणि “सत्त्वानि”
 पृथ्याणि च, तेषामप्यथ विवक्षितत्वात् । “स्तुतिं लभन्ते”—
 इति समान्वातानि । “तानि” “अतः” परम् “अनुक्रमि-
 ष्यामः” व्याख्यायति इति शेषः । पूर्वस्मादाप्रीगणाद् विलक्ष-
 णोऽयमश्वोऽदिगण इति पृथगधिकारवचनम् । पृथिव्यायत-

नत्वाविशेषात् सर्पलाङ्गलकुशुभ्रकप्रभृतीनामप्यत्रैवान्तर्भावः,
तान्यपि हि स्तुतिं लभन्ते, उपलक्षणं चेदमिति । तेषां युग-
पदभिधानासम्भवात् क्रमोऽर्थादङ्गीकृतो भवति, सति च क्रमे
न सुध्यातिक्रमो नाप्य इत्यतो मयीति ।—

“तेषामग्नः प्रथमागामी भवति”—इति । स पुनः किमर्थं
प्रथमागामी ? पुरुषानन्तरं जन्म इति हि विज्ञायते,—
तस्या आहुत्याः पुरुषोऽजायत, द्वितीया यत् जुहोत् ततोऽखो-
ऽजायत, विशिष्टे चाग्नमेधलक्षणे कर्मणि विशिष्टोऽस्याङ्गभावः
इति । सः “अग्नः” च पुनरयं “व्याख्यातः” एव प्राक्—
“अग्नौ ते अध्वानं महाशनो भवतीति वा” इत्यत्र ।

“तस्य” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः अखस्तोमीय एव—॥१॥

अखो वोल्हा सुखं रथं हसनासुपम-
न्त्रिणः । शेषो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक
इच्छतीन्द्रायेन्द्रो परिस्रव ॥ अखो वोल्हा
सुखं वोल्हा रथं वोढा सुखमिति कल्याण-
नाम कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति सुहितं गम्य-
तीति वा हसैता वा पाता वा पालयिता वा
शेषमृच्छतीति वारि वारयति मा नो व्या-
ख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अय्यमायुरिन्द्र
वदभुक्ता मरुतः परिख्यन् । यद्वाजिनो देव-
जातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदधे वीर्येण ॥

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो
यज्ञे विदधे वीर्याणि मा नस्त्वं मित्रश्च वरुण-
श्चार्थ्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण
ऋभूणां राजेति वा मरुतश्च परिख्यश्चकुनिः
शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं शक्नोति नदितुमिति वा
शक्नोति तक्तितुमिति वा सर्वतः शङ्करोऽस्त्विति
वा शक्नोतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

“मा नो^१ मित्र.”—इति (ऋ० स० २, ३, ७, १) । दीर्घतमस
आर्षम् । अथ एवाहूयते अनेन सूक्तेन । “यद् वाजिन ”—
इति । ‘यत्’ यानि ‘वाजिन.’ अस्याश्वस्य ‘देवजातस्य’
“देवैर्जनितस्य” वसुभिरादित्यात्, “सूरादश्च वसवो निरतष्ट”—
इति (ऋ० स० २, ३, ११, २) । अग्नेर्वा, “प्रजापतिना
द्वितीयामनुद्धोत्, ततोऽग्नौऽजायत”—इति । ‘सप्ते.’ “सर-
णस्य” । ‘प्रवक्ष्यामः’ प्रकर्षेण वक्ष्याम । ‘विदधे’ पतस्मिन्
“यज्ञे” ‘वीर्याणि’ गुणान् । किं तेषाम् ? ‘मा नः’ माप्ताक
तान्युच्यमानानि ‘मित्र’ ‘वरुण.’ ‘अर्थ्यमा’ वायु, ‘इन्द्र’
‘मरुत’ ‘परिख्यन्’ आचक्षोरन् । किन्तर्हि ? अनुमन्य-
न्ताम् । ‘आयुः’ अत्र “वायु. = अयन.” वकारलोपेन । स
कस्मात् ? अयनात्, एति ह्यसौ विश्वम् । ‘इन्द्र.’ ऋभुचा^२
स हि “उरुक्षयण.” उरावन्तरिक्षे क्षियति निवसति । अथवा
क्षियतिरैश्वर्यार्थः । कस्य ईष्टे ? “ऋभूणां” देवानां “राजा”
“इति” “वा” च, तेषामीष्टे । एवम् ऋभुशब्दात् पूर्वपदम्,
क्षियतिरैश्वर्यकर्मणः उत्तरपदम् ॥

“शकुनिः” । कस्मात् ? स हि “शक्नोत्युन्नेतुमात्मानम्” ।
 ऊर्ध्वं नेतुम्, लघुत्वात् । शक्तेः पूर्वपदम्, नयतेरुत्पूर्वस्योत्तर-
 पदम् । “नदितुमिति वा” अथवा नदतेस्तकतेर्वा शब्दार्थगत्व-
 ययोः पूर्वोत्तरपदं विकल्पेन । अथ “वा” “सर्वतः शङ्करः”
 अयमस्माकम् “अस्त्विति” सर्वेषु नित्यमाशासितव्यो भवति ।
 एवं सति ‘शम्’—इति सुखनाम पूर्वपदम्, करोतेरुत्तरपदम्
 “शक्नोतेः” एव वैकल्पगात् । किमसौ शक्नोतिपदस्य योष्य
 शङ्कितुम् ॥

“तस्य” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—॥ ३ ॥

कनिकदञ्जनुषं प्रवृवाण इयत्ति वाच-
 मरितेव नावम् । सुमङ्गलञ्च शकुने भवसि मा
 त्वा काचिदभिभा विश्व्या विदत् ॥ न्यक्रन्दौ-
 ज्जन्म प्रवृवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति
 वाचसौरयितेव नावं सुमङ्गलञ्च शकुने भव
 कल्याणमङ्गलो मङ्गलङ्गिरतेर्गुणात्यर्थे गिरत्य-
 नर्थानिति वाङ्मलमङ्गबन्मज्जयति पापकमिति
 नैरुक्ता माङ्गच्छत्विति वा मा च त्वा काचिद-
 भिभूतिः सर्वतो विदद् गृत्समदमर्धमभ्यु-
 त्यितं कपिञ्जलोऽभिववाशे तदभिवादिन्येषर्ग
 भवति ॥ ४ ॥

। “कनिकदञ्जनुषम्”—इति (ऋ० सं० २, ८, ११, १) ।
 गृत्समदस्यार्थम् । शकुनिरुतयवषे जपे विनियोगः । ‘कनि-

‘क्रदत्’ “न्यक्रन्दोत्” पुन पुन; भृशं वा क्रन्दसीति मध्यम-
 पुरुषेण नुतिरुत्तरमर्हचर्मपेक्ष्य । ‘जनुष’ ‘प्रतुवाण.’ आत्म-
 नोऽभिजाति कथयन्निव, ‘इयत्ति’ वाचम्’ इयविं वाचम् ।
 कथम् ? ‘अरिता इव’ “इरयिता इव” नाविक इव,
 पुन पुन. “नाव” पारगमनाय । यस्त्वमेवमौरयसि, स त्वं
 ‘सुमङ्गल. च’ हे, ‘शकुने’ प्रशस्तमङ्गलश्च, अस्माक ‘भव’ ।
 वयमपि च तुभ्यमित्याशास्महे—‘मा त्वां काचित्’ ‘अभिभा’
 “अभिभूति” परोपद्रव । ‘विश्वा’ सर्वप्रकारा सर्वतो ‘विदत्’
 विदत्विति । “यथास्य शब्दः, तथा नामेरयति” तदिदं
 शकुनिषु बहुलमित्यबोक्तम् ।

“मङ्गल” कस्मात् ? “गिरति” धातो. “गृणात्यर्थे” वर्त्त-
 मानस्य, स्तुत्यं हि तद् भवति । “गिरति अनर्थान् इति वा”
 अर्थैव वा गिलनार्थस्य । किमिदं गिलति ? उत्पद्यमान-
 मेवेदमनर्थात् । गिलति भक्षयति वा । अथवा “अङ्गलम्”
 एतन्मकारापजनेन मङ्गलम् । कोऽर्थः ? “अङ्गवत्” अद्वैरवयवै-
 दधिमध्वक्षतादिभि तद्वत् । रो मत्वर्थे, व्यत्ययश्च रलो । अथ-
 वा मज्जयते मङ्गलम् । किम् ? “मज्जयति पापकम्—इति
 नैरुक्ता” उत्पद्यमानमेवेतत् मङ्गलिन. पुरुषस्य ‘मज्जयति’
 नाशयति यदस्य किञ्चित् पातकं भवति । एव मज्जयतेर्मङ्ग-
 लम् इति नैरुक्ता विदुः । “मा गच्छतु इति. वा” गमेर्का ।
 स एतत् मन्यते मामेतद् गच्छत्विति ॥

“गृह्णामदमर्थमभ्युत्थितम्” इति । स्तुतिलाभकारणं स
 किल किञ्चिदर्थं सिद्धाधयिषुरभ्युत्तस्यौ, तमभ्युत्थित “कपि-
 प्लवन” शकुनः “अभिववाग्ने” तस्मिहिमावेदयन् । यथा चैत-
 देवम्, “तदभिवादिनी एषा ऋग् भवति” ॥ ४ ॥

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तमतो वद ।
 भद्रं पुरस्तान्तो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जलः ॥
 इति सा निगदव्याख्याता गृत्समदो गृत्समदनो
 गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणो
 मण्डूका मञ्जूका मञ्जनान्मदतेर्वा मोदति-
 कर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणो मण्डयतेरिति
 वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो
 मुदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥

“भद्रं वद दक्षिणतः”—इति । इह प्रकुनिः किल कस्या-
 च्छिद दिशि साधुर्भवति, कस्याश्चिदसाधुः । स एष ब्रवीति ।—
 ‘दक्षिणतः’ ‘उत्तरतः’ ‘पश्चात्’ ‘पुरस्तात्’ च सर्वत एव त्व-
 मस्माकम् ‘कपिञ्जलः’ ‘भद्र’ ‘वद’ इति ।

“गृत्समदः=गृत्समदनः” गृत्सयासौ मदनय गृत्समदनः ।
 गृत्सः=मेधावी, मदनः=हर्षालुः ।

“मण्डूकाः”—इति । एतत् पदम् वक्तव्यम् । य एते
 “मण्डूकाः” एते “मञ्जूकाः” । कस्मात् ? “मञ्जनात्” नित्य-
 मग्ना ह्येत उदके । “मदतेः वा” स्यात् “मोदतिकर्मणः”
 नित्यप्रमुदिता हि ते । “मन्दतेः वा” स्यात् “तृप्तिकर्मणः”
 नित्यदृष्टा हि ते, प्रचुरोदकत्वात् । “मण्डयतेः”—“इति
 वैयाकरणाः” ते हि भक्तिभिर्नानाचिवाभिः विधात्रा मण्डिता
 भवन्ति । “मण्ड एषाम् शोकः”—“इति” “वा” ‘मण्डे’ उदके
 ‘एषाम्’ ‘शोकः’ निवासः—‘इति वा’ मण्डूकाः ॥

“तेषाम् एषा भवति”—॥ ५ ॥

संवत्सरं शिष्यानां ब्राह्मणा व्रतच-
रिणः । वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका
अवादिषुः ॥ संवत्सरं शिष्यानां ब्राह्मणा व्रत-
चारिणोऽब्रुवाणा अपि वोपमार्थे स्याद्
ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति वाचं पर्जन्य-
प्रीतां प्रावादिषुर्मण्डूका वसिष्ठो वर्षकामः
पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स
मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव तदभिवा-
न्येषर्गं भवति ॥ ६ ॥

“संवत्सरं शिष्यानाः”—इति (बृ० सू० ५, ७, ३, १) ।
वसिष्ठस्यार्थम् । ‘संवत्सरं’ ‘शिष्यानां,’ “शिष्यानाः” निर्वाचः
संवत्सरं सुखा इव स्थित्वा ‘ब्राह्मणा’ “ब्रुवाणा,” सर्वथा सन्ती
वस्तुम्, ‘व्रतचारिण,’ कृतवाक्सयमा, ततः प्राविट्काश्च प्राप्य
अभिष्टुष्टा, ‘पर्जन्यजिन्विताम्’ पर्जन्येन तर्पिताम् ‘वाचम्’ ‘प्र
मण्डूकाः’ अवादिषुः प्रावादिषुर्मण्डूकाः । अथवा न युक्तो
रूढिपरिवादो ब्राह्मणशब्दस्येति तुष्टोपमः प्रकल्प्यते—
“ब्राह्मणा इव व्रतचारिणः” इति । यथा ब्राह्मणा उपाकृत्य
प्राहपि पवित्रपाणयो मेखलिनो नियतकाला ता वदिकी
वाचं वदन्ति, एवं प्रावादिषुरिति ॥

“वसिष्ठो वर्षकामः” इति । स्तुतिलाभनिमित्तं स किञ्च
वर्षन्त “पर्जन्यम्” “तुष्टाव” । “तं मण्डूका,” “अन्वमोदन्त”
स्तुति स्तुति इति । “स,” तान् “मण्डूकान्” “अनुमोद-
मानान्” वाच्यमानान् “दृष्ट्वा” लब्धं वर्षनिमित्तमिति

परितुष्ट, तानेव “तुष्टाव” । यथा चैतदेवम्, “तदभिवा-
दिनो एषा ऋग् भवति” ॥ ६ ॥

‘उप प्रवद मण्डूकि वर्ष मा वद तादुरि ।
मध्ये’ ऊदस्य सवस्व विगृह्य चतुरः पदः ॥
इति सा निगदव्याख्याताच्चा अनुवत एना-
निति वाच्यनुवत एभिरिति वा तेषामेषा
भवति ॥ ७ ॥

“उप प्रवद”—इति । हे मण्डूकि । मण्डूकानां मात !
अथवा मण्डूकपत ! मण्डूकि ! ‘मा’ माम् ‘उप’ गम्य ‘प्र’
प्रक्षेपेण वद । कथं च प्रवद । ‘वर्षम्’ ‘मा’ आभिसुख्येन
‘वद’ ‘तादुरि’ तरणशीले । अथवा तावत उदरि । याव-
च्छरीरं तावदेवोदरं तस्या । ततो वृष्टे देवे आप्नुते उदके
नैतस्मिन्नेकजलीभूते ‘मध्ये’ ‘ऊदस्य’ उदकस्य बहुनः ‘सवस्व’
उपरि विगृह्य प्रसार्य ‘चतुर’ ‘पद’ पदानित्यर्थः । पाद-
शब्दस्य पदादेशः क्रियते ॥

“अच्छा”—इत्येवमादीनि लब्धस्तुतित्वात् पृथिव्यायतन
त्वसामान्यादिह वर्गे समास्वातानि । तेषां च यथासमास्वान
भव “अच्छा” प्रथमं निर्वक्तव्या । कस्मात् ? “अनुवत
एनान् इति वा” दोष्यन्तं कितवा एतान् अच्छान् पाणिभिः ।
“अनुवत” व्यापयन्ति त एते, अग्नौते कर्मणि कारके ।
अथवा “अभ्यनुवते” अभिपूर्वस्य तस्मैवाग्नौते कारणे कारके,
तेहि कितवा प्रतिक्रिय धनम अभ्यनुवते ।

“तपाम्” “एषा भवति” स्तुति — ॥ ७ ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा

इरि॑णो व॒ष्ट॑तानाः । सोम॑स्येव मौजव॒तस्य॑
 भ॒क्षो वि॒भीद॑को जागृ॑विर्म॒ह्यम॑च्छान् ॥
 प्रवे॑पिणो मा सह॒तो विभी॑दकस्य फलानि
 माद॑यन्ति प्रवा॒तेजाः प्रव॑णेजा इरि॒णे व॒र्त्त॑-
 माना इरि॒णं नि॒र्घृ॑ण॒नृणा॑तेरपा॒र्णं भव॑त्यप-
 रता अ॒स्मादोष॑धय इति वा सोम॑स्येव मौजव-
 तस्य भक्षः मौजवतो मूजवति जातो मूजवान्
 पर्वतो मुञ्जवान् मुञ्जो विमुच्यत इषीकयेषी-
 केपतेर्गातिकर्मण इयमपीतरेषीकैतस्मादेव विभी-
 दको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छ-
 दत् प्रशंसत्येनान् प्रथमया निन्दत्युत्तराभि-
 षट्षेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते ग्रावाणो
 हन्ते॒र्वा गृ॑णाते॒र्वा गृ॑ह्णाते॒र्वा ते॒षामे॒षा भव॑ति
 ॥ ८ ॥

“प्रावेपा मा”—इति । अचपुत्रस्य मौजवत आर्षम् ।
 ‘प्रावेपा’ “प्रवेपिण” प्रकर्षणं विपनशीलस्य हृत्स्य जाता
 ‘वृद्धत’ “सहत” ‘मा’ माम् ‘मादयन्ति’ । ‘प्रवातेजा’
 प्रचुरयाते स्थाने काले वा जाता, प्राहृत्काले, पक्कामा वा
 प्रचुरयाते काले पतनाभिप्रायं जन्म । “विभीदक” एक एव
 वा विशिष्यते य, प्रवणे उदकवद्गुले देशे जात, “तस्य फलानि”
 अन्ना । ‘इरिणे वष्टताना,’ निर्गतर्णे आस्फुरकस्थाने वत्त-

भागाः, न हि तत्र पुत्रपोत्रानुगम्यं भवति । “अपार्णं” वा, उपसर्गस्यान्यत्वमेव केवलम्, अथवा “अपार्णम्” अपगती-
दकम् । “अपरता अस्मात् औपधयः इति वा” (ऋ० सं० २,
५, १, ४) । कथं मादयन्ति ? “सोमस्य इव” यथा सोमस्य
इव” यथा सोमस्य “मौजवतस्य” “भक्षः” यजमानं माद-
यति, हर्षयति, तर्पयति तथा । ‘विभोदकः’ विभेत्ता
कोष्ठस्य, ‘जागृयिः’ जागरणकर्त्ता, यो जयति, स हर्षेण
जागर्त्ति, योऽपि जीयते स दुःखेन जागर्त्ति । स एषः
‘विभोदकः’ एवम्प्रकारः ‘मत्तम्’ ‘अच्छान्’ “अचच्छदत्”
स्वेन फलशब्देन सर्वार्थेषु पुनःपुनः भृशं वा मनः क्लृप्त्यत्वा
देवने एवैकस्मिन् सम मनः उत्साहयति ॥

“मौजवतः” सोमः । स कस्मात् ? “मूजवति जातः” ।
अथ “मूजवान्” कः ? “पर्वतः” । स कस्मात् मूजवान् ?
“सुञ्जवान्” सुञ्जैस्तदान् ।

अथ “सुञ्जः” कस्मात् ? स हि “विसृज्यते इषीकया” ।

अथ “इषीका” कस्मात् ? “इषतेः गतिकर्मणः” सा हि
निर्गता भवति सुञ्जात् । “इयमपीतरा इषीका एतस्मादेव”
या हलीया, अन्या या, सापि हि निर्गता भवति ॥

“प्रावाणः” कस्मात् ? “हन्तेः वा” तदर्थोपपत्तेः, व्यापत्युप-
जनाभ्याम् । “गृणातेः वा” सुत्यर्थस्य, स्तूयन्ते हि ते ।
“गृह्णातेः वा” गृह्णन्ते हि ते ॥

“तेषाम्” “एषा” सूतिः “भवति”—॥ ८ ॥

मैत्रे वदन्तु म वयं वदाम् ग्रावस्थो वाचं
वदता वदद्भ्यः । यदद्भ्यः पर्वताः साकमाश्रयः

श्लोकं घोषं भरयेन्द्राय सोमिनः ॥ प्रवद-
न्ते ते प्रवदाम वयं ग्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यो
यदद्भ्यः पर्वता अदरणीयाः सह सोममाश्वः
क्षिप्रकारिणः श्लोकः शृणोतेर्षीषो घुष्यतेः
सोमिनो यूयं स्येति वा सोमिनो गृहेष्विति
वा येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्र-
स्तस्मै प्रा भवति ॥ ८ ॥

“प्रेते वदन्तु”—इति । (ष्ट० सं० ८, ४, २८, १) । अर्बुद-
स्त्रेयमार्षम् । अस्मात् ते ‘अद्भ्यः’ “अदरणीयाः” अदरणाद्भ्यः,
‘पर्वताः’ पर्ववन्तः, ‘साकमाश्वः’ सहभूताः सोममश्वीय, अभि-
पुण्य । ते तस्माभिपुण्यन्तः ‘इन्द्राय’ ‘श्लोकं’ श्रवणीयम्, ह्वयम्,
‘घोषं’ श्रष्टं ‘भरय’ धारयथ, निर्वर्त्तयथ । ये ते यूयममुना
प्रकारेण यस्मात् ‘सोमिनः’ भवथ । अथवा ‘सोमिनः’ तदतो
यजमानस्य “गृहेषु” एव कुरुध्वे, तस्मात् शुभानधिकृत्य
ब्रवीमि—“प्रेते वदन्तु” शुभदर्थं स्तुतीः उद्गातारः । ‘प्रव-
दाम’ च ‘वयम्’ होतारः । अर्धवर्ग्यूनपि च ब्रूमहे,—एभ्यः
‘ग्रावभ्यः’ ‘वाचं वदद्भ्यः’ ‘वदत’ वाच यावत्कमेतान्
प्रतीति ॥

“नराशंसः” इति समाख्यातः । कः पुनरेव नराशंसः ?
“येन नराः प्रशस्यन्ते, स नाराशंसो मन्त्रः” । किमत्र मन्त्रः
स्तूयते ? न इत्युच्यते लक्षणम्, मन्त्रैः नराः स्तूयन्ते । एव-
न्तर्हि नराणामेव समाख्यानं प्राप्तमासीत् ? न, तेषां सामान्य-
स्तुत्यभावात्, राजाश्च स्तुत्युपपत्तेः । तेषामपि च सामान्या
स्तुतिर्नास्ति, अस्ति त्वेकैकगो न केपाश्चित्, अतो भावयज्यं

अथ पुनर्युद्धोपकरणानि किमिति स्तुतिं लभन्ते ? इति,
 “—राजसंयोगात् युद्धोपकरणानि” । युद्धाय उपक्रियन्ते इति
 युद्धोपकरणानि, युद्धे वा उपकुर्वन्तीति युद्धोपकरणानि । स
 एष हि व्यापी स्तुतिसङ्क्रमन्याय आचार्य्येणोपदर्शितः । तद्यथा
 —युद्धोपकरणानि राजसंयोगात् स्तुतिं लभन्ते, तस्य तानि
 अङ्गानीति तत्सम्बन्धात् स्तूयन्ते,—राजापि यज्ञसंयोगात्,—
 यज्ञोऽपि देवसंयोगात्,—देवता अप्यात्मसम्बन्धात्, सोऽय-
 मेवात्मैवाङ्गप्रत्यङ्गभावेनावस्थितः सर्वावस्थितः स्तूयत इत्यात्म-
 स्तुतिः सर्वस्थानाधिपतिभागिनी आत्मप्रतिष्ठा बोद्धव्या, तद्यो-
 पकरणस्तुतिरिति । एष स्तुतिसङ्क्रमन्यायः सर्वोपसन्धेयः ॥

“तेषां रथः प्रथमागामी भवति” । स कस्मात् ? तदा-
 धारत्वादितरेषां युद्धोपकरणानाम् । “रथः” कस्मात् ? “रंहतेः
 गतिकर्मणः” तस्य हि तदर्थबोत्पत्तिः । “स्थिरतेः वा स्याद्
 विपरीतस्य” स्थिरः सन् रथ इव्युक्तः, तत्र हि स्थिरः सुप्रति-
 ष्ठितो योद्धा भवति, न तथा अश्वदिपु ॥

“तस्य” “एषा” “भवति” स्तुतिः—॥ १ (११) ॥

वनस्पते वीरुङ्गो हि भूया अस्त्रत्सखा
 प्रतरणः सुवीरः । गोभिः सन्नद्धो असि वील-
 यस्त्रास्त्राता ते जयतु जेतव्यानि ॥ वनस्पते दृढाङ्गो
 हि भवास्त्रत्सखा प्रतरणः सुवीरः कल्याणवीरो
 गोभिः सन्नद्धो असि वीलयस्त्रेति संस्तम्भस्त्रा-
 स्त्राता ते जयतु जेतव्यानि दुन्दुभिरिति शब्दा-
 नुकरणं द्रुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यर्तवा स्त-
 ॥ १८२ ॥

“वनस्पते वीडुङ्कः”—इति (ऋ० स० ४, ०, ३५, १) ।
मगस्यार्पम् । हे ‘वनस्पते’ वानस्पत्य ! रथ ! त्वमुच्यसे,—
‘वीडुङ्कः’ “दृडाङ्कः” ‘भूयाः’ “भव” । ततश्च “अस्मत्पुत्रा”
अस्मान्निवः । ‘प्रतरणः’ प्रतारणः, संप्रामाणा पार नेता ।
‘सुवीरः’ “कल्याणवीरः” अविक्रयानश्वखण्डिताधिष्ठाता भव ।
किञ्च, कृतप्रतीकारस्त्वमस्माभिः ‘गोभिः सचक्रः अग्नि’ सम-
न्ततो नहो बह्व गध्येन चर्मणा श्लेषणा च । स त्वं कृतप्रती-
कारमात्मानं मत्वा तेन हेतुना सुतरामात्मानं ‘वोक्षयस्व’
संस्तुहि । सस्तु च त्वय्यवस्थित ‘आस्याता ते’ अविष्ठाता ।
तव योद्धा, यानि तेन ‘जेत्वानि’ “जेतव्यानि” आत्मनोऽभो-
षितानि, तानि सर्वाणि ‘जयतु’ ॥

“दुन्दुभिः”—इति । अस्य योऽभिधेयः, तस्य “शब्दानुकर-
णम्” आत्मनो नामधेयप्रतिलम्बनिमित्तम्, यथैवासावभिह-
न्यमानः शब्दइरोति दुन्दुभिरिति तद्देश तस्य नाम । “दुमो
भिय इति वा” । दुमशब्दात् पूर्वपदम्, भित्तेरुत्तरपदम्,
तत्तन्महो ह्यसौ दुमैकदेशनिष्कुपितचर्मणा पिनव ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ २ (१२) ॥

उपश्वासय पृथिवीमृत द्यां पुनश्चा ते
मन्यतां विष्ठितं जगत् । स दुन्दुभे सज्जृ-
न्द्रेण देवैर्दूराद्वीर्यो अपसेधु शत्रून् ॥
उपश्वासय पृथिवीञ्च दिवञ्च बहुधा ते वोषं
मन्यतां विष्ठितं स्थावरं जङ्गमञ्च यत् स दुन्दुभे
सहजोपण इन्द्रेण च देवैश्च दूराद् दूरतर-

अपसेध शत्रूनिपुधिरिपूणां निधानं तस्यैषा
भवति ॥ ३ (१३) ॥

“उपश्रवणाय पृथिवीम्”—इति (अ० सं० ४, ७, ३५, ४) । अत आरभ्य सर्वा एता युद्धोपकरणा चक्षुः, भारद्वाज-
स्यापेम् । हे ‘दुन्दुभे !’ ‘उपश्रवणाय’ उपशब्दय, आपूरय
शब्देन एता ‘पृथिवीम्’ कृतस्वाम् । ‘उत’ ‘याम्’ । अपि
चैकस्यापि सतस्तव ‘पुरुषा’ बहुत्वे वर्तमानस्य ‘मनुताम्’
“मन्यताम्” “घोषम्” । यच्चेदं ‘विष्टित’ “स्यावरम्” यच्चेदं
“जगत्” “जङ्गमश्च” । यस्यैवं तव सामर्थ्यं व्यावापृथिव्यावा-
पूरयितुम्, ‘सः’ त्वम् ‘दुन्दुभे !’ ‘सज्जुः’ “सहजोपणः” सह-
प्रोति, ‘इन्द्रेण’ “व” अन्त्यैः “व” ‘देवैः’ । ‘दूरात्’ ‘दवीय’
“दूरतरम्” ‘अपसेध’ अपकालय अपुनरागमनाय ‘शत्रून्’
अस्मच्छत्रून् ।—इत्येतदाशास्त्रहे त्वत्त. ॥

“इपुधि.” = “इपूणा निधानम्” तूणः, तस्मिन्निपवो
निधीयन्ते ॥ “तस्य एषा भवति”—॥ ३ (१३) ॥

बृहतीनां पिता बृहुरस्य पुत्रश्चिच्छाद्योति
समेनावगत्य । इपुधिः सङ्काः एतानाञ्च सर्वाः
पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ बहूनां पिता
बहुरस्य पुत्र इतीपूनभिमेत्य प्रसूयत इवापा-
त्रियमाणः शब्दानुकरणं वा सङ्काः सचतेः
सम्पूर्वाद्वा किरतेः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत
इति व्याख्यातं हस्तगो हस्ते हन्यते तस्यैषा
भवति ॥ ४ (१४) ॥

“ब्रह्मीनां पिता”—इति (ऋ० सं० ५, १, १८, ५) ।
 यीऽयमिषुधिः ‘ब्रह्मीनां’ “ब्रह्मनाम्” इषूणां ‘पिता’ पाता
 रक्षिता, तदर्थात्वात् । यस्य चेपुधेः ‘बहुः’ इषुकलापः ‘पुत्रः’
 पुरुषो बहूनः दाता, तदर्थं क्षसी रक्षत इत्येवं व्युत्प्राप्यम् ।
 यस्यायं ‘चिदाकृणोति’ “प्रक्षयत इव अपव्रियमाणः” प्रक-
 र्षेण क्षयत इव उद्धाव्यमानः, चिचपुद्धत्वात् । अथवा हस-
 तीव शोभया मुहदोस्या । ‘अस्मिन् पक्षे चिदातिरपठितो-
 ऽपि धातुः कल्प्यत इति, विकारपक्षेषु तदर्थान्यधातूपादानम्
 —इत्याचार्यपरिभाषा । अथ “धा” “शब्दानुकरणम्” चिदि-
 दित्येवं शब्दं करोति । कदा ? ‘समना’ संपासमवगत्य
 प्राप्य । स एष इषुधिः ‘सङ्गाः’ सङ्घटान् सम्पृक्तान् वा संपा-
 मान् ‘पृतनाः च सर्वाः’ याः स्पर्धमानैः इषव एव केवलमभि-
 लक्ष्य चिष्यन्ते पताकार्यम्, तानेवंविधान् संपामान् ‘पृष्ठे’
 रथस्य, मनुष्यस्य वा ‘निनङ्’ ‘जयति प्रसूतः’ क्षितो धनु-
 क्षता ।—इत्येतदाशङ्क्यम् ॥

“हस्तम्”=कलापीपट्टकः, गौधेति च यमाहुः । स
 कस्मात् ? “हस्ते” ह्यवस्थितोऽसौ ज्यया “हस्यते” ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ४ (१४) ॥

अहिरिव भोगैः पर्य्येति बाहुं ज्याया
 हेतिं परिबाधमानः । हस्तम्नो विश्वा ययु-
 नानि विद्वान् पुमान् पुमांसं परिपातु वि-
 श्वतः ॥ अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं
 ज्याया बधात् परिचायमाणो हस्तम्नः सर्वज्ञि
 प्रज्ञानानि प्रमानन् पुमान् पुरुषमना भवति पुंस-

तेर्वाभीशवो^१ व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥
५ (१५) ॥

“अहिरिव भोगैः”—इति (ऋ० सं० ५, १, २१, ४) ।
योऽयम् ‘अहिरिव भोगैः’ सर्प इव कुटिलभावैः, सर्पग्राहकस्य
बाहुं सर्पेणैव ‘पश्यति’ “परिषिष्टयति” ‘बाहुम्’ धनुषतः
पुरुषस्य । “ज्याया हेति परिवाधमानः” । “ज्याया बधात्”
ज्यावाताब् बाहुं सर्वतस्त्रायमाणः तदर्थत्वात् तस्य । सोऽय-
मेवन्मर्मा ‘हस्तान्’ ‘पुमान्’ इव पुरुषना इव, कश्चिदाप्तः
प्रज्ञानबहुलः ‘पुमांसम्’ एतं धनुषन्तम् ‘परिपातु विधत्त’
सर्वप्रकारं सर्वतः पातु ।—इत्येतदाग्राह्ये ॥

स्त्रियमपेक्ष्यात्पुनस्त्वां पुरुषे बहुतरं मनः “पुंसतेः वा”
पुरुषार्थस्य, पौंस्यमिति बलनाम भवति ।

“अभीशवः”—इति वक्तव्यम् । ते पुनरसौ “व्याख्याता”
अभिधानतोऽभिधेयतश्च—“अभीशवोऽभ्यशुषते”—इति ॥

“तेषाम् एषा भवति”—॥ ५ (१५) ॥

रथे तिष्ठन्त्यति वाजिनः पुरो यच्च^१ यच्च
कामयते सुपारथिः । अभीशूनां महिमानं^१
पनायत मनः पश्चादनु^१ यच्छन्ति रश्मयः ॥ रथे
तिष्ठन्त्यति वाजिनः पुरस्तात् सतो यच्च यच्च
कामयते सुपारथिः कल्याणसारधिरभीशूनां
महिमानं पूजयामि मनः पश्चात् सन्तोऽनुय-
च्छन्ति रश्मयो धनुर्दन्वतेर्गतिकर्मणो बधकर्मणो
वा धन्वन्त्यस्यादिपवस्तस्यैषा भवति ॥६ (१६)॥

“रघुं विष्टन्नयति वाजिनः”—इति (ऋ० सं० ५, १, २०, १) । यदेतत् ‘रघे’ ‘तिष्ठन्’ वर्त्तमानः ‘सुपारथिः’ “कल्याण-सारथि” सुशिक्षितोऽपि सारथिः, नेता रथस्य ‘वाजिनः’ ‘पुरः’ ‘पुरस्तात्’ अग्रतः “सतः” रथयुक्तान्, रथस्य नीडे ‘पथात्’ सन् चपतिष्ठस्तिष्ठन् । क ? ‘यत्र यत्र कामयते’ यत्र यत्रे-च्छति योद्धा, तत्र तत्र ‘नयति’ । तदेतत् किं सारथेर्माहाभा-ग्यम् ? न-इत्युच्यते, अनभिशूको हि सारथिः किं कुर्यात् सुशिक्षितोऽपि ? एवम् ‘अभीशूनाम्’ एत ‘महिमान’ माहा-भाग्य ‘घनायत’ पूजयामि । यत् ‘मनः’ अश्वानामतिप्रवृद्ध-जवानामपि, येषु अश्वेषु उपनिबद्धा ‘रज्जयः’ प्रगृह्यताः सारथिना ‘पथात्’ “सन्तः” “अनुयच्छन्ति” उपरमयन्तीत्यर्थः । सम्बोधाभावात् घनायतेत्यस्य पूजयामीति पुरुषवचन-प्यत्ययः ॥

“धनुः” “धन्वते.” गत्यर्थस्य, तद्वलेन हीषवो गच्छन्ति । “बधकर्मणो वा” शत्रुवधाय हि तदुत्पद्यते ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ६ (१६) ॥

धन्व॑ना गा धन्व॑नाजिह्म॑येम धन्व॑ना त्री॑वाः
स॒मदो॑ जयेम । धनुः शत्रो॑रप॒क्राम॑ कृ॒णोति
धन्व॑ना सर्वाः प्र॒दिशो॑ जयेम ॥ इति सा
निगदव्याख्याता समदः समदो वाक्तेः समदो
वा मदतेर्ज्या जयतेर्वा जिनातेर्वा प्रजावयती-
पू॒निति॑ वा॒ तस्या॑ ए॒षा भव॑ति ॥ ७ (१७) ॥

“धन्व॑ना गा.”—इति (ऋ० सं० ५, १, १८, १) । ता
‘गा.’ ‘धन्व॑ना’ धनुषा वयम् अरिभ्यः ‘जयेम’ । अपि च

‘आग्निम्’ । इतरैतरस्पर्शया यत्र सज्यवेधस्यैव केवलमिषवः
 त्विष्यन्तो वेतर्ष्येण प्रतापार्थं वा तन् ‘आग्निम्’ आजवनं वनु-
 प्यैव जयेम । अपि च याः ‘तौत्राः’ दारुणाः ‘समदः’ संप्रामाः,
 अनेकशस्त्रसम्प्राप्तसङ्घटाः, अनेकवीरपुरुषाकोर्षा, ताः अपि
 वय ‘जयेम’ ‘धन्वना’ ‘धनुषैव’ । अचि च किं बहुना समा-
 सत एव ब्रूमः—‘धनुः शत्रोः अपक्रामं कृणोति’ यत्र यत्र शत्रु-
 रस्मान् जेतुकामः स्यात्, ततस्ततोऽपगतकाममस्मत्तो धनुः
 करोतु । अपगतकामे च तस्मिन् शत्रो वय ‘धन्वना’ धनुषै-
 वेताः ‘सर्शाः’ दिश, “प्रदिश.” च ‘जयेम’ ।—इत्येतदागा-
 स्महे ॥

“समदः समदो वा, समदो वा” । सम्पूर्वस्य “यत्ते.”
 भक्षणार्थस्य, भक्षित इव हि तत्र परस्परतः । “मदतेर्वा”
 हर्षणार्थस्य द्वितीयम्—समदो वेति, सङ्घटास्तत्र हि परस्पर-
 रतो युध्यन्ते ॥

“ज्या”—इति यत्तद्व्यम् । सा पुनरियं “जयतेर्वा जिना
 तेर्वा” । धात्वन्त्यत्वमर्थकत्वम् । तद्वलेन हि जीयते । स पुन-
 रेव धनुर्गुणः ॥

“तस्या एवा भवति”—१ ७ (१७) ॥

वृक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णे’ प्रियं सखायं
 परिषस्त्रज्ञाना । योषे’व शिङ्क्ते वितृताधि-
 धत्स्व’ ज्या इयं सखने पारयन्तो । वृक्ष्यन्तोषा-
 गच्छति कर्णे प्रियमिव सखायमिषु’ परिष्व-
 जमाना योषेव शिङ्क्ते शब्दं करोति वित-
 ताधि धनुषि ज्येयं सखने संग्रामे पारयन्ती पारं

नयन्ती इषुरीषतेर्गतिकर्मणो बधकर्मणो वा
तस्यैषा भवति ॥ ८ (१८) ॥

“वक्ष्यन्तीव”—इति (ऋ० स० ५, १, १८, ३) । येयं योषि-
दिव काचित् कस्मैचिदिष्टाय पुरुषाय किञ्चिद् रहस्यं ‘वक्ष्यन्ती
इव’ कथयिष्यन्तीव ज्या, धनुष्मता पुरुषेण इषुं चिचि-
ष्मता सव्येन दक्षिणेन वा पाणिना ह्यथमाणा सव्यं
दक्षिणं वा ‘कर्णं’ प्रत्याकृष्यते । धनुष्मता तथा मध्यम् आत्मनो
निनीय इषु ‘गनीगन्ति’ “आगच्छति” । कथम् ? इति ।
“प्रियं सखायं परिष्वज्जाना” ‘प्रियम्’ इष्टं काचित्
‘सखायं’ समानव्यानम् उपजातप्रोतिम्, स्त्रीपुरुषमिव इषुम्
“परिष्वजमाना” सम्पीत्यर्थं एव, सख्यजानेत्यभ्यासोऽनर्थकः,
अर्थविशेषाभावात् । यथा हि सा कर्णं प्रत्याकृष्यते धनुष्मता,
तथा मध्यमात्मनो निनीयेषुं परिष्वजत इव । किमेता-
वदेव ? न इत्युच्यते,—या च इयं ‘योषा इव शिक्ते’ योषि-
दिव, विदग्धा काचित् कामिना पुरुषेण आत्मानं प्रत्याकृष्य-
माणोपजायमानपरितोषा कामिनः पुरुषस्य हर्षमुत्पाद-
यन्ती ‘शिङ्क्ते’ सुकुमारमव्यक्तशब्दं करोति । ‘वितताधिध-
न्वन्’ धनुषि अध्यारोपिता, सेयम् अस्माकमेवमादिगुणयुक्ता
‘ज्या’ ‘समने’ ‘सग्रामे’ ‘पारयन्ती’ अस्तु, “पारम्” अन्तं
‘नयन्ती’ अस्तु शचूणाम् ।—इत्येतदाशङ्क्ये ॥

“इषुः”—इति । एतत् “इषतैः गतिकर्मणः” तदर्थमेव
सावुत्पद्यते, बधार्थस्य वा, तदर्थमेव ह्यसौ गच्छति ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ८ (१८) ॥

सुप्रणं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नेष्टा

पतति प्रसूता । यत्रा नरः सञ्जु वि च द्रवन्ति
 तत्रास्त्रभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ सुपर्णो वस्त इति
 वाजानभिप्रेत्य मृगसूयोऽस्या दन्तो मृगयतेवी
 गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातं च
 नराः सन्द्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्त्रभ्य-
 मिषवः शर्म यच्छन्तु शरणं संग्रामेष्वञ्जाननी-
 क्क्षेत्याहुः कथा प्रकाशयति भयमञ्जाय कथ्य-
 तेर्वाणूभावाद्वाक् पुनः प्रकाशयत्यर्थान् खशया
 क्रोशतेर्वाञ्चकशया एषा भवति ॥ ६ (१६) ॥

“सुपर्ण वस्ते”—इति (अ० सं० १, १, २१, १) । य एते
 ‘सुपर्णे’ ‘वस्ते’ वसतेऽङ्गार्थे “वाजान्” ‘इषवः’ । येषां च एतेषां
 ‘मृगः’ “मृगसूयः” ‘दन्तः’ यदि मार्गाणि फलानि, अमार्गेषु
 वा प्ययनस्वभावात् मार्गयन्तीव,—किं तु तद् वेदव्य स्यात्
 यदङ्गं विद्ध्यमिति । ये चेमे ‘गोभिः सन्नद्धाः’ गव्येन स्नात्वा
 श्रेष्ठणा च समन्ततो वृद्धाः, ‘पतति’ गच्छन्ति, धनुषता
 ‘प्रसूताः’ चिताः । त एवमादिगुणयुक्ताः ‘इषवः’ ‘यत्र’ यस्मिन्
 सग्रामे ‘नरः’ नराः मनुष्याः ‘सन्द्रवन्ति’ सङ्घच्छन्ति ‘च’ ‘विद्रव-
 वन्ति च’ पुनर्विगच्छन्ति, ‘तत्र’ अस्त्रभ्य ‘शर्म’ “शरणं” सुखं
 जयनिमित्तं ‘यंसन्’ “यच्छन्तु” ददतु ।—इत्येतदाशास्त्रम् ॥

“मृगसूयजनी”—इति, एतत् पदम् । तां पुनरेतां “कथा—
 इत्याहुः” । मृगसूयजनीत्येतत् न निवेक्ष्यम्, प्रत्यक्षवृत्तित्वा-
 दस्य । अथ “कथा” कस्मात् ? सा हि “प्रकाशयति” प्रख्या-
 पयति “भयम् अञ्जाय” । “कथ्यतेः वा अणूभावात्” अपः

छष्टा हि सा भवति चर्मणोऽग्री । “वाक्” अपि कथा वस्तु-
 च्छते, सा “पुनः प्रकाशयत्यर्थान्” इति । अथवा “खगया”
 वाक्, खे सुखाकाशे शेते इति । “क्रोशते, वा” शब्दार्थश्च ॥
 या त्वश्चकथा, तस्या “एषा भवति”—॥ ८ (१८) ॥

आजहन्ति सान्वेपाञ्चधना उपनिघ्नते ।
 अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान् समत्सु चोदय ॥
 आप्नन्ति सानून्वेपां सरणानि सक्थीनि सक्थिः
 सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायो जघनानि चोपघ्नति
 जघनं जह्वन्त्यतेरश्वाजनि प्रचेतसः प्रष्टव्यचेत-
 सोऽश्वान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोद-
 योलूखलमुत्करं वोर्ध्वं वोर्करं वोर मे कुर्वि-
 त्यत्रवौत्तदुलूखलमभवदुत्करं चैतत्तदुलूखल-
 मित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणं तस्यैषा
 भवति ॥ १० (२०) ॥

“आजहन्ति सान्वेपाम्”—इति (अ० स० ५, १, २१,
 ३) । ‘आजहन्ति’—इति शतरि सम्बोधनम् । हे ‘अश्वा-
 जनि ।’ ‘आजहन्ति ।’ ‘सान्’ ‘सानूनि’ ‘एषाम्’ ‘सर-
 णानि’ समुच्छ्रितानि “सक्थीनि” कटिप्रदेशान् ‘जघना
 उपनिघ्नते ।’ ‘जघनानि’ म्निग्देशा, तासु हे अश्वाजनि ।
 उपनिघ्नति । इदमपि शतर्य्यम् । रथाना हि कटिप्रदेश-
 मश्वाजन्यभिज्ञानि, पश्याना म्निग्देशान् । हे ‘अश्वाजनि ।’
 ‘या त्वमेवमभिज्ञानि’ सा त्वमेतान् ‘अश्वान्’ ‘प्रचेतसः’
 ‘प्रष्टव्यचेतसः’ गमनं प्रति समुत्पाकान् ‘समत्सु’ ‘समरणेषु’

संप्राप्तेषु तथा 'चोदय' यथा जयेयम् ।—इत्येतदाशास्त्रे ॥

“सानूनि=सक्थीनि” तानि पुनः “सरणानि” तद्वलेन हि सरन्ति सत्तारिः । “सक्थिः” कस्मात् ? “सधतेः” । किमस्मिन् सक्तम् ? “प्राप्तोऽस्मिन्” “कायः” छत्खं शरीरम् । “जघनम्” कस्मात् ? तच्च “जह्नन्त्यते” मृगं जह्यते कशया ॥

“उलूखलम्”—इति, एतत् पदम् । तत् कस्मात् ? तच्च उरुकरत्वात् “उरुकरम्” बद्धसम् करोति, उरुशब्दात् पूर्वपदम्, करोतेरुत्तरपदम् । “उर्कर वा” ऊर्कशब्दात् पूर्वपदम्, करोतेरेवोत्तरपदम्, ऊर्क एष हि करणार्थं तदुत्पद्यति । “ऊर्कखं वा” ऊर्कशब्दात् पूर्वपदम्, खशब्दादुत्तरपदम् ऊर्कमेव हि तस्य खातं भवति । अथवा “ऊरु मे कुरु—इत्यब्रवीत् तदुलूखलमभंगत्” । तत् किल क्रियमाण उरु मे ख कुर्वित्यब्रवीदिव, तथागुणयुक्तत्वात् तस्य । ब्राह्मणमपि च भवति—“उरुकरं ये तत्तदुलूखलमिव्याचक्षतेऽपरोक्षेण” उरु करोतीत्युरुकरमेतत् प्रत्यक्षमव्यवहितगुणविधानम् । तत् पुनरेतत् रकोर्ध्वत्वे न व्यवहितगुणसुच्यते उलूखलमिति ।

“तस्य” “एषा” स्मृतिः “भवति”—॥ १० (२०) ॥

यश्चिद्दि त्वं गृहे गृहे उलूखलक युज्यसे ।
इह द्युमत्तमं वट् नयतामिव दुन्दुभिः । इति
सा निगदव्याख्याता ॥ ११ (२१) ॥

इति नवमाध्यायस्य द्वितीयः पाटः ॥ ८, २ ॥

“यश्चिद्दि त्वं गृहे गृहे”—इति (अ० स० १, २, २५, ५) ।
इह, येपस्यावम् । “प्रायज्ञी वाचसातम्”—इति च । सोमाः

भिषवे विभियोग । अभिमन्त्र्य चोपधीयते अग्निचयने ।
हे 'उलूखलक ।' 'युज्यसे' । यद्यपि त्वम् अवसस्कारार्थं 'गृहे
गृहे' युज्यसे, तथापि त्वम् 'इह' एव अस्मद्गृहे 'द्युमत्तम्' ।
दीप्तिमत्तमम् गम्भीरम् (अनैर्बहुभिः सस्त्रियमाणैः) शब्दं ।
'वद' । कथम् ? "जयतामिव दुन्दुभि" ये हि जयन्ति,
तेषामेतदेव जयस्य पूर्वरूपं भवति गम्भीरस्वरं दुन्दुभि, ये
पुनर्जीयन्ते, तेषां रुक्तस्वर इति ॥ ११ (२१) ॥

इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ चतुर्दशाध्यायस्य
(नवमाध्यायस्य) द्वितीय पाद ॥ ८, २ ॥

तृतीय पाद ॥

वृषभः प्रजां वर्षतीति वातिवृहति रेत इति
वा तद् वृषकर्मा वर्षणाद् वृषभस्तस्यैषा भवति
॥ १ (२२) ॥

"वृषभ" कस्मात् ? स हि "प्रजा वर्षति" प्रजोत्पत्ति-
कारणं रेतं सिञ्चति योनीं । "अतिवृहति रेत इति वा"
रेतं शक्तुमतिशयेनासावात्मानमुद्यच्छति । "तद् वृषकर्मा,
वर्षणात् वृषभ" । तेनास्य वृषकर्मणा रेतोवर्षणक्षणेन गौर-
प्यतिशयेन यो युक्तोऽसावपि 'वृषणात्' रेतोवर्षणाहेतो भकार-
मुपजनीकृत्वा वृषभ इत्युच्यते ॥

"तस्य" गोवृषभस्य "एषा" स्तुति "भवति"—॥ १ (२२) ॥

न्यक्रन्द्यन्नुपयन्त एनममेहयन् वृषभं
सर्घ्यं आजेः । तेन सूभवं शतवत् सहस्रं गवां
सुहृत्तः प्रधने जिगाय ॥ न्यक्रन्द्यन्नुपयन्त एन-

मिति व्याख्यातमनेहयन् वृषभं मध्य आजेरा-
जयनस्याजवनस्येति वा तेन तं सूभर्वं राजानं
भर्वतिरत्तिकर्मा तद्वा सूभर्वं सहस्रं गवां सुह्रलः
प्रधने जिगाय प्रधन इति संग्रामनाम प्रकीर्णी-
न्यस्त्रिन् धनानि भवन्ति दुषणो दुममयो वन-
स्तचेतिहासमाचक्षते सुह्रलो भार्यश्च षट्पिष्ट-
पभञ्च दुषणञ्च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं
जिगाय तदभिवादिन्येषर्गं भवति ॥ २ (२३) ॥

। “न्यक्रन्दयन् उपयन्त एनम्”—इति (च्छ० स० ८, ५,
२०, ५) । एव तावत् “व्याख्यातम्” प्रतिपदम्, एकवाक्य-
तया तु मन्त्रस्य व्याख्येयमिति । मन्त्रद्वग् ब्रवीति,—यत्
वृषभकेषाजैषोस्त्वमेन राजानमिति । तत्र मे गृणुत ।—
यम् ‘एनम्’ ‘आजे शरपथस्य समामस्य ‘मध्ये’ वर्त्तमान
‘वृषभम्’ ‘न्यक्रन्दयन्’ ‘उपयन्त’ उपयन्ति, न्यक्रन्दयत एन
५ जना ! फुल्कारवन्त कारयतेति, उपयन्ति उपगच्छन्ति
परिवृण्वन्ति । ‘अनेहयन्’ मेहयन्तस्य तं सुहृत् स्वीयताम्,
यावदय सकृन्मूष करोति ततो न ह्यसुखं भविष्यतीति, स हि
गोमिना माजिस्तता स्वभावः । ‘तेन’ अमुना वृषभेण ‘सूभर्वं’
रुभगं शोभनभोगं “राजानम्” “तद्वा” ‘सुभगं’ सुश्रवसदेश
सम्पन्नम्, शतवतं शतैस्तद्वत्पङ्कगकम्, ‘सहस्रं’ ‘गवां’ दश-
शतानि, यद्वा, असद्वत् बहु । किम् ? इति । ‘सुह्रलः’
अद्वत् ‘प्रधने’ समामे धनं प्रतिस्पर्द्धया विजिगीषोरावयो
अन्तर्धाधोदिकाया ‘जिगाय’ जितयानिति ॥

“द्रुघण” इति, एतत् पदम् । स पुनरेष “द्रुममयो घन” । द्रुप्रकृति, तत्प्रकृतिवचने मयद्, द्रुशब्दात्, पूर्व-पदम्, घनशब्दादुत्तरपदम्, मुद्गरोऽभिधेय ॥

“तत्रेतिहासमाचक्षते”—इति । स्तुतिलाभनिमित्तमुभयोरप्येकमेव वृषभद्रुघणयो—“भाम्यश्वऋषिरित्येवमादि । स किल द्वितीयगोरभावात् राज्ञा सह प्रतिस्पर्द्धमान ऐश्वर्या-दन्वादिष्य “द्रुघण” वृषभेण सह “युक्ता” राज्ञा सहाजि ससर्पं, स च त “जिगाय” जितवान् ।

यथा चैतदेवम्, तस्यार्थस्य अभिवादिनो “एषा ऋग् भवति”—। २ (२३) ।

इमन्तं पश्य वृषभस्य युक्लङ्काया मध्ये^१
द्रुघणं शयानम् । येन जिगाय शतवत् सहस्रं^२
गवां सुदृगलः पृतनाज्येषु ॥ इमन्तं पश्य वृष-
भस्य सहयुजं कायाया मध्ये द्रुघणं शयानं येन
जिगाय शतवत् सहस्रं गवा सुदृगलः पृतनाज्येषु,
पृतनाज्यमिति संग्रामनाम पृतनानामजनाद्वा
जयनाद्वा सुदृगलो सुदृगवान् सुदृगिलो वा मद-
ङ्गिलतीति वा मदङ्गिलो वा सुदङ्गिलो वा
भार्थश्चो भूम्यश्वस्य पुत्रो भूम्यश्वो भूमयो-
ऽस्याश्वा अश्वभरणाद्वा पितुरित्यन्ननाम पातेर्वा
पिबतेर्वा प्यायतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ३ (२४) ॥

मिति व्याख्यातमनेहयन् दृषभं मध्य आजेरा-
जयनस्याजवनस्येति वा तेन तं सूभवं राजानं
भवंतिरत्तिकर्मा तदा सूभवं चङ्ख' गवां सुहलः
प्रधने जिगाय प्रधन इति संग्रामनाम प्रकौर्णो-
न्यस्मिन् धनानि भवन्ति द्रुषणो द्रुममयो धन-
स्तचेतिहासमाचक्षते सुहलो भार्ग्यश्च ऋषिर्दृ-
पभञ्च द्रुषणञ्च युक्ता संग्रामे व्यवहृत्याजिं
जिगाय तदभिवादिन्येषर्गं भवति ॥ २(२३) ॥

“न्यक्रन्दयबुपयन्त एनम्”—इति (अ० स० ८, ५,
२०, ५) । एव तावत् “व्याख्यातम्” प्रतिपदम्, एकवाक्य-
तया तु मन्त्रस्य व्याख्येयमिति । मन्त्रदृग् ब्रवीति,—यत्
दृषभकेणाजैपीस्वमेनं राजानमिति । तत्र मे शृणुत ।—
यम् ‘एनम्’ ‘आजे’ शरपथस्य संग्रामस्य ‘मध्ये’ वर्त्तमान
‘दृषभम्’ ‘न्यक्रन्दयन्’ ‘उपयन्त’ उपयन्ति, न्यक्रन्दयत एनं
हे जना । फुल्लारवन्त कारयतेति, उपयन्ति उपगच्छन्ति
परिवृण्वन्ति । ‘अनेहयन्’ मेहयन्तस्य तं मुञ्चते स्वीयताम्,
यावदयं सकृन्मूत्रं करोतिततो न स्नासुखं भविष्यतीति, स हि
गोमिना माजिद्यता स्वभावः । ‘तेन’ अमुना दृषभेण ‘सूभवं’
सुभगं शोभनभोगं “राजानम्” “तदा” “सुभगं” सुयवसदेयं
नष्टम्, ‘यत्तपत्’ गतैश्वर्यवृद्धाप्तम्, ‘चङ्ख’ गवां दश-
यतानि, यदा, असद्वत् बहु । किम् ? इति । ‘सुहलः’
अहम्, ‘प्रधने’ संग्रामे धनं प्रतिस्पर्द्धया विजिगीषोरावयोः
प्रवृत्तयोर्वाहिकाया ‘जिगाय’ जितवानिति ॥

“द्रुघणः” इति, एतत् पदम् । स पुनरेपः “द्रुममयो घनः” । द्रुमकृतिः, तत्प्रकृतिवचने मयट्, द्रुशब्दात्, पूर्व-पदम्, घनशब्दादुत्तरपदम्, सुद्धरीऽभिधेयः ॥

“तवेतिहासमाचक्षते”—इति । स्तुतिलाभनिमित्तसुभ-योरप्येकमेव वृषभद्रुघणयोः—“भार्य्यश्च ऋषिरित्येवमादि । स किल द्वितीयगौरभावात् राज्ञा सह प्रतिसर्द्धमानः ऐश्वर्या-दन्वादिश्य “द्रुघण” वृषभेण सह “युक्ता” राज्ञा सहजिं ससर्प, स च तं “जिगाय” जितवान् ।

यथा चैतदेवम्, तस्यार्थस्य अभिवादिनी “एषा ऋग् भवति”—॥ २ (२३) ॥

इमन्तं पश्य वृषभस्य युञ्जङ्गाया मध्ये ।
द्रुघणं शयानम् । येन जिगाय शतवत् सहस्रं
गवां सुद्गलः एतनाज्येषु ॥ इमन्तं पश्य वृष-
भस्य सहयुजं काठाया मध्ये द्रुघणं शयानं येन
जिगाय शतवत् सहस्रं गवां सुद्गलः एतनाज्येषु
एतनाज्यमिति संग्रामनाम एतनानामजनाद्वा
जयनाद्वा सुद्गलो सुद्गवान् सुद्गगिलो वा मद-
ङ्गिलतीति वा मदङ्गिलो वा सुदङ्गिलो वा
भार्य्यश्चो भूम्यश्चस्य पुनो भूम्यश्चो भूमयो-
ऽस्याश्वा अश्वभरणाद्वा पितुरित्यन्तनाम पातेर्वा
पिबतेर्वा प्यावतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ३ (२४) ॥

“इमं तं पश्य हृषभस्य” — इति (ऋ० सं० ८, ५, २१, ४) ।
 जितायामाजौ अवसिताजिमरणमाज्यन्त एवापविष्टं सुहृदो
 सुहृलः केनचित् पृष्टः, — केन सह युक्तः हृषभेणमं राजानमजैषी-
 रिति ? स तमुपदिशन्नेव दुघणमाज्यन्ते तस्मिन् अपविष्ट-
 मसावजमिव कुत्सयन् राजानमनयर्चा तस्मै प्रत्याचक्षे, —
 इमन्तं पश्य येनाजैपमिति । ‘हृषभस्य’ ‘युद्धम्’ ‘सहयुजम्’ ।
 क्व वर्त्तमानम् ? ‘काष्ठायाः’ ‘आज्यन्तस्य’ ‘मध्ये’ ‘दुघणं’
 ‘शयानम्’ अपविष्टम् । “येन जिगाय शतवत्सुहृष्टम्” — इति
 व्याख्यातम् (१८४ पृ० २० पं०) ॥

“वृत्तनाज्यम् — इति संग्रामनाम” । तत् कक्षात् ? “वृत्त-
 नानाम् अजनाद्वा” वृत्तनाः मतुष्याः, ते यस्मिन्नजन्ति
 गच्छन्ति, वृत्तनाशब्दात् पूर्वपदम्, अष्टातेरुत्तरपदम् । “जय-
 नाद्वा” तत्रोत्तरपदे विकल्पयन्ति, ते हि तत्र जयन्ति ।
 “सुहृलः = “सुहृवान्” । लो मत्वर्थे । अथ “वा” “सुहृगिलः” ।
 सुहृभोजनप्रायः, सुहृशब्दात् पूर्वपदम्, गिलशब्दात् उत्तरपदम् ।
 “मदनं गिलति इति वा” मदनः कामः, तमसौ गिलति
 वशीकरोति, जितेन्द्रिय इत्यर्थः ; मदनशब्दात् पूर्वपदम्,
 गिलतिशब्दात् उत्तरपदम् । “मदङ्गिलः वा” मद उद्वेकः,
 तमसौ गिलति, उपशान्त इत्यर्थः । “सुदं गिलः वा” हृष-
 मसौ गिलति, निहत्त इत्यर्थः । “भाम्यश्वः — भूम्यश्वस्य
 पुत्रः” । “भूम्यश्वः” पुनः “श्मयोऽस्याश्वः” अनवस्थायिनः ।
 “अश्वभरणात् वा” विभक्तिं वासावज्ञान् ।

“पितुः — इति” एतत् पक्षधम् । तत् पुनरेतत् “अश्व-
 नाम” । तत् कक्षात् ? “पातः वा” रक्षणार्थं, “पिबते वा”
 पानार्थं ॥

“तस्य एवा भवति” — ॥ ३ (२४) ।

‘पितुं’ तु स्तो‘षं’ महो धर्माणन्तविपीम् ।
 ‘यस्य’ चितो व्योजसा वृत्रं विपर्वसुर्दयेत् ॥ तं
 ‘पितुं’ स्तोमि महतो धारयितारं बलस्य तवि-
 पीति बलनाम तवतेर्वा दृष्टिकर्मणो यस्य चित
 व्योजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो दृचं विप-
 र्वाणं व्यर्दयति नद्यो व्याख्यातास्तासामेषा
 भवति ॥ ४ (२५) ॥

“पितुं तु स्तो‘षम्”—इति (ऋ० सं० २, ५, ६, १) ।
 अगस्त्यस्यार्पम् । ‘यस्य’ पिती. ‘व्योजसा’ बलेन बलाधि-
 पतिरपीन्द्र, ‘चित’ “त्रिस्थान” त्रिषु स्थानेष्वप्रतिहत-
 प्रभाव । ‘दृचं’ मेघम्, ‘विपर्वं’ विगतपर्वाणम् विगतसन्धि-
 बन्धनं कृत्वा ‘वि व्यर्दयत्’ विविधमर्दयति अपुनरावृत्तये ।
 “तं” ‘पितुम्’ अन्नमह ‘तविपी’ तविपीसन्नकस्य ‘मह.’
 “महत” बलस्य ‘धर्माणं’ “धारयितारं” ‘स्तोपम्’ “स्तोमि” ।
 को हि नाम न तत् स्तूयात् यस्मादृते त्रिलोकाधिपतिरपीन्द्रः
 किञ्चिदप्यशक्तः कर्तुमित्यभिप्रायः । “तविपीति बलनाम”
 “तु वृद्धौ”—इत्यस्य, तदि सर्ववस्तुभ्यो ज्ञायः ॥

“नद्य” अथसरप्राप्ता, ता पुनरेताः “व्याख्याताः”—
 “नदना भवन्ति शब्दवत्य”—इति ।

“तासाम् एषा भवति”—४ (२५) ॥

इमं मे' गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि
 स्तोमं सचता पक्ष्ण्या । अग्निमाग मेरुदृष्टे

वितस्त्याजी^१कीये शृणुह्य सुपोमया ॥ इमं
मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णि स्तोम-
मासेवध्वमसिक्न्या च सह मरुद्दृधे वितस्तया
चाजीकीय आशृणुहि सुपोमया चेति समस्ता-
र्थोऽथैकपदनिरुक्तं गङ्गा गमनाद्यमुना प्रयुवती
गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छतीति वा सरस्वती
सर इत्युदकनाम सत्तेस्तद्वती शुतुद्रौ शुद्रा-
विणी क्षिप्रद्राविण्याशु तुन्नेव द्रवतीति वेरा-
वतीं परुष्णीत्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगा-
मिन्यसिक्न्यशुक्लासिता सितमिति वर्णनाम
तत्प्रतिषेधोऽसितं मरुद्दृधः सर्वा नद्यो मरुत
एना वर्द्धयन्ति वितस्ताविदग्धा विट्वा महा-
कृत्ताजीकीयां विपाडित्याहुर्षट्नीकप्रभवा वर्जु-
गामिनी वा विपाड्विपाटनादा विपाशनादा
विप्रापणादा पाशा अस्यां व्यपाशयन्त वसिष्ठस्य
सुमूर्पतस्तस्माद्विपाडुच्यते पूर्वमासीदुत्क्षिरा
सुपोमा सिन्धुर्यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्यः सिन्धुः
स्यन्दनादाप आश्रोतेस्तासीमेष्टा भवति ॥ ५

(२६) ॥

“इमं मे गङ्गे यमुने”—इति (षट् स० ८, १, ६, ५) ।

हे 'मरुदहधे !'—'गङ्गे !' (१), 'यमुने !' (२), 'सरस्वति !' (३), 'शतुद्रि !' (४) यूयम् 'इमम्' 'मे' मम 'स्तोमम्' 'सचत' 'आसेवध्वम्' । 'परुण्या' (५) सह 'मरुदहधे' 'आर्जी-कीये !' (६) त्वमपि 'असिक्न्या' (७) 'वितस्ताया' (८) 'सुपो-मया' (९) च सह 'आमृणहि' आभिमुख्येन स्थित्वा शृणुहि—“इति समस्तार्थः” । एवं सर्वत्र पूर्वं समस्तार्थी वक्तव्य इत्युपप्रदर्शनार्थम् ॥

“अथैकपदनिरुक्तम्” ।—“गङ्गा, गमनात्” सा हि विशिष्टं स्थानं गच्छति, गमयति वा प्राणिनो विशिष्टं स्थानमिति गङ्गा (१) । “यमुना, प्रयुवती गच्छति” प्रकर्षेण मिश्रयत्यन्याभिः नदीभिः स्वान्युदकानि गच्छति । “प्रवियुतं गच्छतीति वा” स्तिमितमिव तरङ्गैर्गच्छति (२) । “सरस्वती” “सर इत्युदकनाम” तत् कस्मात् ? “सर्तेः” “स गती—इत्यस्य, तेन सरसा विशिष्टेन “तद्वती” विज्ञायते हि राजसूये सारस्वतीनामपामभिर्गैकार्थवादः—“वरुणस्य वा अभिषिष्यमानस्येन्द्रियं वीर्यं मपाकमत, तत् वेधाभवत्, भृगुस्तृतीयमभवच्छायन्तीयं सरस्वती वतीयं प्राविशदिति (३) । “शतुद्री—शुद्रा-विणो=क्षिप्रद्राविणौ” । शु—इति क्षिप्रनाम । अथवा आशु क्षिप्रमसौ “तुवेव” विद्मेव केनचित् “द्रवति” आकारलोपः पूर्वपदे (४) । “इरावतीं परुण्योव्याहुः” येयमिरावतीति लोके प्रसिद्धा, तामिमामेतस्मिन् मन्वे मन्त्रार्थविद्. परुण्यो-व्याहुः । सा कस्मात् ? “पर्यवती” । किमुक्तं भवति ? “कुटि-लगाभिनी” इति, तदस्याः पर्यत्वम्, यानि कुटिलानि तानि पर्वाणीव तस्या, तैस्तद्वतीति (५) । “असिक्नी” कस्मात् ? सा हि “अशुक्ला=असिता” । कथम् ? “सितमिति वर्णनाम” स च पुन. शक्त इति प्रसिद्धो लोके,—“सितासिता ददहपो”

इति बलदेववासुदेवावधिहृत्योक्तम्, “तत्प्रतिषेधः” तस्य
 यत्कस्य प्रतिषेधः “असितम्” कृष्यमित्यर्थः । तस्मात् कृष्यो-
 दका धमिलौ (६) । “मरुद्वधः” “सर्वाः नद्यः मरुतः एनाः
 वर्हयन्ति” वर्षेण, तस्मात् प्रत्येकं नद्यभिधानमनुपपद्यते विघ्ने-
 पणत्वेन,—हे मरुद्वधे !, गङ्गे ! यमुने ! इत्यादि । “वितस्ता
 = अविदाधः” वैदेहको नामाग्निः स किल नदीः अन्याः
 निर्ददाद्य, न तामिति सामिधेनीमाह्वये विज्ञायते । अथवा
 “विहृदा, महाकुला” विस्तीर्णा (७) । “भार्जीक्षीयां लोके
 विपाडित्याहुः” । सा कस्मात् ? “ऋजीकप्रभया” ऋजीको
 नाम पर्वतः, तस्मात् प्रभवतीति तद्वित्तन । अथवा “ऋजुगा-
 मिनी” सती भार्जीक्षीया । “विपाट्” “विपाटनाद् वा”
 विपाटयत्यसौ भूमिसमतिषेगवत्त्वात् गच्छन्तीति । “विपा-
 यनाद् वा” । किमस्यां व्यपायन्त ? “पाया अस्यां व्यपा-
 यन्त यतिष्ठस्य मुनूपेत.” यमिष्ठः किल समज्जास्यां मुनूपेत,
 पुत्रमरणशोकार्त्तः पागैरात्मानं बद्धा, तस्य किल ते पाया
 अस्या ‘व्यपायन्त’ व्यमुच्यन्त उदकेन । ततः प्रभृति विपाट्
 अभवत् । “पूर्वम् आसीत् उदञ्जिरा” नाम सा, उदञ्जले-
 प्यर्थः । “विप्रापणाद् वा” उदकानां विपाट् (८) । “सुपीमा
 = मिन्धुः” । सा कस्मात् ? “यत् एनाम्” “अभिप्रसुयन्ति”
 अभिगच्छन्ति अन्याः प्रभृताः “नद्यः” । “मिन्धुः” कस्मात् ?
 “अन्दनात्” सा अविच्छेदेन विग्रेयतः अन्दत इति । (८) ॥

‘आपः’—इति, एतत् पदम् । ताः पुनरेताः ‘आप्रोतः’
 सर्वमाभिराप्यमिति ।

“तामाम् एवा भवति”—॥ १ (२६) ॥

आपो हि ज मयोमुब्रुवा न द्रुजं दधा-

तन । महे रणाय चक्षसे ॥ आपो हि स्यः सुख-
 भुवस्ता नोऽन्ताय धत्त महते च नो रणाय
 रमणीयाय च दर्शनायोषधय ओषधयन्तीति
 वौषत्येना धयन्तीति वा दोष धयन्तीति वा
 तासामेषा भवति ॥ ६ (२७) ॥

“आपो हि हा”—इति (ऋ० सं० ७, ६, ५, १) । सिन्धु
 होपस्थार्पम् । हे ‘आप.’ आपयित्रः । ‘स्य.’ ‘मयोभुवः’
 मयोभावयित्रय, “सुखभुव.” सुखभावयित्रः. याः, ताः यूय
 ‘न.’ अस्माकम् ‘ऊर्जे’ “अन्ताय” यथा वयमन्नं लभ्याम, भोज-
 नाय च न ‘दधातन’ धारयत अनुगृहीध्वम् ।, किञ्च, ‘महे
 रणाय’ “महते च नो रणाय रमणीयाय” ‘चक्षसे’ दर्शनाय,
 श्रुतिस्मृत्युदितसम्यग्दर्शना भूत्वा अन्नप्रयोगे यथा वर्तेमहि,
 तथा जुपध्व यूयम् ।—इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“ओषधयः”—इति, एतत् पदम् । ताः पुनः एताः
 “ओषद् धयन्ति” यत् किञ्चिदोषत् शरीरे दहद् रोगजातं
 भवति, चयादि, तदेता अन्ताः सत्यो धयन्ति, पिबन्ति, नाश-
 यन्ति । तदेवम् ओषते. पूर्वपदम्, धयतेरुत्तरपदम्, कर्त्तरि
 कारके । “ओषति एना धयन्ति—इति वा” ओषति कस्मिंश्चि-
 दुदरादावृहे एना धयन्ति पिबन्ति प्राणिनो दाहोपशमनाय,
 तावेष धातु कर्मणे कारके । “दोष धयन्तीति वा” यः
 कश्चिदुपजायते दोषो वातादिकृतः शरीरे, तमेता धय-
 न्तीति । दोषशब्दात् पूर्वपदम्, धयतेरेवोत्तरपदम्, कर्त्तर्येव
 कारके ॥

“तासाम्” ओपधीनाम् “एषा” ऋक् “भवति”-
॥ ६ (२०) ॥

या ओपधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं-
पुरा । मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त
च ॥ या ओपधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि
युगानि पुरा मन्ये नु तद्बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां
हरणानां भरणानामिति वा । शतं धामानि
सप्त च । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि
नामानि जन्मानीति जन्मान्यवाभिप्रेतानि सप्त-
शतं पुरुषस्य मर्षणां तेष्वेनादधतीति वा रात्रि-
व्याख्याता तस्यैषा भवति ॥ ७ (२८) ॥

“या ओपधीः पूर्वा जाताः”—इति (ऋ० सं० ८, ५, ८,
१) । ओपधिसूक्ते प्रथमैव । अग्निचयने चित्रमनेन मन्त्रेण
ग्राभ्यारण्याभिहृष्यते । ‘याः’ एताः “ओपधयः” ‘पूर्वाः’ प्रथमाः
‘जाताः’ । कुतः ? ‘देवेभ्यः’ न तावद् देवा उत्पद्यन्ते, अथैता
एव पूर्वमुत्पद्यन्ते । कियति काले ? ‘त्रियुगं पुरा’ कलि-
हापरत्वेताभ्यः पूर्वम् । आदिकल्पे, आद्ये क्षतयुगे, देवानामपि
द्यवमनपेक्ष्य जीवनहेतुस्थितिर्नास्तीति पूर्वमन्त्रमुत्पद्यते
पश्चाद् देवा इति । किं तासाम् ? इति,—“मनै नु बभ्रूणा-
महं शतं धामानि सप्त च” । तासाम् ‘अहं’ ‘बभ्रूणां’ “बभ्रु-
वर्णानाम्” ओपधयः स्वभावतः सर्वा एव पञ्चमाना बभ्रु-
वर्णाः कपिलाः सम्पद्यन्ते । ‘मनै’ जाने ‘शतं धामानि, सप्त
च’ सप्ताधिकं शतमहं तासां यथावज्जाने । अथवा बभ्रूणा-

मिति वर्णस्थापत्त्या “हरणानाम्”—इति, ता हि क्षुदादि
हरन्ति । “भरणानाम्—इति वा” भवति स्ता सर्वस्य भूतया
मस्य वा । ओषधयः प्रथमा जाता “देवेभ्यस्त्वोणि युगानि
पुरा मन्ये” तद् बभ्रूणामह बभ्रुवर्णानां हरणानामिति
वा । ‘शत धामानि सप्त च’ व्याख्यातमेतत् । “धामानि
त्रयाणि भवन्ति,—स्थानानि, नामानि, जन्मानि” इति, इह
तु “जन्मानि अभिप्रेतानि” । सप्तशतम् ओषधिजातय एत
स्मिन् मन्त्रे अभिप्रेता, अथवा “सप्तशत पुरुषस्य मर्मणाम्,
तेषु एता दधति —इति वा” अस्मिन् पक्षे धामानि
स्थानानि ॥

“रात्रि”—इति, एतत् पदम् । तत् पुनरभिधानतोऽभि-
धेयतय व्याख्यातम्, —“रातेर्दानकर्मण”—इति ॥

“तस्या” “एषा” स्तुतिः “भवति”—॥ ७ (२८) ॥

आ रात्रि^१ पार्थिव^२ रजः^३ पितुर^४ गायि
धाम^५भिः । दिवः सदांसि बृहतौ विनि^६ष्ठस आ
त्वे^७षं व^८र्त्तते तमः^९ ॥ आपूपुरस्त्वं रात्रि पार्थिवं
रजः स्थानैर्मध्यमस्य दिवः सदांसि बृहतौ महतौ
वितिष्ठस आवर्त्तते त्वेषं तमो रजोऽरण्या-
न्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपाणं ग्रामादरमणं भव-
तीति वा तस्मा एषा भव^{१०}ति ॥ ८ (२९) ॥

“आ रात्रि पार्थिव रजः”—इति । कुशिकस्वार्पणम्,
रात्र्या वा । हे ‘रात्रि ।’ या त्वम “आपूपुर” ‘पार्थिव रजः’
पृथिवीलकीम आपूरयसि । एक वेत्रलमतदेव १ न, इ ल्यु-
चते,—‘पितु धामभिः’ “मध्यमस्य स्थाने” सह, सहान्तरि-

क्षेण, तदपि ह्यापूर्व्यसे तमसा । किमेतावदेव ? न, इत्यु-
च्यते,—किन्तर्हि ? ‘दिवः’ द्युलोकस्यापि यात्रि ‘सदासि’
सदनानि, येषु हि द्युलोकवासिनः सदनेषु स्थानेषु, सीदन्ति
तान्यपि । ‘वृहतौ’ महतो यस्मात् त्वम्, तस्माद् दूर्यपि
वर्त्तमाना ‘वितिष्ठसे’ विष्टभ्य तिष्ठसि । न केषच विष्टभ्यैव
तिष्ठसि, किन्तर्हि ? आपूर्य्य द्युलोकमपि तत्पूरणातिशिष्टं
‘तमः’ ‘त्वेव’ महत् पुनरिममेव लोकं प्रति आवर्त्तते यस्याः
तव, सा त्वमस्माक सर्वदा शिवा भव ।—इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“अरण्यानी”—इति, एतत् पदम् । सा पुनः “अरण्यस्य
पत्नी” पालयित्री देवता । अथ अरण्यं कस्मात् ? “अर-
ण्यम् = अपार्णं ग्रामात्” तदि ग्रामादपार्णमपगतं भवति,
“अग्रतो”—इत्यस्य । “अरमण भवति—इति वा” रमेः
प्रतिषेधपूर्वस्य, न अरण्ये रतिर्भवति ।

“तस्याः एषा भवति” स्तुति—॥ ८ (२८) ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या मेव नश्यसि ।
कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भौरिव विन्दती ।
३ ॥ अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते यासावर-
ण्यानि वनानि पराचौव नश्यसि कथं ग्रामं न
पृच्छसि न त्वा भौरिविन्दतीवेतौवः परिभवार्थं
वा यद्वा अज्ञानात्तस्या एषा भवति ॥८(३०)॥

“अरण्यान्यरण्यानि”—इति (अ० स० ८, ८, ४, १) ।
ऐरम्भदस्य देवमुनेरार्पणम् । सम्ब्रह्मादेकवचन पूर्वम्, द्वितीया-
वहुवचनमुत्तरम् । उत्पन्नदिज्ञोहोमन्त्रदृक् अरण्ये भीतो-
ऽरण्याधिदेवतामरण्यानी ब्रवीति,—अह तावदेतच्छिन्नरण्ये

निरुमणे भोतः, कथं त्वं न विभेपि ? इति । भीषय-
माण इव ।—हे 'भरण्यानि' कथं त्वम् 'भरण्यानि'
“वनानि” प्रति केवल 'प्रेव' “पराचोव” पराङ्मुखोव
अनावर्त्तमाना 'नश्यसि' ? 'असौ' असाविति दृश्य-
माना इव । यतो ब्रवीमि—“कृथा ग्रामं न पृच्छन्ति न त्वा
भोरिव विन्दतो३” । अथ “वा इवः परिभयार्थे” न त्वन्नी-
पदपि विभेपोति परिरोपदर्थः । तद्यथा—परिमधुरं पथ्यामः
मिति ।

“अद्वा”—इति, एतत् पदम् । अत्र “यत्”—इति सत्य
नाम पूर्वपदम्, तत् सत्यमस्या घोयत इति अद्वा, धर्मार्थकाम-
मोक्षेषु अविपर्ययेणैवमेतदिति या बुद्धिरुत्पद्यते, तदधिदेव-
ताभावास्या अहेत्युच्यते । सा पुनः आग्नेय सर्वं प्रकाशमिति
अग्निरेव ॥

“तस्या एषा भवति” स्तुतिः—॥ ८ (१०) ॥

अद्वायाग्निः समिद्गते अद्वाया ह्वयते हविः ।
अद्वां भगस्य सूर्द्धनि वचसा वेदयामसि ॥ अद्वा-
याग्निः साधु समिद्गते अद्वाया हविः साधु
ह्वयते अद्वां भगस्य भागधेयस्य सूर्द्धनि प्रधा-
नाङ्गे वचनेनावेदयामः पृथिवी व्याख्याता
तस्या एषा भवति ॥ १० (३१) ॥

“अद्वायाग्निः समिद्गते”—इति (ऋ० सं० ८, ८, ८
१) । अद्वायाः कामायन्या धार्यम् । य एष 'अग्निः' 'अद्वाया'
उपेतः, अद्वायास्तिस्र्यबुद्धिमासम्भार 'समिद्गते' कर्मणि, स
एव “साधु” शोभन समिद्गते, इतरो हि समिद्धोऽप्यसमिद्ध

एव, अथ द्वांसमिहाग्निकर्मणः फलाभावात् । एवमेव “अद्वया
 ह्यते हविः” यदेव अद्वया ह्यते हविः, तदेव “साधु ह्यते”
 अन्यस्याफलत्वात्, उक्तञ्च—‘नाथदधानाय हविर्जुपन्ति
 देवाः’—इति । एवं चेत्—“अथा भगस्य मूर्धनि वचसा
 वेदयामसि” । ‘भगस्य’ “भागधेयस्य” धर्मस्य ‘मूर्धनि’
 “प्रधानाङ्गे” मूर्ध्ना शिरः, प्रधानमिदमङ्गं धर्मस्य या अथा,
 तदभावे धर्माभावात् । अपि च ‘वचसा’ एव “वचनेन” एव
 सन्तगतैन—“अथ द्वांसमृते दधाच्छ्रद्धां सत्ये प्रजापतिः”—
 इत्यनेनैव तदुहाय शिरःप्रकाशम् ‘वेदयामसि’ “आवेद-
 याम्” आघोषयामो नाथदधानस्य धर्म इति ।

“पृथिवी” “व्याख्याता” “अथ वै दर्शनेन पृथुः”—इत्यतः ।

“तस्या एषा भवति”—॥ १० (३१) ।

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा
 नः शर्म सप्रथः ॥ सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा
 निवेशनृक्षरः कण्टक षट्छतेः कण्टकः कन्तपो
 वा कन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद्भूतिकर्मण उद्गततमो
 भवति यच्छ नः शर्म यच्छन्तु शरणं सर्वतः
 पृथ्व्या व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ११ (३२)

“स्योना पृथिवि भव”—इति (ऋ० सं० १, २, ६, ५, य०
 वा० सं० ३५, २१) । मेधातिथेरार्षम । हिरण्यनाश्रया यथिसेध्या
 भौमस्यैककपालस्य पुराऽनुवाक्या । हे ‘पृथिवि !’ ‘स्योना’
 “सुखा” त्वमस्माकं ‘भव’ । कथम् ? “अनृक्षरा निवेशनी” ।
 ‘अनृक्षरा’ निष्कण्टका, ‘निवेशनी’ निवासयोग्या । निषिष्टा-

नाद्यास्माकं 'यच्छ' देहि 'शर्म' सुखम् 'सप्रथः' "सर्वतः पृथुं" विस्तीर्णमिति ॥

"कृत्तरः = कण्टकः" "कृच्छतेः" ।— "कण्टकः" — "कं तपः वा" "कृन्ततेः वा" "कण्टतेः वा स्यात् गतिकर्मणः, उद्धततमो भवति" । कमहं तापयामीति एवमर्थमुद्धतः, कण्टकः । कण्टतेर्वा, स ह्युद्धततमो भवति ह्यच्चात् ॥

"अप्या" "व्याख्याता" । "यदेनया विद्मोऽपवीयते", व्याधिर्वा भयं वा" — इत्यत्र व्याख्या ॥

"ब्रह्मा एषा भवति" — ॥ ११ (३२) ॥

अमोषाच्चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणा-
ङ्गान्यप्ये परेहि । अभिप्रेहि निर्देहि हृत्सु-
शोकैरन्धेनामिचास्तमसा सचन्ताम् ॥ अमोषां
चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहाणा-
ङ्गान्यप्ये परेह्यभिप्रेहि निर्देहेषां हृदयानि
शोकैरन्धेनामिचास्तमसा संसेव्यन्तामग्नार्थग्नेः
पत्नी तस्या एषा भवति ॥ १२ (३३) ॥

"अमोषां चित्तम्" — इति (ऋ० सं० ८, ५, २३, ६ । य० वा० सं० १७, ४४ । सा० सं० च० आ० ८, ३, ५, १ । अथ० सं० ३, २, ५) । अप्रतिरयस्वार्थम् । हे 'अप्ये !' 'अमोषाम्' अस्माच्छ्रवणां 'चित्तम्' "चित्तानि" मनासि 'प्रतिलोभयन्ती' "प्रतिलोभयमाना" प्रत्येकं लोभयन्ती 'गृहाण अङ्गानि' सर्वगात्राणि आविश, त्वयैते आविष्टसर्वगात्राः साध्वसिनः उत्पन्नवेषधवः समूढाः अप्रतिपक्षाः सन्तु । 'परेहि' परागच्छ ।

एतान् । अपि च यावच्च प्रत्यवस्थितास्तावदेकैकं क्षिप्रम्
 ‘अभिप्रेहि’ । अभिप्रगत्य च ‘निर्देह’ “एषाम्” ‘हृत्’ ‘हृद-
 यानि” ‘सुशोकैः’ । त्वया एते निर्देग्धृदयाः ‘अमित्राः’ अस्मद-
 मित्राः “अन्धेन तमसा” ‘सचन्ताम्’ “ससेव्यन्ताम्” ।—इत्येते-
 दाशास्त्रहे ॥

“अग्नायी” “अग्नेः पत्नीः” ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ १२ (३३) ॥

इहेन्द्राणीसुपर्ह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।
 अग्नायीं सोमपीतये । इति सा निगदव्या-
 ख्याता ॥ १३ (३४) ॥

इति नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८, ३ ॥

“इहेन्द्राणीसुपर्ह्वये”—इति (ऋ० सं० १, २, ६, २) ।

“इति सा निगदव्याख्याता” । ‘इह’ कर्मणि ‘अग्नायीम्’
 ‘उपह्वये’ ‘सोमपीतये’ सोमपानाय, आत्मनय ‘स्वस्तये’
 ‘इन्द्राणीम्’ अपि च ‘वरुणानीम्’ ।

असाधारणेनेन्द्राणीञ्च वरुणानीञ्च अग्नायीञ्च इह
 कर्मणि उपह्वये सोमपानाय स्वस्तये च,—इत्येवं सति “तस्या
 एषा भवति”—इति भाष्यकारवचनं (२०७ पृ०) नोपपद्यते,—
 सोमपानसम्बन्धात् मध्यमा ? इति चेत्, नैतत्, अग्निरपि
 हि सोमपानसम्बन्धे उक्तः,—“सोमं पिब मन्दसानो गेणश्चभिः
 (षट्० सं० ४, १, २५, ८)” —इति, तथादुपपद्यत इति
 ॥ १३ (३४) ॥

इति ऋग्वर्षायां निरुक्तहत्तौ चतुर्दशाध्यायस्य (नवमा-
 ध्यायस्य) तृतीयः पादः ॥ ८, ३ ॥

चतुर्थं पादः ।

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वान्मुलूखलमुसले उलूखजं
व्याख्यातं सुसलं मुहुः सरन्तयो रेषा भवति
॥ १ (३५) ॥

“अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि”—इति, अश्वादे पूर्वस्माद् वर्गात्
विलक्ष्णोऽयमपरो द्वन्द्ववर्ग इति पृथगधिकारवचनम् । अथात
शब्दावुक्तार्थो । अष्टावित्वनिर्देशतोऽपि सिद्धेऽष्टत्वनियमार्थं
मष्टग्रहणम् । “उपासान्ता” “दैव्या होतारा”—इति द्वन्द्व
दर्शनात् अयुक्तमिति चेत् ? न, तयोराप्रीत्वसामान्येन तत्र
प्रथम समाख्यातत्वात्, इह च पुन सामान्यानि द्विरुक्ततादोष
प्रसङ्गः । मित्रावरुणादीनामपि द्वन्द्वसामान्यादिह प्रसङ्ग
इति चेत् ? न, तेषां पृथगपि स्तुत्युपपत्तेः । एव सति उलू
खलमुसलयो व्यावाप्त्यव्याधेह सामान्यानस्याप्रसङ्गः, कव
लयो स्तुत्युपपत्तेः ? सुसलस्य ादवय पृथक्स्तुत्यभावात्,
मित्रावरुणादीनान्तु सर्वेषां पृथक् स्तुतयः सन्ति, तस्मादन्
सामान्यान् । अश्विनारह द्वन्द्वसामान्यात् प्राप्तमिति चेत् ?
न, उप प्रसूतीनामुपस कालमध्य तेषाञ्च समाख्याननिहाति
सङ्करप्रसङ्गात् । शुनासीरयो र्यानान्यत्वात् इहासामान्यान्म
इति चत् ? न, द्वन्द्वसामान्यात्, पृथिव्यर्थत्वाच्च, तन्मीमांसि
प्रायेण च ततस्तुत—“तेज्रेमासुर्पसिञ्चतम् इति । व्यावा
प्त्यव्याधौ प्रथम सामान्यान देवताभावादिह प्राप्तमिति चेत् ?
न, दिव पृथिव्यायतनत्वाभावात्—इहप्रसङ्गेन चेह दिव
सामान्यानात् । “व्यावाप्त्यव्याधौ ११” “शुनासीरो ३६”—
इति देवतामपेक्ष द्वन्द्वमध्ये प्रथमागामित्वस्यावचने उलूखल
मुसलयोर्द्रव्यत्वात् प्रथम सामान्यान्म, तयो पृथिव्यायतन

त्वस्य निरुपचारप्रसिद्धेः, प्रचुरत्वाच्च इन्द्रयोः । तयोः “उलू-
खसं व्याख्यातम्” “उरुकरम् (१८१ पृ० १२ पं०)” — इत्येव-
मादिना, “सुसलं = सुहृदःसरम्” । सुसलं कस्मात् ? तद्धि
सुहृदुः सरति ब्रौह्मादिषु ॥

“तयोः एषा भवति” स्तुतिः—॥ १ (३५) ॥

आय॒जी वा॒ज॒सात॑मा ता ह्य॒१॒चा वि॒ज-
भृ॑तः । ह॒री इ॒वान्धा॑ंसि ब॒भू॑ता ॥ आय॒ष्टव्ये
अ॒न्नानां स॒म्भ॒क्त॒तमे ते ह्य॒द्यैर्वि॑क्रियेते ह॒री
इ॒वान्ना॒नि भु॒ञ्जाने॑ ह॒विर्द्वा॑ने ह॒विषा॑न्निधाने
तयो॑ दे॒वा भव॑ति ॥ २ (३६) ॥

“आय॒जी वा॒ज॒सात॑मा”—इति (अ० सं० १, २, ६६,
२) । आभिमुख्येन मर्यादया वा “यष्टव्ये” पूज्ये, ‘वाजमा-
तमे’ “अन्नानां सम्भक्ततमे” ‘उषा विजर्भतः’ “उद्यैर्विक्रि-
येते” उलूखलमुच्छ्रीयते च, अवहननाय सुसलमुद्यम्यते, एत-
दुद्यैर्विहरणम् । ते एते नित्यम् अस्माकं गृहे ‘हरी’ अग्नी
‘इव’ । नित्यमविच्छेदेन । ‘अन्धांसि’ “अन्नानि” ‘बभूत’
“भुञ्जाने” संस्कारकत्वेन स्याताम् ।—इत्येतदाशङ्काहे ।

“आय॒ष्टव्ये अ॒न्नानां स॒म्भ॒क्त॒तमे ते ह्य॒द्यैर्वि॑क्रियेते ह॒री इ॒वा
न्ना॒नि भु॒ञ्जाने॑” । गतार्थमेतत् ॥

“ह॒विर्द्वा॑ने”—“ह॒विषां नि॒धाने॑” सोमास्तयोर्निधीयन्ते ॥

“तयोः एषा भवति” ॥ २ (३६) ॥

आ वा॒नुप्र॑स्य॑सदु॒हा दे॒वाः सी॑दन्तु य॒ज्ञियाः॑ ।
इ॒हाद्य॑ रो॒नपी॑तये ॥ आसीदन्तु वा॒नुप्र॑स्य॑ उप-

स्थाने यज्ञिया देवा यज्ञसम्पादिन इहाद्य
'सोमपानाय द्यावापृथिव्यौ' व्याख्याते तयो-
'रुपा भवति ॥ ३ (३७) ॥

“आ वासुपस्यमद्रुहा”—इति (ऋ० सं० २, ८, १०, ६)।
गृह्यमदस्यार्पम् । “द्यावा नः पृथिवी”—इति च (२११ पृ०
१६ पं०) । द्रविर्दानप्रवर्तने विनियोगः । हे ‘द्रविर्दाने’ ‘मद्रुहा’
अद्रोऽग्नये युवांसुचेये । यत्र युवांसुपगम्य स्थिते तत् ‘वाम्’
‘उपस्य’ उपस्थाने ‘यज्ञियाः’ “यज्ञसम्पादिन” “देवा” ‘इह’
एतस्मिन् कर्मणि ‘अद्य’ उपगम्य ‘सीदन्तु’ निपीदन्तु
‘सोमपीतये’ “सोमपानाय” ।—इत्येतदाशङ्कते ॥

“आसीदन्तु वासुपस्य उपस्थाने यज्ञिया देवा यज्ञसम्पा-
दिन इहाद्य सोमपानाय” । वर्णितमेतत् ॥

“द्यावापृथिव्यौ” “व्याख्याते” । द्यौश्च पृथिवी च इत्येते
पदे व्याख्याते ॥

“तयोः” “एषा” स्तुतिः “भवति”—॥ ३ (३७) ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिधमद्य दिवि-
स्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥ द्यावापृ-
थिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु
नियच्छतां विपाट्क्षुतुद्रौ व्याख्याते तयो-
रुपा भवति ॥ ४ (३८) ॥

“द्यावा नः पृथिवी”—इति (ऋ० सं० २, ८, १०, ५)
‘द्यावापृथिवी’ “द्यावापृथिव्यौ” ‘नः’ अस्माकम् ‘सिधम्’
“साधनम्” ‘इमं’ ‘यज्ञं’ सोऽयमस्मान् साधयति, ‘यद्य’

एतस्मिन् अहनि वर्त्तमानं 'दिविमृगं' द्यां यः सृशति
 पूरयति, तमेयङ्गं यज्ञं देवेषु 'यच्छताम्' "नियच्छताम्"
 देवेभ्यो दत्तम् ।—इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“द्यावापृथिव्यो न इमं साधनमद्य दिविस्मृगं यज्ञं देवेषु
 नियच्छताम्” । गतार्थमेतत् ॥

“विपाट्कुतुद्रौ” “व्याख्याते” “विपाट् विपाटनादा”—
 इत्यत्र (१८८ पृ०) विपाट् व्याख्याता, “शुतुद्रौ=शुद्राविषो”
 इत्यत्र (१८८ पृ०) शुतुद्रौ, “तद् यद् द्विवदुपरिष्ठात् तद्
 व्याख्यास्याम”—इति एतत् ॥

“तयो ” “एषा” स्तुति “भवति”—॥ ४ (३८) ॥

प्र पर्वतानामुपस्थितौ उपस्थादश्चे' इव विपिते
 हासमाने । गावे'व शुभे सातरौ रिहाणे
 विपाट्कुतुद्रौ पयसा जवेते ॥ पर्वतानामुप-
 स्थादुपस्थानादुपस्थितौ कामयमाने अश्वे इव
 विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने
 हासति स्पर्द्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभे
 शोभने सातरौ संरिहाणे विपाट्कुतुद्रौ पयसा
 प्रजवेते आर्त्तो अर्त्तन्यौ वारण्यौ वारिपण्यौ
 वा तयोरेषा भवति ॥ ५ (३६) ॥

“प्र पर्वतानाम्”—इति (श्रु० म० ३, २, १२, १) । विशा-
 मित्रो ब्रवीति । ये चैतं “विपाट्कुतुद्रौ” ‘पयसा’ उदकेन
 पूर्णं ‘प्रजवेते’ प्रकृष्टेन जवेन गच्छत ‘पर्वतानाम्’ ‘उपस्थात्’
 ‘उपस्थानात्’ निर्भरात्, मेघानां वा । ‘उपस्थितौ’ “उपस्थितौ”

“कामयमाने” परस्परं समागतम्, समुद्रं वा । कथं प्रजवेते ?
 ‘अष्टे इव’ ‘विशिते’ “विमुक्ते” मन्दुरातः, “विषष्टे इति वा”
 विभारीनैकस्मिन् मुक्ते, कस्मिंश्चिद् मुक्ते युगादौ वा ।
 ‘हासमाने’ खर्वमाने, परस्परैण हर्षमाणे वा हृष्यमाणे वा
 विपाट्कुतुद्रौ । ‘गावा इव’ “गावौ इव” ‘शुभ्रे’ “शोभने”
 कल्याणौ । ‘मातरा’ “मातरौ” “स” ‘रिहाणे’ पक्षमेक
 प्रलेदुमिच्छन्त्यौ । य एवमेते प्रजवेते, ते अस्माक गाधे भवत ।
 —इत्येतदाशङ्कहे ॥

“पर्वतानामुपस्था०—०पयसा प्रजवेते” । उक्तोऽस्यार्थः ॥

“आर्त्ता” धनु प्रान्ते । ते कष्मात् ? “अर्त्तन्धौ वा” कर्त्त-
 र्धातोर्गत्यर्थस्य, गमयतस्ते इषून्, “अरण्यौ वा” अरण्यार्हौ,
 “अरिषण्यौ वा” हन्त्रौ वा ॥

“तयो एषा भवति”—॥ ५ (३८) ॥

ते आचरन्तौ समनेव योषा सातेव
 पुत्रं विभृतामुपस्थे । अप यवून् विध्यतां
 संविदाने आर्त्ता इमे विस्फुरन्तौ अमि-
 चान् ॥ ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे सातेव
 पुत्रं विभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां यवून्
 संविदाने आर्त्ताविमे विघ्नत्यावमिवाञ्जुनासौरौ
 शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे सौर आदित्यः
 सुरणात्तयो योषा भवति ॥ ६ (४०) ॥

“ते आचरन्तौ समनेव”—इति (ऋ० स० ५, १, १८,
 ४ । य० वा० सं० २८, ४) । आर्त्तोरिवानुमन्त्रणमश्वमेधे

अनेन क्रियते । 'समना इव योधा' "ममनसौ इव" एकभर्तृके योषिते यथैकं भर्तारं प्रत्यापरन्त्यौ भवतः परित्वक्तुम्, एवमा-
क्रष्टारम् प्रति नित्यमाचरन्त्यौ भवतः आनमन्त्यौ । "मातेव
पत्रं बिभृतामुपस्थे" रक्षणाय ये बिभृतामाक्रष्टारम् । असुना
प्रकारेण ये विस्फुरन्त्यौ नित्यमसित्वान् भवतः । यथोरपः
स्वभावः । ते 'आर्क्षी' नित्यम् अस्माकम् असुना प्रकारेण
'संविदाने' संवादमिव कुर्वाणे । परस्परतः आकर्षणाभिप्रायमे-
तत्, आकृत्यमाणयोस्तयोः संवाद इव परस्परतो भवति ।
'शत्रून्' 'अपविध्यताम्' ।—इत्येतदाशास्त्रहे ॥

"शुनासीरौ" । "शुनः=यायु", शु एति अन्तरिक्षे" शुना-
सीरावित्वत्र, स हि विप्रमेत्यप्रतिबध्यमानोऽन्तरिक्षे । "सीरः
=आदित्यः सरणात्" स हि नित्यं सरति गच्छति ॥

"तयोः एषा भवति"—॥ ६ (४०) ॥

शुनासीराविमां वाचं कुषेष्टां यद्विविचक्रथुः
पयः । तेनेमासुपसिञ्चतम् ॥ इति सा निग-
दव्याख्याता देवौ जोष्ट्री देव्यौ जोषयिचरौ
द्यावापृथिव्याविति वाहोराचे इति वा शस्यञ्च
समा चेति कात्यक्यस्तयोरेप सम्प्रैषो भवति
॥ ७ (४१) ॥

"शुनासीराविमाम्"—इति (ऋ० सं० ३, ८, ८, ५ ।
य० वा० सं० १२, ६८ । अथ० सं० ३, १७, ७) । "इति सा
निगदव्याख्याता" । वामदेवस्वार्पम् । शुनासीर्यं विनियोगः ।
हे 'शुनानोरौ' युशं 'याचम् इमां' स्तुतिलक्षणां 'कुषे-
याम्' सेवेयाम् । कथं च पुनरासेवितेयं युवाभ्यां स्यात् ।

“यद् द्विवि चक्रय. पय” । ‘यत्’ ‘द्विवि’ द्वौ लोके ‘चक्रयु’,
संभरय युवाम् ‘पय’ उदकम् । ‘तेन’ ‘इमां’ पृथिवीम् ‘उप’
सिञ्चतम् । एवमनेनास्मदागासेविता युवाभ्या भविष्यतीति ॥

“देवी जोष्ट्री”—“देव्या जोषयित्र्यौ” सर्वस्य तर्पयित्र्यौ ।
के पुनस्तौ ? इति । “द्यावापृथिव्यौ” “अहोरात्रे वा” “शस्य
च समा च इति कात्यक्य ” शस्य ब्रौह्मादि, समेति सवत्सर ॥
— “तयो एष सम्प्रैषो भवति”—॥ ८ (४१) ॥

देवी जोष्ट्री वसुधीती ययोरन्याधा
हेषांसि यूयवदन्यावच्छसु वाय्योणि यजमा-
नाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ देवी
जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ वसुधीती वसुधान्यौ
ययोरन्याधानि हेषांस्यवयावयत्यावहत्यन्या
वसूनि वननीयानि यजमानाय वसुवननाय च
वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेता वा
यजेति सम्प्रैषो देवी जर्जाहुती देव्या जर्जा-
ह्वान्यौ द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा
शस्यञ्च समा चेति कात्यक्यस्तयो रेप सम्प्रैषो
भवति ॥ ८ (४२) ॥

‘देवी जोष्ट्री’—इति (य० वा० स० २८, १५) । ‘देवी
जोष्ट्री’ ‘देव्यौ जोषयित्र्यौ’ “वसुधीती=वसुधान्यौ” वसूना
‘नधानभूते, ‘ययो’ देव्यो अन्या एका ‘अघा’ “अधानि”
‘हेषांसि’ इन्ति यान्यप्रियाण्यस्माक तानि “यूयवत्” “अव

यावयति” अवमिश्रयति नाशयत्युत्तः । ‘अन्या’ पुनः
 ‘आवक्षत्’ “आवहति” । ‘वसु धार्याणि’ “यजमानाय वन-
 नीयानि (वरणीयानि) वसुनि” । ‘वसुवने वसुधेयस्य’ “वसु-
 वननाय” च सन्धजनाय, “वसुधानाय” वसुविशिष्टस्य
 निधानाय च । ते देव्यो जोषयिवरी ‘अस्य’ पृथदान्यस्य
 स्वमश ‘वीताम्’ “पिबेता, कामयेता वा” । मैत्रावरणो
 ब्रवीति,—हे होत ! त्वम् एते ‘यज’—“इति सम्प्रैपः” ।

“देव्यो जोषयिवरी०—०यजेति सम्प्रैप” । एतस्यार्थोऽक्तः ॥

“देवो ऊर्जाहुती”=“देव्यो ऊर्जाहुत्यो” । “द्यावापृथिव्यौ
 इति वा, अहीरात्रे इति वा, शस्य च समा च इति कात्यक्य” ॥

“तयो एष सम्प्रैप भवति”—॥ ८ (४२) ॥

देवो ऊर्जाहुती इष्टमूर्जमन्यावक्षत्
 सग्धिं संप्रीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमानाः
 स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जय-
 माने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां
 यज ॥ देवो ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्या-
 वन्तश्च रसञ्चावहत्यावहत्यन्या सहजग्धिञ्च
 सहप्रीतिञ्चान्या नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुरा-
 णेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां
 वसुवननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां
 कामयेतां वा यजेति सम्प्रैपो यजेति सम्प्रैपः
 ॥ १० (४३) ॥

इति नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ८, ४ ॥

“देवो ऊर्जाहुती” — इति (य० वा० सं० २८, १६) । “देवो
ऊर्जाह्वान्यौ” ऊर्जस्य अन्नस्य निष्पादयित्रौ” आवापृथिव्यो
ऊर्जाह्वान्यावुच्येते । ‘इधम् ऊर्जम् आवक्षत्’ “अन्नं च” अन्नादि-
“रस च” त्रोट्यापसेचनं चीरादिकञ्च, ‘सजग्धि’ एका उपनामि-
तस्यान्नस्य “सहपीतिम्” अन्या “सहजग्धिम्” सहभोजनं बन्धु-
भिरिति ‘आवक्षत्’ “आवहति” आभिसुख्येन यथा बन्धुभिः
सह भुञ्जीमहि तथा करोतु । तथा च तत् बहुवचसु,
यथा ‘नवेन’ ‘पूर्वम्’ पुराणं “दयमाना” रक्षताः ‘स्याम’ ‘पुरा-
णेन नवम्’ पुराणेन नव धान्यं दयमानाः स्याम । तामेव-
लक्षणम् ‘ऊर्जम्’ ‘ऊर्जाहुती’ “ऊर्जयमाने” वक्षवतो ऊर्जतां च
कुर्वाणे ‘अधाताम्’ दत्ताम् । ‘वसुवने’ “वसुवननाय च” ‘वसु-
धेयस्य’ “वसुधानाय च” ‘वीताम्’ “पिबेता कामयेतां वा” ॥

‘यज’ — “इति सम्प्रैयः” इति ॥ १० (४३) ॥

इति निरुक्तहत्ती चतुर्दशाध्यायस्य (नवमाध्यायस्य)

चतुर्थः पादः ॥ ८, ४ ॥

अम्बूमार्गाग्रमवासिनो भगवद्, गां चार्थस्य कृतो ऋज्वर्यायाः^१
निरुक्तहत्ती चतुर्दशोऽध्यायः नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

१ २ ३ ४
(अथयान्यश्वोवोल्हामानोमिवोक्निक्तदः)

५ ६ ७ ८ ९ १०
इदं वदसं वत्सरमुपप्रवदप्रावेपामाप्रैतेवदन्म-

११ १२ १३ १४
न्दान्यज्ञसंयोगाद्बनस्यत उपस्थासयवह्वीना-

१५ १६ १७ १८ १९
महिरिवरथेतिष्ठन् धन्वनागावक्ष्यन्तीवेदाद्युपर्य-

२०

२१

२२

२३

२४

२५

२६

माजङ्घन्तियच्चिद्विष्टपभोग्यक्रन्दयन्निमन्तं पितुन्वि-

२०

२८

२९

३०

मंस आपो हिष्ठा या ओपधीराराचरण्याणि-

३१

३२

३३

३४

३५

३६

यद्वयाग्निः स्योनामीपाञ्चित्तमिहेन्द्राण्यथात

३७

३८

३९

४०

४१

आयज्यावांद्यावानः प्रपर्वतानान्ते आचरन्तीशु-

४२

४३

नासीरौ देवीजोष्ट्रीदेवी ऊर्जाहुतौ विचत्वा-

रिंशत् ॥)

इति निरुक्ते (उत्तरपट्टके) नवमोऽध्यायः ॥६॥

—

अथ दशमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ ॥ अथातो मध्यस्थाना देवतास्तासां वायुः
प्रथमागामी भवति वायुर्वातेर्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मण
एतेरिति स्यौलाष्टीविरनघको' वकारुस्तस्यैषा
भवति ॥ १ ॥

व्याख्यातानि पृथिवीस्थानदेवतापदानि; अधुना समा-
ख्यायानुक्रमेणैव मध्यमस्थानदेवतापदानि निरुक्तव्यानि,
तदर्थमिदमारभ्यते,—“अथातो मध्यस्थाना देवता” —इति ।

अथशब्दो विशेषाधिकाराद्यः । अतः शब्दं भ्रान्त्यर्थः ।

“मध्यं स्थानमेतासामिति मध्यस्थानाः देवताः, वायुाद्याः ‘वक्ष्यन्ते’—इति वाक्यशेषः । देवता इति बहुवचनं भेदपक्षे, एकैव, नैरुक्तानां देवतात्रित्वाभ्युपगमात् एतस्यैव मध्यमस्य पर्यायवचनान्येतानि वायुादीनि रोदस्यन्तानि गुणविशेषतो भवन्ति, यथैवोत्तमस्य ज्योतिषो दृश्यन्ते भगवद्भूतानि ॥

“तासां वायुं प्रथमागामी भवति” । नन्विन्द्र इति मध्यमस्य स्थानस्य मुख्यनिधानम्, तत् प्रथमसमान्नातव्यमासीत् ? न, मध्यमस्य वर्षकर्मोपलक्षणत्वात्, वर्षकर्मणि च वायोऽधिकारः प्रथमः स्यात् । कथम् ? इति । वायुात्मनैव हि मध्यमः, ऊर्जान्मासात् परतः सार्वदिक्कमुदकसुपसहरत्रोपधिवनस्रतिजलाशयेभ्यः उदकमन्तरिक्षलोकस्य गर्भमुपचिनीति, स मासाटकेन सञ्भृतोदकगर्भो विपक्षः प्राप्य प्राप्य प्रसवाय प्रकल्पते । तदुक्तम्—“वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे । ततः पर्णरुहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति ॥”—इति । तदेव वर्षकर्मप्रारम्भे वायुात्मनैव मध्यमो व्याप्रियत इति युक्तं वायुनिधानमिदं प्रथमं समान्नातमिति । इतय युक्तं यदुच्यते “तासां वायुं प्रथमागामी भवति”—इति, स एव सञ्भृतोदकगर्भो वायुर्विहण्वन् मेघजालेन नभः, मध्यमो वरुणः सम्पद्यते, ततो रुदत् रुद्रः, तत इरा ददत् इन्द्रः, ततो रसान् मार्जयत् पर्जन्यः । एवमादिर्मध्यमस्य जगदनुप्रहाय वर्षप्रदानमिदमेव गुणोपजनक्रमः । अनयैव गुणोपजनक्रमानुपूर्व्या वायुः १, वरुणः २, रुद्रः ३, पर्जन्यः ४,—इत्येवमाद्या समान्नाये देवतानामानुपूर्वी । तदेतत् स्फुटं स्रुत्यानि गुणान्तरीपजनानुपूर्व्यं ज्योतिर्मण्डनस्य सवितृप्रभृतिषु ॥

“वायुः” कस्मात् ? “वातेः” “वा गतिगन्धनयोः (अदा-

निवृत्तम् । [उत्तरपट्कम्,

प०)”—इत्यस्य, सततमसौ वाति गच्छति । “वेतिः वा स्वाद्
गतिकर्मणः” अनेकार्थो वेतिः, तस्य वा गत्यर्थस्य । “एतेः—
इति स्योलाष्टीविः” । अस्मिन् पक्षे “अनर्थकः वकारः” उप-
जनमात्रम्, एत्यसौ इति वायुः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ १ ॥

वायवायाहि दर्शतेमे सोमा अरङ्गताः ।
तेषां पाहि शुधि हवम् ॥ वायवायाहि दर्शनी-
येमे सोमा अरङ्गता अलङ्गतास्तेषां पिव शृणु
नो ह्वानमिति कमन्यं मध्यमादेवमवच्यत्तस्यै पा-
परा भवति ॥ २ ॥

“वायवायाहि दर्शत”—इति (अ० सं० १, १, ३, १) ।
मधुच्छन्दस आर्षम् । आध्वर्यवे वायव्योपस्थाने विनियोगः,
वाहृत्ये प्रउगे शब्दे शस्यते । हे ‘वायो !’ ‘दर्शत’ ‘दर्शनीय !’
दर्शनाहं ! स्वदर्थम् ‘इमे’ ‘सोमाः’ अस्माभिः ‘अरङ्गताः’
“अलङ्गता” पर्याप्ताः पातुं संस्कृताः । स त्वमक्षक-
मिदम् ‘हवम्’ “आह्वानम्” ‘शुधि’ “शृणु” । श्रुत्वा च तत्
‘वायाहि’ । एत्य च ‘तेषाम्’ एतेषां सोमानां यः स्त्रोऽयस्यव
तं ‘पाहि’ “पिव” ।—इत्येतदाशास्त्रहे ॥

वायोः सर्वस्यानतामपेक्ष्य विचारमागूर्यं ततोऽवधार-
यति,—सर्वस्यानत्वेऽपि सति “कमन्यम्” इन्द्रात् “मध्यमात्”
“एवम् अवच्यत्” मन्त्रकृत् । सोमा अरङ्गता, तेषां पिव—
इति प्रसिद्धं हि इन्द्रस्य मध्यमस्य सोमपानम्, तदर्थत्वात्
सोमसंस्कारस्य, अप्रसाध्यमन्यस्य । तस्मादिन्द्र एव वायुः ॥

“तस्य” इन्द्रस्य वायोः ऐन्द्रे एव सूक्ते यस्यामिन्द्रस्य विगो-

षण्त्वेन वायुशब्दः, तथा “एषा” “अपरा” ऋक् “भवति”—
॥ २ ॥

आसस्त्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं^१ सुचक्रे
रथ्यासो अश्वः । अभिश्व ऋज्यन्तो वहे-
युर्नूचिन्नु वायोरुभ्यतं विदस्येत् ॥ आससु-
वांसोऽभिवलायमानमिन्द्रं कल्याणचक्रे रथे
योगाय रथ्या अश्वः रथस्य वोढार ऋज्यन्त
ऋजुगामिनोऽन्तरमभिवहेयुर्नवञ्च पुराणञ्च श्व
इत्यन्तनाम अयत इति सतो वायोश्चास्य भक्षो
यथा न विदस्येदितोन्द्रप्रधानेत्येके नैषण्डकं वायु-
कर्माभयप्रधानेत्यपरं वरुणो दृणोतीति सत-
स्तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

“आसस्त्राणासः”—इति (चट० स० ४, ७, ८, १) । भर-
द्वाजस्यार्घम् । महाव्रते महदुक्थे शस्यते उत्तरे पक्षे ।
‘रथ्यास’ “रथ्या” ‘अश्वः’ सुचक्रे “कल्याणचक्रे” “रथे”
योगार्थम् ‘इन्द्र शवसानम् अश्व’ इन्द्रमभिवलायमानमधि-
कबलमालान मन्यमानम्, ‘आसस्त्राणासः’ “आससुवास”
नित्यमासपेन्ति ये, तान् युक्त्वा रथेऽस्माकम्, आधाहि
सोमपानाय यज्ञमिति । किमस्माक ते कुर्वन्तु ? इति ।
“अभिश्व ऋज्यन्तो वहेयुः” । “ऋजुगामिनः” भूत्वा ‘श्व’
“पक्षम्” सोमाख्यमेतदक्षद्वये यत् । ‘नूचित’ “नव च पुराण
च” तत्तपानाय एवमिन्द्रमभिवहेयुः । ‘नु’ क्षिप्रम् । यथा

“अस्य” ‘वायोः’ इन्द्रस्य इदम् ‘अमृतम्’ एष सोममक्षः न
‘विदस्येत्’ । अविदसोऽनुपचीये एतस्मिन् सोममक्षेऽभि-
वहेयुः ।—इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“श्वः”—“इति” एतत् “अन्ननाम” । तद्धि सर्वध
“श्रूयते” । “नूचित्”—इति नवपुराणाभिधायकौ निपातौ ।
नवम्, यः सोमो गृहीत्वा तत्कालमेव ह्रयते । पुराणं पुनः,
यः, प्रातःसवने गृहीत्वा माध्यन्दिने सवने ह्रयते, तृतीयसवने
वा, तद्यथा—अतियाद्या ध्रुवश्च ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे ऐन्द्रसूक्तमध्यपातित्वात् इन्द्रपधाने
यद् वायुभिधानम्, तत् “नैघण्टुकम्” इन्द्रस्यैव विशेषणार्थं
व्यञ्जनमात्रम् ।—“इति एके” । “अपरे” पुनः “उभयप्रधाना”
इयमृक् “इति” मन्यन्ते भेदपक्षवादिनः, तत् पुनर्युक्तम्,
निष्कषण्ये विनियोगात् ॥

“वरुणः” कस्मात् ? “हृणोतीति सतः” स हि वियद्
हृणोति मेघजालेन ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ३ ॥

नौचीनवारं वरुणः कवन्धं प्रसंसर्जं
रोदसी अन्तरिक्षम् । तेन विश्वस्य भुवनस्य
राजा यवन्न वृष्टिर्युनक्ति भूमिम् ॥ नौचीनद्वारं
वरुणः कवन्धं मेघं कयनमुदकं भवति तदस्मि-
न्धीयत उदकमपि कवन्धमुच्यते बन्धिरनिभ-
तत्त्वे कमनिभतञ्च प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ
आन्तरिक्षञ्च महत्त्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा

यवमिव वृष्टिर्युनत्ति भूमिं तस्यैषापरा भवति
॥ ४ ॥

“नीचीनदारम्”—इति (षट् सं० ४, ४, ३, ३। अत्रे-
रार्थम् । न्यक् प्रच्यते द्वारं यस्य, स भवति नीचीनदारः, अधो-
द्वारः, तं “नीचीनदारम्” अधोविलं कृत्वा ‘कवन्ध’ “मेघ”
‘वरुणः’ मध्यमः । अतएव मेघसम्बन्धात् “कवनम् उदकम्”
‘प्रससर्ज’ “प्रसृजति” महत्त्वेन, न ह्यमदानेतच्छ्रुयात् कर्तुम् ।
‘रोदसी अन्तरिक्षम्’ “द्यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्षं च” । “मह-
त्त्वेन” सर्वमापूरयिष्यन्निव । ततः तेन अतिप्रभूतोदकेन विसृष्टेन
‘विश्वस्य भुवनस्य’ भूतजातस्योदकस्य वा ‘राजा’ ईश्वरः ‘यवं
न’ यवमिव, कश्चित् सत्कर्षो स्त्र्यं ‘वृष्ट्या’ ‘व्युनत्ति’ विविध-
सुनत्ति क्लेदयति ‘भूमि’ “भूमिम्” कृत्स्नम् यः । सोऽस्माक-
मिदं नाम करोतु ॥

अथ चैवमन्यथा योग्यम् ।—प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ च
अन्तरिक्षं च प्रकर्षेण सृजति उत्पादयति महत्त्वेन । यस्माच्चो-
त्पादयति, तस्मात् स एव भुवनस्य राजा विश्वस्य भुवनस्य
भूतजातस्य, तेन हेतुना तदनुग्रहाय नीचीनदारम् अधोविलं
मेघं कृत्वा यवमिव वृष्टिर्युनत्ति भूमिमिति समानं पूर्वेण ॥

कवन्ध इति मेघ उच्यते । कस्मात् ? “कवनम् = उदकम्”
कवतेर्गत्यर्थस्य “तदक्षिन्धीयते” इति कवन्धो मेघः । “उदक-
नापि कवन्धस्तु चरति” । तत् कस्मात् ? अक्षिन्तरं गच्छं प्रपन्नं
निराह,—“वन्धिः” धातुः “अनिभृतत्वे” निभृतत्वावद-
चपलः, तद्विपरीतार्थवाची वन्धिः, कं च तच्चपल वेति
कवन्धम्, सुखं धानवस्यायि चेत्यर्थः ॥

“तस्य” वरुणस्य मध्यमत्वे “स्या” “अपरा” ऋक्

“भवति” । सा पुनः किमर्थम् ? वर्षकर्म वरुणाभिधानं च
सूर्येऽपि दृष्टम्, उत्तरस्यान्तु शब्दत एव “मध्यमः”—वरुणः
इति विशेषहेतुनोपपादयति—॥ ४ ॥

तमू पु समना गिरा पितृणाञ्च मन्त्रभिः ।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये
सप्तस्त्रसा स मध्यमो नभन्तामन्यके समे ॥ तं
स्वभिष्टौमि समानया गिरा गौत्या स्तुत्या
पितृणाञ्च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्ति-
भिर्वापिर्नाभाको बभूव यः स्वन्दमानानामासा-
मपामुपोदये सप्तस्त्रसारमेनमाह वाग्भिः स
मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति । नभन्ता-
मन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्वि-
पन्ति दुर्द्वियः पापधियः पापसङ्कल्पा रुद्रो रौ-
तौति सतो रोरुयमाणो द्रवतीति वा रोदय-
तेर्या यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकं यदरो-
दौत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकं तस्यैषा
भवति ॥ ५ ॥

“तमू पु समना”—इति (ऋ० सं० ६, ३, २६, १)
नाभाकस्यार्पम् । सु-दत्वे तस्योपसर्गस्य सञ्चन्ति क्रियापदं
नास्तीति “तं स्वभिष्टौमि”—इत्यभिपूर्वं क्रियापदमध्याह्नि-
यते,—सुहुतमभिष्टौमि । केन ? “समना” तत् “समानया”
तस्योग्यया, “गिरा” “गौत्या=स्तुत्या” “पितृणां च मन्त्रभिः”

ये च पितृणा मननीया मननाह्वा बहुमाना स्तोमा,
 तैश्चाहमभिष्टौमि । 'नाभाकस्य प्रशस्तिभि' याश्च मम
 नाभाकस्य प्रशस्तय स्तुतय. योग्या त वरुण प्रति, ताभिर-
 मिष्टौमि । किलक्षण ? 'य' वरुण 'सिन्धूनाम् उपोदये'
 "स्यन्दमानानाम्" "अपाम्" 'उपोदये' उपोद्गमे । अन्तरिक्ष
 लोके वर्षस्य 'सप्तस्रस्ता' सम्पद्यते । मध्यमाभि अग्नाद्याभि
 सप्तभि "वाग्भि" 'स मध्यम'—"इति" वरुण "निरुच्यते"
 शब्दत एवैतस्मिन्नन्त्ये । तदनुग्रहादस्यात्क 'नभन्तामन्यके
 समे' "मा भूवन्नन्यके सर्वे" अन्य एव अन्यके शत्रव, ते मा
 भूवन्नस्याकमिति ।

"रुद्र" कस्मात् ? "रौतीति सत" स हि स्तनयिन्नु शब्द
 करोति, "रोरुयमाणी द्रवति इति वा" शब्द कुर्वाणो मेघो
 दरस्थो द्रवतीति "रोदयते वा" शत्रूनसौ रोदयति दु खयति ।
 ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति,—“यदरुदत् तद्रुद्रस्य रुद्र
 त्वम्”—“इति” “काठकम्” कठाना प्रवचनम् । ऐतिहासिकैरे
 तत् समवैति,—“स किल पितर प्रजापतिमिषुणा विध्यन्तमनु
 शोचन्नरुदत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् । यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्”
 —“इति, हारिद्राविकम्” स एवार्थ, केवलन्तु शाखान्तर-
 मन्यत् । एव शाखान्तरेभ्योऽपि देवताभिधाननिर्बचनान्ध-
 राख्युपेक्षाणीत्युपप्रदर्शनार्थम् । हारिद्रवो नाम मैत्रायणो
 याना शाखाभेद ॥

“तस्य एषा भवति”—। ५ ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रैर्षधे
 देवाय सुधावने । अर्धाव्जहाद् हंसमानाय
 वेधसे तिग्मायुवाय भरता शृणोतु नः । इमा

रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रैषवे देवायान्नवते-
 ऽपाढायान्नैः सहमानाय विधात्रे तिग्मायुधाय
 भरत शृणोतु नस्तिग्मस्तेजतेरुत्साहकर्मण
 आयुधमायोधनात्तस्यैषा परा भवति ॥ ६ ॥

इमा रुद्राय—इति (अ० सं० ५, ४, १३, १) । वसिष्ठ-
 स्थापम्, उत्तरा (२२७ पृ०) च । शूलगवे विनियोगः । हे
 स्तोतारः । यूयमुच्यध्वे,—‘इमाः गिरः’ स्तुतीः ‘भरत’ ‘रुद्राय’
 किंलक्षणाया ? ‘स्थिरधन्वने’ “दृढधन्वने” दृढधनुषे, ‘क्षिप्रै-
 षवे’ शीघ्रैषवे ‘देवाय’ दानादिगुणयुक्ताय, ‘स्रधावु’ स्रधावते
 “अववते” शीघ्रैषवे, ‘अपाब्हाय’ “अपाढाय” अनभिभूताय
 केनचित् “सहमानाय” नित्यमभिभवते यदून्, ‘विधत्रे’
 “विधात्रे” ‘तिग्मायुधाय’ तीक्ष्णायुधाय, स च इमा गिर
 उच्यमानाः ‘शृणोतु’ ‘नः’ अस्माकम् ।—इत्येतदाशङ्क्यहे ॥

“सहमानाय”—इति बलकृतेः मध्यमः ॥

“तस्य एषा अपरा भवति”—सा पुनः किमर्थम् ?
 “विधात्रे”—इत्युक्तं पूर्वस्यासृचि (२२६ पृ० २ पं०), तत्रैतत्
 भवति—किमसौ विधत्ते ? इति, अतः परया निर्ब्रवीति—
 रक्ष.पिशाचानिति ॥ ६ ॥

या ते दिद्युद्वरूष्टा दिवस्सरि क्ष्मया चरति
 परि सा दृणक्तुनः । सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा
 मा नस्तोकेषु तर्नयेषु रौरिपः ॥ या ते दिद्युद-
 वरूष्टा दिवस्सरि दिवोऽधि विद्युद् व्यतेर्वा व्यु-
 तेर्वा द्योततेर्वा क्ष्मया चरति क्ष्मा ष्विवो तस्या-

ञ्चरति तथा चरति विक्ष्मापयन्ती चरतीति
वा परिहृणक्तु नः सा सहस्रान्ते स्वाप्तवचन
भैषज्यानि मा नस्त्वं पुत्रेषु च पौत्रेषु च रौरि-
पस्तोकं तुद्यतेस्तनयं तनोतेरग्निरपि रुद्र
उच्यते' तस्थैषा भवति ॥ ७ ॥

“या ते' दिव्यदवसृष्टा”—इति (ऋ० सं० ५, ४, १२,
३) । हे भगवन् । ‘या’ ‘ते’ तव ‘दिव्यत्’ आयुधम्,
ञ्चरातीसारादिरोगाख्यम्, येन प्राणिनो हसि । ‘दिवस्परि’
द्युलोकादधि त्वया ‘भवसृष्टा’ ‘चरति’ । सर्वैव हि देवता
द्युस्थाना इति गम्यते, दिवस्परतीति लिङ्गात्, कर्माधिकार-
स्थानानि तु विशिष्टानि—इति तिसृणा त्रीणि कर्माधि-
कारस्थानानि नियतानि भवन्ति, अतएवोक्तमग्न्यधिकादे
द्युस्थानो भवति—इति । कथम् ? या चरति दिव्यत् ? ‘क्षया’
पृथिव्या व्रीह्यादिभावमुपगतया, “तस्या” व्रीह्यादिभावमुप-
गताया पृथिव्यामनुप्रविश्य चरति अन्नपानसमुद्भूता, तन्न-
भवत्वात् सर्वरोगाणाम्, तदुक्तम्,—“नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये के
च पृथिव्या येषामन्नं वातो वर्षमिषं च”—इति (य० वा० सं०
१६, ६६) । तस्या किम् ? दिव्यत् सा भ्रती प्राणिनोऽस्मान्
‘परिहृणक्तु’ परिवर्त्तयतु ‘न’ । किमन्यदस्तु त्वत्तोऽस्माकम् ?
“सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा” । हे ‘स्वपिवात’ “स्वाप्तवचन ।”
कस्यचिदपि अनतिक्रमणीयाञ्च । यानि तव ‘सहस्र’
‘भेषजा’ “भैषज्यानि” यैर्बहुभि बहुप्रकारम् भेषजं करोषि
भक्तानाम्, तान्यस्मान् प्रति सन्तु । किञ्च, ‘मा न’ मा

अस्माकम् 'तोकैषु' 'पुत्रेषु' 'तनयेषु' 'पौत्रेषु च' 'रीरिषः' हिंसां नो मा प्रयुङ्क्ष्व ।—इत्येतदाशास्त्रज्ञे ॥

“दिद्युत्”—“द्यतेः वा” अवखण्डनार्थस्य (दि० प०), “द्युतः वा” दीप्त्यर्थस्य (भा० प०) । “विष्मापयन्ती चर-
तोति वा” हिंसन्ती चरतीति वा । “तोकम्”—इति पुत्रः,
स हि नित्यं पित्रा विनयता तुष्यते इदं कुर्विदं मा कार्षी-
रिति । “तनयम्”—“तनोतेः” पौत्रम्, तद्व्यतितरां पितुः
सकाशात् ततं भवति । सत्यप्ययत्ननामत्वाविशेषे इहाजा-
मितैव विशेषः । एवमन्यत्रापि समानार्थानामेकवाक्ये विशेष
सपेक्ष इति दर्शयति ॥

“अग्निः अपि रुद्रः उच्यते”—इति । विचारानुसृतये
सद्वरोपप्रदर्शनम् ॥

“तस्य” “एषा” “भवति” अग्नेः रुद्रस्य—॥ ७ ॥

जराबोधं तद्विविड्ढि विशेविशे यन्नि-
याय । स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ जरा स्तुति-
र्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोधतया बोधयितरिति
वा तद्विविड्ढि तत् कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यज-
नाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयमिन्द्र इरां दृष्टा-
तीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दार-
यत इति वेरां धारयत इति वेन्दवे द्रवतीति
वेन्दौ रमत इति वेन्वे भूतानीति वा तद्यदेनं
प्राणैः समैत्वं रुदिन्द्रस्तेन्द्रत्वमिति विज्ञायत

इदं करणादित्याग्रयणे इदं दर्शनादित्यौपमन्यव
इन्दमेवैश्वर्यकर्मण इदं कृणां दारयिता वा
झावयिता वादरयिता च यज्वनां तस्यैषा
भवति ॥ ८ ॥

“जरा बोध” — इति । (ऋ० सं० १, २, २३, ५ । सा० सं०,
छ० पा० १, १, २, ५) । शुन.शेषस्यार्थम् । “अश्वं न त्वा
वारंन्तम्” — इति (ऋ० सं० १म० ६ अनु० ४५) । एतस्मिन्
सूक्ते प्रातरनुवाके विनियोगः । येय मया तव ‘जरा’ स्तुतिरु-
च्यते, भगवन्नमो ! रुद्र ! तां त्वं ‘बोध’ दुश्मस्य । अथवा हे
जराबोधयितः ! स हि जरया स्तुत्या ह्रीदृत्वे वर्त्तमानोऽभिम-
तमर्थं यजमानानां सम्पादयन् देवान् बोधयति । ‘तत् विविद्धि’
“तत् कुरु” ‘विशेषिगे’ मनुष्याय, ‘यज्ञियाय’ यज्ञसम्पादिने
जनाय, यत् त्वया यज्ञे कर्तव्यम्, ततः तुभ्यं रुद्राय देवानां
स्तोत्रे स मनुष्यः ‘दृशीकम्’ “दर्शनीयम्” यवणीयम्, यवणा-
ईम् व्यपगतदोषं स्तोत्रमुच्चारयिष्यति ॥ “यो अग्नी रुद्री
यो अप्स्रन्तर्य ओषधीर्वीरुध आविबेश । य इमा विष्वा
भुवन्नानि चाकृषि तस्मै रुद्राय नमो अस्तुन्नये ॥” — इति
(अथ० स० ७, ८७, १) ।

“इन्द्र” कस्मात् ? “इरां दृणाति — इति वा” इराम् अश्वं
ब्रोज्जादि, दृणाति विदारयति, इराशब्दात् पूर्वपदम्, दृणाते-
रुत्तरपदम्, वर्षको दितमधुरं बीजं भिनत्ति, तमिन्द्रकारितम्,
मोऽयम् “इरादारः सन् इन्द्रः” — इति परोक्षेणोच्यते, यथा
“अप्रणीः सद्यग्निः” — इति । विज्ञायते हि “परोक्षप्रिया
इव हि देवाः प्रत्यक्षप्रियाः” — इति । सर्वत्रैवं देवताभिधेये,

अभिधानत एव हि देवता आत्मनस्तत्त्वमन्तर्णीय व्यवधाय
 आत्मानमविदुषां परोक्षीकृत्य नित्यं वर्तते, तां तु विद्वांसः
 स्तदभिधानव्युत्पत्तिद्वारेण विवृत्य देवेन चक्षुषा मनसोपजात-
 दिव्यदृष्टयो दृष्ट्वा ताद्भाष्यं प्रतिपद्यन्ते इति तदभिधानव्युत्पत्तौ
 शक्त्यः पुरुषार्थ आहितः । इन्द्रेण भूयिष्ठभाग् प्राणदेव-
 तानामुभयोरध्यात्माधिदेवतयोरिति तदभिधानमाचार्योऽति-
 तरा निरवोचत् । “इरां ददाति—इति वा” । तदेव पूर्व-
 पदम्, ददातिरुत्तरपदम् । यो वर्षदारिणासो इरामन्नं
 ददाति । सोऽयम् इरादः=इरादाता=इन्द्रः । “इरां दधाति
 —इति वा” । तदेव पूर्वपदम्, दधातेर्दानार्थस्य धारणार्थस्य
 वा उत्तरपदम् । सोऽयम् इराधः=इराधारयिता=इन्द्रः ।
 “इरा दारयति—इति वा” । तदेव पूर्वपदम्, दारयतेरुत्तर-
 पदम् । सोऽयम् इरादारयिता=इन्द्रः । “इन्द्रो द्रवति—इति
 वा” । इन्दुशब्दात् पूर्वपदम्, द्रवतेरुत्तरपदम् । इन्दुः सोमः, त
 पातुमसौ द्रवति, द्रवतिर्गत्यर्थः, सोमपानार्थमसौ द्रवतीति ।
 सोऽयम् इन्दुद्रवः=इन्द्रः ।

“इन्द्रो रमते—इति वा” । क्रीडत्ययं सोमे इतीन्द्रः ।
 “इन्धे भूतानि—इति वा” । “अ इन्धी दीप्ती”—इत्यस्य ।
 भूतानि असावसोत्पत्त्याधिदेवस्योऽध्यात्मस्यो वाऽभ्यवहारयन्
 विभजमानस्य दीपयति द्युतिमन्ति करोति । सोऽयम् इन्धः=
 इन्द्रः । “तत्” इदमपरमिन्द्रस्य इन्द्रत्वं ब्राह्मणे उच्यते ।
 “यदेनं” मध्यतोऽवस्थितं शरीरस्य “प्राणैः” प्राणभावेन विष्ट-
 भ्येतरान् प्राणान् वागादीनितरप्राणवृत्तिमाहाभाग्यसम्प्रदानेन
 यदहं विशिष्टोऽस्मि त्वं तद्विशिष्टोऽसीत्येवमादिना प्राणाधि-
 देवताः “समेन्धन्” समदीपयन् सन्तानार्थं “तदिन्द्रस्येन्द्रत्व-
 मिति पिब्यायते” । इन्धे भूतानीति कर्त्तरि, प्राणैरेनं समे-

न्यतेति कर्मणि । “इदङ्करणत्—इति आग्रयण.” । इदं-
शब्दात् पूर्वपदम्, करोतेरुत्तरपदम्, इदमसौ सर्वमकरोदिति ।
सोऽयम् “इदङ्कर=इन्द्र” । “इदन्दर्शनात्—इति औप-
मन्यव” । इदं पूर्वपदम्, दृशिरुत्तरपदम्, इदमसावद्राक्षीत्
सर्वमिति । सोऽयम् “इदन्दर्शी=इन्द्र.” ।

“इन्दतेः वा ऐश्वर्य्यकर्मण” । इन्देः पूर्वपदम्, द्रवतेः
द्रावयतेः वा उत्तरपदम् । किमसौ द्रवति, दारयति वा ?
इति । “शत्रूणां दारयिता वा, द्रावयिता वा” । किमुक्तं
भवति ? ईश्वरयासौ द्रावयिता शत्रूणाम्, अथवा ईश्वरयासौ
दारयिता च शत्रूणाम्, अथवा ईश्वरयासौ “आदारयिता च
यज्वनाम्” आदरकर्त्ता यज्वनामुपरि ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ८ ॥

अदृढं रुतसुमहजो विखानि त्वमर्णवान्
बद्धवधानां अरम्णाः । महान्तमिन्द्र पर्वतं
वि यद्वः सुजो वि धारा अव दानवं हन् ।
अदृणा उत्समुत्स उत्तरणाद्वोत्सदनाद्वोत्स्यन्त-
नाद्वोनत्तेर्वा व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्ण-
स्वत एतान्माध्यमिकान् संस्त्यायान् बाबध्यमाना-
नरम्णा रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा
वा महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं यद्वाट्टणोर्यहजो-
ऽस्य धारा अवहन्तेनं दानवं दानकर्मास्तस्मै-
षापरा भवति ॥ ८ ॥

“अदृढं रुतम्”—इति (क० स० ४, १, ३२, १६ व० वं

छ० भा० ४, १, ३, ३) । गातोरात्रेयस्यार्थम् । “उत्स.” मेघः । सः कस्मात् ? “उत्सटनाद् वा” उत्पूर्वस्य सदेः, कर्तृमयी सन्न इत्युक्तः । उत्पूर्वस्य वा स्यन्दते, उपर्यभावावस्थितः स्यन्दतीत्युक्तः । उन्नतेः वा “उन्दी क्लेदने (६० प०)”— इत्यस्य, क्लेदयत्यसौ । तम् “उत्सम्” मेघं हे भगवन् ! ‘इन्द्र’ ! त्वम् ‘अदरः’, दारितवानसि त्वम् । दारयित्वा च जर्जरौकृत्य तस्य उत्सस्य ‘असृजः’ ‘विखानि’ विलानि विहृतानि त्वमकरोः । उदकनिर्गमनद्वाराणि स त्वममुना प्रकाशेण ‘अण्वान्’, “अर्णस्वतः” अर्णसा उदकेन तद्वतः, “एतान् माध्यमिकान्” “सस्यायान्” मेघसङ्घातान्, उदकभारेणातिगुरुणा “बाध्यमानान्” यथाकालम् ‘अरम्णाः’ विसृष्टवानसि । “रम्णातिर्धातुः” “सयमनकर्मा” अन्यत्र, तद्यथा—“मव्रितो युन्ते. वृष्टिवीमरम्णात्” (ऋ० सं ८, ८, ७, १) । इत्यत्र, इह पुनर्मेघविदारणसम्बन्धात् “विसर्जनकर्मा” । किञ्च, ‘महान्तम्’ योऽप्यतिमहान् पर्वतो मेघः, केनचिदप्यन्येनाशक्यो विहृतद्वारः कर्तुम्, तमपि “वि यद् वः” “यद् व्यवृणो.” विहृतम् अपावृतोदकनिर्गमनद्वारमकरोः । विहृत्य च ‘सृजः विधाराः’ “असृजः धाराः” त्वम् उदकधाराः पुनः पुनः ‘अवहन्’ अवघ्नन् ‘दानवम्’ उदकदातारं मेघम् । य एतदकार्षीः त्वं स इदं नामास्याकं कुरुष्वेति ।

“तस्य” “एषा” अपरा “भवति”—। सा पुनः किमर्थम् ? उक्तं हि “अथास्य कर्म—रसानुप्रदानम्, हववधः, या च का च वलकृति.” इति, तदेतदिह रसानुप्रदानं हववधश्च दर्शितम्, वलकृत्युपप्रदर्शनार्थमपर उदाह्रियते—॥ ८ ॥

यो ज्ञात एव म्रष्टुमो मनस्वान् देवो देवान्

क्रतु'ना प॒र्यभू'षत् । यस्य शुष्माद्रोदसी अ॒भ्य-
 'सेतां नृ॒मणस्य' म॒ज्ञा स ज॑नास इन्द्रः ॥ यो
 जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्र-
 तुना कर्मणा प॒र्यभ॑वत् प॒र्यगृ॑ह्णात् प॒र्यर॑क्ष-
 दत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद् द्यावापृथिव्याव-
 प्यविभीता नृमणस्य म॒ज्ञा बलस्य मह॑त्त्वेन स
 जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यान-
 संयुक्ता पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता
 जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता
 वा र॑सानां तस्यैषा भव॑ति ॥ १० ॥

“यो जात एव प्रथम” — इति (अ० स० २, ६, ७, १) ।
 गृह्णमदस्यार्थम् । इन्द्राय नमस्वते पुराडाश, तस्य याज्या ।
 गृह्णमदमिन्द्रवरप्रदानादैन्द्र रूप विभ्रतमिन्द्रोऽयमिति मन्य-
 माना जिघासवोऽसुरा किल मरुद्गणै विनाशुतोऽयमिदा
 नोमेक शक्यो हन्तुमिति परिवत्रिर, स किल भीतोऽनेन
 सृक्तेनेन्द्र तुष्टाव,—आत्मानश्च ब्राह्मण परेभ्य प्रतिवेदयाश्च
 कार ।—

‘य’ ‘जात एव’ जातमात्र एव ‘प्रथम’ मुख्य सर्व
 भूतानां प्रति मुख्यता सम्पदे । “मनस्वी” च मेधावी, अन्ये
 हि कालेन मुख्या सम्पद्यन्ते मेधाविनश्च । “देवो देवान्
 क्रतु'ना प॒र्यभू'षत्” । सत्यपि देवत्वाविशेषे इतरान् ‘देवान्’
 क्रतुना “कर्मणा ‘प॒र्यभू'षत्” “प॒र्यगृ॑ह्णात् परिगृहीत
 वान् स्वामित्वेन, “प॒र्यर॑क्षद्वा” मुख्यत्वात्, “अत्यक्रामत् वा”

प्रभावेण । 'यस्य' च 'शुभात्' शारीरात् "बलात्" 'रोदसी'
 "द्यावापृथिव्यौ अपि" 'अभ्यसेताम्' "अविभीताम्" ।
 'नृमृषस्य मङ्गा' "बलस्य" सेनालक्षणस्य "महत्त्वेन" अति-
 महदसह्यमस्य बलमवश्यमयमावां सादयिष्यतीत्येवमतिमह-
 त्यावेते द्यावापृथिव्यावविभीतां यस्य शुभात् । 'जनासः' ।
 हे असुरजनाः ! 'सः इन्द्रः' नाहमिन्द्रः, ब्राह्मणोऽहम्, तत्-
 प्रसादादेवाप्ततद्रूप इति ॥

"हृष्येः दृष्टार्थस्य" अनुभूतेन्द्रमैवस्येन्द्रवयस्यस्य गृह्यमदस्य
 इन्द्रे प्रति "प्रीतिः" स्तुतिः "भवति" "आख्यानसंयुक्ता"
 आख्यानसम्बन्धात् । अतश्च दर्शयति मन्वाणामैतिहासिको-
 ऽप्यर्थं उपेक्षितव्योऽनावपि तेषां विषय इति । अथवा
 "दृष्टार्थस्य"—इति देवतार्थम्, स तत्त्वतो दृष्टवता भाविता-
 न्तःकरणस्य "प्रीतेः" अतिहर्षात् "आख्यानसंयुक्ता" अन्येभ्यः
 कथनसंयुक्तेत्यर्थः ॥

"पर्जन्यः" "हृषेराद्यन्तविपरीतस्य" । "हृष हृषी (दि०
 प०)"—इत्यस्य धातोः । स कथं भवति ? आद्यन्तविपर्य-
 येण । अतस्तुमाद्यन्तविपर्ययं स्वयमेव दर्शयति,—“तर्प-
 यिता” स एव भवति । किम् ऐकदेशिकः । न-इत्युच्यते,—
 “जन्यः” सर्वजनपदतर्पयिता । अथैवमन्यथा स्यात्,—
 “परो जेता वा” परः प्रहृष्टो जेता पर्जन्यः, परम्यद्वात् पूर्व-
 पदम्, जयतेरुत्तरपदम् । “परो जनयिता वा” प्रहृष्टो जन-
 यिता, तद्देव पूर्वपदम्, जनयतेरुत्तरपदम् । “प्राजयिता वा”
 कस्य ? “रसानाम्” प्रपूर्वस्यार्जयतेः पर्जन्यः, स हि रसान्
 प्रकटीकरोति ।

“तस्य एषा भवति”—॥ १० ॥

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं
 विभाय भुवनं महावधात् । उत्तानागा ईपते
 दृष्ट्वागतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥
 विहन्ति वृक्षान् विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि
 चास्माद् भूतानि बिभ्यति महावधान्महान् ह्यस्य
 बधोऽथनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो
 यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतो
 बृहस्पतिर्वृहतः पाता वा पालयिता वा तस्यैषा
 भवति ॥ ११ ॥

“वि वृक्षान् हन्ति”—इति (ऋ० स० ४, ४, २७, २) ।
 अत्रैरार्थम् । कारीर्या दिगुपस्थाने विनियोगः । ‘वि वृक्षान्
 हन्ति’ “विहन्ति वृक्षान्” ‘पर्जन्य’ अशनिपाते । कदा ?
 यदा तस्करादीन् अनाकालप्रभवान् ‘दुष्कृत’ “पापकृत”
 वर्षेण औषधीरभिनिष्पादयन् ‘स्तनयन्’ ‘हन्ति’ उपशमयति,
 सुभिन्नं कुर्वन्, तदा । “विहन्ति च रक्षांसि” विविधं हन्ति
 क्रूरकर्मणः । ‘विश्वं विभाय’ “सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति
 ‘महावधात्’ पर्जन्यात् । कथम् ? “उता अनागा ईपते”
 एव नाम महावधात् अस्मात् सर्वाणि भूतानि बिभ्यति, येन
 ‘अनागा अपि’ “अनपराधोऽपि” सन् सर्वं एव “अस्मात्”
 “वर्षकर्मवत” स्तनयिद्बुधैरशनिं सुक्षतं ‘ईपते’ “पला
 यते” नामय ‘स्तनयन् हन्ति’—इति मन्यमानः । सोऽयमेव
 अतिमहानुभावो भगवान् पर्जन्यः, स वर्षत्वस्याकमिति ॥

“बृहस्पतिः” कस्मात् ? “बृहतः पाता वा पालयिता वा”

‘बृहत्तः’ महतोऽस्य जमतः उदकस्य वा ‘पाता’ रक्षिता,
‘पालयिता’ अपि रक्षितैव, धात्वन्त्यत्वमर्थकत्वम् ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ११ ॥

‘अग्रापिनङ्गं मधु पर्यपश्यन्मात्स्यं’ न दीनं
उदनि क्षियन्तम् । निष्टब्धभार चमसं न बृ-
क्ष्ण बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ अशनवता
मेवेनापिनङ्गं मधु पर्यपश्यन्मात्स्यमिव दीन
उदके निवसन्तं निर्जहार तच्चमसमिव दृक्षो-
च्चमसः कक्षाच्चमन्यस्मिन्निति बृहस्पतिर्विरवेण
शब्देन विकृत्य ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता या
पालयिता वा तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

“अग्रापिनङ्गम्”—इति (ऋ० स० ८, २, १८, २) । अग्रा-
स्यस्याङ्गिरसस्यार्पम् । ‘अग्रा’ “अशनवता” व्यापनवता
“मेवेन” ‘अपिनङ्गम्’ आत्मनो मध्यमतिनीय नङ् वङ् विवृतं
व्यवहितमदृश्यमन्ये, ‘बृहस्पतिः’ ‘मधु’ उदकम् “पर्यप-
श्यत्” सर्वतोऽपश्यत् । कथम् ? “मत्स्यं” न दीनं उदनि
क्षियन्तम् । “मत्स्यम्” ‘न’ “इव” ‘दीने’ ‘उदनि’ “उदके”
उपक्षीयमाणप्राये ‘क्षियन्तं’ “निवसन्तम्” यथा मत्स्यबन्धो-
ऽस्य उदके जिष्टघुर्मत्स्यं परिपश्येच्छक्यो गृहीतुमयमिति, एव
पर्यपश्यत् । “निष्टब्धभार चमसं न वृक्षात्” । तच्च मधु दृष्ट्वा
‘निर्जम्भार’ “निर्जहार” निहन्तवान्, कथम् ‘चमसं न वृक्षात्’
यथा कथितं कुशल शिल्पी वृक्षमव्यात् ‘चमसं यज्ञपात्रं निर्ह-
रेत् निष्पादयेत्, एव निर्जहार बृहस्पतिः । अतएवादकनिर्हर-

यात् मध्यमः । कथमसौ निर्जहार ? 'विरवेण विकृत्य' भीषणेन
अतिमहता रवेण "शब्देन" सङ्गोभ्य मेघम्, स्रस्तसर्वाङ्ग-
सन्निबन्धनं कृत्वा विकृतवम, तत एव विस्तृन्तोभूतं विकृत्य सम-
न्ततो विशकलोकृत्य । एव निर्जहार मधु यो बृहस्पतिः,
सोऽस्माकमपीद करोत्विति ॥

"चमस कस्मात् ?" चमेर्भक्षणार्थं प्य, तव हि सोमयम्यते ॥

"ब्राह्मणस्पति" कस्मात् ? "ब्रह्मण" पाता वा पालयिता
वा" ब्रह्म = अन्नम्, ऋगादि वा तस्योभयस्त्रायसो वर्षेणौष-
धीरभिनिष्पादयिता सम्पद्यते, वर्षाभावे ह्येतदुभय-
सुखीदति ॥

"तस्य एषा भवति"—॥ १२ ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि य-
मोजसात्^१णत् । तमेव विश्वे^२ पपिरे स्तु^३र्द^४शो^५
बहु साकं^६ सिसिचुस्तत्समुद्रिणम् ॥ अशनवन्त-
मास्यन्दनवन्तमवातितं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि
यमोजसा बलेनाभ्यटणत् तमेव सर्वे पिवन्ति
रश्मयः सूर्य^७दृशो बह्वेनं सह सिञ्चन्त्युत्स-
मुद्रिणमुदकवन्तम् ॥ १३ ॥

इति दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १०, १ ॥

"अश्मास्यमवतम्"—इति (छ० स० २, ७, १, ४) । यक्ष-
मदस्वार्पम् । अश्मशब्दात् "अशनवन्तम्"—इति, आस्य-
शब्दात् "आस्यन्दनवन्तम्"—इति, भाष्यकारश्चकार, तथा
सामर्थ्यमपेक्ष्य । किमुक्तं भवति ? उदकव्यापनक्रियया तद्व-

न्तम्, आस्यन्दनक्रियया चोदकप्रचरणक्रियया तदन्तम् ।
 ‘अश्मास्यम्’ मेघम् ‘मधुधारम्’ उदकं धारयितारं ‘यम्’
 ‘भोजसा’ “वलेन” “अभ्यवृणत्” अभ्यहनत् ‘ब्रह्मणस्पतिः’
 ‘तम्’ ‘अवतम्’ “अपातितम्” अवाडतितं भूमिम् उदक-
 भावेन गतम्, पुनरादानकालमुक्तदस्य प्राप्य ‘तम् एव’
 ‘विश्वे’ “सर्वे” ‘पपिरे’ “पिबन्ति” तदुदकमाददते । के
 पुनस्ते ? ‘स्वर्दृशः’ सूर्यस्य “रश्मयः” स्वरिव ये दृश्यन्ते,
 ते सूर्यसमानदर्शनाः, स्वभावेन वा सूर्यभावेन ये मण्डलो-
 भूता दृश्यन्ते, ते पिबन्ति, पुनश्च प्राप्य तदुत्सर्गकालं ‘बहु
 साकम्’ ‘बहु’ तत् उदकम्, ‘साकम्’ सहभूताः मण्ड-
 लात् अवाह्यः आहत्य “एनम्” अन्तरिक्षे, ‘उत्स’ मेघम् ‘उद्दि-
 ष्यम्’ “उदकवन्तम्” कुर्वन्तः ‘सिञ्चति’ । तच्च पुनरेवं मेघं
 यो ब्रह्मणस्पतिः लोकानुपहाय प्रतिसंवत्सरं दृष्टेति, सोऽस्मा-
 कमिदं नाम करोत्विति ॥ १३ ॥

इति ऋग्वर्गाया निरुक्तवृत्तौ चतुर्दशाध्यायस्य

(दशमाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ १०, १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं क्षियतेर्निवासकर्मण-
 स्सस्य पाता वा पालयिता वा तस्यैषा भवति
 ॥ १ (१४) ॥

“क्षेत्रस्य पतिः” कक्षात् ? “क्षेत्रम्” तावत् “क्षियतेः
 निवासकर्मणः” तदाश्रयेण हि ग्रामे क्षियन्ति निवसन्ति
 कुटुम्बिनः । “तस्य पाता वा पालयिता वा” मध्यमः, तत्क-

मोपपत्तौ हि क्षेत्रस्य क्षेत्रत्वसाफल्यम्, यदा हि मध्यमेन वृष्टं भवति, अयं क्षेत्रं सफलं भवति । विगृहीतमेव समाम्नातम्, निगमे तथा दृष्टत्वात् ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ १ (१४) ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।
गामश्वं पोषयित्वा स नो^१ मृलातीदृशे^१ ॥ क्षेत्र-
स्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामो गामश्वं
पुष्टं पोषयित्वा चाहरेति । स नो^१ मृलाती-
दृशे^१ । बलेन वा धनेन वा मृलतिर्दानकर्मा
पूजाकर्मा वा तस्यैषा परा भवति ॥ २ (१५) ॥

“क्षेत्रस्य पतिना वयम्”—इति (अ० स० ३, ८, ९, १) ।
वामदेवस्यार्पम् । क्षेत्रस्य पतये चरो पुरोऽनुवाक्या । ‘क्षेत्रस्य
पतिना’ सुष्ठु ‘हितेन’ केनचिदाप्तेन मित्रेण इव सयुक्ता सन्त,
‘वयम्’ “जयाम” गवाश्वादीनि धनानि पुष्टानि बलवन्ति
पोषयितृणि पोषणाय समर्थानि उपनामितद्रव्याणां चास्माकं
क्षेत्रस्य पतिना त्वत्प्रसादादेव तानि मोक्तुं शक्तिरस्तु । कथम् ?
इति । ‘आ’—इत्यस्योपसर्गस्य सम्बन्धि क्रियापदमध्याजहार
भाष्यकार “आहर”—इति । कोऽर्थः ? उपजातशक्तयो वय-
मेवमात्रापयन्त, परिचारकानिदमाहरतेति सर्वद्रव्याणि यथा
शुद्धीमहि, तथा क्षेत्रस्य पतिरस्मान् सृजयतु । “मृलतिः
दानकर्मा” । “ईदृशे” धनलाभाय भोगाय चास्मान् ददातु,
धारयतु, नित्यं स्थिरान् करीतु ।—इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“तस्य एषा अपरा भवति”—१ सा पुन किमर्थम् ? यस्य
चरो एषा पुरोऽनुवाक्या, तत्र ब्राह्मणं भवति,—“इयं वै क्षेत्र”

पृथिव्यस्यामदीनायां पतितिरिति”—इति, यतः परया
वर्षलिङ्गयोपपादयति मध्यस्थान चैवस्य पतिरिति, भक्ति-
मात्रं ब्राह्मणमिति ॥ २ (१५) ॥

चेच'स्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयो'
अस्मासु' धुक्ष्व । मधुच्युतं घृतमिव सुपूत-
मृतस्य' नः पतयो मलयन्तु ॥ चैवस्य पते मधु-
मन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मासु धुक्ष्वेति मधु-
च्युतं घृतमिवोदकं सुपूतमृतस्य नः पातारो
वा पालयितारो वा मलयन्तु मलयतिरुपदया-
कर्मा पूजाकर्मा वा तद्यत्समान्यामृचि समा-
नाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकं मधु-
मन्तं मधुच्युतमिति यथा यदेव समाने प्रादे
समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्य-
परं हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहगिति यथा
यथा कथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरं म-
ण्डूका इवोदकान् मण्डूका उदकादिवेति यथा ।
वास्तोष्मतिर्वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता
वा पालयिता वा तस्येष्टा भवति ॥ ३ (१६) ॥

“चेच'स्य ; पते”—इति (ऋ० स० १, ८, ८, २) । आर्थे
यदेव पूर्णस्याः । विनियोगो महाव्रते, आदित्ये चरुपयतः
स्तनपदं, तस्य तृतीयमनयर्चा गृह्यते । हे 'चैवस्य पते !’

‘मधुमन्तम् कर्मिम्’ मधुरं स्वादु ! उदकसङ्घातम्, ‘धेनुः’ यथा
 ‘पयः’ दोग्धि, एवम् ‘अस्मासु’ ‘धृष्ट’ प्रचर । किञ्च “मधुयुतं
 घृतमिव सुपूतम्” । मधु इव यत् सुहृर्मुहः स्रोतति, ‘घृत-
 मिव सुपूतम्’ उदकमकलुषम्, तस्य दानेन “ऋतस्य नः
 पतयो मृडयन्तु” । ‘ऋतस्य’ उदकस्य ‘पतयः’ “पातारः”
 माध्यमिका देवाः क्षेत्रस्य पतिप्रमुखाः ‘मृडयन्तु’ नित्यमस्मान्
 रक्षन्तु, पूजयन्तु वा ॥

अतएव सन्धात् प्रसक्तमतं परं सर्वमन्त्रेषु जाम्यजामिता
 पदानां चिन्त्यते ।—जामीति पुनरुक्तस्य सञ्ज्ञा, सा पुनरियं
 निगमत एव । विज्ञायते हि—“जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते,
 यन्मरुत्वतीयो यज्ञो मृष्ट्यते मरुत्वतीयं शस्यते”—इति ।
 तदेतत् पुनरुक्तं द्विविधम् ।—समानशब्दार्थम्, असमानशब्दा-
 र्थञ्च । तत्र समानशब्दार्थं नाम, यदेकमेव पदमेकार्थमेक-
 क्षिप्त्वे वाक्याधिकारे पुनरुच्यते । तद्यथा—“मग्नु रेजति
 रज्जोऽहं मग्नु रेजति”—इति (ऋ० सं० २, १, १७, १) ।
 तदधिकृत्यान्यार्थाप्रतिसमाधानाशक्तौ वक्ष्यति—“अभ्यासे
 भूयासमर्थं मन्यन्ते”—इति । यत् पुनरसमानार्थं पदमभ्य-
 स्यते, तदपुनरुक्तमेव । यदसमानशब्दं समानार्थञ्च तदसुख-
 प्रतिसमाधानमिति तदर्थमिहोपोदन्ति—

“तद्यत् समान्यामृचि”—इति । तदिति वाक्योपादाने ।
 “यत्” “समान्यामृचि” एकस्यामृचि “समानाभिध्याहारं”
 पठं “भवति” समानमर्थमभिध्याहरति पदान्तरेण, यः
 कथित् पूर्वेऽर्हर्षेऽभिहितोऽर्थः, तमेव उत्तरेऽर्हर्षेऽभिदधत्
 जामि भवति । तत् “यथा—‘मधुमन्तं, मधुयुतम्’—इति” ।
 यो हि मधुयुत् अथमसौ मधुमान् । “एकं” तावत् आचार-
 र्थमतम् ।

पृथिव्यस्थामदीनाया प्रतितिष्ठति"—इति, यतः परया
वर्षेलिङ्गयोपपादयति मध्यस्थान क्षेत्रस्य यतिरिति, भक्ति-
भावं ब्राह्मणमिति ॥ २ (१५) ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयो'
अस्मासु' धुक्ष्व । मधुक्षुतं घृतमिव सुपूत-
मृतस्य' नः पतयो ग्लयन्तु ॥ क्षेत्रस्य पते मधु-
मन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मासु धुक्ष्वेति मधु-
क्षुतं घृतमिवोदकं सुपूतमृतस्य नः पातारो
वा पालवितारो वा ग्लयन्तु ग्लयतिरुपदया-
कर्मा पूजाकर्मा वा तद्यत्समान्याद्येचि समा-
नाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकं मधु-
मन्तं मधुक्षुतमिति यथा यदेव समाने पादे
समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्य-
परं हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृगिति यथा
यथा कथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरं सु-
गडूका इवोदुकान् मृगडूका उदुकादिवेति यथा ।
वास्तोष्पतिर्वस्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता
वा पालयिता वा तस्येवा भवेति ॥ ३ (१६) ॥

“क्षेत्रस्य ; पते”—इति (ऋ० सं० १, ८, ८, २) । आर्षे
यदैव पतंस्याः । विनियोगे महाव्रते, आदित्ये चरुपशतः
स्तनपद, तस्य तृतीयमनयर्चा गृह्यते । हे ‘क्षेत्रस्य पते !’

‘मधुमन्तम् कर्मिम्’ मधुर स्वादु ‘उदकसङ्घातम्, ‘धेनु’ यथा
 ‘पय’ दोग्धि, एवम् ‘अस्मासु’ ‘धुस्त’ प्रचर । किञ्च “मधुसुते’
 ‘हृतमिधु सुपूतम्” । मधु इव यत् सुहृर्मुह्योतति, ‘हृत-
 मिव सुपूतम्’ उदकमकलुषम्, तस्य दानेन “ऋतस्य नृ-
 पतयो ऋडयन्तु” । ‘ऋतस्य’ उदकस्य ‘पतय’ “पातार.”
 माध्यमिका देवा क्षेत्रस्य पतिप्रसुखा ‘ऋडयन्तु’ नित्यमस्मान्
 रक्षन्तु, पूजयन्तु वा ॥

अतएव मन्त्रात् प्रसक्तमत पर सर्वमन्त्रेषु जाभ्यजामिता
 पदानां चिन्त्यते ।—जामीति पुनरुक्तस्य सञ्ज्ञा, सा पुनरिय
 निगमत एव । विज्ञायते हि—“जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते,
 यन्मरुत्वतीयो ग्रहो ऋद्धते मरुत्वतीयं शस्यते”—इति ।
 तदेतत् पुनरुक्तं द्विविधम् ।—समानशब्दार्थम्, असमानशब्दा-
 यञ्च । तत्र समानशब्दार्थं नाम, यदेकमेव पदमेकार्थमेक-
 स्मिन्नेव वाक्याधिकारं पुनरुच्यते । तद्यथा—“मन्त्रं रज्जति
 रज्जोहा मन्त्रं रज्जति”—इति (ऋ० सू० २, १, १७, १) ।
 तदधिकृतान्यार्थाप्रतिसमाधानाशङ्कौ वक्ष्यति—“अभ्यासे
 भूयासमद्य मन्यन्ते”—इति । यत् पुनरसमानार्थं पदमभ्य-
 स्यते, तदपुनरुक्तमेव । यदसमानशब्दं समानार्थञ्च तदसुख-
 प्रतिसमाधानमिति तदर्थमिहोपोदन्ति—

“तद्यत् समान्यामृचि”—इति । तदिति वाक्योपादाने ।
 “यत्” “समान्यामृचि” एकस्यामृचि “समानाभिध्याहार”
 पदं “भवति” समानमर्थमभिध्याहरति पदान्तरेण, य-
 कश्चित् पूर्वोऽर्हश्चेऽभिहितोऽर्थः तमेव उत्तरोऽर्हश्चेऽभिदधत्
 जामि भवति । तत् “यथा—‘मधु’मन्त, मधुसुतेम्”—इति ।
 यो हि मधुयुत् अवश्यमसौ मधुमान् । “एक” तावत् आचा-
 र्य्यसतम् ।

“यदेव समाने, पादे समानाभिध्वाहारं भवति, तज्जामि भवतीत्यपरम्” । नानार्हर्षगतयोः समानार्थयोरपि पदयोर-
समानपदान्तरव्यवधानात् प्रकृतार्थानुष्मृतये पुनरनुकीर्तन-
मनाम्येव, किन्तु यदेव समाने पदे एकास्मिन् पदान्तरेण
व्यवहितं पदं समानार्थं पुनरुच्यते, अविच्छिन्नप्रसक्तानुष्मृति,
तदेव जामीत्यपरम् । “हिरण्यरूपः स हिरण्यमन्दृक्—इति
यथा”—इति (ऋ० सं० २, ७, २३, ५) । यो हिरण्यरूपः
सोऽवश्यं हिरण्यमन्दृक् ।

तत् किं यौनरुक्तेन योज्यं पदम्, तत्संयोगाद्वा तदसाधु
मन्त्रवाक्यम् ? न—इति, उच्यते—“यथा कथा च विशेषो-
ऽजामि भवतीत्यपरम्” । यथा कथञ्चित् यः कथित् स्वल्पोऽपि
हि तत्र विशेषो वक्तव्यः, दृष्टानुविधानाच्छन्दसः, अर्थानुवि-
धाने यतैतेवम् । येन केनाचित् स्वल्पेनापि विशेषेण तदजामि
भवतीत्यपरम् । अपरे पुनः कृतवाक्यार्थपरिसमाप्त्यतिरिक्तं
पदं पुनरभ्यस्यमानं निपातवत् पादपूरणत्वेनार्थवदिति ।
प्रतिसमादधते । तदेतदवगतं भवति, इदमेव त्वभौटमाचा-
र्यस्य—“यथा कथा च विशेषः” इति । तदर्थमुदाहरति—
“मृण्डूका इवोदकान् मृण्डूका उदृकादिव”—इति यथा—
इति (ऋ० सं० ८, ५, २४, ५) । एवमादिषु यथा समान-
शब्देषु असमानशब्देषु च पुनरुक्तेषु यः कथिद् विशेषो वक्तव्यः ।

स कथम् ? इति मन्त्रमेव तं व्याचक्षहे । यत्रैष पादः—
“योगक्षेमं व आदाय”—इति ? (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५) ।
ऋषभस्यार्पम् । कामतो देवता कल्प्याः । विद्विष
उच्यन्ते—“योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम आ-
वो मर्षानिमक्रमीम् । अध्वस्यदाता उददत मृण्डूका
इवोदकान् मृण्डूका उदृकादिव ॥”—इति । योगो-

नाम लिप्पितार्थस्य प्राप्तिः, चेमो नाम तत्परिपालनम् । हे विद्भिपः ! एतत् उभयं भवद्भ्य आदाय मदधीनसर्वयोग-
चेमान् युष्मान् कृत्वा सर्वार्थेऽपि 'अहं भूयासम्' 'उत्तमः'
उत्कृष्टः युष्माकम् । 'आ वो' मर्हानेमकमोम्' । उपरि
युष्मानधितिष्ठेयम् । ते यूयमाक्रान्तमूर्धानो मया । 'मे' मम
'अवस्यतात्' पादयोरधो वर्त्तमानाः सन्मुखप्रेक्षाः पश्वा-
धीनसर्वार्थवृत्तयो भूत्वा नित्यम् 'आवदत' । कथम् ?
'मण्डूका उदकात्' यथा मण्डूकाः उदकात् षट्ते नित्य-
मश्वाधीनवृत्तयो निर्वचनाः सम्पद्यन्ते, एवं महते यूयं मा
भूत । एवमत्रैकत्र विद्भिषां निर्वाक्ते मण्डूका उपमानम्,
अन्यत्र उदकाभावे मण्डूका यथा न भवन्ति, एवं मदभावे
यूयमित्युदकमुपमानम् ॥

एष विशेषः पूर्वयोरपि मन्त्रयोर्भवति,—कश्चित् मधुमान्
न तु मधु अविरतं सुडुसुडुधीततीति, यथा "हिरण्यरूपः स
हिरण्यसन्दृक्" इति, अत्र भवति कश्चिद्विरण्यरूपः न तु
हिरण्यमिव दृश्यमानः प्रिय इति विशेषः ॥

"वास्तीप्पतिः" वक्तव्यः । स च पुनरेष रुद्रात्मना मध्यमो
वास्तीप्पतिः । विज्ञायते हि वास्तीप्पतीये यायावर्ष्यप्रतिपत्तौ
गृहगमनमधिकृत्य—“न ह्यीनमन्वाहरेयु रुद्राय हि तदी-
यते यहीनमन्वाहरेयुः रुद्रं भूतमन्वाहरेयुः”—इति । स
एष गृहाधिदेवता रुद्रो वास्तीप्पतिः । स पुनः “अमीवृहा”
—इति बलकृतिलिङ्गात् मध्यमः ॥

तस्य पूर्वपदं विगृह्य निराह—“वास्तुः, वसतेः निवास-
वर्त्मणः” । “वास्तु”—इति गृहमुच्यते, उच्यते हि तस्मिन्
“तथ्य” “पाता” रक्षिता, तदधिदेवताभावेन रुद्रात्मना च
तत्कृतेनोपकारेण रक्षिता मध्यमः, इतरथा ह्युत्सीदेयुर्गृहाः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ३ (१६) ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्यावि-
शन् । सखा सुशेव एधि नः ॥ अभ्यमनहा
वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन् सखा नः
सुसुखो भव शेव इति सुखनाम शिष्यतेर्वकारो
नामकरणोऽन्तस्त्वान्तरोपलिङ्गी विभाषितगुणः
शिवमित्यर्थस्य भवति यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्दे-
वता भवति । रूपं रूपं मयवा बोभवतीत्यपि
निगमो भवति । वाचस्पतिर्वाचः पाता वा
पालयिता वा तस्यैषा भवति ॥ ४ (१७) ॥

“अमीवहा वास्तोष्पते”—इति (ऋ० सं० ५, ४, २२, १) ।
वसिष्ठस्यार्पम् । गृकहारिकास्त्रादीपाके यायावर्त्यप्रतिपत्तौ
च वास्तोष्पतीयहोमे विनियोगः । हे भगवन् ! ‘वास्तोष्पते !’
त्वम् अस्माकम् ‘अमीवहा’ भव । अमीवा रोगः, तस्य हन्ता ।
कथम् ? ‘विश्वा’ ‘सर्वाणि’ ‘रूपाणि’ ‘आविशन्’ । यस्य
अस्मदुदुःखहेतोर्यः प्रतिपन्नः, सर्पादेर्नकुलादिः, तस्य रूप-
माविशन् तं तमस्माकममीवानं जहि । असुना प्रकारेण
‘घन्’ अस्मदुपद्रवान्, ‘सखा’ मित्रम्, ‘सुशेवः’ सुष्ठु सुखः
‘भव’ । ‘शेव इति सुखनाम’ । तत् कस्मात् ? “शिष्यतेः
वकारो नामकरणः” शिषिधातुः, वकारः प्रत्ययः । शिष
इत्यस्य सं पुनः “अन्तस्त्वान्तरोपलिङ्गी” अन्ते तिष्ठति
धातोर्यो वर्णः सोऽन्तस्त्वः, न सञ्ज्ञा, यथा अन्तस्त्वा यरलवाः ।
कथं पुनरसौ ? वकारः । तस्यान्तरमवकाशस्थानम् उपलि-

जयति उपगच्छति यः, स भवत्यन्तस्यान्तरोपसिद्धी । कश्च पुनरसौ ? प्रकारः । स प्रकारस्य स्थानमुपगच्छति । ततो गुणे कृते श्रेय इति भवति । स च पुनरेव धातुः “विभाषितगुणः” इति “शिवम् इति अपि अस्य भवति” अगुणपक्षे ।

“सर्वाणि रूपाण्याविशन्”—इत्यतः प्रसक्तमुच्यते, शक्नोति पुनर्वास्तोष्यतिः सर्वाणि रूपाण्यावेष्टुमित्युच्यते—“यं दृष्टं रूपं कामयते तत्तद्देवता भवति” । अस्येतदैश्वर्यं देवतायाः यद्यदिच्छति रूपं तत्तत् करोति, निगमोऽपि हि भवत्यैश्वर्यप्रस्थापकः ।—“रूपं रूपं मुधया बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्व” १ । परि स्नाम् । त्रिर्यद्विः परि सुहृत्तमागात् स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा ।”—इति (ऋ० स० ३, २, २०, ३) । विज्ञामित्रस्वार्पम् । यावन्ति कानिचिद्रूपाणि ‘मघवा’ इन्द्रो भवितुमिच्छति, तानि सर्वाण्यप्रतिपन्थेन ‘बोभवीति’ पुनः पुनर्भवतीति । कथम् ? ‘मायाः कृण्वानः’ इदम्भवामीदम्भवामीत्येवम् ‘तन्वं परि स्ना’ तनुं तत्तदाकृष्यानेकविधा विकृतीनाम् । “त्रिर्यद्विः परि सुहृत्तमागात्” । ‘दिवः परि’ दिवः अधि द्युनोदात्, ‘सुहृत्ते’ सुहृत्तकाक्षं प्रति ‘यत्’ य. ‘त्रि.’ ‘आगात्’ आगच्छति । ‘स्वैर्मन्त्रैः’ ह्ययमानो वा न्ययमानो वा युगपद्यजमानाना यज्ञेषु । ‘अनृतुपाः’ अन्नियत्तमोमपानकाक्षः, सर्वदा यागोत्पत्तेः । ‘ऋतावा’ ऋतवान् यज्ञान् । येनामावेवमात्मानं विकरोत्येवं च दिवो सुहृत्तं तिरागच्छति । तेनामावचिन्त्यप्रभावत्वाच्छक्नोति तत्तद्रूपमावेष्टुम् ॥

एवं च सुष्टु यदेतदुच्यते—सर्वाणि रूपाण्याविशन्मोक्षं भवाद्याक त्वमिति ।

“वाचस्पतिः” वक्तव्य । स पुनरेष, “वाचः पाता वा पाल-
यिता वा” प्राणात्मनेन्द्रः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ४ (१७) ॥

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।
वसोऽप्यते निरामय मय्येव तन्वं १ मम ॥
इति सा निगदव्याख्यातापान्नपात्तनूनपत्रा व्या-
ख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ५ (१८) ॥

“पुनरेहि वाचस्पते”—इति । (अथ० स० १, १, २ ।
नृ० स० १०, ६, १३, ७) । अपगतप्राणमिवात्मानं मन्य-
मान पापकृत् पापसम्बन्धात् कृतयित् कृतानिर्णोजन
सन् प्राणं ब्रवीति ।—हे प्राण । ‘पुनरेहि’ त्वं मा प्रतीति ।
किम्पुनरेवाकी ? न—इति, उच्यते,—‘देवेन मनसा सह’
सर्वेन्द्रियवृत्तिदीपकेन मनसा सह । एव च हे ‘वसोऽप्यते’
हे धनस्य श्रवणं च पते ! ‘निरामय’ नियमेन रमय । ‘मयि
एव’ एता ‘तन्वं’ ‘मम’ मा यासोर्मत्त इति । प्राणात् पृथग्भूत-
मात्मानं पश्यन् स्तोता ब्रवीति ॥

“अपावपात्” “तनूनपत्रा व्याख्यातः” शब्दनिर्वचनत,
अभिधेयतस्तु मध्यम । अद्भ्य आदिष्य, ततो मध्यमः, एवमपा
यौत्र ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ५ (१८) ॥

यो अग्निधो दीदयद्भु १ न्तर्ध्वं विप्रस
इल्लते अध्वरेषु । अपान्नपान्मधुमतीरपो दा
याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्यीय ॥ योऽग्निधो दीद-

यद् दौषसेऽभ्यन्तरमपु यं मेधाविनः स्तुवन्ति
 यज्ञेषु सोऽपान्नपान्मधुमतीरपो देह्यभिषवाय
 याभिरिन्द्रो वर्द्धते वीर्याय वीरकर्मणे यसो
 यच्छतीति सतस्तस्यैषा भवति ॥ ६ (१६) ॥

“यो अग्निं यो दीदयत्”—इति (ऋ० स० ७, ७, २४, ४) ।
 कवपस्यार्पम् । सर्व एव प्रत्यक्षकृतत्वेन हे गम्यते । ‘अपान्न-
 पात्’ ‘य.’ त्वम् ‘अनिशः’ अनिश्चनोऽपि ‘दीदयत्’ “दौषसे”
 ‘पन्तः,’ “अभ्यन्तर” प्रदेशे प्रति ‘अपु,’ वर्त्तमानः । ‘यम्’ च त्वाम्
 ‘अध्वरिषु’ “यज्ञेषु” ‘विप्रास’ “मेधाविनः,” ईलते “स्तुवन्ति” ।
 “स.” त्वमपान्नपात् ‘मधुमती,’ मधुररसा मधुरस्वादाः
 ‘अप.’ ‘दा.’ “देहि” “अभिषवाय” । ‘याभि’ त्वमेव ‘इन्द्र’
 ईश्वरः सोमपानद्वारेण ‘वाहसे’ वर्द्धया. ‘वीर्याय’ “वीर-
 कर्मणे” । इत्येतत् प्रार्थयामहे ॥

“यस.” वक्तव्य । स पुनरेव. “यच्छति” उपरमयति
 जीवितात् सर्वं भूतग्राममिति यमः । अतएव बलवान् इति
 मध्यमः ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ६ (१६) ॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः
 पन्थासनुपस्सशानम् । वैवस्वतं सङ्गमनं ज-
 नानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ परेयि-
 वांसं पर्यागतवन्तं प्रवत उदतो निप्रत इत्य-
 वतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पन्थानसनुपस्साशयमानं
 वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा

दुवस्येति दुवस्यती राधोतिकर्माग्निरपि यम
उच्यते तमेतां ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ७ (२०) ॥

“पूरेयिवांसम्”—इति (ऋ० सं० ८, ६, २४, १) । यम-
स्यार्पम् । यास्ये पशौ वपायां विनियोगः । ‘पूरेयिवांसम्’
“पर्यागतवन्तम्” सर्वतः प्राप्तवन्तम् । कान् पुनः ? ‘प्रवतः’
“उदतः” “निवतः” च भूतसङ्घातान् । ‘प्रवतः’—इति मन्त्रे,
“उदतो निवतः”—इति भाष्यकारोऽध्याजहार, तथा साम-
र्थ्यात्, ‘प्रवतः’=मनुष्याः, “उदतः”=देवाः, “निवतः”=
तिर्य्यञ्चः, तथा गत्युपपत्तेः । तमेतमेवं ‘महोः’ महतीः भूत-
जातीः, पूरेयिवांसम् । ‘बहुभ्यः’ पुण्यकृद्भ्यः पापकृद्भ्यश्च
‘पत्याम्’ “पत्यान्” “अनुपस्त्रयानम्” “अनुपस्त्रययमानम्”
अमुना मार्गेण अयं प्राणी जीवनादुत्सर्पति, तमेतमेव बहुमा-
णम् ‘वैवस्वतम्’ विवस्वतः पुत्रम्, ‘सङ्गमनं जनानाम्’ सम-
मेव चक्षुः कृत्वा योऽस्मात्लोकादमुं लोकं यथाकृतकर्मकलोपः
भोगवशेन जनान् गमयति । तमेव ‘यमम्’ ‘राजानम्’ ईश्वरं
सर्वप्राणभृताम्, हे यजमान ! ‘हविषा’ अनेन पशुलक्षणेन
‘दुवस्य’ राधुहि परिचरस्वेत्यर्थः ।

“अवतिर्गन्धिकर्मा”—इत्येतदत्र निर्वचनं कथं सम्बध्यत
इति विज्ञातव्यम्, अथवा प्रवत इत्यवतिरेवायमादिलुप्तः
प्रपूर्वं इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

तत्प्रसङ्गाद्वा शब्दसारूप्याद्वा निराह—“अग्निरपि यम
उच्यते” इति विचारोपप्रदर्शनाय ॥

“तम् एताः ऋचः अनुप्रवदन्ति”—इति प्रतिज्ञातार्थोप-
पादनाय, यथाग्निरपि यमशब्देन उच्यते, तथा इमा ऋचः
अनुप्रवदन्ति—॥ ७ (२०) ॥

सेने'व सृष्टाम' दधात्यस्तुर्न दिद्युत् त्वेष-
 प्रतीका । यमो ह जातो यमो जनिष्वं जारः
 कनीनां पतिर्जनीनाम् । तं वञ्चराथा वयं
 वसत्यास्तन्न गावो नर्चन्त इदम् ॥ इति द्विपदाः
 सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव
 दिद्युत् त्वेषप्रतीका भयप्रतीका बलप्रतीका
 महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा । यमो ह जात
 इन्द्रेण सह सुद्धतः । यमाविहेह मातुरेत्यपि
 निगमो भवति ॥ यम इव जातो यमो जनिष्व-
 माणो जारः कनीनां जरयिता कन्यानां पति-
 र्जनीनां पालयिता जायानां तत्प्रधाना हि
 यज्ञसंयोगेन भवन्ति ॥ तृतीयो अग्निष्टे पति-
 रित्यपि निगमो भवति ॥ तं वञ्चराथा चरन्त्या
 पश्वाहुत्या वसत्या च निवसन्त्यौपधाहुत्यास्तं
 यथा गाव आभ्रुवन्ति तथाभ्रुयामेहं समिद्धं
 भोगैर्मित्रः प्रमीतेस्त्रायते सम्मिन्वानो द्रवतीति
 वा मेदयतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ८ (२१) ॥

“सेने'व सृष्टा”—इत्येषमाद्याः (ऋ० सं० १, ५, १०, ०) ।
 परापरस्वार्थम् । एताः “द्विपदाः” विराज. । प्रातरनुवाका-
 श्चिनयोः विनियोगः । ‘सेना इव सृष्टा’ निधिता, भववा
 सेनापतिना विष्टा प्रेरिता । ‘यमं दधाति’ “भय वा बलं

वा दधाति” भयं परेभ्यः, बलं स्वेभ्यः, अथवा अतर्किता भयं दधाति, अतर्किता बलं दधाति प्रणेतुः । ‘अस्तुः न दिद्युत्’ “अस्तुः इव” चेत्तुयथा ‘दिद्युत्’ आयुधम् ‘त्वेष-प्रतीका’ “महाप्रतीका” महतो या दृश्यते प्रतीक दर्शनम्, “भयप्रतीका” दर्शनादेव भयानका, “दोमप्रतीका वा” दीप्तदर्शना । भयं वा बलं वा ददाति स्वेभ्यः परेभ्येति वर्तते । का पुनरसौ ? इति, अग्नेः अग्निः । रक्षोभ्यो भयं ददाति, स्वेभ्यो बलम् ॥

“युमो हि जातो यमो जनिष्वम्”—इति (ऋ० सं० १, ५, १०, ८) । यस्य इदम् एवंलक्षणमग्निः, स एव ‘यमः’ अग्निः, सर्वमिदं जातं जनिष्वमाणश्च । कथमेतद् गम्यते पार्थिवोऽग्निर्यमशब्देनोच्यते, न मध्यमो नोत्तमो वा ? इति । तावपि हि यमावुच्येते, यतो निगमान्तरेण विभज्य दर्शयति—“यमा-बिह मातरा (ऋ० सं० ४, ८, २५, १)—इत्यपि निगमो भवति”—इति । यत्रैष पादः, तस्मिन् मन्त्रे शक्यते यम-शब्देन अग्निरुच्यते इति विभावयितुं व्यपदेशः । तद्यथा—
बद्धित्या महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ । समानो वां
जनिता भ्रातरौ युवं यमाबिहेह मातरौ ।”—इति (ऋ० सं० ४, ८, २५, १) । भरद्वाजस्यार्पणम् । बृहती । “बट्”—इति सत्यनाम । हे ‘इन्द्राग्नी !’ ‘इत्या’ सत्यम्, अमुना प्रकारेण यः सुक्ते महाभाग्यप्रकारोऽधिकृतः, तमित्येवमभिनयेनोपदिशन् ब्रवीति । ‘महिमा’ माहाभाग्यम् ‘वा’ युवयोः ‘आपनिष्ठः’ सर्वतोऽतिशयेन स्तुत्यः । यो युवामेव मतिमहानुभावो, तयोः ‘समानः’ ‘वां’ ‘जनिता’ जनयिता सूर्यः । तो युवामेवदुल्लेकपिष्टको एकजन्मानो ‘यमो भ्रातरौ’ । ‘इह इह मातरौ’ इह च पृथिवी-

लोके इह च अन्तरिक्षलोके अवस्थितौ मातारौ सर्वस्य
 लोकस्य निर्मातारौ । एवमिह मन्त्रे पितृत्वेन सूर्यो व्यप-
 दिष्ट, इन्द्राग्नी यमौ इति यमशब्दो मध्यमस्थानपृथिवी-
 स्थानयोरत्रापि द्वयोयमयोरिह चेह च निर्माताराविति
 प्रथमेन 'इह'शब्देन अग्निर्दम इति लक्ष्यते, तस्मादिहापि
 "यमो ह जातो यमो जनित्वम्"—इति युक्तं यदग्निरेवो-
 च्यते । "जार कनीना पतिर्जनीनाम्" । स एवाग्नि
 'जार' "जरयिता" 'कनीनाम्' "कन्यानाम्" कन्याभावस्य,
 यदा ह्याग्निसन्निधावूढा भवन्ति, अथ तासां कन्याभावो
 जोषो भवति 'पति जनीनाम्' "पालयिता जायानाम्" ।
 कथम् ? "तत्रधाना" सम्पद्यन्ते, अग्नी व्रतोपगमनात्,
 आब्रतावमोकात् अग्निपारतन्त्र्यात् ।

यथा ये तासां यथाधिकृता यमो ह जातो यमो जनित्व-
 मिति अग्निरव यमो ह जात, पतित्वेन कन्याभावस्य जर-
 यिता, तथायमपरो निगम स्फुटतर—"तृतीयो अग्निष्टे
 पति (ऋ० स० ८, ३, २७, ५)—इत्यपि निगमो भवति" ।
 "सोमं प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविष्ट उत्तरः । तृतीयो
 अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजा ॥"—इति (ऋ० स० ८,
 ३, २७, ५) । सूर्याया आपम् । विवाहे विनियोगः ।
 हे कन्ये । त्वमुच्यसे । 'सोम' त्वा 'प्रथम' 'विविदे' विन्न-
 वान् प्राप्तवान् सौम्ये प्रथमशौमारके । "गन्धर्वो विविष्टे उत्तरः"
 उपलायमान धारुताद्गणविभाग सरसौष्ठवानीपदनद्वाङ्म-
 न्नतद्दया 'गन्धर्व' विश्वावसु त्वा विविदे' विन्नवान् । अथ
 पुनरिदानीं वैवाहिके उपगताया कर्मणि "तृतीयो अग्निष्टे
 पति" तृतीयस्तावायमग्निः । अत उद्दहनात् परम् 'तुरीय'
 चतुर्थ 'तै' तवाय 'मनुष्यजा' पति । इत्येवमनेनाप

मन्त्रेण समवेति जारत्वं पतित्वं चाग्नेः । एवञ्चेत् “यमो
ह ज्ञातो यमो जर्नित्वम्”—इति यदधिकृतं सोऽग्निरेवेति
सिद्धम् ॥

अग्निर्मह्यमयो' इमाम् (ऋ० सं० ८, ३, २८, १)—
इति च केचिदधीयते निगमम्, उपचयहेत्वर्थम् । स निरुच्यते
—“सोमो' ददद् गन्धर्वाय' गन्धर्वो ददद्ग्नये' । रयिञ्च पुत्रां-
योदादग्निर्मह्यमयो' इमाम् ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ३,
२८, १) । स एव विनियोगः, आर्षञ्च । ‘सोमः’ एतां प्रथमं
कौमारादभ्युद्य ‘गन्धर्वाय’ ‘ददत्’ अदात् । अथ ‘गन्धर्वः’
अध्येनामभ्युद्य स्वयौवनाधिकारात् ‘ग्नये ददत्’ । अथ
‘अग्निः’ अपि एनाम् अस्मिन् विवाहे संस्तुत्य ‘रयि’ धनं ‘च’
‘पुत्रान्’ ‘च’ ‘मह्यम्’ ‘अदात्’ ददाति । ‘अयो’ अपि च धनेन
च पुत्रेय सह मह्यमदात् मह्यं ददाविति ॥

“त यं चराया वयम्”—इति (ऋ० सं० १, ५, १०, ८) ।
‘तम्’ अग्निं यमम् । ‘वः’—इति अनर्थकः । अथवा यजमाना
ऋत्विगिरुच्यन्ते । ‘चराया’ “चरन्त्या” जङ्गमया “पश्वाहुत्या”
‘वसत्या’ “च” “निवसन्त्या” “घोषधाहुत्या” जङ्गमेन स्वाव-
रेण च हविषा “अस्तु” न गावो न चक्षुस्ते । ‘अस्तु’ गृहं यथा
‘गावः’ अवश्यं ‘नक्षन्ते’ आगृह्णन्ति, स्वेभ्योपकारेण सायंवा-
साय, तद्येममग्निमुभयसञ्चयेन हविषा वयमाप्नुयामः ।
‘इह’ “समिहं भोगैः” सर्वभोगानामीश्वरं प्रदातारमिति ॥

“मितः” कस्मात् ? स हि “प्रमोतेः त्रायते” । प्रमोतिः
प्रमरणम्, ततः सर्वलोकं त्रायते वर्षहारिण । “समिन्वानो
द्रवति इति वा” समन्ततो मिन्वानः अदकेन द्रवति अन्तरि-
चलोके । “मेदयते. वा” स्नेहनाथस्य, सर्वं ज्ञप्तापदकेन
स्नेहति ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ८ (१७) ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दा-
धार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृष्टौरनिमि-
षाभिचष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ मित्रो
जनान्यातयति प्रब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् मित्र
एष धारयति पृथिवीञ्च दिवञ्च मित्रः कृष्टौर-
निमिषन्मभिविपश्यतीति कष्टय इति मनुष्यनाम
कर्मवन्तो भवन्ति विद्वष्टदेहा वा मित्राय हव्यं
घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातं जुहोतिर्दानकर्मा
कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा तस्यैषा
भवति ॥ ६ (२२) ॥

“मित्रो जनान्यातयति”—इति (अ० स० ३, ४, ५, १) ।
विश्वामित्रस्यार्पम् । अथ वृष्टहोमे प्रायश्चित्तम् । अग्निहोत्रे
पूर्वस्यामाहुतौ विनियोगः । “मित्रो जनान्यातयति
ब्रुवाण” । ‘आयातयति’ कथादिषु प्रवर्तयति, तत्कर्मपूर्वक-
त्वात् कथादिकर्मणाम्, न ह्यवृष्टे कथादीनि आयात्यन्ते ।
आयातनमारम्भ । तद्यथा—भोजनमायातितमनेनेति । कथ-
नायातयति प्रब्रुवाणः ? स्तनयितु, “शब्दं कुर्वन्” । एवं
प्रवर्तयन् कर्मसु शोषधीरुत्पादयन् यज्ञहारेण । स एव
‘मित्रः’ ‘दाधार’ “धारयति” ‘पृथिवीम्’ पृथिवीलोकनिवा-
सिनः सर्वान् । ‘उत’ ‘द्या’ धारयति, असुना प्रकारेण प्रबु-
गृह्णन् । स ‘मित्र’ ‘कृष्टी’ मनुष्यान् ‘अनिमिषाभिचष्टे’
“अनिमिषमभिविपश्यति” उपकारहारेण, यो हि अस्मा

तेमां कस्मै' देवाय हविषा विधेम ॥ हिरण्य-
 गर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा गर्भो गृभे-
 र्गुणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा यदा हि स्त्री
 गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽयं गर्भो
 भवति समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको
 बभूव स धारयति पृथिवौञ्च दिवञ्च कस्मै दे-
 वाय हविषा विधेमेति व्याख्यातं विधतिर्दान-
 कर्मा सरस्वान् व्याख्यातस्तस्यैषा भवति
 ॥ १० (२३) ॥

“हिरण्यगर्भः”—इति (क० सं० ८, ७, ३ व० १। १०, १०,
 ८ सू० १) । हिरण्यगर्भस्यैवार्पम् । सर्वात्मकत्वात्तदार्पत्वेऽपि
 मन्त्रस्य प्रथमपुरुषयोगो अविप्रतिषिद्धः, अथवा परस्य
 ब्रह्मणो या हिरण्यगर्भावस्था प्रतिकल्पमाविर्भावतिरोभाव-
 धर्मिणी बुद्धिपूर्विका नित्या, तस्याश्च नित्यो मन्त्रो विवक्षि-
 ताभिधानाभिधातृक आययमावेणाभिधातारमुपादाय प्रव-
 र्त्तमानोऽनुवक्तोऽप्यविषक्षितः पुरुषयोगः, कृतकत्वे हि नियमत
 एवोत्तमपुरुषयोगो मन्त्रस्याभविष्यत् । ‘भूतस्य’ अस्य उत्प-
 न्तस्य स्थावरजद्रमस्य जगतः “हिरण्यगर्भः” एव ‘अग्रे’ ‘मम-
 वर्त्तत’ समभवत् उदपद्यत । तमुत्पन्नमन्यिदं सर्वसुतपदे स
 च पुनरपि जातः सन् तस्य पयाद्भूतस्य ‘एकः’ असपत्नः अहि-
 तीयः ‘पतिः’ पाता रक्षिता ईश्वरः स्वतन्त्रः ‘मासीत्’ ।
 कथम् ? इति, ‘स दाधार’ यतः पतिः, अतः स एव दाधार,
 स एव धारयति, अद्यत्वेऽपि । किम् ? इति “पृथिवीम् एत

दितयोः सम्पर्कात् गर्भग्रहणञ्च । तदेवं गर्भग्रहणहेतुकोऽय-
मिति ग्रहेर्गर्भः ॥

“सरस्वान्” “व्याख्यातः” सरस्वत्या, केवलं लिङ्गकृतो
विशेषः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ १० (२३) ॥

ये ते^१ सरस्वान् ऊर्मयो मधु^२मन्तो घृत^३श्रुतः ।
तेभिर्नो^४ऽविता भव ॥ इति सा निगद्व्याख्याता ।
॥ ११ (२४) ॥

इति दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १०, २ ॥

“ये ते^१ सरस्वान्”—इति (चड० स० ५, ६, २०, ५) ।
वसिष्ठस्यार्पम् । सरस्वते हविषि विनियोगः । हे अगवन् ।
‘सरस्वान् !’ ‘ये’ ‘ते’ तव ‘ऊर्मय’ यैरूर्णोपि, नभो मेघैश्छा-
दयसि, ‘मधुमन्तः’ उदकवन्तः, ‘घृतश्रुत’ घृतवन्तः उदक-
प्रचरा, ‘तेभिः’ तैः त्वम् अस्माकम् ‘अविता’ तर्पयिता ‘भव’ ।
—इत्येतदाशङ्कहे ॥ ११ (२४) ॥

इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ पञ्चदशस्य (दशमस्य) अध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ १०, २ ॥

द्वितीयः पादः ॥

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता तस्यैषा भवति

॥ १ (२५) ॥

“विश्वकर्मा” वक्तव्यः । स कस्मात् ? “सर्वस्य कर्त्ता”

यावदिदं किञ्चिद् भूतं भविष्यमाणं क्रियमाणञ्च तस्य सर्वस्य कर्त्ता, वाय्वात्मकत्वात् सर्वघटानां मध्यमः । स कथं सर्वं करोति ? पार्थिवाप्यौ धातू तेजसा परिपच्यमानौ वायुव्यूहेन विचरन् सर्वभावानुप्रवेगौ सर्वमिदमत्यद्भुतमचिन्त्यमलतात्म-भिर्जगत् करोतीति स मध्यमः, विश्वकरणाद् विश्वकर्मा । विज्ञायते हि वैश्वकर्मेण हविरधिकृत्य साकमेधेषु—“अथेप वैश्वकर्मेणो विश्वानि मे कर्माणि कृतान्यासन्निति विश्वकर्मा हि सोऽभवत्”—इति । भवति चोदकसम्बद्धमस्य मध्यमलिङ्गं विश्वकर्माणमधिकृत्य वैश्वकर्मेण सुक्ते,—“तमिद् गर्भं प्रथमं देध आष्टु.”—इति (ऋ० स० ८, १, १७, ६) । विपुवति च वैश्वकर्मेण ग्रहमधिकृत्य विज्ञायते हि—“इन्द्रो वै हव-महन् स इमं लोकमभ्यजयदसु नु लोकं नाभ्यजयत् त विश्वकर्मा भूत्वाभ्यजयत्”—इति । तस्यैव ग्रहस्य पुरोरुचमधि-कृत्य विज्ञायते हि—“यद्यैन्द्रो वैश्वकर्मेणो विद्यात्, तयेव गृह्णीयात्”—इति । स एष एवमादिभ्यो लक्षणेभ्यः सर्वस्या-नानुभावित्वेऽपि सति विशेषतो, मध्यम इति मध्यमस्थाने समान्नातः ।

“तस्य एषा भवति”—॥ १ (२५) ॥

विश्वकर्मा विमना आदिहाया धाता वि-
धाता परमोत सन्दृक् । तेषामिष्टानि स मिषा-
सदन्ति यत्रा सप्तकृषौन् पर एकमाहुः ॥ वि-
श्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता
च परमश्च सन्द्रष्टा भूतानां तेषामिष्टानि वा
क्रान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा न्तानि

वा नतानि वाद्भिः सह सम्मोदन्ते यत्रैतानि
 सप्तषट्पौणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्य
 स्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं
 विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता
 च परमञ्च सन्दर्शयितेन्द्रियाणामेषामिष्टानि
 वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा
 मतानि वा नतानि वान्नेन सह सम्मोदन्ते
 यत्रैमानि सप्तषट्पौणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर
 आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे
 तत्रेतिहासमाचक्षते विश्वकर्मा भौवनः सर्व-
 मेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाञ्चकार स आत्मान-
 मप्यन्ततो जुहवाञ्चकार तदसिवादिन्येषु
 भवति । य इमा विन्वा भुवनानि जुह्वदिति
 तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ (२६) ॥

विश्वकर्मा—इति (ऋ० स० ८, २, १७, २) । भौवनस्य
 विश्वकर्मणः प्रजापतेरार्यम् । अग्नी वैश्वकर्माभ्या सूक्ताभ्या
 षोडशगृहीतं ह्रियते, तत्र विनियोगः । 'विश्वकर्मा' 'विमना.'
 "विभूतमना" विभूतप्रज्ञान, सर्वत्राप्रतिष्ठितमस्य प्रज्ञा-
 नम् । किं प्रज्ञानमेव केवलम् ? न इति, उच्यते—'आदि-
 ष्टाया,' अप्यसावात्मनाविद्याया, आत्मनापि सर्वप्रकारं मद्भान्,
 मद्भत्वाच्च "व्याप्ता" । एव सर्वप्रकारं सर्वस्य जगतः, यत एव

माहुः सतत्त्वदृशो ब्राह्मणाः । यथा चानुपचीणस्रधाशक्तिनि-
त्यद्वयं सर्वभावपरं तत् परम्ब्रह्म यदात्मविदः प्रतिपद्यन्ते,
तथा पुराणसूक्तेऽपि परमेष्ठिन आर्षम् । मन्त्रो दर्शयति,—
“सुधया तदेकं तस्माद्ब्रह्मं न परः किञ्चनास” —इति (अ.
स० ८, ७, १०, २) ।

एव सर्वत्र सम्भवो यावद्विषयो मन्त्राणां योज्यः ।—इत्यु-
पप्रदर्शनायोभयथा मन्त्रो वर्णितः ।

“इत्यात्मगतिमाचष्टे” अमुना प्रकारेण वर्ण्यमान एष
मन्त्र आत्मगतिमाचष्टे प्रख्यापयति । यथा चेयमात्मगति-
वाचिका ऋक्, “तत्र” एतस्मिन्नर्थे “इतिहासमाचक्षते”
आत्मविदः । इतिहस्तं परकृत्यर्थवादरूपेण । यः कश्चित्
आध्यात्मिक आधिदैविक आधिभौतिको वार्थ आख्यायते
दिध्युदितार्थावभासनार्थं स इतिहास इत्युच्यते । स पुनरय-
मितिहासः सर्वप्रकारो हि नित्यमविवक्षितस्वार्थः, तदर्थप्र-
तिपत्तृणामुपदेशपरत्वात् । “विश्वकर्मा ह भौवन” यथो-
दितमिदं वैदिकं कर्म सम्बन्धदर्शनेन यः सर्वं करोति, सर्वा-
त्मकत्वात् सर्वस्य वैश्वकर्मणोमवस्थामात्मन्युच्यते स यजमानो
विश्वकर्मा भुवनानां भूतानामात्मनि होता भूतेषु चात्मानम् ।
तथाहि विज्ञायते—“हस्ताहं भूतेश्चात्मानं जुह्वानि भूतानि
चात्मनि”—इति । तथा च विदुषो दर्शनकृतः सर्वमेधसम्प-
त्सर्वकर्मसु । विज्ञायते ह्यग्निहोत्रमधिकृत्य—“स यत् साय
जुहोत्यग्निमेव तदनेन सर्वेषादित्ये जुहोत्यग्निमेवेदं सर्वमनु
सर्गे तद्यथाऽनेन सकृत् सर्वं तेनेहा लोकं जयेत्, तावदुह
प्रातराहुत्या लोकं जयते, यस्यैते आहुती न बह यावज्जीव-
माप्नोति, स हि बहूनि च न बहानि, एतयोर्देवतयोरन्यतरा-
मनु”—इति । न बहमित्यनन्तमुच्यते । तदेवं यस्मिन् कश्चि-

चिन्मेधे कर्मणि अग्निहोत्रादौ सर्वः सर्वेण सर्वस्मिन् सर्वस्ये
 सर्वाधि, हृत्वात्मानं सर्वमेवं भवतीति सप्तासायं । स एषः
 सर्वस्य विदुषः सर्वः सर्वहुत् यज्ञः सर्वभावाय सम्पद्यते दर्श-
 नतः । यो होतरः सर्वमेधो निरुद्धसञ्ज्ञोऽहीनः । तद्यथा—
 श्रीष्ठाश्वमेधिकानि, पञ्च पौरुषमेधिकानि, वाजपेयाप्तीर्यामी
 चेति, तत्र “स आत्मानमपि अन्ततो जुह्वाच्चकार”—इति ।
 स एतदात्महोमस्य विधानाश्रोपपद्यते, दर्शनतस्तु सर्वमुपप-
 द्यते । सर्वभूतानि विशेषान् सामान्यात्मनि जुहाव पश्यन्,
 सामान्य चात्मान विशेषे जुहाव पश्यन्, सर्वकर्मसु स्वयमेवाय-
 मात्मयाजीत्युच्यते । यमधिकृत्य पृष्ठ तदाहुरात्मयाजी
 श्रेयान् देवयाजीति । यथा चैतदेवमधिदैवविद आत्मवित्
 श्रेयान् ॥

यमधिकृत्य “विश्वकर्मा विर्मन्त्रा आदिहायाः”—इतीय-
 ष्टक् आत्मगत्या निरुक्ता, “तदभिवादिनी” तस्यैवार्थस्य इति-
 हासोक्तस्याभिवादिनी आभिमुख्येन वादिनी “एषा ऋक्
 भवति” यथा—“य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत्”—इति
 (ऋ० स० ८, ३, १६, १) । अनेकेषां समानप्रयोगदर्शनाधि-
 कारवता ‘य.’ नाम कश्चित् किमित्येव न्यसीदेव कर्मण्यङ्ग-
 भावमुपजगाम । कथम् ? ऋषित्वेन, ‘होता’ द्रव्यगुण-
 कर्मदेवतायाथार्थद्रष्टृत्वेन ‘विश्वा भुवनानि जुह्वत्’ सर्व-
 भूतान्यमुना सर्वमेधसम्पर्कदर्शनप्रक्रमेण जुह्वत् अहावयत् ।
 तस्य किम् ? इति । ‘स. आशिषा’ आशी.—प्रार्थना,
 कामः, प्रयोगदर्शनहेतुः, सर्वमिदमङ्ग स्यामिति, येन प्रेर्य-
 माणः सर्वकर्मसु सर्वमेधं, सर्वप्राप्तये प्रायुङ्क्त । ‘द्रविणमि-
 ष्छसान्’ प्रयोगजनितपूर्वफल सर्वभावमिच्छन् । तत् किं
 नाप ? न—इति, उच्यते—आप । कथम् ? इति । ‘प्रथम-

च्छत् प्रथमोऽग्रजत्वात्, प्रजापतिभावेन मुख्यस्य ह्यदयिता ।
यतः सम्पदे तथा मन् 'षयरान्' पर्यादुत्पन्नान् अस्मदादीन्
विशेषान् 'आविवेश' व्याप्तवान् व्याप यस्मैवं प्रयोगफलयो-
र्हतिः 'स नः पिता' "जनिता" सोऽस्माकं पिता याता जन-
यिता रक्षिता चेत्येवं विजानीमः, अतः ताद्व्यमश्रुवीम-
होति ।

यथा चैतदेवं नान्यथेति तथेयम् "उत्तरा ऋक्" "भूयसे"
बहुतराय "निर्धचनाय"—॥ २ (२६) ॥

विश्वकर्मन् हविषा वाहधानः स्वयं यजस्व
पृथिवीमुत द्याम् । सुह्यन्तन्ये अभितो जनाः
द्रुहास्माकं मधवा सूरिरस्तु ॥ विश्वकर्मन्
हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीञ्च दि-
वञ्च सुह्यन्तन्ये अभितो जनाः सपत्ना द्रुहा-
स्माकं मधवा सूरिरस्तु प्रज्ञाता तार्क्ष्यस्वष्ट्रा
व्याख्यातस्तीर्णं अन्तरिक्षे क्षियति त्वर्णमर्थं
रक्षत्यन्नोतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ३ (२७) ॥

"विश्वकर्मन् हविषा"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १६,
६ । य० पा० सं० १७, २२) । प्रयोगावस्थां फलावस्थाञ्च विश्व-
कर्मणः प्रतीत्योच्यते ।—हे 'विश्वकर्मन्' प्रयोगावस्थित । त्वं मु-
च्यसे । अनेन 'हविषा' सर्वमेधदर्शनसम्पदादियुक्तेन त्वं वर्ध-
मानः विश्वकर्मत्वमापद्यमानः तत्फलविपरिणामकाले स्वयं
यजस्व' स्वयं सद्रच्छस्व व्यावृद्धि । 'पृथिवीम् उत द्याम्' "पृथि-
वीञ्च दिवञ्च" सर्वव्यापी भव । अपि च तत्रैतस्मिन् दर्शनकृते

मंहिन्नि “मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनासः” मोहमुपगच्छन्तु
 ‘अभितः’ सर्वतः ते “जना” ये त्वदुपासनापराधुखाः सन्तः
 त्वं “सपत्ना” समानं पतित्वमिच्छन्ति । अथ पुनः “इह”,
 त्वद्दर्शनोपासनाकर्मणि वर्त्तमानानाम् ‘अस्माकम्’ ‘मघवा’
 सर्वधनेशानः, ‘सूरिः’ मेधावी, सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञानः,
 “प्रज्ञाता” विशेषतोऽस्माकम् ‘अस्तु’ ।—इत्येतदाशास्त्रे ॥

त्वष्टा, विश्वकर्मा,—इत्यधिभूतप्रधानाः पुराणविदः,
 तथापि कलाकौशलादिसर्वज्ञानहेतुको नामप्रतिलम्ब इत्यवि-
 प्रतिषिद्धम् । एवं सर्वासु देवतासु ॥

“तार्क्ष्यः”—इति वक्तव्यम् । स पुनरेव “त्वष्टा व्याख्यातः” ।
 तद्यथा—“तूर्णमश्रुते”—इत्येवमादि, अथवा “तीर्णे अन्त-
 रिक्षे” सर्वतो गते “क्षियति” निवसति । अथवा “तूर्णम्”
 सदकाख्य “रक्षत्यश्रुते वा” अर्थविकल्पेन तूर्णशब्दात् पूर्व-
 पदम्, रक्षतेरश्रुतेर्वोत्तरपदम् ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ३ (२७) ॥

त्यमू षु वाजिनं देवजूतं सुहावानं तरु-
 तारुं रथानाम् । अरिष्टनेमिं षतनाजमाशुं
 स्वस्तये तार्क्ष्यमिहाहुर्वेम ॥ तं भृशमन्नवन्तं
 जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा
 सहस्वन्तं तारयितारं रथानामरिष्टनेमिं षत-
 नाजितमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिह ह्वयेमेति
 कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् तस्यैषापरा भवति ॥
 ४ (२८) ॥

“त्यम पु दानिर्नम्”—इति (ऋ० सं० ८, ८, ३६, १ । सा० स० छ० आ० ४, १, ५, १) । अरिष्टनेमिरार्पम् । विषुवतिनिष्कै-
 वल्ये शस्यते, “मृद्यश्चित्”—इति च (२६६ पृ० २०५०) । यः
 तार्क्ष्यं ‘वाजी’ वेजनवान्, भयदाता परेभ्य, वनवान् वा ।
 ‘त्य’ त ‘देवजृत्’ देवैर्गतम्, परत्वेन ज्ञातं वा परोऽयमध्याक-
 मिति । “देवप्रीतम्” देवैर्वा समानप्रीतम् । ‘सहावानम्’
 सहो बलम्, तेन तद्वन्तम्, एतदेव मध्यमलिङ्गम् । ‘तरुता-
 रम्’ “तारयितारम्” ‘रथानाम्’ रहितृणा भूतानाम्, गति
 मता गमयितारमित्यर्थ, बलहेतुकत्वाद् गमनस्य । एवमादि-
 गुणयुक्तम् ‘अरिष्टनेमिम्’ केनचिदप्यप्रतिहतवज्रप्रहरणम् ।
 नेमिरिति वचनात् । ‘घृतनाजम्’ घृतनाना जितारम् ।
 आशुम् शीघ्रम् । ‘स्वस्तये’ आत्मन स्वस्त्ययनाय । सुष्ठु
 वयम् ‘इह’ एतन्मिन् कर्मणि ‘दुवेम’ आह्वयामहे ॥

“तस्य एषा अपरा भवति” । सा पुन किमर्थम् ? बल
 कृतिरूपप्रदर्शिता, वर्षकर्मोपप्रदर्श्यतेऽनया, सत्यामपि हि
 बलकृतौ पक्षिराजे गरुत्मनि सन्देहोऽसावपि बलवाय तार्क्ष्यं
 नामा च, वर्षकर्म त्वसमान तेनास्य । अतथोक्तमेतदेव विचारा,
 स्यादमपेक्ष्य “कम् अन्यम् मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत्”—इति
 ॥ ४ (२८) ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य्य इव
 ज्योतिष्ठापस्ततान् । सहस्रसाः शतसा अस्थ
 रंहिर्न स्मा वरन्ते युवतिं न शर्याम् ॥ सद्यो-
 ऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य्य इव ज्यो-
 तिष्ठा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसानिनी शत-

सानिन्यस्य सा गतिर्न स्त्रैनां वारयन्ति प्रयुवती-
मिव शरमयीमिषु मन्युर्मन्यते दीप्तिकर्मणः क्रो-
धकर्मणो वधकर्मणो वा मन्युं त्वस्मादिष्वस्त-
स्यैषा भवति ॥ ५ (२६) ॥

“सद्यश्चिद्यः सर्वसा पञ्च कृष्टोः”—इति (ऋ० सं० ८, ८, ३६,
३) । “सद्योऽपि” ‘यः’ तार्क्ष्यः, “वस्त्रेण तनोति अपः” वर्षभा-
वेन । ‘सद्यः’ शब्दो लक्षणाद्यः,—अद्य, श्वः, परश्वः, परवत्,
परारि चेति । ‘चित्’—इति अप्यर्थे, न कदाचिदप्यन्यः, सर्वदा
तार्क्ष्य एवेति । किं प्रति अपः तनोति ? ‘पञ्च कृष्टोः’ पञ्च
मनुष्यजातानि प्रति, ब्राह्मणप्रमुखान् निषादपञ्चमान्
वर्णान् प्रति, तदनुग्रहपूर्वकत्वात् सर्वलोकानुग्रहस्य, दृष्टिग्रह-
णेन तद्विवक्षा । कथम् ? ‘सूर्यः इव ज्योतिषा’ यथा सूर्यो
ज्योतिःप्रकाशं लोकानुग्रहाय तनोति, तथा तर्क्ष्यः अपः
तनोति । यथा हविषा विधेमेति नम्यते, तत्र कस्मै देवायेति
सम्प्रदानश्रुतेः सम्प्रदानावैधुर्याय, एवमिहाप्युपमानोपमेय-
कारकसम्बन्धावैधुर्याय ज्योतिरिति नम्यते । कस्मात् पुनरय-
मपस्ततान् ? इति । इतः—यस्मात् “सहस्रसाः शतसा अस्य
रंजिः” बह्वंश्च बहुतरांश्च प्रकारान् मेघविदारणाय भजते
‘अस्य’ तार्क्ष्यस्य ‘रंजिः’ गतिः । अपि चैवमसहस्रस्य गतिः,
तस्माद् वरं तेनैव “एताम्” अस्य “वारयन्ति” न प्रतिबहुं
शक्नुवन्ति केचन, अतिवैगवत्त्वात् । कथम् ? ‘युवतिं न
शर्याम्’ अतिबलवता धनुष्मता मुक्तां “शरमयीम् इषुम्”
अन्येन धान्येन वाकाशप्रदेशेन प्रतिमिश्रयन्तीमात्मानम् ।
य एवमादिगुणयुक्तः तार्क्ष्यः, स इदं नामास्माकं करोत्विति ।

“मन्युः”, “मन्यते” क्रोधार्थस्य, दीप्त्यर्थस्य वा, उभय-
मप्युपपद्यते, बलवत्त्वात् मध्यमस्य ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ५ (२८) ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणा-
सोऽष्टपिता मरुत्वः । तिग्मेषव आयुधा संशि-
शाना अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ त्वया
मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तो हर्षमाणासोऽष्ट-
पिता मरुत्वस्तिग्मेषव आयुधानि संशिश्यमाना
अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपा अग्निकर्माणः
सन्नद्धाः कवचिन इति वा दधिका व्याख्यात-
स्तस्यैषा भवति ॥ ६ (३०) ॥

“त्वया मन्यो”—इति (ऋ० सं० ८, ३, १८, १। अथ०
सं० ४, ३१, १) । तपसः पुत्रो मन्युर्नाम, तस्यार्थम् ।
श्येनाजिरादिषु निष्केवल्ये विनियोगः । हे भगवन् ! मन्यो !
त्वया ‘सरथम्’ एकमेव त्वया सह रथ समारुह्य ‘रुजन्तः’
अभिभवन्तः, ‘हर्षमाणासः’ तवाययादधिकलाः हृष्यन्तः,
‘अष्टपिताः’ अनाधर्षिताः परैः, अपि च हे ‘मरुत्वः !’ ‘तिग्मे-
षवः !’ एते अस्मद्वीधाः ‘आयुधा’ “आयुधानि” ‘संशिशानाः’
संशिश्यमाना, तीक्ष्णानामिष्णुणामायुधानाञ्च योऽर्थः तम-
नुतिष्ठन्तः भिन्दन्तः इषुभिः, छिन्दन्तः आयुधैः, असुना
प्रकारेण एते ‘नरो’ नराः अस्मान्मनुष्याः योधाः, “अग्निरूपाः”
“अग्निकर्माणः” अग्नय इवेति सेनाम् ‘अभि’ भवन्तः ‘यन्तु’
इति ॥

‘दधिक्षाः’—इति वक्तव्यम् । सः “व्याख्यातः”—“दधत् क्रामति” इत्येवमादि । सर्वं मध्यमे योज्यम् ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ६ (३०) ॥

आ दधिक्षाः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य्य इव ज्योतिषापस्ततान । सहस्रसाः शतसा वाज्यवा पृणक्तु मध्वा सप्तिमा वचांसि ॥ आ-
तनोति दधिक्षाः शवसा बलेनापः सूर्य्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसाः शतसा वाजी वेजनवान्वेरणवान् सम्पृणक्तु नो मधु-
नोदकेन वचनानौमानौति मधु धमतेर्विपरौ-
तस्य सविता सर्वस्य प्रसविता तस्यैषा भवति
॥ ७ (३१) ॥

“आ दधिक्षाः शवसा”—इति (ऋ० सं० ३, ७, १२, ५) ।
वामदेवस्यार्पम् । ‘आततान’ “आतनोति” सर्वतस्तनोति ।
कोऽसौ ? इति, ‘दधिक्षाः’ । केन ? ‘शवसा’ “बलेन” ।
किमातनोति ? ‘अपः’ । क ? ‘पञ्च कृष्टीः’ “पञ्च मनुष्य-
जातानि” प्रति । कधम् ? ‘सूर्य्यः इव ज्योतिषा’ ‘सह-
स्रसाः शतसाः’ बहूनां बहुतराणाञ्च उदकानां सम्भक्ता,
‘वाजी’ “वेजनवान्” ‘अवा’ “ईरणवान्” उदकेरणक्रिया-
योगी । य एवमादिगुणयुक्तो दधिक्षाः, सोऽचाकम् ‘इमा’
“इमानि” स्तुतिवाक्यानि स्तुतिलक्षणाणि ‘वचांसि’ ‘सम्पृ-
णक्तु’ ‘मध्वा’ “मधुना, उदकेन” ।

“मधु”—“धमते.” आद्यन्त“विपरीतस्य” उदकं स्तुत्य-
नन्तरमेव ददात्वित्यर्थः ॥

बलकृतिः, वर्षकर्म श्रीभयमप्यस्ति, तस्मात् मध्यमः ॥

“सविता”—इति वक्तव्यम् । सः “व्याख्यातः” “इम-
मेवाग्नि सवितारमाह”—इत्यत्र । स पुनरिह वर्षकर्मयो-
गात् मध्यमः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ७ (३१) ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्मन्ने
सविता द्यामदहत् । अश्वमिवाधुक्षुनिमन्त-
रिक्षमत्तत्ते ब्रह्मं सविता समुद्रम् ॥ सविता
यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनारम्भणेऽन्तरिक्षे स-
विता द्यामदहदन्वमिवाधुक्षुनिमन्तरिक्षे मेघं
वद्वमत्तत्ते वद्वमत्तर्ण इति वात्वरमाण इति
वा सविता समुदितारमिति क्षमन्त्यं मध्यमा
देवमवक्ष्यदादित्योऽपि सवितोच्यते तथाच हैर-
ण्यस्तूपे स्तुतोऽर्चन् हिरण्यस्तूपषट्पिरिदं
सूक्तं प्रोवाच तदभिवादिन्येषर्गं भवति ॥
८ (३२) ॥

“सविता यन्त्रैः”—इति (ऋ० म० ८, ८, ७, १) ।

अर्चयामा हैरण्यस्तूपषट्पि, उत्तरायाय (२०१ पृ०) ।

‘सविता’ मध्यमः, सर्ववर्तमानः । किम् ? इति,—‘यन्त्रे
पृथिवीम् अरम्णात्’ यावत् किञ्चित् यन्त्राते तत् सर्वं
वर्तनेनैव, यन्त्रिता च इयं पृथिवी निराला, न चान्य इन्द्रात्

‘वलवान् यन्त्रयितास्ति, तस्मात् इन्द्र एवेमां संयच्छन् स्थिरामकरोत् । “रम्णातिः संयमनकर्मा”—इति उक्तम् । अथवा वर्षेणोपकारेण पृथिवीलोकनिवासिनो धारयति, तदस्याः संयमनम् । किमेतावदेव ? न—इति, उच्यते—“अस्त्राग्ने सविता द्यामहं हत्” । एवमप्येतस्मिन् ‘अस्त्राग्ने’ “अनारम्भे” अमूर्त्तेऽन्तरिक्षे, यत्र पर्णमपि नालमवस्थानाय, तत्रैवमप्यतिगुर्वी सौपर्णी ‘द्या’ ‘सविता’ एव ‘अहं हत्’ स्थिरामकरोत्—आभूतसंप्रदान् । को हि नाम मध्यमात् सवितुरन्य एतदतिदुष्करं कुर्यात् ? अपि च ‘अश्वम् इव अधुचत्’ यथा अश्वबन्धो अश्व धूतुयात्, उपावृत्तम् अनायासेन रजः तस्मादपनेष्यन् । एवं ‘धुनिं समुद्रम्’ उदकबन्धितारम् “मेघम्” ‘अधुचत्’ ‘सविता’ अधूनीत् अकम्पयत् उदकप्रचरणाय । क ? ‘वधम् अतूरी’ एतस्मिन्नन्तरिक्षे अहिंसिते अत्वरमाणे वा, सर्वगतत्वादाकाशे, गमनायोग्ये वा । वायुात्मनैव विष्टभ्य निद्येष्टं बह्मिवाधुचत् यः सविता, सोऽस्माकमिदं नाम करोतु इति । “समुदिता” = “समुद्रः” = “मेघः” ॥

“कम् अन्यम् मध्यमात् एवम् अवच्यत्”—“मेघमधूनीत्” इति ? कुतः संशयः ? अन्योऽपि यस्मात् मध्यमात् सवितोच्यते, यत आह—“आदित्यः अपि सविता उच्यते” इति ॥

यथा च एतत् एवम्, “तथा” एतस्मिन्नेव “हिरण्यस्तूपे” सूक्ते स्तवः हिरण्यस्तूपमिदं सूक्तमिति । कुत एतत् ? अत आह—“अर्चन् हिरण्यस्तूपः अपिः इदं सूक्तं प्रोवाच” इति । अर्चन्-नाम्ना हिरण्यस्तूपः, तद्रूपः तद्व्रतो वा, स यथा एतत् सूक्तं प्रोवाच ॥

“तदभिषादिनी एषा ऋक् भवति” अस्मिन्नेव सूक्ते—
॥ ८ (३२) ॥

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे
 वाजे अस्मिन् । एवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः
 सोमस्येवांशुं प्रति जागराहन् ॥ हिरण्यस्तूपो
 हिरण्यमयस्तूपो हिरण्यमयस्तूपोऽस्येति वा
 स्तूपः स्थायतेः सङ्घातः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो
 जुह्वे वाजे अन्ने अस्मिन्नेवं त्वार्चन्नवनाय वन्द-
 मानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्म्यहं त्वष्टा व्या-
 ख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ८ (३३) ॥

“हिरण्यस्तूप सवितर्यथा”-इति (ऋ० स० ८, ८, ७, ५) ।
 हे ‘सवित ।’ ‘यथा’ अन्यकालीन ‘हिरण्यस्तूपः’ ‘त्वा’ त्वाम्
 ‘आजुह्वे’ आजुहाव, कर्मण्याहुतथान, एवम् ‘अहम्’ अग्रे
 तस्मिन् कल्पे हिरण्यस्तूपतामापद्य ‘अचन्’ नामा ‘अवसे’
 अवनाय ‘वाजे अस्मिन्’ “अन्ने” मस्मते हविषि त्वामाह्वय
 ‘वन्दमान’ सुवन् ‘सोमस्य इव अशुम्’ सोममिव क्रीत्वा
 आहृत ‘प्रति’ ‘जागर’ “जागर्मि” अनन्यमना त्वामाया-
 गादुपासे इति ॥

“स्तूप स्थायतेः” । “स्यै सङ्घाते (स्वा० प०)” तस्य स्तूपः
 = “सङ्घातः” इति ॥

“त्वष्टा”-इति वक्तव्यम् । स “व्याख्यातः” ॥

“तस्य एषा भवति”-॥ ८ (३३) ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः प्रपोष गृजाः
 पुंरुधा जेजान । इमा च विश्वा भुवनान्यस्य
 मूहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ देवस्त्वष्टा सविता

सर्वरूपः प्रोपति प्रजा रसानुप्रदानेन बहुधा
चेमा जनयतीमानि च सर्वाणि भूतान्युदका-
न्यस्य महच्चासौ देवानामसुरत्वमेकं प्रज्ञावत्त्वं
वानवत्त्वं वापि वासुरिति प्रज्ञानामास्यत्वनर्था-
नस्ताश्चास्यामर्था असुरत्वमादिलुप्तं वातो वा-
तीति सतस्तस्यैवा भवेति ॥ १० (३४) ॥

“देवस्त्वष्टा”—इति (ऋ० स० ३, ३, ३१, ४) । वैश्व-
मित्रस्य प्रजापतेरार्पम् । वैश्वदेवे विनियोगः । ‘त्वष्टा’ देवो
मध्यमः, ‘सविता’ सर्वस्य भूतग्रामस्य प्रसविता उत्पादयिता
उदकसम्प्रदानद्वारेण । किमुत्पादयिता एव ? न—इति,
उच्यते—‘पुषोप प्रजाः’ पुष्पाति चामाहुत्पाद्य । न केवलं
पुष्पाति, किन्तुर्हि ? ‘पुरुधा जजान’ इति, “बहुधा चैनाः
जनयति” वर्धयति । केन पुनरसौ जनयति, पुष्पाति, वर्धयति
च ? यत आह—“इमा च विश्वा भुवनान्यस्य” । इमानि
विश्वानि भुवनानि “उदकानि” अस्य यतः स्रताया वर्तन्ते,
तस्मात् जनयति पुष्पाति वर्धयति च । अतश्च सर्वमिदं शक्तः
कर्तुम्, यतः—“महद्देवानामसुरत्वमेकम्” । ‘महत्’ ‘असुर-
त्वम्’ “प्रज्ञावत्त्वम्” “असुरिति प्रज्ञानाम्” तथा तद्वत्त्वम् ।
तथा महत्या प्रज्ञया उदकेन साधनेन सर्वमिदं जनयति,
पुष्पाति, वर्धयति च, अप्रज्ञो हि साधनसम्पत्तावपि किं
कुर्यात् । अथवा “अनवत्वम्” असुः=प्राणः, तेन तद्वत्त्वम् । एव-
मपि सति प्राणेनैव गच्छते एतत् सर्वं कर्तुम्, अप्राणो हि किं
कुर्यात् । “अन्नवत्त्वम्”—इति केचित् । तेषामन्नहेतुनोदकेन
तद्वत्त्वम्, तथापि योज्यम् ॥

“वसुरिति प्रज्ञानाम्” । तत् कस्मात् ? “अस्यति अन-
 र्यान्” प्रज्ञैव हि प्रज्ञावतोऽस्यति क्षिपत्यनर्थान्, नाशयति ।
 “अस्ताय अस्थान् अर्याः” न हि तदस्ति व्यक्तेर्यत् सर्वं प्रज्ञा-
 वतां प्रज्ञायां नास्ति, एतावांस्तु विशेषोऽभिव्यक्तमिति ।
 अथवा यदेतदसुरत्वं वसुमतो भावः “वसुरत्वम्” एतत्, रो-
 मत्वर्थे वकारलोपश्च, वसुना उदकेन तद्वा न् असी त्वष्टा ॥

“वातः” कस्मात् ? “वातीति सतः” । “वा गतिगन्धनयोः
 (चदा० प०)” — इत्यस्य । सत इति धातुकारकावधारणम् ।
 वायुशब्दो हि त्रयाणां धातूनां विकल्पेन, अयन्तु वातेरेवेति
 विशेषः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ १० (३४) ॥

वात आवातु भेषजं शम्भु मयोभु नो
 हृदे । प्र ण आयूँपि तारिषत् ॥ वात आवातु
 भेषज्यानि शम्भुमयोभु च नो हृदयाय प्रवर्द्धयतु
 च न आयुरग्निव्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥
 ११ (३५) ॥

“वात आवातु”—इति (ऋ० सं० ८, ८, ४४, १ । सा०
 सं० छ० आ० २, २, ४, १०) । उल्लस्य वातायनस्वार्थम् ।
 ‘वातः’ अस्मान् आभिमुख्येन ‘भेषजम्’ यद् यत् पथम्
 पश्चाकम्, अतत् गृहीत्वा ‘आवातु’ । तच्च अस्माकं ‘शम्भु,
 अस्तु । ‘शम्’—इति सुखनाम, तद्भावकमस्तु । तदात्मे च
 पायतो परिणामे ‘मयोभु’ अस्तु । ‘मयः’—इति सुखनाम,
 हृदयाय सुखमस्तु । स्यूयमानः प्रत्यक्षीभूत इव मनसि, यतः

प्रत्यक्षमुच्यते—“प्र ण आयूं पि तारिषत्” । हे भगवन् !
वायो ! प्रवर्धय त्वमस्माकमायूं पि सपुत्रपौत्रादिवर्गाणाम्,
भैषज्यञ्च त्वमस्माकं नित्यमावह ।—इत्येतदाशास्त्रम् ॥

“अग्निः”—“व्याख्यातः” ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ११ (३५) ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रह्वयसे ।
मरुद्भि रग्न आगहि ॥ तं प्रति चारुमध्वरं
सोमपानाय प्रह्वयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहाग-
च्छेति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषा परा
भवति ॥ १२ (३६) ॥

“प्रति त्वं चारुम” —इति (अ० सं० १, १, ३६, १ ।
सा० सं० छ० आ० १, १, २, ६) । मेधातिथिः ऋग्वेदे । ‘त्वं’
तम् अद्भुतैकस्वरहितम् ‘मध्वरं प्रति’ हे भगवन् ‘अग्ने !’ त्व-
मस्माभिः ‘गोपीथाय’ “सोमपानाय” ‘प्रह्वयसे’ आहूयसे । स
त्वमेतद् ज्ञात्वा ‘मरुद्भिः’ सह ‘आगहि’ “आगच्छ” एतस्मि-
न्मय कर्मणि सोम पातुम् ।—इत्येतदाशास्त्रम् ॥

“गोपीथाय” “मरुद्भिः” सहेति मध्यमं लिङ्गम् ।

“तस्य एषा अपरा भवति”—सा पुनः किमर्थम् ? गोपी-
थायेत्यप्यत्र सोमपानं, व्यक्तसोमपानलिङ्गा उत्तरा । तद्वया
—॥ १२ (३६) ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्भि रग्न आगहि ॥ अभिमृजामि त्वा पूर्व-

पीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने
मरुद्भिः सहैगच्छेति ॥ १३ (३७) ॥

इति दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १०, ३ ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये—इति (ऋ० स० १, १, ३०, ४ ।
सा० सं० छ० आ० ३, २, २, ४) । हे भगवन् ! 'अग्ने !'
'पूर्वपीतये' "पूर्वपानाय" पूर्वकाले ग्रहत्ताय पानाय 'त्वा'
त्वाम् 'अभिसृजामि' वदे । किम् ? इति—इदं 'सोम्यं मधु'
'सोममय' तत् मधु । स त्वमागच्छ एतन्निन् कर्मणि एतत्
पातुम् ।—इत्येतदाशङ्काहे ॥ १३ (३७) ॥

इति ऋत्विर्थाया निरुक्तवृत्तौ पञ्चदशस्य (दशमस्य) अध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ १० । ३ ॥

चतुर्थः पादः ॥

वेनो^१ वेनतेः कान्तिकुर्मणस्तस्यैषा भवति
॥ १ (३८) ॥

"वेन."—इति वक्तव्यम् । स एषः "वेनतेः कान्तिकर्मणः"
सर्वलोककान्तो हि मध्यमः, सर्वस्योपकारित्वात् ॥

"तस्य एषा भवति"—॥ १ (३८) ॥

अयं वेनस्यो^१दयत् एन्निगर्भा ज्योतिर्ब-
रायू रत्नसो विमाने^१ । इमसुपां सङ्गमे स्वर्य^१स्य
शिशुं न विप्रा^१मृतिभी^१रिहन्ति ॥ अयं वेनस्यो-
दयत् एन्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा

ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरस्य जरायुस्थानीयं भवति
 जरायुर्जरया गर्भस्य जरया यूयत इति वेम-
 सपां च सङ्गमने सूर्यस्य च शिशुमिव
 विप्रा मतिभौ रिहन्ति लिहन्ति सुवन्ति
 वर्द्धयन्ति पूजयन्तीति वा शिशुः शंसनौयो
 भवति शिशौतेर्वा स्याद्दानकर्मणश्चिरत्नश्चो गर्भं
 इत्यसुनीतिरसून्नयति तस्यैषा भवति ॥ २
 (३६) ॥

“अयं वेनः”—इति (अ० स० ८, ७, ७, १। य० वा०
 स० ७, १६) । भार्गवस्य वेनस्यार्पणम् । यज्ञोऽनया गृह्यते ।
 अन्तर्भावितप्रज्ञान, तस्मिन्मनसि प्रत्यक्षीभूतमभिनयेन दर्श-
 यन्निव कस्मैचित् ब्रवीति—‘अयं वेनः’ इति । किं करोति ?
 चोदयति—‘पृश्निगर्भा’ । पृश्निः=आदित्यः, प्रकष्टो ह्यनेन
 वर्णः प्राष्टः प्राप्तः, यास्तस्य गर्भत्वमुपगताः रश्मयस्तर्गताः परि-
 पक्ताः आपो मासाष्टकेन सम्भृताः, ताः वेनचोदयति प्राष्टधि
 वर्णभावेन प्रेरयति । किल्लक्षणः ? ‘ज्योतिः जरायु’ “ज्योतिः
 अस्य” विद्युदाख्यं कर्मात्मलक्षणम्, “जरायुस्थानीयं” प्रज्ञा-
 वतः । तदधिष्ठातुः मध्यमस्य गर्भस्यैव परिवेष्टनं भवति ।
 कावस्थितचोदयति ? ‘रजसो विमाने’ रजः उदकम्, तद्यत्र
 निमीयते, तत्रावस्थितः, अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः । योऽयमव-
 सादिगुणयुक्तो वेन, तम् ‘दमं’ वेनम् ‘अपा’ “च” ‘सङ्गमे’
 ‘सूर्यस्य’ “च” ‘सङ्गमे’ समागमनस्थाने, यत्र सूर्यस्य
 रश्मिभिः आपः सङ्गच्छन्ते, तत्र वर्तमानम्, मध्यस्थाने ।

‘विप्राः’ मेधाविनः स्तोतारः ‘मतिभिः’ स्तुतिभिः प्रशंसापूर्वि-
काभिः ‘शिशुम्’ ‘न’ “इव” ‘रिहन्ति’ । यथा हि शिशुर्नित्यं
स्तूयते एवं स्तूयते । यदेतत् “रिहन्ति”—इति, एतत्
“लिहन्ति” लिहैः (अदा० ७०) धातोः, वर्द्धयन्ति, पूजयन्ति
वेत्यर्थः ॥

“जरायुः” कस्मात् ? तद्धि “जरया गर्भस्य” भवति, यथा
यथा गर्भो भवति तथा तथा तदुत्पद्यते । “जरया यूयते
इति वा” यच्चैतत् जरति प्रसिद्धम्, प्रसूताया गोः स्त्रिया वा,
पंथात् पतति, सा जरत्युच्यते, तथा च यूयते मिथ्यते तज्जरा-
यित्युच्यते ।—“शिशुः” कस्मात् ? स हि “शंसनीयो भवति”
प्रयोजनेऽप्रयोजने वा अर्चन्ति, किञ्चन प्रलापेषु । “शिशूतेः
वा स्यात्” धातोः दानार्थस्य, दीयते हि स पुरुषेण स्त्रियै
धारणाय,—भवति च वादः स्त्रीणामभिनवगृहीतगर्भाणाम्
‘अचिरात् सत्यां मे गर्भः’ इति ॥

“असुनीतिः”—इति । एतत् देवतापदम् । स पुनरयं
मिन्द्रः, मध्यमः, प्राणः । स पुनर्यदेतस्मात् शरीरादुत्क्रामति,
अयेतरान् प्राणान् “असून्” अन्यत्र “नयति” विज्ञायते हि—
“प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा अनुक्रामन्तीति ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ २ (६८) ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवा-
तवे सुप्रतिरा न आयुः । रात्रि नः सूर्यस्य
संदर्शि घृतेन त्वं त्वयं वर्द्धयस्व ॥ असु-
नीते मनः अस्मासु धारय चिरं जीवनाय प्रव-
र्द्धय च न आयूरन्धय च नः सूर्यस्य संदर्श-

नाय रथ्यतिर्वशगमनेऽपि दृश्यते । मा रधाम
 द्विषते सोम राजन्नित्यपि निगमो भवति । घृ-
 तेन त्वमात्मानं तन्वं वर्द्धयस्वत्तो व्याख्यात-
 स्तस्यैषा भवति ॥ ३ (४०) ॥

“असुनीते मनो अस्मासु—इति (ऋ० सं० ८, १, २२,
 ५) । श्रुतबन्धोरार्पम् । हे ‘असुनीते’ प्राण ! ‘मनः अस्मासु
 धारय’ मनःप्रभृतीनेतान् प्राणान् आत्मनोऽवस्थानेनास्मच्छ-
 रीर एव धारय, मा त्वमुत्कमीः, त्वदनुत्क्रमेण अवस्थास्यन्ते
 इति । ‘जीवातवे’ “चिरम्” अस्माकं “जीवनाय” मनो
 धारय । “सुप्रतिरा न आयुः” । अमुना प्रकारेण सुष्ठु
 प्रतिर प्रकर्षेण वर्द्धयास्माकमायुः । किञ्च ‘रारन्धि नः’ संसा-
 धयास्माकम् । तथा अनुगृहाण, यथा ‘सूर्य्यस्य’ ‘सन्दृशि’
 “सन्दर्शनाय” सम्यग् दर्शनाय अलं स्याम, दिव्यं नः चतुरत्-
 पादय, येन सम्यक् सूर्य्यं पश्येम । सर्वं चैतदन्नप्राचुर्य्यं सति
 भवति, यतो ब्रूमः—“घृतेन त्वं तन्वं वर्द्धयस्व” । घृतेन
 उदकेन, त्वमात्मानं यथाकालं वर्द्धयस्व, त्वय्युदकं ददति सर्व-
 मिदं भवति । अहविर्भाक्षादसुनीतेघृतमित्युदकनामेत्यवो-
 पपद्यते ।

“रथ्यतिः वशगमने अपि दृश्यते” । तद्यथा—“मा रधाम
 द्विषतेः (ऋ० सं० ८, ७, १, ५)”—इत्यत्र । “देवीः षडुर्वो-
 रुरु नः कृणोत विश्वे देवास इष्ट वीरयध्वम् । मा
 ह्यस्मि प्रजया मा तन्मभिर्मा रधाम द्विषते सोम
 राजन्” —इति (ऋ० सं० ८, ७, १५, ५ । अथ० सं० ५,
 ३, ६—७) । वैश्वदेवी । विश्वस्यार्पम् । वैहव्यं सूक्तम् ।
 तत्रैषा दर्शपूर्णमासादिषु इविषामभिमर्शने विनियुज्यते ।

‘देवोः’ ‘षट्’ द्यौश्च पृथिवी च ग्रहश्च रात्रिश्च । आपश्च श्रीष-
धयश्चेति । ता उच्यन्ते—हे देव्यः । उच्यः षट्, सर्वमिदम्
कर्णुष्वत्यः यूयमुच्यन्ते । ‘उरु’ बहु यद् यद् वयं युष्माभिः बहु-
क्रियमाणमिच्छामः, तत्तत् ‘उरु’ बहु कुरुष्वे । हे ‘विश्वेदेवासः’
विश्वेदेवाः ! यूयमपि ‘इह’ एतस्मिन् कर्मणि अस्माक-
मङ्गभावमुपगताः सन्त ‘वीर्यध्वम्’ वीरान् पुत्रान् इच्छत
दातुम् । अपि च जातपुत्रा सन्तः ‘मा हास्महि प्रजया’
मा अस्मान् प्रजा कदानित् अपि हासीत्, कष्टं हि पुत्रमर-
णम् । ‘मा तनूभिः वयं स्वाभिः हास्महि’ मास्माकमायुष-
श्छेदोऽभूत्, युष्मदनुध्यानात् । अपि च “मा रधाम द्विपते
सोम राजन्” हे भगवन् ! ‘सोम !’ ‘राजन् !’ विशेषत त्वमु-
च्यसे, सर्वस्या अस्या आशिपः त्वदनुध्यानात् ‘मा रधाम’ मा
वशं गच्छेम । ‘द्विपते’ द्विपन्त एवास्माकमर्थसम्प्रदानादिना
वश्यतामुपयान्तु, यतः अनिष्टं हि द्विपतो विधेयत्वमिति ।
सामर्थ्यादिह “रध्यतिर्वशगमने” ॥

“वहत.”—इति, एतत् पदम् । तत् “व्याख्यातम्” निर्ध-
चनत,—“वहतमित्युदकनाम प्रवृत्तं भवति”—इति । इह
अभिधेयो मध्यमः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ३ (४०) ॥

वहतस्य हि शुक्लः सन्ति पूर्वीर्वातस्य
धीतिर्वाजिनानि हन्ति । वहतस्य श्लोको
वधिरा ततर्द्ध कर्णा बुधानः शुचमान
आयोः ॥ वहतस्य हि शुक्लः सन्ति पूर्वीर्वातस्य
मज्जा वर्जनयानि हन्त्युतस्य श्लोको वधिर-

स्यापि कर्णावाट्णत्ति बधिरो बद्धश्रोत्रः कर्णौ
बोधयन् दीप्यमानश्चायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्यो-
तिषो बोदकस्य वेन्दुरिन्धेरनत्तेवी तस्यैषा
भवति ॥ ४ (४१) ॥

“ऋतस्य हि शुरुधु” — इति (ऋ० सं० ३, ६, १०, २) ।
यामदेवस्वार्पणम् । सम्पातसूक्ते निष्केवल्ये पृष्ठगभिर्भवयो
शस्यते । ‘ऋतस्य’ मध्यमस्य । किम् ? इति — ‘शुरुध’
आप ‘सन्ति’ विद्यन्ते । किलचणा ? ‘पूर्वी’ अनेककाल
सम्भूता । यतयासाविबोऽङ्गिरतस्तस्य ‘ऋतस्य’ उदकसम्प्र-
दानद्वारेणानाकाल नाशयन्ती, ‘धोति’ “प्रज्ञा” सवलोनस्य,
‘हजिनानि’ “वर्जनीयानि” अयशासि ‘हन्ति’ नाशयति ।
अकाले हि क्षुत्परिग्रहीतानामयशस्करेषु जिह्वादिषु ग्रह-
त्तिभवति । ददतद्योदक सर्वलोकहजिनाय वाताय । तस्य
‘ऋतस्य’ एवमतिमहान् ‘श्लोकः’ शब्द स्तनयिबुलचणो
भवति, य “बधिरस्यापि” बद्धश्रोत्रस्य, विधात्रापि निसर्गतः
अपिहितश्रोत्रस्य, ‘आयो’ “अयनस्य” “मनुष्यस्य” बोधयत्य-
स्युत इति । ‘कर्णौ’ अतिदुर्भेदौ ‘आततर्द’ “आट्णत्ति”
आमिनत्ति । ‘शुचमान’ “दीप्यमान” “ज्योतिष” च
“उदकस्य” च श्लोक । एव सतत्त्वो ह्यसावृत इति ।

“इन्दु” — इति, एतत् पदम् । स कक्षात् ? “इन्द्वे”
दोष्यैष्य, “उनत्ते वा” क्लेदनायेष्य, उभयमपोन्दौ उपप-
द्यते चन्द्रमसि ॥

“तस्य एषा भवति” — ॥ ४ (४१) ॥

प्र तद्दो'चेय' भव्यायेन्द्वे हव्यो न य

इषवान्मन्त्र रेज'ति रक्षोहा मन्त्र रेज'ति ।
 स्वयं सो अक्षदानिदो बधैरजेत दुर्म'तिम् ।
 अर्वसवेदुधशंसोऽवतरमर्व क्षुद्रमिव सवेत् ॥
 प्रब्रवीमि तद्भव्यायेन्दवे हवनाहं इव य इषवा-
 नन्नवान् कामवान् वा मननानि च नो रेज-
 यति रक्षोहा च बलेन रेजयति स्वयं सो अक्ष-
 दुभिर्निन्दितारम् । बधैरजेत दुर्म'तिम् । अर्व-
 सवेदुधशंसः । ततश्चावतरं क्षुद्रमिवावसवेद-
 व्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते यथाहो दर्शनीयाहो
 दर्शनीयेति तत्परुच्छेपस्य शीलं परुच्छेप षट्पिः
 पर्ववच्छेपः परुषि परुषि शेपोऽस्येति वेतौमानि
 सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि सूक्त-
 भाञ्छि हविर्भाञ्छि तेषामेतान्यहविर्भाञ्छि वेनो-
 ऽसुनोतिषट् त इन्दुः प्रजापतिः प्रजानां पाता
 वा पालयिता वा तस्यैषा भवति ॥ ५ (४२) ॥

“प्र तद्वाच्यम्”—इति । अतिच्छन्दा (ऋ० स० २, १
 १७, १) पारुच्छेपी । पठेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । यद्यदिह
 तस्येदो. तत्तदह प्रब्रवीमि, अग्नौ ‘इन्दवे’ प्रीत्यर्थम् । किल
 चण ? ‘य’ इन्दु ‘भय्य’ भवनाहं, आत्मवान् अभिप्रेताना
 पात्रभूत इत्यर्थः । भय्यो भावनाहं इव, यो हविषा भावन
 मर्हति, न च भाव्यते, अहविर्भाक्तात् । ‘हव्यो न’ “हवनाहं
 इव” यो यज्ञेन चः पुनराह्वयते, अहविर्भाक्तादेव । ‘इषवान्’

नित्यम् “अन्नवान्” “कामवान् वा” कामिना होतृणा नित्यं
 मभिमतफलसम्प्रदानोन्मुखः । तत्सम्प्रदानोन्मुखतया च नित्यं
 मस्माकं ‘मन्त्र रजति’ “मननानि” प्रज्ञानानि “रजयति”
 आकम्पयति, आकम्पितहृदयानुपकारितया नित्यमस्मान्
 करोति । कथं नाम एतं नित्यं स्तुयामेति । अपि च ‘रजोहा’
 रज्ञासि ‘बलेन’ घ्नन् सुतरामस्माकं ‘मन्त्र रजति । किञ्च
 “स्वयं मो अस्मदादिद” । ‘स्वयम्’ आदरवान् भूत्वा ‘स’
 इन्दुः ‘अस्मदानिद’ “अस्मदभिनिन्दितारम्” ‘वधै’ बध्वप्रहा
 रैरितिदु सहे ‘अनेत’ जयेत्, क्षिपेद्वा ‘दुर्मति पापमति
 योऽस्मान् प्रति । तेन वातिबलवतेन्दुना हन्यमानोऽस्मद्
 ‘अवशस’ अस्माकं य पापानां शसिता, कथयिता, संहारानां
 मपि स्तोतिकर्ता जनपदे । अमो ‘अवसवेत्’ अधोगति
 स्यात् । “अपतरमर्षेणुद्रमिव सवेत” यावच्च प्रथमं स्तुत
 अधोगतं, ततोऽवतरम्, ततोऽवतरमिति, तावत् सवेत्, सुद्र
 मित्र द्रव्यं किञ्चित् यावदामूलतो नष्टम् ।—इत्येतदाशास्त्रे ॥
 बलवतेर्मध्यम इति ॥

इहाभ्यासबाहुल्यं दृष्ट्वा ‘रजति’ ‘रजति’ ‘सवेत्’ ‘सवेत्’—
 इति, प्रतिसमाधत्ते—“अभ्यासे भूयासन् अर्थं मन्यन्ते”—इति ।
 शब्दाभ्यासे यत्रान्यो विशेषो नास्ति, तत्रैव विशेषमाचार्या
 मन्त्रार्थसतत्त्वविदो मन्यन्ते—यदुतार्थभूयस्त्वमिति, न ह्यक
 स्मात् स एव शब्द पुनरभ्यस्यते । लोकेऽपि चैतद् दृष्टम्—
 शब्दाभ्यासेऽर्थभूयस्त्वमिति,—“यथा—अहो दर्शनीयः । अहो
 दर्शनीयः । इति” गुणातगये हि स्त्रिया शब्दाभ्यासः, तस्मा,
 अन्तर्भवपि तद्वदेवेति न्याय्यम् । “तत्” च पुनरतत् “परस्मै
 पश्य” मन्त्रद्वयं “गोसन्” । स हि नित्यमभ्यस्तैः शब्द
 स्तीति । मन्त्रद्वयाऽपि स्वभाव उपेक्ष्य इत्युपपददर्शनायेदं

सुक्तम् । अथ पुनः “परुच्छेपः” कस्मात् ? परुच्छेप ऋषिः,
तस्य हि “पर्ववत्” महान् “शेषः” प्रजननेम् । “परुषिपरुषि
शेषोऽस्येति वा” सर्वाङ्गसन्धिषु शेषकृतो योगः सुखात् किल ।
तस्य शेषोऽस्येति वा ॥

“इति इमानि सप्तविंशतिः देवतानामधेयानि अनुक्ता-
न्ताति” । इतिकरणः प्रकारवचनः । एवमेतानि यथा समान्ता-
तानि ‘सप्तविंशतिः’ सप्ताधिका विंशतिः ‘देवतानामधेयानि’
“वायुः”—इत्यत आरभ्य यावत् “इन्दुः” इति । तेषां पुनः
किमर्थमनुकीर्तनम् ? विशेषविवक्षया । कः पुनरसौ ? इति,
—तेषां कानिचित् “सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि” च, सूक्तं च
हविषोभय भजन्ते, कानिचित् सूक्तमेव न हविः—“तेषाम्
पतानि अहविर्भाञ्जि” । तद्यथा—“वेन, असुनीतिः, ऋतः,
इन्दुः” इति । एभ्यो यान्यन्यानि त्रयोविंशतिः, तान्युभयं
भजन्ते सूक्त हविश्च । देवतास्वभावोपप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् ।
‘वृतेन’=“उदकेन” त्वमात्मानं वह्नयस्वेत्येवमाद्यभिधानार्थं
विशेषप्रविभागप्रज्ञप्तये अहविर्भाञ्जादुदकमव वृतेमित्ये-
वमादि तद्वत्तेषु मन्त्रेषु विशेष उपेक्ष्य इति ॥

“प्रजापतिः”—“प्रजानां पाता वा पालयिता वा” ।
तस्य एषा भवति”—॥ ५ (४२) ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि
परि ता वभूव । तत्कासास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु वयं स्याम पतयो रयौणाम् ॥ प्रजापते
न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि तानि
परिवभूव यत्कासास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं

स्याम पतयो रयीणामित्याशी रहिर्व्याख्यात-
स्तस्यैषा भवति ॥ ६ (४३) ॥

‘प्रजापते न’—इति (ऋ० स० ८, ७, ४, ५ । य० वा० स० १०, २०—२३, ६५) । प्रजापतस्य हिरण्यगर्भस्यार्थम् । पित्र्यवज्रवपस्थाने विनियुक्ता, राजसूये च विनियोगो होमे । हे ‘प्रजापते ।’ ‘न त्वत् अन्य’ न कश्चिदपि ‘एता’ “एतानि” सर्वदेवतारूपाणि ‘परिवभूव, परिगृह्य भवति, त्वमेवैतानि सर्वाणि सर्वतः परिगृह्य सर्वतो भवसि । यत एव त्वा वयः सर्वता विभूत पश्यामः सर्वस्यैशानसः, अतो ब्रूम—‘यत्कामा ते’ येन येन युक्ता सन्तो वयः तुभ्य ‘जुहुम’ ‘तत् न अस्तु’ स कामोऽश्नाक त्वदनुष्ठानात् समृद्धता नित्यमेव च । “यय स्याम पतयो रयीणाम्” । ‘रयीणा’ धनानां ‘पतय’ । —“इति” इयम् अपरा “आशी” द्वितीया, यत्कामा इति प्रथमा । अथवा “आयो”—इति आचार्यो दर्शयति इयं मन्त्रगतैव, यत्रापि न स्यात् तत्राप्यध्याहायेति, स्तुत्याग्निपो-
नित्यसम्बन्धादिति ॥

“अहि” “व्याख्यात,” निर्वचनतः—“अहिरयनात्” इति । इह त्वभिधेयो मध्यमः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ६ (४३) ॥

अजामुक्थैरहिं^१ गृणीषे बुध्ने नदीनां
रजःसु सौदन् ॥ अश्वजमुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने
नदीनां रजःसु उदकेषु सौदन् बुध्नमन्तरिक्षं
बद्धा अस्मिन् धृता आप इति वा इदमपौरुहं
बुध्नमेतच्चादेव बद्धा अस्मिन् धृताः प्राणा इति

योऽहिः स बुध्नो बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासात्त-
स्यैवा भवति ॥ ७ (४४) ॥

“अमामुक्थैः”—इति (ऋ० सं० ५, १, २६, ६) । वशि-
ष्ठस्यार्पम् । दशराजस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवे विनियोगः । हे
स्नातः । त्वमेतम् ‘अहिम्’ ‘अमाम्’ “अप्सु जम्” उदकजन्मानम्
‘उक्थैः’ ‘गृणीषे’ स्तौषि । ‘बुध्ने’ ‘नदीनां’ “नदनानाम्”
अपा बन्धने एतस्मिन्नन्तरिक्षे, वत्तमान ‘रजःसु सीदन्’
उदकेषु लब्धव्येषु निमित्तभूतेषु एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभाष-
सुपगच्छन् ॥

“बुध्नम्=अन्तरिक्षम्, बद्धा अस्मिन् धृता आपः”—इति ।
“इदम् अपि इतरत्” शरीरं बुध्नमित्युच्यते, “बद्धा अस्मिन्
धृताः प्राणाः”—इति । “यः अहिः, सः बुध्नः” एतावास्तु
विशेषः “बुध्नम्=अन्तरिक्षम्, तन्निवासात्” अहिः=बुध्नः ॥

“तस्य एवा भवति”—॥ ७ (४४) ॥

मा नोऽहिर्बुध्नो^१ रिषे धान्मा यज्ञो
अस्य स्त्रिधत्तायोः ॥ मा च नोऽहिर्बुध्नो रेष-
णाय धान्मास्य यज्ञोखा च स्त्रिधद्यज्ञकामस्य
सुपर्णो व्याख्यातस्तस्यैवा भवति ॥ ८ (४५) ॥

“मानोऽहिर्बुध्नः^१”—इति (ऋ० सं० ५, ३, २६, ७) ।
पूर्वया समानं मर्धमिति । ‘मा’ अस्मान् ‘अहिर्बुध्नः’ ‘रिषे’
‘धात्’ मा रेषणाय हिसनाय कक्षेचित् धात् । किञ्च “मा
यज्ञो अस्य स्त्रिधत्तायोः” । मा यज्ञोऽस्य ऋतायो, अस्य यज्ञ-
मानस्य यज्ञकामस्य ‘मा स्त्रिधत्’ मा सुसवत्, नित्यमविना-
शेन वत्ततामिति ॥

“सुपर्णः” “व्याख्यात.” “सुपतनः”—इति । इह त्वभिधेयो मध्यमः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ८ (४५) ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे । तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता रेव्हि स उ रेव्हि मातरम् ॥ एकः सुपर्णः स समुद्रमाविशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं पाकेन मनसापश्य मन्तित इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता त माता रेढि वागेषा माध्यमिका स उ मातरं रेढि पुरुरवा बहुधा रोख्यते तस्यैषा भवति ॥ ८ (४६) ॥

“एकः सुपर्णः”—इति (ऋ० स० ८, ६, १६, ४) । सप्तेः घर्मस्य वेद्यमार्पम् । ‘एक’ एव अद्वितीय, यस्य पतने गमने प्रतिमायानम् अन्य द्वितीय नास्ति । ‘सः’ ‘सुपर्णः’ सुपतनी वायु ‘समुद्रम्’ अन्तरिक्षं नित्यम् ‘आविवेश’ “आविशति” न कदाचिदप्यनाविष्टस्तत्र । ‘स’ च पुनः सर्वभूतानुपवेशी, तदा विपश्य ‘विश्व’ ‘भुवन’ “सर्वाणि इमानि भूतानि” ‘विचष्टे’ “अभिविपश्यति” । यथा द्रष्टव्यानि ‘तम्’ एव वर्त्तमानं अह ‘पाकेन मनसा’ विपक्षप्रज्ञानेन सर्वगतमपि सन्तम् अन्तिकम् इव ‘अपश्यम्’ । ऋषिर्दृष्टेवतासतत्वं, कस्मैचिदावचाणो ब्रवीति—“त माता रेव्हि स उ रेव्हि मातरम्” ।

‘माता’ = “माध्यमिका” वाक्, ‘तम्’ उपजीवति, परस्मै-
अयत्वात्तयोर्द्वन्द्वे रध्यात्मवदिति ।

“पुरूरवाः” मध्यमः । विज्ञायते हि—“प्राण एव हि
पुरूरवाः” इति । सः “बहुधा रोरुयते” स्तनयति, तेन पुरू-
रवाः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ८ (४६) ॥

समस्त्रिज्जायमान आसत ग्ना उत्तेमवर्द्ध-
न्नद्यः१ स्वर्गूर्त्ताः । महे यत्त्वा पुरूरवो
रणायावर्द्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥ समासता-
स्त्रिज्जायमाने ग्ना गमनादापो देवपत्न्यो वापि
चैनमवर्द्धयन्नद्यः स्वर्गूर्त्ताः स्वयङ्गामिन्यो
महते च यत्त्वा पुरूरवो रणाय रमणीयाय
संग्रामायावर्द्धयन् दस्युहत्याय च देवा देवाः ॥
१० (४७) ॥

इति दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १०, ४ ॥

“समस्त्रिज्जायमानः”—इति (ऋ० सं० ८, ५, २, २) ।
उर्ध्वस्था आर्यम् । ‘अस्मिन्’ एतस्मिन् पुरूरवसि ‘जायमाने’
वर्षकर्मणि आत्मानं प्रति लभमाने मोहट्काले, “कर्मजन्मानः”
—इति श्रुतम् । ‘समासत ग्नाः’ “आपः” ममागम्य तं परि-
वार्य, तद्विधेयतामुपगम्य ‘आपते’ तिष्ठन्ति । ‘उत’ अपि
च यथायथैवमृतुवशात् वर्षासु नद आरोहति, तथातथैनं
ताः ‘नदाः’ नदना आपः, ‘स्वर्गूर्त्ताः’ “स्वयं गामिन्यः” भूत्वा
रुतरां तद्विधेयतामुपगच्छन्त्य, तदधिकारोद्भवेन ‘ईम्’ ‘एनम्’

‘अवर्धन्’ वर्धयन्ति । अतः परं स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः प्रत्यक्ष-
कृत उत्तरोऽवर्धः । हे ‘पुरुवरवः !’ ‘यत् त्वां महि रणाय’
यस्मात् त्वां “महते रणाय” मेघेन सह “रमणीयाय” सभा-
माय ‘अवर्धयन्’ वर्धयन्ति माध्यमिकाः “देवाः” । ‘दस्युह-
त्याय’ मेघवधाय चेति । तस्मात् त्वामवश्यं ग्नाः समागम्या-
सते, वर्धयन्ति च नदा, सर्वथापि महानुभावः त्वं सर्वमेव
त्वय्युपपद्यते इति ।

“देवपत्न्य, धा”—इति । पृथक्केन दर्शयति, तथापि
योज्यते । समागम्येतस्मिन्नेह पुरुवरसि ‘आसत ग्नाः’ सर्वा
देवपत्न्यः, स हि स्त्रीणां स्वभावो यत् प्रजायमानां
स्त्रियं परिवार्यासते । ‘उत इम् अवर्धन्’ अपि चैतमवर्धयन् ।
नदना ग्नाः स्तुतिपराः, तस्य ‘स्त्रगूर्ताः’ “स्त्रयं गामिन्यः”
अपरप्रणेयाः ईश्वराः । अपि च सर्वमेतदुपपद्यते, पुरुवर-
स्त्वयि, यस्मात् “महते” “रणाय” “रमणीयाय” “सभाभाय”
असुरैः सह, ‘दस्युहत्याय’ गन्धुवधाय अवर्धयन् स्वैर्महि-
मभिः त्वं नः असुरान् जेष्यसीति पुंस्त्वक्कुर्देवा इति ॥

द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तो, यस्मात्तच्छते समाप्तम् ॥१०॥ (४०) ॥

इति ऋग्वर्धायां निरुक्तवृत्तौ पञ्चदशस्य (दशमस्य)

अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १० । ४ ॥

इति श्रीजन्मसांगांशमयासिन आचार्यभगवद्गुणेश्वर कृती

ऋग्वर्धाया निरुक्तवृत्तौ

पञ्चदशोऽध्यायः (दशमोऽध्यायः) परिसमाप्तः ॥१०॥

(१) (२) (३) (४) (५)
 नवारन्तमूर्ध्विमारुद्राययातेदिद्युज्जराबोधादर्द-
 (१०) (११) (१२) (१३) (१४)
 रुद्योजात एवविष्टज्ञानत्रापिनङ्गमश्मास्यङ्घ्रि-
 (१५) (१६) (१७) (१८)
 स्यपतिःक्षेत्रस्यपतिनाक्षेत्रस्यतेपऽमीवहापुनरे-
 (१९) (२०) (२१) (२२) (२३)
 हियो अनिष्प्रोपरेयिवांसंसेनेवमिवोहिरण्यग-
 (२४) (२५) (२६) (२७)
 र्भोयेतेविश्वकर्मासर्वस्यविश्वकर्माविमनाविश्वक-
 (२८) (२९) (३०) (३१) (३२)
 र्मन्त्यमूपुसद्यश्चिदास्त्वयामन्यथादधिकाःसविता-
 (३३) (३४) (३५) (३६)
 चन्तैर्हिरण्यस्तूपोदेवस्त्वष्टावात आधातुप्रतित्य-
 (३७) (३८) (३९) (४०) (४१) (४२)
 र्माभत्वावेनोवेनतेरयंवेनोऽमुनीतवतस्यहिमत-
 (४३) (४४) (४५) (४६)
 दोक्षेयं प्रसापतेऽध्यामुक्षैमानोहिरेकः सुपर्णः

(४७)

समन्विन् सप्तचत्वारिंशत् ॥)

इति निरुक्ते (उत्तरपट्टके) दशमोऽध्यायः

समाप्तः ॥ १० ॥

अथ एकादशाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ३म् । श्येनो व्याख्यातस्तथैषा भवति

॥ १ ॥

श्रीः ॥ “श्येनः” व्याख्यातः,—“श्येनः शंसनीयं गच्छति”
—इति । इह त्वभिधेयो मध्यमः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ १ ॥

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवान्
अयुतञ्च साकम् । अत्रा पुरन्धिरजहदाराती-
मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ आदाय श्येनोऽह-
रत्सोमं सहस्रं सवानयुतञ्च सह सहस्रं सह-
स्रसायनमभिप्रेत्य तत्रायुतं सोमभक्षास्तत्सम्बन्धे-
नायुतं दक्षिणा इति वा तत्र पुरन्धिरजहाद-
मिवानर्दानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा
अमूरः । ऐन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुत-
स्तस्मादिन्द्रं मन्यन्त ओषधिः सोमः सुनोतेर्य-
देनमभिपुण्वन्ति बहुलमस्य नैषण्डुकं वृत्तमा-
श्चर्यमिव प्राधान्येन तस्य पावमानौषु निदर्श-
नायोदाहरिष्यामः ॥ २ ॥

“आदाय श्येनः”—इति (ऋ० सं० १, ६, १५, ७) । वाम-
 देवस्वार्पणम् । श्येनाजिरादिषु मरुत्वतीये शस्यते, ऋत्विग्भिर्वि-
 धानतः । प्रक्तं ‘श्येनः’ इन्द्रः ‘सोमम्’ ‘आदाय’ ‘अभरत्’ अपि-
 बत् । क ? ‘सहस्रं सवान्’ सहस्रं सुत्यानां यत्र कुर्वन्ति, ‘अयुतं
 च’ दक्षिणाः प्राप्नुवन्ति, न तु दीयन्ते, सत्रत्वात्, पृष्ठशमना-
 भिप्रायं वा दक्षिणादानं स्यात्, सहस्रसाध्यं सत्रे तेषां तत्सम्ब-
 न्धात् । ‘अत्रा पुरन्धिः’ अत्र अस्मिन् सहस्रसाध्यं सत्रे सः श्येनः
 ‘पुरन्धिः’ बहुनो धनस्य दाता । ‘मदे’ ‘सोमस्य’ ह्यसौ, सोमस्य
 प्राप्तायाम् ‘अजहात् अरातौः’ असुरानमित्रान् पृथक्पक्षे
 अभ्यजयत्, प्राणैर्मूढान् अप्रतिपत्तिकान् कृत्वा विषादमुपनीय
 अमूढो निःसाध्वसः । त्रित्वपक्षे तु “अदानान्”—“इति वा” ।
 रातिर्दानार्थः, तदप्रतिषेधेनारातिः, प्राक् सोमपानमदप्राप्तेः ।
 अदानानिति न दास्यामीत्येवन्धियः ‘मूराः’ मूढमतयः, कार्प-
 ण्यसयुक्ताः ये आसन्, तान् प्रति ‘सोमस्य मदे, प्राप्ते
 ‘अमूरः’ अमूढः अकृपणो भूत्वा ‘अजहात्’ अत्यजत्, दाता
 सम्पदे ॥

सहस्रसाध्यमभिप्रेत्य तत्सम्बन्धेनायुतं दक्षिणा इति वा ।
 “इति वा”—शब्देन किं विकल्प्यते,—सहस्रसाध्यं वा सत्रम् ?
 यत् पठन्ति याज्ञिकाः । तद्यथा—अतिरात्रयोर्मध्ये सहस्र-
 मंहानि शतकृत्वो द्यरात्रस्याहस्तिरग्नेः सहस्रसाध्यमिति ।
 तदङ्गां सहस्रं दशभिद्यमसैर्गुणितं चमसपरिसङ्ख्यापोपलब्ध-
 माणमयुतं सोमभक्षाणां सम्पद्यते । सोमभक्षनिष्क्रयण-
 श्रुतिश्च दक्षिणानामस्ति,—“यां सदस्येभ्यो ददाति सोमपीयं
 तथा निष्क्रीणीत” इति, न चासति प्रक्षेपे रुढिबाधो न्याय्य
 इति । असत्त्वपि ऋत्विग्दक्षिणादानसम्बन्धे सहस्रसाध्यमेव
 सत्राणां प्रासर्पकाभिप्रायं वा अयुतम् । अथवा सहस्रमिति

बहुनाम् । ‘सहस्रं सवान्’ अभिप्रायः बहवः, प्रतिसवनमभि-
पवमभिप्रेत्य यस्मिन् कस्मिंश्चिदक्षिणावति सोमे अयुतं
च दक्षिणा, बहुत्र इत्यर्थः, अस्ति हि प्राप्तिः विशेषशब्दाः
सामान्येषु भवन्तीति । तद्यथा—हिमेनोदकेनेति । अद-
क्षिणत्वात् सत्राणामेवं वैत्यभिप्रेत्य वा शब्दं चकार ॥

“सोमः”—इति वक्तव्यम् । स पुनरेपः “श्रीपधिः” सोमः,
हैमवतो मौजवतो वा । स कस्मात् ? “सुनोतेः” “पुञ् अभि-
पवे (ख० उ०)” —इत्यस्य, अभिपूयते ह्यसौ यज्ञे । “यदेन-
मभिपुण्वन्ति”—इति कर्मकारकं दर्शयति । स कथम् ?
मध्यमस्थानो भवति हि तमधिष्ठत्य—“यत्ते” सोम । द्विषि
ज्योतिः (य० वा० स० ६, ३३)—इति, “सोमो वै वाजस्तस्य
चन्द्रमास्तृतीयमयं यः पयते स तृतीयमिति स तनूकरणे त
सर्वं स्वतन्मृतमाप्याययति (श० ब्रा० ३, ८, ४, १२)” —
इति । तस्मादस्यैव स्वा तनूर्यच्चन्द्रमा, रसात्मकत्वात् ।
वायुर्वा सोऽयमेवमात्मानमापाद्याभिपूयत इति भवति
स मध्यमः ।

“बहुलमस्य नैघण्टुकं हेतुम्” पक्षार्था स्तुतिः परार्था ।
तद्यथा—प्रायः पावमान मण्डलम् “आयर्थ्यमिव प्राधा-
न्येन” । स्वप्रधाना स्तुतिः, कचिदायर्थ्यं चित्रतः स्तुतिः स्यात् ।
“तस्य पावमानीषु” ऋक्षु “निदर्शनाय” उभयम् “उदाहरि-
ष्यामः”—परार्थत्वं स्तुतेः स्वार्थत्वञ्च । परार्थं तावदुदाह्रियते,
तद्यथा—॥ २ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पर्वस्व सोम धारया ।
इन्द्राय पातवे सुतः ॥ इति सां निगदव्याख्या-
‘तायैषापरा भवति चन्द्रसो वैतस्य वा ॥ ३ ॥

“स्वादिष्ठया मदिष्ठया”—इति (ऋ० सं० ६, ७, १६, १ । सा० सं० छ० आ० ५, २, ४, २) । मधुच्छन्दस आर्षम् । ग्रावस्तोत्रे विनियोगः । हे ‘सोम !’ ‘स्वादिष्ठया’ स्वादुतमया, ‘मदिष्ठया’ मादयिष्ठतमया च त्वं ‘धारया’ ‘पवस्व’ प्रचर । किमर्थम् ? ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम्, ‘पातवे’ पानाय ‘सुत.’ अभि-
षुतः । इन्द्रार्थं पवस्वेत्यस्वार्थता लक्ष्यते ॥

“अथ एषा अपरा भवति, चन्द्रमसो वा एतस्य वा”—
इति । अथ शब्देन विशेषाधिकारवाचिना स्वप्रधानता
स्तुतेरधिकरोति । चन्द्रमसो वेति चन्द्रत्वमापन्नस्याप्यौष-
धिसोमस्य वा, यथोक्तम्—“स तनूकरणे” (२८३ पृ० १२प०),
इतरथा ह्यप्राकृतप्रक्रिया स्यादनधिकारादस्मिन् प्रक्रमे चन्द्र-
मसः । चन्द्रमसो वाधिदैवमापन्नस्य । औषधिसोमस्य वाधि-
यज्ञमापन्नस्य । तदेतदुभयथा प्रदर्शयति—॥ ३ ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिपन्त्योषधिम् ।
सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्यान्नाति कश्चन ॥
सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिपन्त्योषधिमिति
दृष्टासुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदु-
रिति न तस्यान्नाति कश्चनायज्वेत्यधियज्ञमथा-
धिदैवतं सोमं मन्यते पपिवान्यत् सम्पिपन्त्योष-
धिमिति यजुः सुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो
विदुश्चन्द्रमसं न तस्यान्नाति कश्चनादेव इत्यथै-
षापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ४ ॥

“सोमं मन्यते”—इति (ऋ० सं० ८, ३, २०,) १

सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियोगः । 'यत्' 'सम्पिबन्ति'
सञ्चूर्णयन्ति अभिषुत्य पिबन्ति भीमम् ओषधिम् केचिद्रासा-
यनिकाः । ते मन्थन्ते सोमं पपिवांसः सोममपास्यमिति, न
च पुनस्ते सोमपाः, इत्या सोमः स इति । अनेन तावदहर्षे-
नायं मन्त्र एवं "इथा सुतमसोममाह" पातुं च । अथ कः
सोमः ? के च सोमपाः ? यतो ब्रवीति—"सोमं०—
कश्चन" । 'यं' ब्राह्मणाः 'सोमं विदुः' अधियज्ञे अङ्गभूतम्,
'न तस्य अग्राति' 'कश्चन' "अयज्या" अनधिकृतो यजमान-
त्वेन । "इति अधियज्ञम्" इति विषयमुपप्रदर्शयति ॥

"अथाधिदैवतम्"—इति विषयान्तरमधिकरोति । उक्तं
हि "चन्द्रमसो वा"—इति, तदुपप्रदर्शनार्थमाह—"सोम
०—०पधिम्"—इति "यजुः" । "सुतम्" अधियज्ञ चन्द्रमस-
मपेक्ष्य "असोममाह" । यथा पूर्वोक्तान् रासायनिकसोमस्या-
सोमत्वमधियज्ञमपेक्ष्य, एवमिहाप्यधियज्ञसोमस्यासोमत्व-
मधिदैवसोमं चन्द्रमसमपेक्ष्य । एवं कृत्वा 'सोमं' 'य'
'ब्राह्मणः' 'विदुः' "चन्द्रमसम्" 'न तस्य अग्राति' 'कश्चन'
"अदेवः इति" देवानां हि भस्मत्वेन विपरिणतयन्द्रमाः,
"सोमो नूनमेव तद्देवानामन्नम्"—इति ह विज्ञायते । एव-
मस्य स्वप्रधाना सोमस्य स्तुतिः ॥

"अथ एषा अपरा भवति चन्द्रमसो वा एतस्य वा" । सा
किमर्थम् ? "आयर्थ्यमिव प्राधान्येन" इत्युक्तम् (२८१४० १५
पं०) । तस्या चेदम् 'अपरा' अन्यथा स्तुतिप्राधान्या स्तुतिर-
प्यस्ति सोमस्यैव उपप्रदर्शनार्थमाह—॥ ४ ॥

यत्त्वा देवः अपिबन्ति तत् आप्यायसे पुनः ।
वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मासु आद्रतिः ॥

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनरिति-
 नाराशंसानभिमेत्य पूर्वपक्षापरपक्षाविति वा
 वायुः सोमस्य रक्षिता वायुमस्य रक्षितारमाह
 साहचर्याद्रसहरणाद्वा समानां संवत्सराणां
 मांस आकृतिः सोमो रूपविशेषैरोपधिश्वन्द्रमा
 वा चन्द्रसाध्यायन् द्रसति चन्द्रो माता चान्द्रं
 मानमस्येति वा चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणश्च-
 न्दनमित्यस्य भवति चारु द्रसति चिरं द्रसति
 चमेवां पूर्वं चारु रुचेर्विपरीतस्य तस्यैषा
 भवति ॥ ५ ॥

“यत्त्वा देव”—इति (ऋ० सं० ८, ३, २०, ५) । यदा
 त्वां हे ‘देव !’ सोम । ‘प्रपिबन्ति’ प्रारभन्ते सोमं पातु-
 रृत्विग्यजमाना, त्रिषु सवनमुख्येषु । तदा किम् ? इति
 —“तत आप्यायसे पुनः” । ‘ततः’ अनन्तरम् ‘पुनः’ आप्या-
 यसे । तदुक्तमधियज्ञे—“आप्यायनमाप्यायस्व ‘सं ते पर्यासि’
 —इति (ऋ० सं० १, ६, २२, ३ । य० घा० सं० १२, ११६ ।
 सा० सं० आ० ३, २) । भक्ष्यशेषान्”—इति । “वायुः सोमस्य
 रक्षिता”—इति, वायव्येष्वसौ पात्रेषु गृहीतो रक्ष्यत इति
 “वायुमस्य रक्षितारमाह” मन्त्रद्वयं “साहचर्यात् रसहरणात्
 वा” वायुमहचरितो ह्यसौ, तेन नित्यं सहचरणादविनाभा-
 वात्कर्मणः, रसहरणात् वा सर्वरसापहारी वायुः समये सन्
 यस्य शोधयति सोमम्, तेन सोमो रक्षितो भवति । “समांतां
 मांसं प्राकृतिः” । ‘मांसः’ ‘माता’ निर्माता सोमं शोधयति,

सर्वस्य किलौषधिः । 'सोमस्य' चन्द्रमसः कलोपचयमनु
 प्रत्यहमेकैकस्थेनकला इव चन्द्रमसः पर्णान्युपचीयन्ते, स
 पौर्णमास्यां पञ्चदशपर्णः सम्पद्यते, पौर्णमास्याः पुनः परतः
 कलाहानौ चन्द्रमस इव एकैकं पर्णमपचीयते इति श्रोत्रधे
 सोमस्य चन्द्रमसः सम्पद्यते । तदायुर्वेदविदः सोमलक्षणं
 रसायनतन्त्रे स्मरन्ति । असुना प्रकारेणोपचयापचयाभ्यां
 पर्णानां सोमलक्षणद्वारेण 'समाना' "संवत्सराणाम्" "आकृतिः"
 आकर्त्ता भवति "सोमः रूपविशेषैः" । तदेव पर्णानामुप-
 चयापचयाभ्यामन्यदन्यद्रूपं प्रतिपद्यते एवमधियज्ञेऽपि स
 एव श्रोत्रधेः सोमः ॥

अथाधिदैवे—“यत्त्वा देव प्रपिबन्ति”—इति । अपरपक्षेण
 पीयते रश्मिभिः । तदुक्तम्—“यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति”
 इति । “तत् आप्यायसे पुनः” त पूर्वापचमाप्याययन्तीति ।
 तदप्युक्तम्—“यथा देवा अशुमाप्याययन्ति” इति । वायु सोमस्य
 चन्द्रमसो रक्षितारमाह, एव ह्येनं सूक्ष्मया रश्मिनाद्या सुपु-
 ष्पाख्यया पुनर्यथाकालमापूरयति । 'समाना' "संवत्सराणाम्"
 'मासः' चन्द्रमा. = सोमः, लक्षणत्वात् मासः द्वादशकृत्वो
 मासभूतमात्मानमावर्त्तयन् संवत्सराणां कर्त्ता भवति ।
 “रूपविशेषैः”—इति । कलानामुपचयापचयविशेषाभ्यां रूप-
 विशेषाश्चन्द्रमसः प्रतितित्ति भवन्ति ॥

“स्वादिष्टया मदिष्टया”—इत्यस्यामपि केचित् अधिदैव-
 मर्थं व्याचक्षते । तन्मतेनोच्यते—हे 'भगवन् !' 'सोम !' चन्द्र !
 'स्वादिष्टया' अतिशयेन स्वादुतमया, 'मदिष्टया' अतिशयेन
 मदयित्वतमया 'पषस्त' प्रक्षर 'धारया' प्रत्यहमेकैककलया,
 'इन्द्राय' सूर्याय 'पातवे' 'सुतः' आपूरितः सुपुष्पेन रश्मिना ।

“चन्द्रमाः” कस्मात् ? स हि “चायन्” -य ण्यन् सर्वभू-
तानि उपर्यवस्थितः “द्रमति” गच्छति, जायतेः पूर्वपदम्,
द्रमतेरुत्तरपदम् । अथवा “चन्द्रो माता” चन्द्रयासी माता
च निर्माता सर्वस्येति चन्द्रमाः, चन्द्रः पूर्वपदम्, मातेर-
पदम् । “चान्द्रं मानमस्य—इति वा” चन्द्रमाः, चन्द्रः पूर्वपदम्,
तदेवोत्तरपदम्, केवलं तु समानाधिकरणः पूर्व, बहुव्रीहि-
रुत्तरः ॥

अथ “चन्द्र.” कस्मात् ? “चन्दतेः कान्तिकर्मण.” नित्य-
कान्तो ह्यसौ ।—“चन्दनम्”—इत्यप्यस्यैव चन्दतेर्भवति,
तदपि हि कान्तम् । अथवा “चारु द्रमति” चारुशब्दात्
पूर्वपदम्, द्रमतेः (१भा० २११पृ०) उत्तरपदम्, चार्विति द्रम-
तिक्रियाविशेषणम् । अथवा “चिर द्रमति” तदेवोत्तरपदम्,
चिरशब्दात् पूर्वपदम् । “चमेः (भा० प०) वा पूर्वम्” द्रमते-
रेवोत्तरपदम्, कोऽर्थः, चम्यमानो भक्ष्यमाणो देवेरसौ द्रम-
तीति चन्द्रमाः ॥

अथ “चारु” कस्मात् ? “रुचे. (भ० भा०)” चायन्त-
“विपरोतस्य” दीप्तिकर्मणः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ५ ॥

नवो नवो भवति जायमानोऽङ्गां केतुरु-
पसामेत्यग्रम् । भागं देवेभ्यो विद्धात्वायन्
प्र चन्द्रमास्तिरते द्रोषमायुः ॥ नवो नवो भवति
जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्याङ्गां केतुरु-
पसामेत्यग्रमित्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्यादित्यदैवतो
द्वितीयः पाद इत्येके भागं देवेभ्यो विद्धात्वाय-

न्वित्यर्द्धमासेज्यामभिप्रेत्य प्रवर्द्धयते चन्द्रमा
 दौर्वमायुर्द्ध्व्युर्माख्यतीति सतो नृतं च्यावय-
 तीति वा शतबलाच्चो' मौद्गल्यस्तस्यैषा भवति
 ॥ ६ ॥

“नवो नवो भवति”—इति (ऋ० सं ८, ३, २३, ४) ।
 सूर्याया आर्षम् । दूणाशे चान्द्रमसे चरौ विनिगोगो राज
 यक्ष्मण्टहीतेष्टौ च । “नवो नवो भवति जायमानः” चन्द्रमा,
 प्रतीचां दिशि पूर्वपक्षाद्युपक्रस्य, उपक्रान्तवृद्धि, अस्तं गतं
 आदित्ये पश्चादादित्यस्य प्रतिमास जायमानो नवो नवो
 भवति । “अङ्गा केतुर्पक्षमेत्यग्रम्”—“इति अपरपक्षा-
 न्तमभिप्रेत्य” अपरपक्षान्ते पु प्राच्या दिशि प्रचीणः कला-
 मात्रावशेषः ‘अङ्गा केतुः’ लक्षणम्, तत्कलोपचयापचयाभ्या
 हि प्रतिपन्नमृतीन्यहानि लक्ष्यन्ते, अथवा ‘अङ्गां केतुः’ कर्त्ता
 स्वगतिविशेषैः ‘उपक्षमेत्यग्रम्’ इति । उपसो य. प्रकाशः,
 तस्य प्रान्ते पुरस्तात् उद्यतः सूर्यस्य दृश्यते । स पुनरेव एव
 पश्चायेण प्रतीचीप्राच्यौ दिशौ ‘आयन्’ पूर्वपक्षापरपक्ष एकै-
 कशोऽपि पूर्णमास्यमावस्ययोः आगत्य कालौ भिन्दन् हवि-
 र्भागं वा विभागेन यथाविभागं ‘देवेभ्यो भागं’ ‘विदधाति’
 एककर्मोऽपि पूर्वपक्षात् पौर्णमास्यमावस्ययोः स्वगत्या काले
 तिथि विभज्य देवेभ्यो ददाति विभागदानं हेतुर्भवति, पूर्णे
 चन्द्रमसि उपचये पौर्णमास्यदर्शनेऽमावास्यायामिति ह विज्ञा-
 यते । य एव करोति ‘चन्द्रमाः’ सः ‘प्रतिरते’—प्रवर्द्धयते
 इंजानाना ‘दौर्वम् आयुः’ । वयमपि च यजामहे, तमनेन
 हविषा । अतः सोऽस्माकमर्पेतत् करोतु ।—इत्येतदाश-
 सहे ।

“आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके” । “पूर्वापरं चरतो मध्ययैतौ”—इति (ऋ० सं० ८, ३, २३, ३) । इत्यतोऽनन्तरमेवेयम्, मैत्रावरुणीये समाने हविषि विनियोग इत्यपेक्ष्येयमपि सौख्याचन्द्रमसीति अङ्गां केतुरित्यतो विशेषलिङ्गात् ब्रवीति—“आदित्यदैवतो द्वितीयः पादः” इति । तदर्थ-योजना—यः ‘चन्द्रमाः’ “नवो नवो भवति जायमानः” यश्च “भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्” यश्च ‘प्रतिरते दीर्घमायुः’ सोऽस्माकमप्येतत् करोतु । अयं यश्च सूर्यः ‘अङ्गां’ ‘केतुः’ कर्त्ता, उदयास्तमयाभ्याम्, ‘उपसां’ च ‘अग्रम्’ ‘एति’ मुख्यत्वमागच्छति, तत्कृतत्वादुपसो जन्मनः । तद्रश्मिप्रान्तप्रोत्सार्यमाणे हि तमस्युपसो जायन्तेऽतः स तासां जनयितेति मुख्यः । अतः सोऽस्माकमेतदेवं करोतु ।—इत्येतदाशास्त्रे ॥

इह कथं चन्द्रमा मध्यस्थानः ?—ननु सूर्यात् परतः शत-सहस्रे योजनानां चन्द्रमसः स्थानमिति पौराणिकाः स्मरन्ति । सत्यं स्मरन्ति, कर्मसयोगेन तु द्युस्थानत्वे सति सर्व-देवतानां विशेषतः स्थाननियमो विवक्षितः, तदेतदैन्द्रं कर्म रमानुप्रदानं वृद्धवधो बलकृतिरिति, तथा बाहुल्येनैन्द्रेषु दृष्टत्वात्, बलकृतिय चन्द्रे दृष्टा, यथा—“बुधैरजेत दुर्मतिम्” प्रसिद्ध चेदम् इन्दुः=चन्द्रः इति, रसात्मकत्वाच्चन्द्रमसो रसानुप्रदानसम्बन्धः । एवञ्चेदिन्द्रश्चन्द्रमाः, तस्य मेघवधाधिकार-सम्बन्ध, कर्तृत्वेन सूर्यादौर्वागिति युक्तं मध्यस्थानश्चन्द्रमाः । अपि च ओषधिसोमश्चन्द्रमा भवति अधियज्ञमापन्नः, स चेन्द्रस्याद्यम्, अन्नं चास्मादस्यात्मसाद्भवति, यद्यमानस्थान-त्वेनावस्थानादित्यतो युक्तं मध्यस्थान इति । यथा च सर्वगतो वायुविशेषतो मध्यस्थान इत्येवमित्यतोऽदोषः ॥

“नृत्युः”—इति पठ्यम् । स कस्मात् ? “मारयतीति

सतः” मध्यमो हि प्राणो मृत्युः, उत्क्रामन् शरीरादितरेः प्राणैः प्राणिनो वियोजयति, एव मारयति । विज्ञायते हि— “प्राणमनूत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति”—इति । अथवा “मृतं च्यावयति” य एवोपक्षोणायुर्भवति, उपक्षोण-कर्मा, तमेवासावपगमनेन प्रच्यावयति । “शतवलाक्ष.” “मौद्गल्य” आचार्यों मन्यते । बहुवलानि अक्षाणि इन्द्रियाणि यस्य स शतवलाक्ष वह्निन्द्रिय, सुहृत्स्थापत्य मौद्गल्य ॥

“तस्य” मृत्यो “एषा भवति”—॥ ६ ॥

परं^१ मृत्यो अनुपरे^१हि पन्थां यस्ते स्व
इतरो देवयानात् । चक्षु^१श्मते शृण्वते ते^१ ब्र-
वीमि मा नः प्रजां रौ^१रिपो मोत वीरान् ॥
परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रुवं परेहि मृत्यो कथितं
तेन मृत्यो मृतं च्यावयते भवति मृत्यो^१ सुदेर्व^१ ।
सुदेर्वे^१ तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

त्वेष मित्या समर^१ण शिसौ^१वतोरिन्द्रा-
विष्णू सुतपा वासुदध्यति । या मर्त्य^१ाय प्रति-
धीयमानमित् कुशानोरस्तु^१ रसनासु^१रुध्यथः ॥
इति सा निगदव्याख्याता । विश्वानरो^१ व्याख्या-
तस्तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

“परं मृत्यो अनुपरेहि”—इति (अ० स० ७, ६, २६)

१। य० 'वी० सं० ३५, ७। आ० गृ० ४, ६) । सद्गुप्तको नाम,
तत्स्यार्थम् । आण्यहोमे पुत्रकामके कर्मणि स्थानीपाकविधाने
पडाहति । हे 'मृत्यो !' 'परम्' अन्यम् 'अनुपरेहि' अनुपरा-
गच्छ त्व 'पन्थाम्' पन्थानम् । 'य तं स्व' । कतमं स ?
'इतरो देवयानात्' यस्मात् देवयाने पथि वयं स्थिता अना-
धृष्या तव पितृयानं पन्थानम् अनुपरेहि त्वम् । अपि च
'चक्षुष्मते मृष्वते' च 'ते' तुभ्य 'ब्रवीमि'—'मा' त्वम् 'न'
अस्माक 'प्रजा पुत्रान् पीत्राय 'रीरिष.' हिंसी, 'मा सत'
वीरान' अन्धानपि, वेऽस्मादाश्रया पुरुषास्तानपि मा
हिंसोरिति ।

“विश्वानर व्याख्यात” अभिधानतोऽभिधेयतश्च ॥

“तस्य एषा भवति” — ॥ ७, ८ ॥

प्र वो' म॒हे मन्द॑मानायान्म॒सोऽर्चो॑ विश्वा-
न॑राय विश्वा॒भुवे॑ । इन्द्र॑स्य यस्य सुम॑खं
सहो॑ महि॒ अ॒वो नृ॑मृणञ्च रोद॑सी स॒प्रथ्य॑तः ॥
प्रार्च॑त व्यू॒यं स्तु॑ति म॒हतेऽन्व॑सोऽन्नस्य दा॒त्रे
मन्द॑मानाय मोद॑मानाय स्तूय॑मानाय शब्दाय-
माना॑येति वा विश्वानराय सर्वं विभ्र॑तायेन्द्रस्य
यस्य प्री॑तौ सुम॒हद् बलं॑ म॒हच्च॑ अव॑णीयं यशो
नृ॑मृणञ्च बलं नृ॒न्ततं॑ द्यावा॒पृथिव्यौ॑ वः परि-
च॑रत इति कम॒न्यं म॒ध्मादे॒वमव॑क्ष्य॒त्तस्यै॒षा-
म॑रा भव॑ति ॥ ६ ॥

“प्र वो॑ म॒हे”—इति (ऋ० सं० ८, १, ८, १ । य० वा० सं० ३३, ३५) । वैकुण्ठस्यार्घम् । जगतो । महाव्रते विनियोगः । हे स्तोतारः । ‘प्र अर्च’ ‘प्रार्चत’ प्रोच्चारयत स्तुतिम्, उच्चार्यमाणं चान्यैः प्रपूजयत । कस्यै ? ‘विश्वानराय’ किंलक्षणाया विश्वानराय ? ‘महे “महते” ‘अन्वसः’ “अवस्य” दावे, ‘मन्दमानाय’ हृष्यमाणाय, अथवा शब्दायमानाय स्तोत्रभिः, ‘विश्वामुवे’ सर्वप्रकारविभूतियुक्ताय । ‘इन्द्रस्य’ ईश्वरस्य ‘यस्य’ विश्वानरस्य, ‘सुमहं सहः’ “सुमहद् बलम्” ‘महि अवः’ “महश्च अवणीय यशः” बलमायतिर्महतो ‘नृम्णं च’ “नृन्” मनुष्यान् प्रति यद् विशेषतः “नतम्” “बलम्” तच्च यस्य, महदपि चैता “वः” स्तुति यस्य विश्वानरस्य प्रोच्यमाना “द्यावापृथिव्यो” “परिचरत” पूजयत, अभिनन्दत, सर्वभूतानामियमभिमतता स्तुतिरस्त्वित्यभिप्रायः ॥

“तस्य एषा अपरा भवति” । सा पुनः किमर्थम् ? द्युस्थानोऽपि हि विश्वानरः समास्नातः । अस्यां तु परस्या व्यपदेशादुत्तमेन ज्योतिषा विश्वानरस्यासंशयं मध्यमत्वमित्येवमुदाह्रियते—॥ ८ ॥

उदु॑ ज्योति॑र॒स्य॒तं॑ वि॒श्व॒ज॒न्यं॑ वि॒श्वान॑रः
स॒वि॒ता दे॒वो अ॒थेत् ॥ उद॑शि॒श्विय॑ज्जगोति॒र॒स्य॒तं॑ सर्व॑ज॒न्यं॑ वि॒श्वान॑रः स॒वि॒ता दे॒व इति॑
धा॒ता सर्व॑स्य वि॒धा॒ता तस्यै॑षा भव॑ति ॥ १० ॥

“उदु ज्योतिः”—इति (ऋ० सं० ५, ५, २३, १) । वसिष्ठस्यार्घम् । प्रातरनुवाके विनियोगः । ‘उत् अथेत्’ उच्छ्रयति, कर्तुम् उपनयति ‘विश्वानरः’ मध्यमो वायुः, ‘सविता’ ।

किम् ? एतत् 'ज्योतिः' "अमृतं" सूर्याव्यम्, सर्वगतृणां वायुपूर्वकत्वाद् गमनस्योपपद्यते । 'विश्वजन्य' सर्वलोक-
हितम् ॥

एवमत्र विश्वानरो ज्योतिरुच्छ्रयतीति व्यपदेशान्म
ध्यमो विश्वानरः । एवञ्चाभिप्रेत्योक्तम्—“कमन्यं मध्यमादेव-
मवक्ष्यत्” इति ॥

ओषस्योऽर्चं उत्तर इति “कृत्वा देवानामजनिष्ट चक्ष-
राविरंकुर्भुवन् विश्वमुपा” इति भाष्यकारो नाधिजगि,
प्रसङ्गतस्तु निर्मूमः ।—यदा तत् ज्योतिः दुस्थानमुपनीयते
विश्वानरेणाथ तदा 'कृत्वा' तत्कर्मणा 'देवानां' रश्मिनां
'चक्षु' र्व्यानं प्रकाश, 'अजनिष्ट' जायते 'उपा' । सा न पुन
जाता 'आविरकः भुवनं विश्वं' सर्वमावि करोति भूतजात-
मित्यर्थः ॥

“धाता” कस्मात् ? स हि “सर्वस्य विधाता”—स्रष्टा,
सदकपूर्वकत्वात् सर्वविधानस्य मध्यमः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ १० ॥

धाता ददातु द्राशुषे प्राचीं क्षीवातु-
मर्चिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्य-
धर्मणः ॥ धाता ददातु दत्तवते प्रष्टुं जौविका-
मनुपक्षीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्या-
णीं मतिं सत्यधर्मणो विधाता धावा व्याख्या-
तस्तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायान्दधि

“धाता ददातु”—इति (अथ० सं० ७, १७, २) । वामदेव-
 स्थापम् । देविकासु धात्रे हविषि विनियोगः । य एकः
 कश्चित् धात्रे दत्तवान् हविर्भवेति, तस्मै ‘दाशुषे’ सः ‘ददाति’ ।
 किं ददाति ? “प्राची जीवातुमर्चिताम्” । ‘प्राची’
 “प्रवृद्धा” महती ‘जीवातु’ “जीविकाम्” ‘अर्चिताम्’ “अनु-
 पक्षीणाम्” । यत एवमतो ब्रूमः—‘वय’ ‘देवस्य’ धातुः
 ‘धीमहि’ धारयामहे, ‘सुमतिम्’ “कल्याणो मतिम्” नित्यं
 हविर्दानयुक्ता ‘सत्यधर्मण’ नित्यमवितथार्थकारिणः ॥

“विधाता” “धात्रा व्याख्यात.” धातैव विधाता ॥

“तस्य एष निपातो भवति” स्तुतिसाधारण्येन “बहुदेव-
 तायास्तुति”—॥ ११ ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पते-
 रनुमत्या च शर्मणि । तवाहमद्य मध्वन्नुपे-
 स्तुतौ धातुर्विधातः कलशान् अभक्षयम् ॥ इत्ये-
 ताभिर्देवताभिरभिप्रेक्ष्यतः सोमकलशानभक्षय-
 मिति कलशः कक्षात् कला अस्त्रिज्ज्वरेते मात्राः
 कलिष्य कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः ॥ १२ ॥

इत्येकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ११, १ ॥

“सोमस्य राज्ञ” —इति (अ० स० ८, ८, २५, ३) । विश्वा
 मित्रस्थापम् । ‘सोमस्य’ ‘राज्ञ’ ‘धर्मणि’ कर्मणि, यत्र साम
 इच्छते तस्योपस्तुतौ प्रवर्त्तमानः, तेन “प्रेक्ष्यतः” ‘कलशान्’
 “सोमकलशान्” ‘अभक्षयम्’ । ‘वरुणस्य’ च एवमेव । ‘बृह-
 स्पते.’ च, ‘अनुमत्या.’ च ‘शर्मणि’ गरणे धायये वर्त्तमानः,

ताभ्याम् “अभिप्रसृत.” । ‘तव’ ‘ग्रहम्’ हे ‘भवन् ।’ ‘अय’
‘उपस्तुती’ युवयोश्च हे ‘धात.’ । हे ‘विधातः ।’ सर्वभवं वि-
रनुज्ञातः एतान् “सोमकनयान्” ‘अभक्षयम्’ इति ॥

“कलशः कस्मात्” ? “कलाः अस्मिन् शिरते मात्राः” ।
‘कलाः’ अवयवाः सोमसमुदायात् केचित् पृथक्कृताः, ते
‘शिरते’ आसते ‘अस्मिन्’ कलाशब्दात् पूर्वपदम्, शीठः
(भा० आ०) उत्तरपदम् ।—अथ कलाः कस्मात् ?
अत आह कलानिर्यचनानिर्वचनप्रसङ्गेन—“कलिश्च कलाश्च
किरतेर्विकीर्णमात्रा” । “कृ विक्षेपे (तु० प०)” —इत्यस्य,
कलौ वक्षसि परस्पर विक्षिप्यन्ते, कला अपि विक्षिप्ता
भयन्ति कुतश्चित् समुदायादिति ॥ १२ ॥

इति ऋज्वर्थाया निरुक्तहत्तौ षोडशस्य (एकादशस्य)

अध्यायस्य प्रथम. पादः ॥ ११ । १ ॥

—
द्वितीयः पादः ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः
प्रथमागामिनो भवन्ति मरुतो मितराविणो वा
मितरोचिनो वा मृहद् द्रवन्तीति वा तेषा-
मेवा भवति ॥ १ (१३) ॥

“अथातो मध्यस्थाना देवगणाः” । अथातः शब्दाबुक्तार्थी,
तयो पुनरुपन्यासो बहुवचनविशिष्टोऽयमपरोऽधिकार. इति,
मध्यस्थाना देवगणा इतीदमपि प्रसिद्धमेव ॥

“तेषां” “मरुतः” “प्रथमागामिनः भवन्ति” । कस्मात् ?
वायुरेव हि भेदेनापेक्षमाणो मरुदभिधानो बहुवचनभागे

भवति । तेषां प्राथम्यं वायुना व्याख्यातम्, एतावोस्तु विशेषः—
बहुसाध्ये कर्मणि बहुधा मध्यमो भवति, पृथक्तेन तु विज्ञाता
मरुतः शुक्रज्योतिष चित्रज्योतिषेत्येवमादयः, सप्तसप्तका
देवगणाः भारुतेषु गणेषु सप्तकपालेषु, अग्नौ पुराणे चैत
एव प्रसिद्धाः, सप्तधा पुत्रत्वविचारिणः मारीचात् कश्य-
पादित्यां ये जज्ञिरे । नैरुक्तसमयस्तु सर्वे एव गणा
मरुतः । उक्तं च वार्तिके—“मध्यमा वाक् स्त्रियः सर्वा,
पुमान् सर्वथ मध्यमः । गणाय सर्वे मरुतो गणभेदाः
पृथक्कृतेः ॥”—इति ॥

अथ “मरुतः” कस्यात् ? “मितराविणो वा” मितं
नाम सुद्विष्टम्, यथा तेषां योग्यं रवितुं तथा रुवन्ति स्तन-
यन्ति । अथवा “मितरोचिनः” तथैव सुद्विष्टं रोचन्ते ।
“अमितराविणः”—इति केचिदिच्छन्ति,—“मरुतोऽमितरा-
विणः”—इति समानसंहितत्वात् भाष्यस्य, तेषां बहुप्रकारं
च ते रुवन्तीत्यर्थः । “अमितरोचिनः”—इत्यत्राप्येवमेव ।
“महद् द्रवन्ति—इति वा” । इह शब्दमहत्ताभिप्रेता, पूर्वव
वाहुल्यं बहुप्रकारता च ॥

“तेषाम् एषा भवति”—॥ १ (१३) ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात
अष्टिमद्भिरश्वपणैः । आ वर्षिष्ठया न इषा
वयो न पशुता सुमायाः ॥ विद्युन्मद्भिर्मरुतः
स्वर्कैः स्वश्वनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चि-
भिरिति वा रथैरायात अष्टिमद्भिरश्वपणैरश्व-
पतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमा-

याः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा रुद्रा
व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥ २ (१४) ॥

“या विद्युन्मद्भिः”—इति (ऋ० सं० १, ६, १४, १) । गीत-
मस्यार्थम् । आस्तारपङ्क्तिः । ‘हे भरतः !’ ‘आयात’ यूयम् ।
केन ? कोदृशेन वा ? ‘विद्युन्मद्भिः’ विद्योतन विद्युत्, विशि-
ष्टदोसियुक्तै । ‘स्वर्के रथेभि’ रथेभ्यै मेघे “स्वस्वने” सुगमने,
यथा “स्वर्चने” शोभनमर्चनं येषां ते, सुष्ठु पूजितै, अथवा
“स्वर्चिभि” अनुपरतविद्युत्क्षम्पातैः । ‘ऋष्टिमद्भि’ रेषणवद्भि,
अनाकालस्य नाशनै । पृथक्ते—विद्युन्मद्भिरिव ऋष्टिमद्भि
आयुधोपेतै अशनपतनैः आप्नुवन्तो ये अन्तरिक्षे मेघा-
पतन्ति, पृथक्ते सम समेता अश्वयुग्भिरिति । अपि च किमेव-
मेव यथाकथञ्चिदागच्छतेत्यागमनमात्रे वयमर्थिन ? न—
इत्युच्यते—“आ वर्षिष्ठया—सुमाया” । हे ‘सुमाया’
सुकर्माणः । सुप्रज्ञाः । वा ‘आपतत’ “आपतत” आगच्छते-
त्यर्थः । कथम् ? ‘वर्षिष्ठया’ ‘इषा’ “अन्नेन” अस्मत्पदेयेन
सयुक्ताः । किं शनकै आपतत ? न—इत्युच्यते—‘वयं न’ “वयं
इव” पक्षिण इव शोभन्मापतत ।—इत्येतदाशङ्कहे ।

“रुद्रा” “व्याख्याता” । “तेषाम् एषा भवति”—॥ २ (१४) ॥

आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सुजोषसो हिरण्य-
रथाः सुविताय गन्तव । इयं वो अस्मत्प्रति-
हृत्य ते मतिस्तृणजे न द्विव उत्सा उत्पन्नवे ॥
आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजोपणाः सुविताय
कर्मण इयं वो अस्मदपि प्रतिकामयते मतिस्तृ-

षाण्ण इव दिव उत्सा उदन्यवे इति तृष्णाक्
 तृष्यतेरुदन्युरुदन्यतेर्षट्भव उरु भान्तीति वत्तैन
 भान्तीति वत्तैन भवन्तीति वा तेषामेपा
 भवति ॥ ३ (१५) ॥

“आरुद्रासु इन्द्रवन्तः”—इति (ऋ० स० ४, ३, २१, १) ।
 श्यावाश्वस्यार्पम् । जगती । आग्निमारुते यस्यते । हे ‘रुद्राः !’
 आगच्छत यूयम् । ‘इन्द्रवन्तः’ “इदि परमैश्वर्ये (भा० प०)” ।
 ‘सजोपसः’ परमैश्वर्येण नित्यमासेविता, पृथक्पक्षे तूपप-
 द्यत एव इन्द्रेण सह प्रीयमाणा इति । ‘हिरण्यरथाः’ उदक-
 हरणार्थं रंहणाः, पृथक्पक्षे तु हिरण्यविकृतरथाः । ‘सुवि-
 तायै’ तस्मै “कर्मणे” सुष्ठु सगुणाय, यथाशास्त्रं क्रियमाणाय
 प्राप्त्यर्थम् । किमिति आगच्छत ? ‘व.’ युष्मान् ‘इयम्’ ‘अधत्-
 मतिः’ प्रतिहर्ष्यते “प्रतिकामयते” युष्मद्भिनाकृतमिदं कर्म
 गुणवदप्येतैरङ्गैर्मा भूद् विगुणमित्येवमर्थं प्रतिहर्ष्यते । अचि
 च हविः पूर्वं देवताः प्रेषन्ति ब्राह्मणा इवोपनिमन्त्रणम्, ततो
 यजमानः सस्रुते हविषि तदव्यापत्तये यागकालानतिक्रम-
 णाय चाक्षपतिरिवाक्षे सस्रुते तदव्यापत्तये भोजनकालान-
 तिक्रमणाय च देवताः प्रतिप्रेषन्ति । विज्ञायते हि—“देवता
 वै सर्वा आशंसन्ति ग्रहे गृह्यमाणे मङ्गा गृह्णाति”—इति, अत
 इदमुक्तम्—“इयं वो’ अधत्प्रतिहर्ष्यते मतिः” इति । कथं
 पुनः प्रतिहर्ष्यते ? ‘तृष्णाजे न’ “तृष्णाजे इव” तृडुपजायते
 यस्मिन् विशेषतः काले, स तृडुपजः कालो घर्मान्तः, तस्मिन्
 यथा । ‘दिवः उत्साः’ द्युलोकात् उत्साः, उत्सप्रभवा मेध्या
 आपः । ‘उदन्यवे’ उदकमिच्छते लोकाय आगच्छन्ति प्राङ्गि

तथास्मभ्यत्वा प्रतिदृश्यमाणा आगच्छतेति । उदन्मुखातक
इति केचित् । तस्य प्रेषुतो यथा दिव उक्ता मेघा आगः
पहन्ति, तथास्माकमागच्छतेति, एवं तेषां योजना ।

“ऋभवः” कस्मात् ? “उरु भान्ति—इति वा” ते हि बहु
भान्ति दीप्यन्ते, उरुगच्छात् पूर्वपदम्, भातेरुत्तरपदम् ।
“ऋतेन भान्ति—इति वा” यज्ञेन सत्येन वा भान्ति, तदेवो-
त्तरपदम्, पूर्णपदे विकल्पः । “ऋतेन भवन्ति—इति वा”
भवतेर्वोत्तरपदम्, ते हि ऋतेन सत्येन वा भवन्ति, यज्ञेन वा
भवन्ति, भूत्वा देवत्वेन सर्वे युज्यन्ते ॥

“तेषाम् एषा भवति”—॥ ३ (१५) ॥

विद्वी शमी^१ तरणित्वेन^२ वाषतो मर्त्तासः^३
सन्तो^४ अमृतत्वमानशुः । सौधन्वना ऋभवः^५
सूरचक्षसः^६ संवत्सुरे^७ समष्ट्यन्त धीतिभिः^८ ॥
छत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेषाविनो^९
वा मर्त्तासः सन्तो अमृतत्वमानस्थिरे सौध-
न्वना ऋभवः सूरस्थाना वा सूरप्रज्ञा वा संव-
त्सुरे समष्ट्यन्त धीतिभिः कर्माभिर्वर्द्धुर्विभवा^{१०}
वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य चयः पुत्रा
बभूवुस्तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवचनिगमा भवन्ति
न मध्यमेन तदेतद्वभोश्च बहुवचनेन चमसस्य
च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्त्या-
दित्यरश्मयोऽष्टभव उच्यन्ते । अगो^{११} ह्यस्य

बहुवचनेन चमसस्य च संस्तेनेन बह्वनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति” । तद्यथा—

“इदं तृतीयं सवनं कवीनामृतेन ये चमसमेरयन्त” — इति ॥

“आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते”—इति । अग्निधयव्यभिचारमुपप्रदर्शयति । क्व च पुनस्ते उच्यन्ते ? यतः पठति— “अगो^१द्यस्य यदसंस्तना”—इति । “उ^२द्वत्स्वस्मा अकणोतन^३ त्वणं निवत्स्वपः स्वप्स्यया नरः ॥”—इति (ऋ० सं० २, ३, ६, १) । दीर्घतमस आर्षम् । जगती । ‘उद्वत्सु’ ये उन्नता प्रदेशाः भुवः अद्भिरनाक्रान्ताः, तेषु ‘अस्मै’ लोकाय उपकारित्वयन्तो यूयम् ऋभवः ‘अकणोतन’ प्रतिसंवत्सरं कुरुध्वे । त्वणकुशादिषर्पणादित्यमण्डलादौ वर्त्तमानाः । ‘निवत्सु’ पुनर्निम्नेषु भुवः प्रदेशेषु ‘अयः’ उदकं कुरुध्वे । ‘स्वप्स्यया’ लोकानुग्रहप्रवृत्तया वर्ष-क्रियया हे ‘नरः !’ । किञ्च, ‘अगोद्यस्य’ योऽयम् “अगोद्यः= आदित्यः, अगूहनीयः” न गूहितुं शक्यः केनचिदपि, “यस्य” ‘यदसंस्तना मृते’ यावदस्य मण्डले सुप्ता इव निगूढा भवथ । “तद्व्येदमृभ्रो नानुगच्छथ” । हे ऋभवः ! “यावत् तत्र” निगूढा “भवथ” रात्रौ, न तावदिह “भवथ” ततश्च युष्मद्भि-नाभावे निरान्तोकोऽयं लोकः सम्पद्यते । एतद् वो माहाभास्य-महमनुकीर्त्तयामि, ते यूयमिदं नामास्माकं कुरुतेति ।

“अद्भिरसः” “व्याख्याता,” एकवचनेन, “अद्भारेष्वद्भिरा.” —इति ॥

“तेषाम् एषा भवति”—॥ ४ (१६) ॥

विरूपाक्ष इदं यस्त इद्गंभीरवैपसः । ते

अङ्गिरसः सुनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे ॥ बहु-
 रूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा, गम्भीरप्रज्ञा
 वा ते अङ्गिरसः पुत्रास्ते अग्नेरधिजज्ञिर इत्य-
 ग्निजन्म पितरो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति
 ॥ ५ (१७) ॥

“विरूपास्त—इति (ऋ० सं० ८, २, १, ५) । नामाने-
 दिष्ट्यार्पम् । अनुष्टुप् । पाठिके षष्ठेऽहनि विनियोगः ।
 ‘विरूपा.’ नामारूपाः । के पुनस्ते ? इति—ऋषयः’ अवि-
 त्तस्य ब्रह्मणो द्रष्टारः । न केवलं पश्यन्ति, अपि च ‘गम्भीर-
 वेपसः’ अप्रमेयकर्माणः, अप्रमेयबुद्धयो वा । ऋष्यनेकत्वे
 कतमास्ते ? इति—“ते अङ्गिरसः सुनवः” येऽङ्गिरसः सुनवस्त
 एते विपचिताः । कदा पुनस्ते अङ्गिरसो जज्ञिरे ? अत आह
 —“ते अग्नेः परिजज्ञिरे”—इति । अग्नित्वमापन्नस्याङ्गिर-
 सोऽधि सकाशात् ये जज्ञिरे । ते एते विरूपाः गम्भीरवेप-
 सस्य समेदं नाम कुर्वन्त्विति ॥

“पितरः” “व्याख्याताः” “दीर्घे पिता”—इत्यत्र ॥

“तेषाम् एषा भवति”—॥ ५ (१७) ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मथ्यमाः
 पितरः सोम्यासः । असुं य ईशुरवृका षट्-
 ज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ उदीरता-
 मवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः
 सोम्याः सोमसम्पादिनस्तेऽसुं ये प्राणमन्वीयु-
 रवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते

न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु माध्यमिको यम
 इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान् पितृन्मन्यन्तेऽङ्गिरसो
 व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याता
 अथर्वाणोऽथनवन्तस्यर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषे-
 धस्तेषामेषा साधारणा भवति ॥ ६ (१८) ॥

‘उदीरतामर्धरे’—इति (क्त० सं० ७, ६, १७, १। य०
 वा० सं० १८, ४८)। शङ्खस्यार्धम्। पितृमेधे विनियोगः।
 ये तावत् ‘अवरे’ ‘पितरः’ दृष्टिवीमाश्रिताः, ते तावत् ‘उदी-
 रताम्’ ऊर्ध्वं गच्छन्तु। अथ पुनर्यं ‘परासः’ ‘परं’ द्युलोक-
 माश्रिताः, तेऽप्युदीरताम्, तेषामप्यप्रच्युतिरस्तु, सुच्यन्तां वा
 तदधिकारप्रचये। ‘उन्मध्यमा’ पितरो येऽपि ‘मध्यमाः’
 मध्यस्थानाश्रयाः, तेऽप्युदीरताम् उत्तमं लोकमाश्रयताम्।
 ‘सोम्यास’ “सोमसम्पादिन” कर्मस्थङ्गभावमुपगच्छन्तो ये
 सोम सम्पादयन्ति। किम्पकाराः? ‘असुं’ य ईयुः’ प्राण-
 मात्रमूर्त्यः, अस्थूलविग्रहाः। ‘अहका’ “अनमित्रा” पर-
 साम्यमुपगताः। ‘ऋतज्ञा’ यथावत् सत्यवेदिताः, यज्ञस्य
 वा। य एवमादिगुणयुक्ताः ‘पितरः’ ते ‘न’ अस्माकम्
 अश्वन्तु’ नित्यम् “आगच्छन्तु” ‘इवेपु’ आ “ह्वानेषु”।—
 इत्येतदाशास्महे।

‘माध्यमिको यम इत्याहुः’ नैरुक्ताः। “तस्मात्
 पितॄन् माध्यमिकान् मन्यन्ते” स हि तेषां राजेति।
 अतः उत्तरं ‘अथर्वाण (१३)’ “भृगव (१४)” — इत्येते
 पदं समान्नाते न, चैतयोः, समस्तयोः प्रत्येकं वा

स्तुतिरस्ति, अस्ति तु पितृद्विरोभृगुभिः' साधारणस्तुति' ।
यत्तुस्तद्वद्विनिर्वचनाय प्रसङ्गमाणाभिप्रेत्याथर्वशब्दनिर्वचनप्र-
सङ्गात् ब्रवीति—“अद्विरस.” “व्याख्याता.” (३१२ पृ०),
येऽस्या मृचि वक्ष्यमाणायाम्,—“पितरः” “व्याख्याताः”
(३१३ पृ०),—“मृगव.” “व्याख्याताः” ॥

“अथर्वाण.” कस्मात् ? ते ह्येते “यथनवन्त.” किमिदमथ-
नम्, येन ते तदन्तः ? अत आह—“यर्वति चरतिकर्मा”
गच्छत्यर्थः । ततः किम् ? “तत्प्रतिषेध.” पुरस्तादकारः,—
न यर्वन्ति—इति अथर्वाणः, स्थिरपक्षतयो हि ते ॥

“तेषाम् एषा साधारणा भवति”—अद्विरसप्रभृतीनाम्
॥ ६ (१८) ॥

अद्विरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो
मृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमती यज्ञियाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ अद्विरसो नः
पितरो नवगतयो नवनीतगन्धयो वाथर्वाणो
मृगवः सोम्याः सोमसम्पादिनस्ते पां वयं सुमती
कल्याण्यां मती यज्ञियानामपि चैषां भद्रे
मन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्या-
मेति माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः पितर-
इत्याख्यानमथाप्युपर्यः स्तूयन्ते ॥ ७ (१९) ॥

“अद्विरसो नः पितरः”—इति (अ० स० ७, ६, १५, १ ।
य० वा० स० १८, ५०) । यमस्यार्पम् । विष्टुप् । “अद्विरसः”
“न” अस्माकम् “सोम्यासः” “सोमसम्पादिन.” नित्यं “सुमती”

“कल्याण्यां मती” वर्त्तन्ते । ‘पितरः’ च ‘नवम्बाः’ “नवगतयः”
 पित्र्यज्ञानागन्तुं येषां प्रतिमासं नवा गतिर्भवति, “नवनीत-
 गतयो वा” नवनीतं प्रति येषां मनसो गतिरिदमक्षाकमिति,
 ते नवम्बाः । विज्ञायते हि—“स्वयं विलीनं पितृणाम्”
 इति । पितरवैवल्लक्षणः—‘अथर्वाणः’ च ‘भृगवः’ च, य
 एते “सोमसम्पादिनः” अस्माकं “कल्याण्यां मती” “वयम्”
 अपि तेषां ‘सुमती’ “कल्याण्यां मती” उपकारप्रवृत्तायाम्,
 ‘यज्ञियानाम्’ यज्ञसम्पादिनाम् ‘स्याम’ । अपि च तेषां ‘भद्रे’
 “भन्दनीये” स्तुत्ये ‘सौमनसे’ “कल्याणे मनसि” ‘स्याम’ ।
 “भाजनवति” वा, येन मनसा भाजयन्ति अभिमतैरर्थः स्तोतृ-
 स्तुतिन् शोभने च सद्बल्ये शोभने वा अध्यवसाये स्याम
 इत्यर्थः ।

“माध्यमिको देवगणः—इति नैरुक्ताः” । ऋभवः, अङ्गि-
 रसः, भृगवः, अथर्वाणः—इति, स्तुत्युपपत्तेः, देवतापदमध्ये
 समाजानादेकैक्य एषां देवगण इति नैरुक्ता मन्यन्ते । “पितर
 इत्याख्यानम्” । को विगोपः ? अग्न्यादिदेवतापदविषय-
 यस्तद्भर्मदेवताप्रकार एवायं य एते पितरो नामत एव ऋभु-
 समत्कुमारादयः इत्याख्यानविदः स्मरन्ति । अमावपि
 मन्त्राणां विषय इत्युपेक्ष्यः । अपि च देवगणा एते उत
 पितरः ? इति । कुतो विचारः ? ऋभवः, अङ्गिरसः, भृगवः—
 इत्येवमादौनामभिधानानाद्यपि प्रसिद्धेः । “अथापि” इद-
 मपरं कारणमुपय एवेति इति,—यतोऽन्येऽपि “अपयः
 स्तुयन्ते” । तद्वया—वसिष्ठाः ॥ ७ (२८) ॥

सूर्यस्यैव वृक्षस्यो ज्योतिरेषां समुद्रस्यैव
 महिमा गभीरः । वातस्यैव मज्जस्यो नान्येन

स्तोमो^१ वसिष्ठा अन्वे^१तवे वः ॥ इति यथा
 आग्रा आग्रातेस्तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्रा-
 न्द्वि^१ ॥ ८ (२०) ॥

‘सूर्यस्येव वक्ष्य’—इति (ऋ० स० ५, ३, २३, ३) । इन्द्र-
 स्यार्थम् । ‘सूर्यस्येव ज्योति’ यथा सूर्यस्य दीप्तिरवभासिकार्था-
 नाम्, एवम् ‘एषाम’ वसिष्ठानां ‘वक्ष्य’ वचनस्य दीप्ति अधिदे-
 यादिगतानामर्थानामसन्देहेनावभासिका वाच्येऽर्थे । अपि च
 न केवलमेषामसन्दिग्धार्थानि वक्षसि,—गम्भीराणि च, मृदा-
 र्थवन्ति गम्भीरार्थतया दुरवगाहानि । यत आह—“समुद्र-
 स्येव महिमा गम्भीरः” । यथा उदकमपरिमितं समुद्रे, एव
 मपरिमितार्थानि । सत्यपि च महार्थत्वे नैते विलम्बितस्तुतय,
 किन्तुर्हि ? “वार्तस्येव प्रजवः” । प्रकृष्टो जव आह प्रतिपत्ति-
 तुष्टपता वर्णपदवाक्येषु निर्मलमनोवाग्वृत्ती शब्दार्थावसङ्गेन
 प्रतिपद्येते । अपि चैवमतिमद्भानुभावा एते, नेतेषामन्य-
 स्तोता वचनपटवीमनुगन्तु शक्ता । यतो ब्रवीमि—‘नान्येन,
 केनचित् स्तोत्रा हे ‘वसिष्ठा ।’ । प्रत्यक्षोक्त्योत्तरेण पादेन
 ब्रवीति—एष ‘स्तोमः’ इयं स्तुति, भावत्की, असन्दिग्धार्था,
 गम्भीरा, अविलम्बिता च । ‘न अन्येन अन्वेतवे’ नानुगन्तु
 मन्येन शक्त्वा, क एनामतुकरिष्यतीति स्तुतिपरितुष्ट इन्द्रो
 वसिष्ठानस्तौत् ॥

एवमप्ययोऽपि स्तूयन्ते इति प्रदर्शनस्य स्तीति मन्त्राणां
 विषय इति ॥

अपरे पुन—“सूर्यस्येव वक्ष्य” । सूर्यतेजःसमान-
 दीप्तिरस एते वसिष्ठाः तेजस्विनः, समुद्रोपमगम्भीरस्वभावाश्च,

योग्यमतयश्च, सर्वत्राप्रतिहतजवाः, नेतेवामन्येन गतिरनुगन्तुं शक्येति वर्णयन्ति ॥

“आस्याः” अपीन्द्रसहचारिण्यश्चयः, एकतद्वितविताः, ते इन्द्रेण सह चेरुरिति विज्ञायते । अश्वादयोऽप्येतस्मादेव दर्शनादपिपक्षे मध्यस्थानाः । ते कस्मात् ? “आप्नोते” आप्नुवन्ति हि ते स्तुतिभिः स्तुत्यान् ॥

“तेषाम् एष निपातः भवति ऐन्द्र्याम् ऋचि” इन्द्रो यस्यां स्तूयते, तस्यामृचि—॥ ८ (२०) ॥

स्तु॒पे॒य्यं॑ पु॒रु॒व॒र्ष॑सु मृ॒भ्व॑मि॒न॒त॑स॒मा॒प्त्य॒मा॒प्त्या॒ना॑म् । आ द॑र्प॒ते श॒व॑सा स॒प्त दानू॑न् प्र॒सा॑क्ष॒ते प्र॒ति॒मा॒ना॑नि भूरि॑ ॥ स्तो॒त॒व्यं॑ बहु॒रूप॑मु॒रु॒भू॒त॑मौ॒श्व॒र॒त॑स॒मा॒प्त्य॒व्य॒मा॒प्त्य॒व्या॒ना॑मा॒ह॒णा॒ति॒ यः श॒व॑सा ब॒लेन॑ स॒प्त दा॑त॒निति॑ वा स॒प्त दान॑वानि॒ति वा प्र॒सा॑क्ष॒ते प्र॒ति॒मा॒ना॑नि ब॒हूनि॑ सा॒क्ष॒तिरा॒प्नो॑ति॒कु॒र्मा ॥ ९ (२१) ॥

इति एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥११, २॥

“स्तुपेय्यं पु॒रु॒व॒र्ष॑सुम्”—इति (अ० सं० ८, ७, २, १) । बृहद्विषयार्पम् । महाव्रते विनियोगः । ‘स्तुपेय्यम्’ ‘स्तोतव्यम्’ अहं स्तौमि इन्द्रम् । किलक्षणम् ? ‘पुरुवर्षसम्’ ‘बहुरूपम्’ ‘अभवम्’ ‘उरुभूतम्’ ‘इनंतमम्’ ‘ईश्वरतमम्’ ‘आस्यम्’ ‘आस्यानाम्’ ऋषीणां स्तुतिभिः अतिशयेन “आप्तव्यम्” ‘आदर्पते’ ‘आहणाति’ यः ‘शवसा’ ‘बलेन’ आहारयति । किम् ? ‘सप्त दानून्’ ‘सप्त दातृन्’ मेघान्, अश्वान् वा

“दानवान्” नमुचिप्रभृतोन् । पृथक्पक्षे—केन ? ‘शवसा’
बलेन आदारयति । ‘प्रसाक्षते’ च, य आप्नोति अभिम-
वति च ‘प्रतिमानानि’ ‘भूरि’ “बहूनि” अपि । तदुक्तम्—
‘यैरेन प्रतिमिमते, नैनं तानि दद्म्वन्तोति “न त्वा केता आद-
भ्रुवन्ति भूर्णय.”—इति च (ऋ० सं० १, ४, २०, २) ।

“साक्षतिः आप्नोतिकर्मा” ॥ ८ (२१) ॥

इति ऋग्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ षोडशस्य (एकादशस्य) अध्यायस्य
द्वितीय पादः ॥ ११, २ ॥

द्वितीयः पादः ।

अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियस्तासामदितिः
प्रथमागामिनौ भवत्यदितिर्व्याख्याता तस्या एषा
भवति ॥ १ (२२) ॥

“अथ अत. मध्यस्थाना. स्त्रियः” । बहुवचनविशिष्टस्य
मध्यमस्य गणशोऽवस्थितस्य विभवो व्याख्याता । लिङ्ग
विशिष्टेदानीं यथासमाख्यामेव व्याख्यातव्य, तदर्थं पुन-
र्विशेषतोऽधिकारवचनम् ‘अथात.’—इति । मध्यमासा स्थान-
मिति ‘मध्यस्थाना’—इति । का पुन ताः ? ‘स्त्रियः’ इति,
वच्यन्ते इति शेषः ।

“तासाम् अदितिः प्रथमागामिनौ भवति” । सा कस्मात् ?
उक्तं हि—“अदीना देवमाता”—इति ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ १ (२२) ॥

दक्षस्य वादिते जन्मेनि वृते राजाना सिवा-
वरुणा विवाससि । अतृत्तपन्थाः पुरुषो

अर्थ्यमा सप्तहोता विष्णुरूपेषु जन्मसु ॥ दक्षस्य
 वादिते जन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ मित्रा-
 वरुणौ परिचरसि विवासतिः परिचर्यायां
 हविष्मान् आविवासतोत्याशास्तेर्वाहृत्तपन्या
 अत्वरमाणपन्या बहुरयो अर्थ्यमादित्योऽरौन्नि-
 यच्छति सप्तहोता सप्तास्यै रश्मयो रसानभि-
 सन्नामयन्ति सप्तैनमृपथः सुवन्तीति वा विषम-
 रूपेषु जन्मसु कर्मसूदयेष्वादित्यो दक्ष इत्या-
 हुरादित्यमध्ये च सुतोऽदितिर्दाक्षायणी ।
 अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परीति
 च ॥ तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ स्याता-
 मित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्याता-
 मितरेतरप्रकृती अग्निरप्यदितिर्ह्युच्यते तस्यैषा
 भवति ॥ २ (२३) ॥

“दक्षस्य वादिते”—इति (फ० सु० ८, २, ५, ६) । गय
 ध्यापम् । वैश्वदेवे शस्यते । षड्विंशत्ये मित्रावरुणौ, तयोर्वा
 सन्निवेत्ता, तस्यां प्रथममवश्यायरसानुपदानसम्बन्धात्ता
 मध्यमामदितिमभिप्रेत्योच्यते ।—“दक्षस्य वादिते”—इति ।
 ‘वा’शब्दः किमर्थः ? यदा दक्ष आदित्यः, त्वत्तो जातः,
 त्वं वा आदित्यात्, सन्निवेत्तानन्तरं द्वादित्यस्योदयो जन्म,
 तदेवास्मिन्नवतर्कम् । तदुक्तम्—“कर्मजन्मान” इति । अथ

तदेवं 'दक्षस्य' 'जन्मनि' उदये चार्हवर्त्तिन्यादित्ये, यतो वा
 लब्धात्मिकात्वम् । अथहोरात्रे उभे 'विवाससि' परिचरसि,
 'सर्वतो व्याप्नोषि, अर्हेनाहव्याप्नोषि मित्रम्, अर्हेन च रात्रिं
 वरुणम् । 'राजानौ' सर्वलोकेश्वरौ, स्वाधिकारयुक्तास्त्वितिकर्त्त-
 व्यतासु, तदधीनत्वात् प्रवृत्तेरिति । किंलक्षणे यो दक्षः तस्य
 जन्मनि ? इति, यत आह—'अतूर्त्तपन्याः' योऽयमादित्यः
 "अत्वरमाणपन्याः" अत्वरमाणः पथि वर्त्तते, नियतगतिः
 प्रतिसुहृत्तं प्रत्यहञ्च । 'पुरुषः' बहुवचनः । 'अर्यमा' अरी-
 णान्तमसान्नियन्ता । 'सप्तहोता' "सप्ताक्षौ रश्मयः रसानभि-
 सन्नामयन्ति" तदस्य सप्तहोतृत्वम्, "सप्तैनमृपय आह्वयन्ति"
 नमन्ति,—स्तुवन्ति वसिष्ठाद्याः, तद्वास्य सप्तहोतृत्वम् ।
 'विपुरुषेषु जन्मसु' "विषमरूपेषु" अन्यस्मिन्नन्यस्मिन् नभसः
 प्रदेशे अयमुदेति, मण्डलान्तरं मण्डलान्तरं हित्वा दक्षिणो-
 त्तरायणयोस्तदस्य विषमरूपत्वं विषमजन्मता ततो लब्धा-
 त्मिका तं वा जनयन्ती । या त्वमेतौ मित्रावरुणौ परिचरसि,
 सा त्वमिदं नामात्माकां कुरुष्वेत्येतदाशास्महे ।—इति
 समस्तार्थः ॥

अथवा 'दक्षस्य वा' यदा दक्षस्त्वत्तो जातः, 'व्रते' च
 'कर्मणि' प्रवृत्तः । स्वाधिकारयुक्तोऽयम् 'अतूर्त्तपन्याः' "पुरु-
 र्यो" — "जन्मसु" । य एष वर्त्तते भगवानादित्यः । अथ तदा
 मित्रावरुणौ विवासस्याशास्महे ।—ममैतावपि पुत्रत्वे लोकोप-
 कारित्वेन सम्यक् वर्त्तयातां यथेयं दक्ष इत्येतिहासिकपक्षे
 योजना ॥

"विवासतिः परिचर्यायाम्"—इत्यत्र निगमः ।—"हृवि-
 श्मान् आविवासति"—इति (अ० सं० १, १, २३, ३) ॥

"यो अग्निं देववीतये हृविशान् आविवासति । तस्मै"

पावकमृडय ।” (ऋ० सं० १, १, २३, ३) । मेधातिथेराप्यम् ।
 गार्हपत्यानुगमने पूर्णाहुतिरनया ह्यते । हे ‘पावक !’
 अग्ने । ‘देवधीतये’ देवभोजनाय ‘हविष्मान्’ हविःम-
 न्प्रयुक्तो यस्त्वाम् ‘आविशामति’ परिचरति, तस्मै ‘मृडय’
 उपदयां रक्षां कुर्वित्येतदाशास्त्रहे ॥

“आदित्यो दक्ष इत्याहुः” देवतामतत्वविदः । केन दर्श-
 नेन ? “आदित्यमध्ये च स्तुतः” । चशब्दो हेत्वर्थः, यस्मादादि-
 त्यमध्ये स्तुतः, स्तुतिप्रामाणिका हि ते देवतामतत्वचिन्तां
 प्रति । कथमादित्यमध्ये स्तुतः ? इति “इमा गिरः”—इत्यु-
 पक्रम्य ब्रवीति (ऋ० सं० २, ७, ६, १) ।—“तुविज्ञातो वरुणो
 दक्षो अंशः”—इति आदित्यमध्ये स्तुतेः आदित्य एवासी इति ।

यद्येवं नन्विदमपरं विरुध्यते—यदैतिहासिका आहुः
 “अदितिर्दाक्षायणी”—इति । उभयमपि चैतस्मिन्निगमे
 श्रूयते—आदित्यो दक्षो दाक्षायण्यदितिरिति । तद्यथा—
 “अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाहदितिः परि । भूर्जं च उत्तान-
 पदो भुव आशा अजायन्त”—इति (ऋ० सं० ८, ३, १, ४) ।
 अदितेर्दाक्षायण्या धार्यम् । उत्तानप्राद्राजा कश्चिद् यः पुराणेऽपि
 स्मर्यते, ततस्तावद्भूनां कश्चिज्जज्ञे । ततोऽपि ‘भुवः’ आशाः
 दिशोः ‘अजायन्त’ दिक्प्रजननभावमसौ कथमपि विभक्तिं,
 देवताजन्मप्रतिक्रियया वा । ‘अदितेर्दक्षः’ ‘अजायत’ प्रादु-
 र्बभूव । ‘दक्षात्’ ‘उ’ च/परि’ अधि सकाशात् ‘अदितिः’
 प्रादुर्बभूव ॥

“तत्” इतरैतरविरुद्धं “कथमुपपद्येत” ? यतः प्रति-
 समाधानं ब्रवीति—“समानजन्मानो स्यातामिति” । सम-
 नन्तरजन्मानो समानजन्मानो ययोपवर्णितं मन्त्रे “दक्षस्य
 प्रादिते”—इत्यत्र । “अपि वा देवधर्मेण” मद्भदात्मना

अदितिमपेक्ष्य तस्याः कारणत्वं च कार्य्यत्वं च दक्षस्य, अथवा महदात्मना दक्षमपेक्ष्यादितेः कार्य्यत्वम् । एव कृतोक्तम्—“इतरैतरजन्मानौ”—“इतरैतरप्रकृतौ” इति ।

अधुना व्यभिचारं दर्शयति—“अग्निरप्यदितिरुच्यते”—इति । “तस्य” अग्नेरदितिग्रन्थवाच्यत्वे “एषा भवति”—॥ २ (२३) ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणी ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता । यस्मद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ यस्मै त्वं सुद्रविणो ददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदिते सर्वासु कर्मततिष्वाग आङ्पूर्वाङ्गमेरेन एतेः किल्बिषं किल्भिदं सुकृतकर्मणो भयं कीर्त्तिमस्य भिनत्तीति वायं भद्रेण शवसा बलेन चोदयासि प्रजावता च राधसा धनेन ते वयमिह स्यामेति सरमा सरणात्तस्या एषा भवति ॥ ३ (२४) ॥

“यस्मै त्वं सुद्रविणी”—इति (अ० स० १, ६, ३२, ५) । कुत्सस्यार्पम् । प्रातरनुवाके विनियोगः । हे ‘सुद्रविणः’ सुधन ! ‘अदिते’ अग्ने । ‘यस्मै’ ‘त्व’ ‘ददाशः’ ‘ददासि’ । किम् ? इति—‘अनागास्त्व’ “अनपराध ! त्वं” ‘सर्वताता’ “सर्वासु कर्मततिषु” इष्टिपशुसोमसलक्षणासु अवैगुण्यं करोषि । ‘य’ च ‘भद्रेण’ ‘शवसा’ ‘बलेन’ स्वजात्यविरोधिना, ‘प्रजावता’ च ‘राधसा’ प्रजासयुक्तेन च धनेन त्वं ‘चोदयासि’

“धोदयसि” अनुष्टुप्तासि । ते वयमेवानुष्टुप्तास्तव ‘स्याम’ ।
इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“आग. आङ्पूर्वाङ्गमे.” अवश्यमेवैतदागच्छति कर्तार-
मित्याग. । प्रसङ्गादाह—“एनः एते.” । तदप्येवमेवावश्य-
मेवेति । यदेतत् “क्लिप्पम्” एतत् “कीर्त्तिं भिनत्ति” ।

“सरमा” देवशुनीत्यैतिहासिकपक्षेण, माध्यमिका वाक्
नैरुक्तपक्षेण, सा कस्मात् ? “सरणात्” गमनात् । “तस्या
एषा भवति”—॥ ३ (२४) ॥

किमिच्छन्ती^१ सरमा प्रेदमानङ् दूरे ह्यध्वा
जगु^२रिः पराचैः । कास्मेहि^३तिः का परित-
क्म्यासीत् कथं रसाया अतरः^४ पर्यांसि ॥
किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानङ् दूरे ह्यध्वा जगु-
रिर्जङ्गम्यतेः पराञ्चनैरचितः का तेऽस्मास्वर्थ-
हितिरासीत् किं परितकनं परितक्म्या रात्रिः
परित एनां तक्म तक्मेत्युष्णनाम तक्त इति
सतः कथं रसाया अतरः पर्यांसौति रसा नदी
रसतैः शब्दकर्मणः कथं रसानि तान्युदकानीति
वा देवशुनीन्द्रेण ग्रहिता पणिभिरसुरैः समूद
इत्याख्यानं सरस्वती^५ व्याख्याता तस्या एषा
भवति ॥ ४ (२५) ॥

“किमिच्छन्ती^१”—इति (क० सं ८, ६, ५, १) । देव
पणयः किलासुरा देवगवीरपञ्चः । ततः किलेन्द्रस्तदम्बे-

पश्याय तदालयं सरमां प्राहिणोत् । ते च देवपण्यः तां ।
 दृष्ट्वा पप्रच्छुरनयर्चा—“किमिच्छन्ती^१ सरमा” —इति । ‘इदम्’
 अस्मन्निवासस्थानं सरमा ‘किमिच्छन्ती’ किमस्मत्तः प्रार्थ-
 यन्ती ‘प्राप्तम्’ प्राप्तवती ? कदाचिदप्यनागतपूर्वेति । अपि
 च ‘दूरे ह्यध्वा’ महदेतदध्वानं न यदृच्छया शक्यमागन्तुम्, य
 एव ‘जगुरि.’ स्यात् शृगङ्गन्ता, स एव शक्ता आगन्तुम् ।
 ‘पराचैः’ “पराञ्चनैरचितः” पराङ्मुखैः अञ्चनैर्गमनैः अचितो
 गतः, विप्रकृष्टो देवनिवासात् । यतो ब्रूम—हे सरमे !
 ‘कास्मेहिति.’ “का तव अस्मास्त्वर्थहिति.” अर्थस्याभिधानम् ?
 कोऽस्मत्तोऽर्थस्तव प्राप्तव्योऽभिप्रेत आसीद् ? येनायमति
 महानध्वा व्यवसित आगन्तुम् । अपि च ‘का परितक्म्या
 सोत्’ “किं परितक्म्यम्” ? अपि नाम सुखा रात्रिः अन-
 तरा तपासीत् “परितक्म्या रात्रि” । “तक्मेत्युप्यनाम”
 तक्तेर्गत्यर्थस्य, सर्वतो हि तद् गतं भवति । तदेनामुभयत
 परिगृह्य वर्त्तते इति परितक्म्या रात्रिः । अपि च “कुश-
 रसाया अतुरं पयासि” । “रसा” नाम “नदी” अर्धयो
 जनविस्तारा, तस्याः पयास्यतिदुस्तराणि कथमतरः कथन्ती-
 र्गदस्यसि ? अथवा “कथं रसानि तान्युदकानि” अपि नाम
 स्वादूनि, अपि आन्तायास्तवान्तरावासा^२ केवासन्निति ॥

“देवशुनीन्द्रेण प्रदिता”—इति निदानप्रख्यापनं भन्ता-
 र्याभिव्यक्तये । “समूदे” संवादं कृतवतीत्यर्थः । इत्याख्यान-
 विद, एव मन्यन्ते ॥

वाक्पक्षे तु चिरकालीनवृष्टिव्युपरमे कदाचिदभिभव-
 नेचसंग्रहे सहस्रैव स्तनयिदुःसुपश्रुत्य कुत इयं माध्यमिका
 वाक् चिरेणागतेति स्मितस्तामस्यत्रिव ब्रवीति—“कि-
 मिच्छन्ती^१ सरमा”—इति । इदमस्मच्छोत्रं चिरमनागम्य

‘सग्मा’ माध्यमिका वाक् ‘किमिच्छन्ती’ ‘प्राणट्’ प्राप्तवती ?
 अपि च ‘दूरे हि अध्वा’ चिरकालश्रुतयमस्माभिः ‘जगुरिः’ भृशं
 यो गन्ता स्यात्, सचिरविच्छिन्न मेतद्वर्षवर्त्म पुनरागच्छेत्सन्त-
 नुयात् ‘पराचे.’ ‘पराङ्मुखैः,—एतदचिन्त्य’ चिरनष्टमित्यर्थः ।
 अपि च ‘कास्मेहितिः’ किमस्मात्स्वर्थाभिधानं मासीत् ?
 पूर्वन्तव हे सरसि । येनागमः, किं वा न जातं येनापुनरा-
 गमः । अपि च चिरप्रोषितायास्तव किं परितक्नमासीत् ?
 अन्तरिक्षेनद्या अपि गृह्यत्या ‘रमायाः’ ‘कथमतरः पयासि’
 कथं मतिबह्वन्युदकानि सङ्गोभ्यात्माभं प्रतिलब्धवत्यसि ?
 इति वा, “वाग्वै सरमा”—इति हि विज्ञायते ॥

“सरस्वती” “व्याख्याता”—“नदीवत्”—इति,—“तद्य-
 देवतावत्”—इत्युक्तमिदन्तत् । “तस्या एषा भवति”—
 ॥ ४ (२५) ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनो-
 वती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ पावका नः
 सरस्वत्यन्तरन्तवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्म-
 वसुस्तस्या एषापरा भवति ॥ ५ (२६) ॥

“पावका नः सरस्वती”—इति (छ० स० १, १, ६, ४ ।
 य० वा० स० २०, ८४) । मधुच्छन्दस आर्षम् । प्रउगी विनि-
 योगः, सारस्वते च हविषि ‘पावका’ प्रक्षारयन्त्युदकेन ।
 का पुनरसौ ? इति—‘सरस्वती’ माध्यमिका वाक् । “वाजे-
 भिर्वाजिनोवती” । अत्रेन, हविषोदकेन वा, तद्वती ।
 ‘यज्ञम्’ एतमस्माकम्, ‘वाजेभिः’ “अत्रे”, युक्तं ‘वष्टु’ काम-
 यताम् । अथवा ऋगादिभावमापन्ना देवान् प्रति वष्टु,

वक्ष्यति हि “तां विश्वरूपाः प्रभवो वदन्ति”—इति ।
‘धियावसुः’ कर्मधना ॥

“तस्या एषा अपरा भवति”—स्फुटतरोदकलिङ्गा
॥ ५ (२६) ॥

महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।
धियो विश्वा विराजति ॥ महर्दणः सरस्वती
प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया
वैमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभि विराजति
वाग्धेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते
वाग्वाख्याता तस्या एषा भवति ॥ ६ (२७) ॥

“महो अर्णः सरस्वती”—इति (ऋ० स० १, १, ६, ६) ।
पूर्ववदार्थं विनियोगश्च । ‘महो अर्णः’ महद्गुदक ‘सरस्वती’
माध्यमिका वाक्, किङ्करोति ? ‘प्र चेतयति’ “प्रज्ञापयति”
आविःकरोति वर्षभावेन । केन पुनराविःकरोति ? ‘केतुना’
स्त्रेन “कर्मणा, प्रज्ञया वा” न ह्यप्रज्ञानप्रत्यवलिङ्गा चैत-
च्छ्रुता कर्तुम् । एवं चोदकमाविःकुर्वती “धियो विश्वा वि-
राजति” । “सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति” । कथम् ?
उदकादक्षम्, अन्नान्नज्ञानमित्येव सर्वप्रज्ञानानामसावोष्ट
इति ॥

“वाक् अर्थेषु विधीयते”—इत्युपपत्तिवचनम् । के पुनर्या-
चोऽर्याः ? “चतस्र जर्जन्दुहे पर्याप्ति”—इत्येवमादयः, उद-
काधिकारलक्षणाः । तेष्वियमपि सरस्वती विधीयते “महो
अर्णः”—इत्येवमादिषु । “तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते”
नैरुक्ताः ॥

‘सरमा’ माध्यमिका वाक् ‘किमिच्छन्ती’ ‘प्राणट्’ प्राप्तवती ?
 अपि च ‘दूरे हि अध्वा’ चिरकालश्रुतयमस्माभिः ‘जगुरिः’ भृगं
 यो गन्ता स्यात्, सचिरविच्छिन्न मेतद्वर्षवर्त्म पुनरागच्छेत्तन्त-
 नुयात् ‘पराचै.’ ‘पराङ्मुखैः,—एतदचिन्त्य’ चिरनष्टमित्यर्थः ।
 अपि च ‘काम्मेहितः’ किमस्मात्स्वार्थाभिधानं मासीत् ?
 पूर्वन्तव हे सरमे । येनागमः, किं वा न जातं येनापुनरा-
 गमः । अपि च चिरप्रोषितायास्तव किं परितकनमासीत् ?
 अन्तरिक्षनद्या अपि महत्या ‘रमायाः’ ‘कथमतरः ययामि’
 कथं मतिबह्वन्युदकानि सङ्क्षोभ्यात्मानं प्रतिलब्धवत्यसि ?
 इति वा, “वाग्मे सरमा”—इति हि विज्ञायते ।

“सरस्वती” “व्याग्याता”—“नदीवत्”—इति,—“तद्य-
 देवतावत्”—इत्युक्तमिदम् । “तस्या एषा भवति”—
 ॥ ४ (२५) ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनौ-
 वती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ पावका नः
 सरस्वत्यन्वैरन्ववती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्म-
 वसुस्तस्या एषापरा भवेति ॥ ५ (२६) ॥

“पावका नः सरस्वती”—इति (ऋ० स० १, १, ६, ४ ।
 य० वा० स० २०, ८४) । मधुच्छन्दस आर्षम् । प्रउगे विनि-
 योगः, सारस्वते च हविषि ‘पावका’ प्रचारयन्त्युदकेन ।
 का पुनरसौ ? इति—‘सरस्वती’ माध्यमिका वाक्, “वाजे-
 भिर्वाजिनौवती” । अत्रेन, हविषोदकेन वा, तद्वती ।
 ‘यज्ञम्’ एतमस्माकम्, ‘वाजेभिः’ “अत्रै” युक्तं ‘वष्टु’ काम-
 यताम् । अथवा ऋगादिभावमापन्ना देवान् प्रति बहत्,

वक्ष्यति हि “तां विश्वरूपाः पृथगो वदन्ति”—इति ।
‘धियावसुः’ कर्मधना ॥

“तस्या एषा अपरा भवति”—स्फुटतरोदकलिङ्गा
॥ ५ (२६) ॥

म॒हो अ॒र्णः सर॑स्वती प्र चे॑तयति के॒तुना॑ ।
धियो॑ विश्वा विरा॑जति ॥ मह॑दर्णः सरस्वती
प्रचे॑तयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया
वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभि विराजति
वागर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते
वाग्व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ६ (२७) ॥

“म॒हो अ॒र्णः सर॑स्वती”—इति (क्र० सं० १, १, ६, ६) ।
पूर्ववदर्थे विनियोगश्च । ‘म॒हो अ॒र्णः’ महद्बुद्धक ‘सरस्वती’
माध्यमिका वाक्, किङ्करोति ? ‘प्र चे॑तयति’ “प्रज्ञापयति”
आविःकरोति धर्मभावेन । केन पुनराविःकरोति ? ‘के॒तुना’
स्त्वेन “कर्मणा, प्रज्ञया वा” न ज्ञापज्ञानवत्यबलिङ्गा चैत-
च्छक्ता कर्तुम् । एवं चोदकमाविःकुर्वती “धियो॑ विश्वा वि-
राजति” । “सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति” । कथम् ?
उदकादन्नम्, अन्नाद्यज्ञानमित्येव सर्वज्ञानानामसावोष्ट
इति ॥

“वाक् अर्थेषु विधीयते”—इत्युपपत्तिवचनम् । के पुनर्वा-
चोऽर्थाः ? “वत॑सु ऊर्ज॑न्दुदुष्टे पर्या॑सि”—इत्येवमादयः, उद-
काधिकारलक्षणाः । तेष्वियमपि सरस्वती विधीयते “म॒हो
अ॒र्णः”—इत्येवमादिषु । “तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते”
नैकताः ॥

“वाग्” वक्तव्या । सा पुन “व्याख्याता”—“वचे” इति ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ ६ (२७) ॥

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां
निपसाद मन्द्रा । चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि
क्व खिदस्याः परमज्जगाम ॥ यद्वाग्वदन्त्यविचे
तनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निपसाद मन्द्रा
मदना चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व
खिदस्याः परमं जगामेति यत् पृथिवीं गच्छ-
तीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा तस्या
एषापरा भवति ॥ ७ (२८) ॥

“यद्वाग्वदन्ति”—इति (अ० स० ६, ७, ५, ४) । नेमस्या-
र्थम् । सारस्वते पशौ विनियोगः । यदा माध्यमिका ‘वाग्व-
दन्ती’ निर्वचयन्ती । कानि ? ‘अविचेतनानि’ ‘अविज्ञाता-
र्थानि’ शब्दरूपाणि स्तनयिषु लक्षणानि । ‘राष्ट्री’ ईश्वरा,
माध्यमिकानां, देवतानाम् । ‘निपसाद’ निपीदति, व्यापृणोति
आत्मानं वर्षकर्मणि । ‘मन्द्रा’ ‘मदना’ हर्षकरी, तर्पयित्री
वा लोकस्य । अथ तदा किम् ? इति—“चतस्र ऊर्जं”, दुदुहे
पयांसि । ‘चतस्र’ दिश प्रत्यनुदिश च ‘दुदुहे’ दुग्धे, पक्षरति,
—‘ऊर्जम्’ अथ ‘पयांसि’ उदकानि । तेषां च पयसा “क्व
खिदस्याः परमं जगाम” । कृतानि निष्पाद्यौषधीर्गच्छन्ति ?
कुतो वा प्रतिसवत्सर पुनरागच्छन्तीति ? कस्तत्त्व ‘जगाम’
जजान । यानि पृथिव्यामवतिष्ठन्ते, यानि आदित्यरश्मयो
हरन्तीति । एवमतुषचीपयस्केयमिति श्रूयते, ॥

“तस्या एषा अपरा भवति”—। सा पुन किमर्थम् ? इयमेव वाक् सर्वप्राण्यस्तर्गता माध्यमिकी सर्वार्थाभिवादिनी भवतीति विभूत्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ ७ (२८) ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥ देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचस्याव्यक्तवाचश्च सा नो मदनान्तञ्च रसञ्च दुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुतानुमतो राकेति देवप्रत्याविति नैस्तक्ताः पौर्णमास्याविति याज्ञिका या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायतेऽनुमतिरनुमननात्तस्या एषा भवति ॥ ८ (२९) ॥

“देवीं वाचमजनयन्त”—इति (ऋ० सु० ६, ७, ५, ५) । तदेवार्थम् । ‘देवी’ दात्रीमुदकानाम्, या वाचम् ‘यन नयन्त’ माध्यमिका ‘देवा’ ‘ताम्’ एवैता यथाभिमतार्थाभिधायिका ‘विश्वरूपा’ “सर्वरूपाः” ‘पशवो वदन्ति’ तत् पूर्वकत्वाद्वाक्पशुषु, “व्यक्तवाचस्याव्यक्तवाचश्च” व्यक्तवाचा मनुष्यादयः, अव्यक्तवाची गवादयः । यैवं सर्वपशुभिरुच्यते, ‘सा न’ सास्माक ‘मन्द्रा’ “मदना” ‘इयम’ “यन्न” पयोदृतादिरूपम्, “रसञ्च” ‘जर्जञ्च’ ‘दुहाना’ पचरन्ती । ‘धेनुः’ तर्पयित्री ‘वाग्’ ‘यस्मानुपैतु’ ‘सुष्टुता’ सुष्टु स्तुता ।—इत्येतदाशास्त्रे ।

“अनुमति.” “राका”—“इति देवपद्मस्यै इति नैरुक्ताः” ।
सहस्रपदयोः सप्तम्यासु स्तुत्योऽनयोरभिधेयविचार इति । मध्य-
स्थाने देवपद्मस्याविति निज्ज्ञाते तदभिधाने इति नैरुक्ताः ।
“पौर्णमास्यौ—इति याज्ञिकाः” । ते च ब्राह्मणमुदाहरन्ति
—“या पूर्वा पौर्णमासी”—इत्येवमादि । कात्याधिदैवते
चन्द्रमहचारिण्याविति मध्यस्थाने । पौर्णमास्यमावास्यायो-
र्नक्षत्रेष्टकामध्य उपधानाच्चक्षत्रत्वमतस्य दर्शनात् सर्वं एवायं
स्योतिर्गणो ग्रहनक्षत्रतारकारूपो रसप्रायो मूर्तिमाप्नुवन्म-
ध्यस्थान एवेति लक्ष्यते ॥

“अनुमेति.” “अनुमननात्” । अनुमता किलेय स्यपि
भिर्देवैश्च चतुर्दशके पक्षे अस्त्वियं पूर्णमासोति ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ ८ (२६) ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासु शं च नः सुखि ।
 कृत्वे दत्ताय नो हि नु प्र ण आयू पि तारिषः ॥
 अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखञ्च नः कुर्वन्ञ्च
 नोऽपत्याय धेहि प्रवर्द्धय च न आयूराका राते-
 र्दानकर्मणस्तस्या एषा भवति ॥ ६ (३०) ॥

“अन्विदनुमते”—इति (य० वा० स० ३४, ८) । वामदेवः
 स्थापम् । देविकासु विनियोगः हे ‘अनुमते’ ‘त्वम्’ ‘अनु-
 मन्यासै’ ‘अनुमन्यस्व’ अस्माकम् यदनुमन्तव्यं त्वया । ‘अथ
 नस्तुधि, “सुखञ्च” अस्माकं “कुरु” । इयम् “अथञ्चे” अस्माकं
 “तोकाय” “अपत्याय” ‘धेहि’ । ‘आयूषि’ च ‘नं.’ ‘प्रतीरिषिः’
 प्रतीर्यानि कुरु “प्रवर्धय” ।—इत्येतदाशास्त्रं हे ॥ १५३५॥

सैव पोर्णसासी पञ्चदशके पक्षे “राका” — इत्युच्यते । सा पुनः कस्मात् ? “रातेः दानकर्मणः” हविर्दाननिमित्तं हि सा भवति ॥ १० (३०) ॥

“तस्या एषा भवति” — ८ (३०) ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः
सुभगा बोधतुत्मना । सोव्यत्वपः सूच्याच्छि-
द्यमानया ददातु वीरं शतदाय सुक्यम् ॥
राकामहं सुह्वानां सुष्टुत्याह्वये शृणोतु नः
सुभगा बोधत्वात्मना सोव्यत्वपः प्रजननकर्म
सूच्याच्छिद्यमानया सूच्यौ सीव्यतेर्ददातु वीरं
शतप्रदसुक्यं वक्ताव्यप्रशंसं सिनौवालो कुह-
रिति देवपत्न्याविति नैरुक्ता अमावास्ये इति
याज्ञिका या पूर्वामावास्या सा सिनौवालो
योत्तरा सा कुहरिति विज्ञायते सिनौवाली
सिनमन्त्रं भवति सिनाति भूतानि बालं पर्व
दृणोतेस्तस्मिन्नन्ववती वालिनी वा बालेनेवास्या
सणुत्वाच्चन्द्रसाः सेवितव्यो भवतीति वा तस्या
एषा भवति ॥ १० (३१) ॥

राकामहं सुहवाम्” — इति (अ० स० २, ३, १०, ४) ।
वृत्तमदस्यार्पम् । देविकासु विनियोगः । ‘राकाम्’ ‘ग्रह’
‘सुहवा’ “स्नाह्वानां” यस्याः शोभनमाह्वानां ता ‘सुष्टुती,

“सृष्ट्या” गोभनया स्तुत्या ‘इवे’ “आह्वये” । सा च पुनः
 ‘सुभगा’ सुधनाऽस्माभिराह्वयमाना ‘शृणोतु’ । श्रुत्वा च
 ‘बोधतु’ कर्त्तव्यतया तदवगच्छतु, यदपि च न ब्रूमहे तदपि
 ‘क्षणा’ “आत्मना” एव धुध्यताम् । अपि चेदसुच्यते—
 एवं ‘सीव्यतु’ अयः सन्तनोतु “प्रजननकर्म” अस्माकं “सृष्ट्या-
 ऽच्छिद्यमानया” अविच्छिन्नेन प्रजासन्तानेन । न च पुनः
 प्रजामात्रमर्थयामहे, किं तर्हि ? ‘ददातु’ ‘वीर’ पुत्रम् ।
 किलचणम् ? ‘यतदाय’ “बहुप्रदम्” ‘उक्ष्यम्’ “वक्तव्यप्रशं-
 सम्” अपरिसमाप्तस्तुतिम् ॥

“सिनीवाली” “कुङ्कः”—इति पूर्ववदुपन्यासः । “अमा-
 वास्ये—इति याज्ञिकाः” । तथैव ब्राह्मणमपि चोदाहरन्ति ।
 —तथैव पूर्वा सिनीवाली उत्तरा कुङ्कः ॥

“सिनीवाली” कस्मात् ? “सिनमन्त्रं भवति” । तत्
 कस्मात् ? “सिनाति” वध्नाति “भूतानि” रसादिभिः धातुभिः ।
 “वालम्” किमुच्यते ? “पर्व” । तत्कस्मात् ? “हृणोते.”
 हृणन्ति देवास्तत्र हवींषि । “तस्मिन्” पर्वणि, असौ सिनिनी
 “पद्मवती” इति सिनीवाली । अथ वोत्तरपदे विकल्पः ।—
 “वालिनी” वालैस्तद्वती, सिनिनी च सा वालिनी चेति
 सिनीवाली । औपमिक वा । कथम् ? इति—“वालिनेवास्या-
 मणुत्वाचन्द्रमाः” “सेवितव्य.” बोधय्यो “भवति” । एव मणु-
 रमौ चन्द्रमा भवत्यस्या येन ज्ञायते, वालिनाप्यय सीयेत
 बोध्येतेति ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ १० (३१) ॥

सिनी^१वालि^२ ष्यु^३ष्टु^४क्ते या देवाना^५मसि^६
 च^७सः । जुषस्व^८ हव्यमाहु^९तं प्रजां दे^{१०}वि दिदि-

दृढि नः ॥ । सिनोवालि पृथुजघने स्तुकस्त्यायतेः
 सङ्घातः 'पृथुकेशस्तुके पृथुष्टुते वा या त्व'
 देवानामसि स्वसा । स्वसा सु असा स्वेपु
 सौदतीति वा जुषस्व हव्य सदनं प्रजाञ्च
 देवि दिश नः कुहूगृहतेः काभूदिति वा क
 'सती ह्ययत इति या काहुतं' हविर्जुहोतीति
 वा तस्या एषा भवति ॥ ११ (३२) ॥

“सिनोवालि पृथुष्टुके” इति (च० स० २, ७, १५, ६,
 य० वा० स० ३४, १०, अथ० स० ७, १०, २) । गृत्समदस्या-
 र्थम् । देविकासु विनियोगः । हे ‘सिनोवालि’ ‘पृथुष्टुके’
 विस्तीर्णजघने, अथवा ‘पृथुष्टुके’ “पृथुकेशस्तुके” पृथुकेशकनापे,
 अथवा “पृथुष्टुते” । ‘या’ “त्व” ‘देवाना’ ‘स्वसा’ भगिनी
 माध्यमकानाम् । सा त्वम् आसिवस्व एतत् ‘हव्यम्’ ‘आहुतम्’
 मर्यादया विधानतो हुतमस्माभिः । आसिष्य च “प्रजा देवि
 दिदिष्टि नः” प्रजामस्माक “दिश” अतिष्ठज, देहि इत्या-
 शास्महे ॥

“कुहू” “गृहते” निगूह्यसौ चन्द्रमसम् । “काभूत् ?
 इति वा” तस्यामप्रत्यक्षत्वात् वितर्क्यचन्द्रमा भवति क्षासा-
 वभूदस्येति । “क सती ह्ययते ?—इति वा” सैवात्मना देवता-
 भावादप्रत्यक्षान् ज्ञायते, कापि सत्याह्यते इति अत
 वितर्क्या भवति ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ ११ (३२) ॥

कुहूमहं सृष्टं विद्वनाप समन्विन्युत्ते

सुहवां जोह्वीमि । सा नो ददातु अवरुणं
 पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥ कुह-
 महं सुवतं विदितकर्माणमस्मिन् यज्ञे सुह्वाना-
 माह्वये सा नो ददातु अवरुणं पितॄणां पित्र्यं
 धनमिति वा पित्र्यं यश इति वा तस्यै ते देवि
 हविषा विधेमेति व्याख्यातं यमी व्याख्याता
 तस्या एपा भवति ॥ १२ (३३) ॥

“कुहमहं सुवतम्”—इति (तै० ब्रा० ३ अ० ३ प्र०
 ११ अतु०, अथ० सं० ७, १०, ५, आ० गृ० १, १०) । देविकासु
 विनियोगः । ‘कुहम्’ ‘अहं’ ‘सुवत’ ‘सुवत’ शोभनानां
 कर्मणां कर्त्री, ‘विदितकर्माणं’ सर्वप्रत्यक्षकर्माणम्, ‘अस्मिन्
 यज्ञे’ ‘सुहवां’ ‘सुह्वानां’ शोभनमाह्वानं यस्याः तां ‘जोह-
 विमि, “आह्वये” आह्वयामि । ‘सा’ अस्माभिराह्वतास्मिन्यज्ञे
 एव हविर्भुक्ता ‘नः’ अस्माकं ‘ददातु’ ‘अवरुण’ ‘पितॄणाम्’
 “पितॄण्यनमिति वा” “पितॄणं वा यशः” कुलोचित-
 मित्यर्थः । प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पादेनास्तौत् ।—या त्वमस्माक-
 मेतत् करोषि, ‘तस्यै’ ‘ते’ तुभ्यं हे ‘देवि !’ कुह ! ‘हविषा
 विधेम’ हविर्दश इत्यर्थः, अथवा तास्यां हविषा परिचरेम इति ॥

“यमी” “व्याख्याता” यमेन, लिङ्गमात्रविशेषः ॥

“तस्या एपा भवति”—॥ १२ (३३) ॥

अन्य मूपु त्वं यस्यान्य उ त्वां परिष्वजातु
 लिङ्गुजैव वृक्षम् । तस्यै वा त्वं मन इच्छा स
 वा तवाधा कृणुष्व सविद् सुमद्राम् ॥ अन्य-

मेव हि त्वं यस्यन्यस्यां परिष्वङ्क्ष्यते लिबुजेव
 वृक्षं तस्य वा त्वं मन इच्छ स वा तवाधानेन
 कुरुष्व संविदं सुभद्रां कल्याणभद्रां यमी यमं
 चकमे तां प्रत्याचक्षतेत्याख्यानम् ॥ १३ (३४) ॥

इत्येकादशे तृतीयः पादः ॥ ११, ३ ॥

अन्य मू षु त्व यम्यन्य ”—इति (अ० स० ७, ६, ७८, ४) ।
 यमी किल यमञ्चकमे भ्रातरम्, ता किल यमोऽनयर्चा
 प्रत्याचक्षे । कथम् ? हे ‘यमि ।’ ‘अन्यम् क षु’ ‘त्व’ ‘अन्य
 मेव हि त्वम्’ परिष्वजस्व मैथुनाभिप्रायेण । ‘लिबुजेव वृक्षम्’
 वल्लीव काचिन्नाष्ठ समीपज वृक्षम्, अन्य एव त्वा परिष्वजताम्
 यस्य योग्या त्वमनेनाभिप्रायेण परिष्वक्तुम् । “तस्य वा त्व
 मन इच्छा” तस्य च त्व मन प्रवेष्टुमिच्छ, ‘स वा तव’ ।
 ‘अथा’ अथैवमैकचित्यमुपगम्यमानेन समानेन सह ‘क्षण्य’
 ‘सविदम्’ सञ्जत्यादि मैथुनकार्यम् । ‘सुभद्रा’ “कल्याण
 भद्राम्” । सविदसुभयलोकविरोधिनीमित्यभिप्रायः ॥

तत्रैवपक्षे तु माध्यमिको यमो माध्यमिका वाच सुपन
 मात्मन प्रविभक्तामिव क्षत्वीभयस्थाना ता व्रवीति ।—हे
 यमि । अतीतस्तेऽस्मात्परिष्वङ्गसमय, प्रभातमिदानीम् ।
 लिबुजेव वृक्षं व्युत्थान परिष्वक्तुमिच्छ । तस्य च त्व मन
 प्रकाशमनुप्रवेष्टुमिच्छ, स च तव प्रकाशमनुप्रविशतु ।
 अथैवमितरेतरसम्पर्कात् तेन सहेकीभूता लोकोपकाराय
 कुरुष्व परस्पर सविद सविदाधन प्रकाशमिति ॥ १३ (३४) ॥

इति ऋज्वर्गाया निरुक्तवृत्तौ प्रौढशस्य (एकादशस्य)

अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ११ ३ ॥

चतुर्थे पाद ।

उर्वशी' व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥

१ (३५) ॥

“उर्वशी” वक्तव्या, सा पुन “व्याख्याता” तदिहापि देव-
ताया योज्यम्,—“उर्वभ्यश्रुते” बह्मदक व्याप्नोति, “उर्वशी
वशीऽस्या” महानस्या काम उदके ॥

“तस्या एषा भवति”—। १ (३५) ॥

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे
अप्या काम्यानि । जनिष्ठे अपो नय्यः सुजातः
प्रोर्वशी' तिरतदीर्घ मायुः ॥ विद्युदिव या
पतन्त्वद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यान्दुदका-
न्यन्तरिक्षलोकस्य यदा नूनमयं जायेताद्भयो-
ऽध्यप इति नय्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो नरापत्य-
सिति वा सुजातः सुजाततरोऽथोर्वशी प्रवर्द्ध-
यते दीर्घमायुः पृथिवी' व्याख्याता तस्या एषा
भवति ॥ २ (३६) ॥

“विद्युव या पतन्ती”—इति (कृ० सू० ८, ५, २, ५) ।
मध्यम पुच्छरवा दित्वपक्षे ब्रवीति ।—आत्मनो ज्योतिष
शब्दस्य च विभागमिव कृत्वा “विद्युव” “विद्युदिव” ।
ममत्वर्थे वा नकार । किम् ? इति—या’ ‘पतन्ती’ गच्छ
न्यन्तरिक्षे मघादरपु ‘दविद्योत्’ पुन पुनर्योतिषे पुन पुन-
रात्मानं प्रति लभत । कथम् ? ‘भरन्ती’ “हरन्ती” ‘मे’ मम

स्वभूतानि 'अप्या' आप्यानि, 'काम्यानि' "उदकानि" अक्षर-
माणानि "अन्तरिक्षलोकस्य" अधिपत्नी या उर्वशी, सा यदेव-
मुदकानि हरन्ती मेघेभ्यः पतन्ती भृशं स्वयं विद्योतते, "नूनं"
निश्चयेन तदा "जनिष्ठ." 'अपः' "अध्यपः" अधिक उदकोर्मि-
जयनी, यः सर्वमिदमाच्छादयति । 'नर्यः' "नृभ्यो हित"
सस्यसम्यक्कर, "नरापत्यमिति वा" इत्यैतिहासिकपक्षं
व्योतयति । 'सुजातः' "सुजाततरः" शोभनादपि शोभनतरः
उदकोर्मिः । अथ तेन महतोदकोर्मिणा सत्यमभिनिष्पाद्य
लोकस्यान्नसम्पदानद्वारेण 'प्रोर्वशी तिरते' प्रतिरते "प्रवर्द्धयते"
'दौवं मायुः' ॥

ऐतिहासिकपक्षे त्वैलं: पुरुरवाः उर्वश्या अक्षरसा वायुक्तो
ब्रवीति ।—विद्युदिव या पतन्ती अद्योतत भृशं वपुःसत्तया
भरन्ती धारयन्ती अनेकानि स्वर्गतानि हावभावादीनि
काम्यानि वस्तूनि मे मम अप्या नित्यमाप्तव्या प्रिया । सा च
पुनराहितगर्भा यतः, अतो ब्रवीमि ।—जनिष्ठो अपः निश्चयेन
जनिष्यते । अध्यपः अधिककर्मा । नर्यः नृभ्यो हितः सम्यक्
परिपालयिता नराणाम् । अथवा मम नरस्थापत्यमायुर्नाम
राजाय पुराणविदः कथमस्ति । सुजातो मच्छुक्रात् वीर्यवतो
जातः, विशेषत उर्वश्या क्षेत्रगुणात् सुजाततरः । तस्य वावश्य-
मुर्वशी अस्मादसान्निध्येऽपि प्रवर्द्धयते तद्योग्येः कर्मभिर्दोषमा-
युरिति ॥

"पृथिवी" "व्याख्याता" "अथ वै दर्शनेन पृथुः"—इत्यत्र,
इह तु माध्वमिका ॥

"तस्या एषा भवति"—॥ २ (३६) ॥

ब्रलित्या पर्वतानां खिद्रस्त्रिभर्षि पृथिवि ।

प्र वा भूमिं प्रवत्वति मङ्गा जिनोपि महिनि ॥
 सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदनच्छेदनं मेदनं
 बलमसुत्र धारयसि पृथिवि प्रजिन्वसि या भूमिं
 प्रवणवति महत्त्वेन महतीत्युदकवतीति वेन्द्रा-
 णीन्द्रस्य पत्नी तस्या एषा भवति ॥ ३ (३७) ॥

“बलित्या पर्वतानाम्”—इति (च० सं० ४, ४, २८, १) ।
 अत्रैरार्पम् । ‘बल’—इति सत्यनाम । ‘इत्या’—इति असुत्रे-
 त्यर्थः । हे ‘पृथिवि’ माध्यमिके ! “सत्य” यथाभूतम्, “असुत्रं”
 असुप्तिवन्तरिचलोके वर्त्तमाना, “खिद्रं” “खेदनं” “छेदनम्”
 येन पर्वताः मेघान्छेत्तुं शक्यन्ते, तद् “बल” “विभर्षि”
 “धारयसि” । हे ‘प्रवत्वति’ “प्रवणवति” गमनवति ! ‘या’
 त्वं ‘भूमिं’ ‘प्रजिनोपि’ “प्रजिन्वसि” वर्षमुत्सृजन्ती, ‘मङ्गा’
 “महत्त्वेन” हे ‘महिनि’ “महति” ! अथवा “उदकवति” ।
 या त्वमेवं भूमिं प्रजिन्वसि, सा कथं न “मेघानां” पर्वतानां,
 छेदनसमर्थम्बलं धारयिष्यसि ? अथवा धारयसीत्यभिप्रायः ॥

पृथिवि ! त्वं भूमिं प्रजिन्वसीति व्यपदेशान्माध्यस्थाना ।
 हिरण्यनामेष्ट्या भौमस्यैककपासस्येयं याज्या । तत्र विज्ञा-
 यते—“अथ यज्ञोमोऽस्यां हि स तदविन्दत्”—इति । तेन
 तत्रेयं भूमिरिज्यते, न च भूमिरस्यामृषि प्रधानत्वेन वर्त्तते,
 यथा चायमाचार्यो निराह । तदयमस्योदाहरणाभिप्रायः,
 स च विनियोगः,—इत्यविरोधोऽनयोर्मैधाविना समनुगस्यते ॥

“इन्द्राणी” “इन्द्रस्य पत्नी” इन्द्रस्य विभूतिः । पृथक्तेन
 निर्वाता पौराणिकैः ।

। “तस्याः एषा भवति”—॥ ३ (३७) ॥

इन्द्राणी मासु नारिषु सुभगा महमथ-
वम् । न ह्यस्या अपरञ्चन जरसा मरते
पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ इन्द्राणीमासु
नारिषु सुभगामहमश्दणवं न ह्यस्या अपरा-
मपि समां जरया म्रियते पतिः सर्वस्माद्य इन्द्र
उत्तरस्तमेतद् ब्रूमस्तस्या एपापरा भवति ॥
४ (३८) ॥

“इन्द्राणीमासु नारिषु”—इति (अ० स० ८, ४, ३, १) ।
वृषाकपेरार्यम् । षडक्ति । षष्ठस्य षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छ-
सिन शस्त्रे विनियोगो निर्धार्यं ब्रवीति ।—सर्वास्त्वेव ‘आसे
नारिषु’ ‘इन्द्राणीम्’ एव ‘अह’ ‘सुभगा’ सौभाग्ययुक्ता लक्षण-
वतीम् ‘अथवम्’ “अशृणवम्” । केन हेतुना ? यत् आह—
“न ह्यस्या अपरञ्चन” हि शब्दो हेत्वर्थः, चनेत्यप्यर्थः । यस्मा-
दस्या अपरा मपि “समा” सम्बत्सर प्रति न कदाचिदपि
‘पति’ “म्रियते” नापि जीर्यते यथाऽन्यासा प्राक्तनाना
नारीणाम् । कतम पति ? ‘विश्वस्मात्’ “सर्वस्मात्” जर्गते
य ‘इन्द्र’ ‘उत्तर’ योऽयमिन्द्र उन्नततर “तमेतम्” इन्द्र-
मधिकृत्य “ब्रूम”—इत्याचार्यो ब्रवीति ॥

“तस्या एपा अपरा भवति”—। सा पुन किमर्थम् ?
ऋषि एव वृषाकपि प्रसिद्ध, स पुनरादित्योऽभिप्रेतो नैवे-
ज्ञानाम्, तदुपप्रदर्शनायापरासाह ॥ ४ (३८) ॥

नाहमिन्द्राणिरारण सख्युर्दृषाकर्षेते ।
यस्येदमर्थं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्व-

आदिन्द्र उत्तरः ॥ नाहमिन्द्राणि रमे सख्य-
 र्दृषाकपेक्षते यस्येदमप्यं हविरप्सु श्वेतमद्भिः
 संस्त्रुतमिति वा प्रियं देवेषु निगच्छति सर्व-
 आद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमो गौरी रोचते-
 र्ज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरो गौरो वर्ण एतस्मा-
 देव प्रशस्यो भवति तस्या एषा भवति ॥५ (३६)॥

“नाहमिन्द्राणि”—इति (छ० सं० ८, ४, १, १) ।
 समानो विनियोगः पूर्वया, आर्षश्च । इन्द्रो ब्रवीति ।—विभक्ता-
 मिवेन्द्राणीमात्मनः कृत्वाह । “नाहमिन्द्राणि ! रारणु”
 “न रमे” अहं “सख्यैर्दृषाकपेक्षते” य एष मम सखा हृषा-
 कपिः, तस्मादृते । किं योऽय सृष्टिमनुष्येषु प्रसिद्धः ? नेत्यु-
 च्यते—“यस्येदमप्यं हविः” । अप्सु श्वेतम्” चरुपुरोडाशादि
 वा “अद्भिः संस्त्रुतमिति वा” । सोऽस्य मे प्रिय इष्टः सर्वेष्वपि
 ‘देवेषु’ निर्द्वार्योच्यते । यस्य विशेषतो ‘गच्छति’ । विश्वप्तात्
 “सर्वस्मात्” अपि जगतो योऽहम् ‘इन्द्रः’ ‘उत्तरः’ उद्गततरः,
 सोऽप्यहमेवं ब्रवीमीति ॥

“गौरी” “रोचतेः” ज्वलत्यर्थस्य । भाष्यमिका वाक्, सा
 पुनः दीप्तिमती । “अयमपीतरः” “यो “गौरी वर्णः” सोऽपि
 “एतस्मादेव” रोचतेः, स हि दीप्तिरूपत्वात् कृष्णादीनपेक्ष
 “प्रशस्यो भवति” ॥

“तस्याः एषा भवति”—॥ ५ (३६) ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तल्लयेकपदी
 द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी

बभूवुषी' सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ गौरी-
 निर्मिमाय सलिलानि तज्जती कुर्वत्येकपदी
 मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतु-
 ष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च
 नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च
 सहस्राक्षरा बह्वदका परमे व्यवने तस्या
 एषा परा भवति ॥ ६ (४०) ॥

“गौरीर्निमाय”—इति (ऋ० स० २, ३, २२, १, अथ०
 स० ८, २६, २१) । अस्यवामीये दीर्घतमस्य आर्षम् । ‘गौरी’
 सर्वमिदं निर्मिमीते । कथम् ? ‘सलिलानि तज्जती’ “कुर्वती”
 उदकपूर्वकत्वात् सर्वनिर्माणस्य । कथमुदकानि कुर्वती ?
 ‘एकपदी’ ‘बभूवुषी’ एकपदी भवति, “मध्यमेन” महेकत्व-
 मापन्ना,—‘द्विपदी’ “मध्यमेन चादित्येन च”—‘चतुष्पदी’
 “दिग्भिः” अनपेक्षेन्द्रादित्यो,—‘अष्टापदी’ “दिग्भिश्चावान्तर-
 दिग्भिश्च”—‘नवपदी’ “दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च” सह आदि-
 त्येन च । ‘सहस्राक्षरा’ “बह्वदका” । ‘परमे’ “व्योमन्”
 “व्यवने” विभक्तानां भूतानां यत्परमसर्ववनेकम्, सर्वभा-
 वानामविभक्त एक आत्मा, यस्तदात्मनेव भूतानां सन्नि-
 निर्माणद्वारेण सर्वं मिदं निर्मिमीते ॥

“तस्याः एषा अपरा भवति”—। सा पुनः किमर्थम् ?
 इति—गौरीति गुण्यभिधानमप्रसिद्धाभिधेयं छन्दसि देवता-
 याम्, यतः परया समर्थयति ॥ ६ (४०) ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन

जीवन्ति प्रदिशन्त्यतस्तः । ततः चरत्यक्षर-
तद्विष्वमुप जीवति ॥ तस्याः समुद्रा अधिविच-
रन्ति वर्पन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्चयाणि
भूतानि ततः चरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूता-
न्युपजीवन्ति गौर्व्याख्याता तस्या एषा भवति
॥ ७ (४१) ॥

“तस्याः समुद्रा अधि वि चरन्ति”—इति (ऋ० सं० २,
३, २२, २) । अलिङ्गी मन्त्र इति चेत् ? तस्या इत्येतदेव
निङ्गमन्वादिष्यते सम्बन्धादचो, तस्मान्नालिङ्गः । ‘तस्याः
गौर्या’ ‘अधि’ सक्ताशात् ‘समुद्रा’ मेघा. ‘अधि विचरन्ति’
“वर्पन्ति” । ‘तेन’ उदकेन ‘जीवन्ति’ ‘प्रदिशन्त्यतस्तः’ दिक्प्रति-
दिङ्निवासीनि “भूतानि” तेन जीवन्ती । ‘ततः चरत्यक्षरम्’
पुन पुन प्रतिसवत्सरम्, तत एव चरत्युदकं मेघद्वारेण । ‘तत्’
‘विष्व’ भूतजात ‘उपजीवति’ ॥

एष सैव सर्वोदकेमाना गौरीत्यभिप्रायः ॥

“उदकम्” “अक्षरम्”—इत्युच्यते । तत्कस्मात् ? तच्च सर्व-
मिदमभिव्यञ्जयत् “चरति” । सर्वमिदं सचराचरं सञ्चरति ॥

“गौ” “व्याख्याता” ।

“तस्याः एषा भवति”—॥ ७ (४१) ॥

गौरमौमेदनु वत्सं मिपन्तं मूर्धनं हिङ्ङः-
कथोन्मातवा उ । इकायं प्रमसुभि वावशाना-
मिमांति सायुं पर्यते पर्योभिः ॥ गौरन्वमौमे-
दत्वं निमिषन्तं मनिमिषन्तं सादित्यमिति वा-

प्रत्यह मेव शब्दं करोति, 'प्रप्यायते' च 'पयोभिः' वत्समस्याश्च
या वर्धयति, सा नित्यमेवमस्त्विति ।

“धेनुः” “धयतेः षा” । धयतेऽसौ वत्सेनेति, “धिनोते.
षा” तर्पयत्यसौ उदकेन पयसा वा ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ ८ (४२) ॥

उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधु-
गुत दोहदेनाम् । श्रेष्ठं स्रवं सविता साविष-
न्तोऽभौहो घर्मस्तदुपु प्रयोचम् ॥ उपह्वये
सुदोहनां धेनुमेतां कल्याणहस्तो गोधुगपि च
दोग्धेरनां श्रेष्ठं स्रवं सविता सुनोतु न इत्येव हि
श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यजु-
षदभौहो घर्मस्तं सु प्रब्रवीमि वागेषा माध्यमिका
घर्मधुगिति याज्ञिका अग्राहन्तव्या भवत्येष-
मीति वा तस्या एषा भवति ॥ ८ (४३) ॥

“उप ह्वये सुदुघाम्”—इति (ऋ० स० २, ३, १८, १) ।
पूर्वयेव समानार्थे विनियोगश्च । ‘उप’ गम्य मनसा ‘ह्वये’ आह्व-
येऽह स्तुतिभिः । ‘सुदुघा’ कल्याणमुदकं या दुग्धे, ताम्,
‘धेनु’ तर्पयित्री सर्वलोकस्य, ‘एताम्’ माध्यमिका वाचम् ।
‘उत’ “अपि च” मयेतामुपहृता ‘सुहस्ता’ “कल्याणहस्ता”
‘गोधुक्’ इन्द्र दोग्धु प्रचारयतूदकानि । असुना प्रकारेण
‘श्रेष्ठम्’ अतिशयेन प्रशस्यमेतम्, ‘स्रवम्’ उदकं ‘सविता’
योऽग्रम् ‘अभौह’ ‘घर्म’ मध्यस्थाना विद्युदाख्य, स ‘सावि-
पत् स “सुनोतु” नित्यं ददात्विति तं सुदु प्रब्रम. ॥

धर्मधुक्पक्षे—धेनुरेवः धेनुः, तामुपहृये । ‘सुदुघा’ सुदोहा ‘धेनुमेताम्’ अस्मिन् कर्मणि अङ्गभावमुपगताम् । होता ब्रवीति ।—मया चैवमुपहृता ‘सहस्त’ ‘गोधुक्’ अध्वर्युः अपि च दोग्ध्वेनां ‘येष्टम्’ अतिशयेन प्रशस्यम्, एत ‘सवम्’ एतत् “यजुष्यत्पयः” ‘साविप्रत्’ “सुनोतु” अभ्यनुजानातु ‘सविता’ । यद्धि सवित्रा प्रसृतं क्रियते, तदेव साधु भवति । ‘अभीष्टः’ एष “धर्मः” रुचितो महावीरः । तमधिकृत्य प्रब्रूमः—“आहरेतस्मिन् पय आसेचनाय” इति ॥

“अघ्न्या” कस्मात् ? सा हि सर्वस्येव “अहन्तव्या भवति” “अघघ्नीति वा” सा हि पाप हन्ति ॥

यदि याग् यदि गौः, “तस्या” एषा भवति”—॥ ८ (४३) ॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमग्नौ विष्णुदानौ पिव शृङ्गमुदकमाचरन्ती ॥ सूयवसादिनौ भगवती हि भवापेदानौ वयं भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमग्नौ सर्वदा, पिव च शृङ्गमुदकमाचरन्ती तस्या एषापरा भवति ॥ १० (४४) ॥

“सूयवसात्”—इति । (ऋ० सं० २, ३, २१, ५) । पूर्व-यदार्पम् । माध्यमिका दागुच्यते । शोभनं यपसमुदकमध्या-स्मोक्त्यस्य्यात् तेन ‘भगवती’ धनवती, उदकेन उदकवती भव । “अथ” पुनः “इदानीम्” एव त्वयि भगवत्या वयमपि त्वदुत्सृष्टेनोदकेन ‘भगवन्तः’ धनवन्तः ‘स्याम’ । सा च पुनरेव प्रतिसवत्सरम् ‘अद्धि तृण’ मेघम्, दद्यातेऽसाविति वक्षः,

तम्, यदि सङ्पूर्णम् । ‘विश्वदानीं’ “सर्वदा” यथाकालम्
‘पिब’ “च” सूर्यरश्मिपञ्चतम् ‘उदकम्’ ‘आचरन्ती’ आसे-
वन्ती, ‘शुद्धम्’ अकलुषं सर्वतो मध्यस्थाने चरन्ती ॥

घर्मधुक्पक्षे—यवसमेव यवसम्, तज्जग्ध्वा पयस्विनी
भव । ययमपि च ततः त्वग्रत्नेन पयसा धनवन्तः स्वाम ।
या त्वमस्माकमेवमुपकारिणी, सा त्वं नित्यमहि दृणमघ्नेय !
‘विश्वदानीं’ नित्यकालम्, पिब च शुद्धमकलुषमुदकमाचरन्ती
आसेवन्ती आ सर्वतो यथाकाममरण्ये चरन्ती ॥

“तस्याः एषा अपरा भवति”—सा पुनः किमर्थम् ?
रूपतो हि पूर्वस्मिन्नन्त्रे घर्मधुक् सुतरासुपपद्यते, यतः परया
वसुभिर्देवैः सम्बन्धात् माध्यमिकैव देवतेत्युपपादयति ॥ १०
(४४) ॥

हिङ्गुवती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती
मनसाभ्यागात् । दुहामश्विभ्यां पयो अग्नेयं
सा वर्द्धतां महते सौमगाय ॥ इति सा निग-
दव्याख्याता पथ्या स्वस्तिः पन्था अन्तरिक्षं
तन्निवासात्तस्यां एषा भवति ॥ ११ (४५) ॥

“हिङ्गुवती”—इति । (ऋ० सं० २, ३, १८, २) ।
पूर्ववदार्पादि । ‘हिङ्’—इत्येवं प्रकार शब्द स्तनयिष्यु-
कुर्वती ‘वसुपत्नी’ वसूनामुदकानामीश्वरा । ‘वसूना’ वा
आदित्यरश्मीनां मरुतां वा ।—‘वत्स’ वत्स आदित्यो मध्य-
स्थानो वा रसहरणात् वत्सः तम्, ‘इच्छन्ती’ ‘मनसा’ या
माध्यमिका वाक् नित्यम् ‘अभ्यागात्’ । ‘सेयम्’ ‘अग्नि-
भ्याम्’ द्यावापृथिवीभ्यां सूर्याचन्द्राभ्यां वा वर्धाय ‘दुहां’

तुङ्वा प्रक्षरताम् 'पय' उदकम् । अमुना प्रकारेण प्रतिसव
स्तेर 'वर्द्धताम्' उदकेनास्माक 'महते सौभगाय' यथा महत्-
सौभाग्य धनवत्स स्यात् तथा वर्द्धतामिति ।

“पथ्या स्वस्ति” — इति वक्तव्यम् । अत्र पूर्वपद “पथ्या
अन्तरिक्षम्” “तन्निवासात्” पथ्या स्वस्ति इत्युक्त निर्वचनम् ।
यथा प्रायणीयाया यजतिप्रयोगो दृष्ट, तथा समानात् —
“पथ्या स्वस्ति पूर्वा यजति” — इति ॥

“तस्या एषा भवति” — ॥ ११ (४५) ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णास्वत्यभि
या वाममेति । सा नो अमा सो अरणे नि
पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥ स्वस्तिरेव
हि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णास्वती धनवत्यभ्येति या
वस्तूनि वननीयानि सा नोऽमा गृहे सा निरमणे
सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवौ गोप्त्रौ
देवान् गोपायत्विति देवा एनां गोपायन्त्विति
वोषा व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ १२ (४६) ॥

“स्वस्तिरिद्धि” — इति (ऋ० स० ८, २, ५, ६) । वसु
कर्णस्याधम । ‘इत्’ — इत्यवधारणार्थे । ‘स्वस्ति’ “एव हि”
‘प्रपथे’ अन्तरिक्षे ‘श्रेष्ठा’ प्रशस्या सर्वदेवताभ्य । ‘रेक्णा
स्वती’ “धनवती” उदकेन “अभि या वाममेति” या “वननी-
यानि” तदुदकानि नित्यम् “अभ्येति” । तस्या किम् ?
इति — ‘सा न’ सा अक्षान् ‘अमा’ अमति गृहनाम “गृहे”
वसत ‘अरणे’ अरण्ये च ‘निर्गमने’ च बहिर्गृहात् ‘पातु’

रक्षतु । 'स्वावेगा' सूपचरणा 'भवतु' अस्माकम् । 'देव-
गोपा' "देवी" चासौ "गोप्त्री" चेति देवगोपा, "देवान्
गोपायत्विति, देवा एनां गोपायन्त्विति वा" । दातृनस्मान्
किं सर्वस्मात् हविषो गोपायतु, अथवा देवा माध्यमिका
द्युस्थाना वा रश्मयः एना गोपायन्त्विति वा ॥

"उपा" "व्यास्याता" ॥

"तस्याः एषा भवति"—॥ १२ (४६) ॥

अप्रोपा अनसः सरत्सम्पिष्टादहं विभ्युषी' ।
नि यत्सी' शिन्नग्रहणा ॥ अपासरदुपा अनसः
सम्पिष्टान्मेषाद् विभ्युष्यनो वायुरनितेरपि वोप-
मार्थं स्यादनस इव शकटादिवानः शकटमानङ्ग-
मस्त्रिंश्वीवरमनितेर्वा स्याज्जीवनकर्मण उप-
जीवन्त्येनन्मेषोऽयन एतस्मादेव यन्निरशिन्नग्र-
हृपा वर्षिता मध्यमस्तस्या एषापरा भवति
॥ १३ (४७) ॥

"अप्रोपा अनस सरत्"—इति (ऋ० सं० ३, ६, २० ५) ।
वामदेवस्थापेम्, परा च । 'अपासरत्' 'उपा.' अपासर्पत् ।
कुत ? 'अनस' वायो, यदा सम्पिनष्टि वायुर्मेघान् तदा
तन्निवासिन्नुपाः मामप्यय हनिष्यतीति विभ्यत्यपसरति ।
'नियत्सी' 'शिन्नग्रहत्' यदा "निरशिन्नग्रहत्" निर्जघान निर्हन्ति
'ह रा' वर्षिता वायुः, तदा अपासरदुपाः ॥

"अनो वायु" "अनिते." धातोः प्राणनार्हस्य । "अपि
वोपमार्थं स्यात्"—"अनस इव" "शकटात्" यथा शक टिकः

शकटात् केनचित् सम्मिथ्यमाणादपसर्पेत, एव वायुना सम्मि-
थ्यमाणान्नेषादपासरदुषा । इति द्वितीया वाक्यना ॥

“तस्या एषा अपरा भवति”—। सा पुन किमर्थम् ?
उत्तमापि क्षुधा आदित्यमथयाद्भवति, इयं तु मध्यमा मेघ
मथया वायोरेव संस्तवादिति मध्यमास्त्रभावप्रायोहृत्त्वप-
प्रदर्शनार्थम् ॥ १३ (४७) ॥

एतदस्या अनः शये सुसम्पिष्टं विपाश्या ।
ससारं सौ परावतः । एतदस्या अन आशेते
सुसम्पिष्टमितरदिव विपाशि विमुक्तपाशि ससा-
रोषाः परावतः प्रेरितवतः परागताद्देलो
व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ १४ (४८) ॥

“एतदस्या अनः शये”—इति (ऋ० स० २, ६, ३१, १) ।
विशीर्णमुदकभावेन पृथिवी सङ्कल्लोद्यावस्थित दर्शयन् ब्रवीति
मेघम् ।—‘एतत्’ ‘अस्या’ उपस ‘अनः’ मेघाख्यमाश्रयभूत
‘सुसम्पिष्टं’ सुष्ठु सञ्चूर्णित वायुना “इतरदिव” शकटान् ।
‘विपाशि’ क्षिप्तसर्वपाशबन्धनम् । ‘आ शये’ “आशेते”
आतत्य पृथिवी शेत आस्ते । यत् सम्मिथ्यमाणात् ‘ससार’
माध्यमिका “उषा” ‘परावत’ दूराद्दूरतर ननाशेति ॥

“इला” “व्याख्याता” “दृष्टे स्तातकर्मण”—इति ।

“तस्या एषा भवति”—॥ १४ (४८) ॥

अभि न इला यूयस्य माता सन्नदीभिर्-
वशी वा गृणातु । उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणा-
नाभ्यूखीना प्रभूयस्यायोः । सिषक्तु न ऊर्ज-

व्यस्य पुष्टेः ॥ अभिगृणातु न इला यूथस्य माता
 सर्वस्य माता स्रदभि नदीभिरुर्वशी वा गृणा-
 त्वर्वशी वा बृहद्दिवा महद्दिवा गृणानाभ्यूर्वाणा
 प्रभृधस्य प्रभृतस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य
 ज्योतिषो वोदकस्य वा सेवतां नोऽन्तस्य पुष्टे
 रोदसी' रुद्रस्य पत्नी तस्या एषा भवति
 ॥ १५ (४६) ॥

“अभि न इला”—इति (ब्र० सं० ४, २, १६, ६-७, अथ-
 वा ५, १, ८, १८-२०) । अत्रेरायम् । शक्ती । ‘अभिगृणातु’
 अभिशब्दयत्वम् । कासी ? ‘इला’ । किल्लक्षणा ? ‘यूथस्य
 माता’ मेघयूथस्य निर्मात्री मध्यमा । केनाभिगृणातु ?
 ‘नदीभि’ नदनाभिरङ्गि । ‘उर्वशी वा’ उर्वशीति वा योष्यते,
 इति वा, सा ‘गृणातु’ ‘न’ अमानिति अभिस्तनयतु ।
 “उर्वशी’ वा बृहद्दिवा गृणाना” । उपमार्थे वा वाशब्द-
 भेदापेक्षया, उर्वशीव ‘यूथत्’ मद्यत् गृणातु, ‘दिवा’ द्योतनयता
 विद्युत्कहितेनोदेकसमूहेन, ‘गृणाना’ शब्दयन्ती । ‘अभ्यूर्वाणा’
 सर्वमिदमभिप्रच्छादयन्ती, ‘प्रभृधस्य’ “प्रभृतस्य” प्रकर्षेण
 सम्भृतस्य, ‘आयोः’ “अयनस्य” गमनशीलस्य “वोदकस्य”
 समूहेन ‘मिषक्तु’ “सेवताम्” ‘न’ अमान् ‘ऊर्ज्यस्य पुष्टेः’
 यवादे “वदस्य” पोषणाय ।

“रोदसी” “रुद्रस्य पत्नी” रुद्रस्य विभूतिः ।

“तस्या एषा भवति”—॥ १५ (४६) ॥

रथन्तु मासतं वयं यद्वस्य मा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्यौ सुरणानि विभ्वती सचा
मरुत्सु रोदसी ॥ रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं
अवणीयमाह्वयामहे आ यस्मिन्तस्यौ सुरमणी-
यान्युदकानि विभ्वती सचा मरुद्भिः सह रोदसी-
रोदसी ॥ १६ (५०) ॥

इत्येकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११, ४ ॥

“रथं नु मारुतम्”—इति (ऋ० सं० ४, ३, २०, ३) ।
श्यावाश्वस्यार्थम् । आग्निमारुते विनियोगः । स्तोता ब्रवीति ।
—‘नु’ “क्षिप्रम्” ‘वयं’ ‘रथम्’ ‘आहुवामहे’ “आह्वयामहे” ।
‘मारुत’ मरुत्सु युक्तम्, ‘अवस्युम्’ “अवणीय” यशस्विनम् ।
यस्मिन् किम् ? इति—“आ यस्मिन् तस्यौ” यस्मिन्नातिष्ठति,
रुहे गमने ‘रोदसी’ ‘सचा’ सह ‘मरुत्सु’ “मरुद्भिः” सहिता
मरुद्भि रोदसी । किम् ? इति—‘सुरणानि’ “सुदु रमणी-
यानि” “उदकानि” ‘विभ्वती’ धारयन्त्यातिष्ठति—इति ।
त वयं मेघ रथमाह्वयामहे वयर्थमिति ॥ १६ (५०) ॥

इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तो षोडशस्य (एकादशस्य)

अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११ । ४ ॥

इति श्रीजम्बूमार्गनिवासिनो भगवद्गुरुचार्यस्य कृती

ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तो

षोडशोऽध्यायः (एकादशोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ११ ॥

(१) (२) (३) (४) (५) (६)

श्वेनआदायस्त्रादिष्ठयासोमंयत्त्वानवोनवो-

आ यस्मिन्तस्यौ सुरणानि विभ्रती सचा
मरुत्सु रोदसी ॥ रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं
अवणीयमाह्वयामहे आ यस्मिन्तस्यौ सुरमणो-
यान्युदकानि विभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी-
रोदसी ॥ १६ (५०) ॥

इत्येकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११, ४ ॥

“रथं तु मारुतम्”—इति (ऋ० स० ४, ३, २०, ३) ।
श्यावाश्वस्यार्थम् । आग्निमारुते विनियोगः । स्तोता ब्रवीति ।
—‘तु’ “क्षिप्रम्” ‘वयं’ ‘रथम्’ ‘आहुवामहे’ “आह्वयामहे” ।
‘मारुतं’ मरुत्सु युक्तम्, ‘अवस्युम्’ “अवणीयम्” यशस्विनम् ।
यस्मिन् किम् ? इति—“आ यस्मिन् तस्यौ” यस्मिन्नातिष्ठति,
रहणे गमने ‘रोदसी’ ‘सचा’ सह ‘मरुत्सु’ “मरुद्भिः” सहिता
मरुद्भि रोदसी । किम् ? इति—‘सुरणानि’ “सुष्ठु रमणो-
यानि” “उदकानि” ‘विभ्रती’ धारयन्त्यातिष्ठति—इति ।
त वयं मेघं रथमाह्वयामहे वयर्थमिति ॥ १६ (५०) ॥

इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तो षोडशस्य (एकादशस्य)

अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११ । ४ ॥

इति श्रीजम्बूद्वीपनिवासिनो भगवद्गुर्गाचार्यस्य कृतौ

ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तो

षोडशोऽध्यायः (एकादशोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ११ ॥

(१)

(२)

(३)

(४)

(५)

एतेन आदायस्वादिष्ठया सोमं यत्त्वानवो नवो-

(७) (८) (९) (१०) (११)
 परंमृत्योत्वेयमित्याप्रवोमहेउदुज्योतिर्धातासो-
 (१२) (१३) (१४)
 मस्याथातोमध्यस्थानादेवगणाश्चाविद्युन्मद्भिरा-
 (१५) (१६) (१७) (१८) (१९)
 रुद्रासविष्ट्रीशमौविरूपासचदीरतामद्भिरसःसु-
 (२०) (२१) (२२)
 र्यस्येवस्तुपेय्यमथातोमध्यस्थानाःस्त्रियोदक्षस्य-
 (२३) (२४) (२५) (२६) (२७)
 वायस्यैत्वंकिमिच्छन्तीपावकानोमहोअर्णोयिडा-
 (२८) (२९) (३०) (३१)
 ग्वदन्तीदेवीवाचमन्विदनुमतेराकामहंसिनीवा-
 (३२) (३३) (३४) (३५) (३६) (३७) (३८)
 लिकुहमहमन्यमूपूर्वशीविद्युन्नबलित्येन्द्राणीना-
 (३९) (४०) (४१) (४२)
 हमिन्द्राणिगौरीर्मिमायतस्यागौरमीमेदुपह्वये-
 (४३) (४४) (४५) (४६) (४७) (४८)
 सूर्यवसाद्विद्धुष्वतीस्वस्तिरिद्धपेष्पा एतदस्याश्च-
 (४९) (५०)
 भिनोरथन्नुमास्तमिति पञ्चाशत् ॥

इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) एकादशोऽध्यायः

समाप्तः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

— ० —

व्याख्याता मध्यस्थाना देवता, सवचनलिङ्गविशेषा,
अधुना एतेनैव समान्नायानुक्रमेण द्युस्थाना व्याख्याता, तदर्थं
विशेषतः पुनरधिकारवचनम् ॥

ॐ ॥ अथातो द्युस्थाना देवतास्तासामश्वि-
नौ प्रथमागासिनौ भवतोऽश्विनौ यद्यन्नुवाते
सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्वैरश्विनापित्यौ-
र्गवाभस्तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहो-
रात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके राजानौ
पुरुषद्वयतावित्येतिहासिकास्तयोः कालं जर्ज्व-
मर्ज्वरात्रात् प्रकाशीभावस्यानुविष्टमनुतमो
भागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यस्तयो-
रेषा भवति ॥ १ ॥

“अथातो द्युस्थाना देवता”—इति । बहुवचनं पक्षेऽप्य-
पत् । यौस्तौपा स्यामिति द्युस्थाना, देवता व्याख्याप्यन्त
इति शेषः ॥

“तासामश्विनौ प्रथमागासिनौ भवतः” । तौ कस्मात् ?
कान्तौ हि द्युस्थानानां देवतानां विशेषो व्यवक्षितः,
आश्विने च स्तुतगणके कर्मणि प्रथममश्विनौ कालं मन्वा ।

एकवाखी मध्यस्थानः एको द्युस्थानो नैरुक्तानाम्, अतो द्युस्थानमध्यस्थानत्वात्तयोरखिनोरुपन्यासः । यद्येवमेकस्य मध्यस्थाने एकस्य द्युस्थाने उपदेशः प्राप्नोति ? न, एकैकस्य तयोः अखिग्रन्थस्य पृथग्भावेन स्तुत्यभावादग्निहन्तस्य चात्यन्तमवियोगात्, नासत्प्राविति च पृथक् स्तुत्यभावात् । सत्यव्यवियोगे प्रायम्यात् प्रथमस्य समान्त्रानं युक्तम् ? इति चेत्, न, तत्कालेन मध्यस्थानस्य हीयमानरूपत्वात्, द्युस्थानस्य च वर्धमानरूपत्वात्, अतोऽनन्तरं द्युस्थानदेवतारूपान्तरसत्त्वानादिति ॥

“अग्निनी कष्मात् ? “यद् व्यग्रुवाते सर्वम्” । केन ? “रसेनाग्नः” रसेनोदकेन सर्वं व्यग्रुते व्याप्नोति । “ज्योतिमान्” ज्योतिषैकः । “अग्नेः अग्निनी इत्योर्णवाभः” । अग्नेस्तद्वन्ती ताविलीर्णवाभ चाचार्यो मन्यते ।

“तत् की अग्निनी” ? इति विचारः । तदिति वाक्योपादाने । कावेतावग्निनाविति विचारार्थः प्रश्नः । “द्यावापृथिव्यो इत्येके” । विज्ञायते हि—“तौ यौ प्रत्यक्षदेवतावग्निनाविते एव ते द्यावापृथिव्यौ”—इति सौज्योतिषा व्याप्नोति, पृथिव्यधेन ।—“अहोरात्री इत्येके” । अहज्योतिषा व्यग्रुते, रात्रिरवग्रायेः ।—“सूर्याचन्द्रमसौ इत्येके” । सूर्यो ज्योतिषा व्यग्रुते, रसेन चन्द्रमाः ।—“राजानी पुण्यं कृतौ इत्येतिहामिकाः” अग्नौरग्निनावित्येतत्सर्वधनं (१३७) अग्नाच्चिन् पक्षे इतिहासे समवेति ।

“तयोः कालः ऊर्ध्वमर्धरात्रात् प्रकाशीभावस्यानुविष्टश्चम्” । ज्योतिषा व्यतिभिद्यमानमूर्ध्वमर्धरात्रात् तमो यदा ज्योतिरनुविष्टभाति, सोऽग्निनीः कालः । ततः प्रभृति अग्निधनोऽप्यतोऽग्रादाग्निधनम् । एतिते सौख्यादि । तत्र

यत्तमोऽनुप्रविष्ट ज्योतिषि, तद्भागः “मध्यम,” तन्मध्यमस्य रूपम् । यत् “ज्योति” तमसि अनुप्रविष्टं तद्भाग तद्रूपम् “आदित्य.” । तावेतौ मध्यमोत्तमाविति स्वमतमाचार्यस्य ॥

यतः समर्थनायोदाहरति “तयो. एषा भवति”—॥ १ ॥

वसतिषु च चरथोऽसितौ पेत्याविव ।
कदेदमश्विना युवमभि देवा अगच्छतम् ॥ इति
सा निगदव्याख्याता तयोः समानकालयोः
समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोरसंस्तवेनैयोऽर्च्यौ
भवति । वासात्यो अग्न्य उच्यत उपःपुचस्त-
वान्य इति तयोरेषापरौ भवति ॥ २ ॥

“वसतिषु च”—इति । उपजातदेवतादर्शनचक्षुः अती-
तेषु रात्रिपर्यायेषु सन्धौ प्राप्ते सहस्रैवाश्विनौ दृष्ट्वा मन्त्रद्वक्
ब्रवीति ।—‘वसतिषु’ रात्रिषु, तासु हि प्राणिनो निवसन्ति ।
किं तासु ? इति—‘चरथ’ युवाम् । कथम् ? ‘असिताविव पेत्यौ’
रुष्णाविव मेघौ समानरूपौ । उपसि कथमपि मया लक्षितौ
यतो ब्रवीति,—“कदेदमश्विना युवम्” । कदेदमद्यत्कर्म
प्रति ये देवा आगताः, तान् प्रति हे युवामश्विनौ । ‘भाग
च्छतम्’ भागतवन्तौ स्मः ।

“तयो” अश्विनौ “समानकालयोः” उभयोरपि हि
तयोरुर्ध्वमर्द्धरात्र्यात् काल इति समानकाल । “समानक-
र्मणो” उभयोरपि तयोरैकं कर्म, तिरो भङ्गाः सीमा आश्वि-
नय द्विकपालः । “संस्तुतप्राययो.” प्रायेण हि तयो वाहु-
ल्येन संस्तव एव ।

तयोः पुनः “संस्तवेनैयोऽर्च्यौ भवति” ।

एकस्याग्नी मध्यस्थानः एको द्युस्थानो नैरुक्तानाम्, अतो द्युस्थानमध्यस्थानत्वात्तयोरग्निनोरुपन्यासः । यद्येवमेकस्य मध्यस्थाने एकस्य द्युस्थाने उपदेशः प्राप्नोति ? न, एकैकस्य तयोः अग्निशब्दस्य पृथग्भावेन स्तुत्यभावादग्निहोत्रस्य चात्यन्तमयियोगात्, नासत्त्वाविति च पृथक् स्तुत्यभावात् । स्तुत्यप्यवियोगे प्रायम्यात् प्रथमस्य समान्नानं युक्तम् ? इति चेत्, न, तत्कालेन मध्यस्थानस्य हीयमानरूपत्वात्, द्युस्थानस्य च वर्धमानरूपत्वात्, अतोऽनन्तरश्च द्युस्थानदेवतारूपान्तरसंस्थानादिति ॥

“अग्निनी कस्मात् ? “यद् व्यग्रुवाते सर्वम्” । केन ? “रसेनान्यः” रसेनोदकेन सर्वं व्यग्रुते व्याप्नोति । “ज्योतिषान्यः” ज्योतिषैकः । “अग्नेः अग्निनो इत्यौर्णवाभः” । अग्नेस्तद्वन्ती तावित्यौर्णवाभ आचार्यो मन्यते ।

“तत् कौ अग्निनी” ? इति विचारः । तदिति वाक्छोपादाने । कावेतावग्निनाविति विचारार्थं प्रश्नः । “द्यावापृथिव्यौ इत्येके” । विज्ञायते हि—“ती यी प्रत्यक्षदेवतमग्निनाविमे एव ते द्यावापृथिव्यौ”—इति द्यौर्ज्योतिषा व्याप्नोति, पृथिव्यन्तेन ।—“अहोरात्रौ इत्येके” । अहर्ज्योतिषा व्यग्रुते, रात्रिरवस्थायेः ।—“सूर्याचन्द्रमसौ इत्येके” । सूर्यो ज्योतिषा व्यग्रुते, रसेन चन्द्रमाः ।—“राजानी पुण्यकृतौ इत्येतिहासिकाः” अग्नेरग्निनावित्येतन्निर्बचनं (१३५) अथाग्निन् पक्षे इतिहासे समवैति ।

“तयोः कालः ऊर्ध्वमर्धरात्रात् प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्” । ज्योतिषा व्यतिभिद्यमानमूर्ध्वमर्धरात्रात् तमो यदा ज्योतिरनुविष्टमिति, सोऽग्निनोः कालः । ततः प्रभृति सन्निहोत्रं परोदयादाग्निनम, उदिते सौर्याणि । तत्र

यत्तमोऽनुप्रविष्टं ज्योतिषि, तद्भागः “मध्यमः” तन्मध्यमस्य रूपम् । यत् “ज्योतिः” तमसि अनुप्रविष्टं तद्भागं तद्रूपम् “आदित्यः” । तावेतौ मध्यमोत्तमाविति स्वमतमाचार्यस्य ॥

यतः समर्थनायोदाहरति “तयोः एवा भवति”—॥ १ ॥

‘वसातिषु च चरथोऽसितौ मेत्वाविव ।
कृदेदमश्विना युवम्भि देवा अगच्छतम् ॥ इति
सा निगदव्याख्याता तयोः समानकालयोः
समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोरसंस्तवेनैयोऽर्च्यो
भवति । वासात्यो अन्य उच्यत उपःपुवस्त-
वान्य इति तयोरेपापरा भवति ॥ २ ॥

“वसातिषु च”—इति । उपजातदेवतादर्शनचक्षुः अती-
तेषु रात्रिपर्यायेषु सन्धी प्राप्ते सहसैवाश्विनी दृष्टा मन्वदृक्
ब्रवीति ।—‘वसातिषु’ रात्रिषु, तासु हि प्राणिनो निवसन्ति ।
किं तासु ? इति—‘चरथः’ युवाम् । कथम् ? ‘असिताविव पेत्यो’
कृष्णाविव मेघौ समानरूपौ । उपसि कथमपि मया लक्षितौ
यतो ब्रवीति,—“कृदेदमश्विना युवम्” । कदेदमघातकर्म
प्रति ये देवा आगताः, तान् प्रति हे युवामश्विनौ ! ‘आग-
च्छतम्’ आगतवन्तौ स्वः ।

“तयोः” अश्विनोः “समानकालयोः” उभयोरपि हि
तयोरूर्ध्वमर्द्धरात्रात् काल इति समानकालः । “समानक-
र्मणो.” उभयोरपि तयोरेकं कर्म, तिरो अङ्गाः सोमा आश्वि-
नय द्विकपानः । “संस्तुतप्राययो.” प्रायेण हि तयोः वाङ्-
मनेन संस्तव एव ।

तयोः पुनः “असंस्तवेनैयोऽर्च्यो भवति” ।

ननु अस्यानृचि वसातिषु स्या चरथ इति वसातयो हि जनपदा अपि प्रसिद्धा, तदधिपती पुण्यकृतो राजानो अग्नौ स्तवन्ताविति शक्यते कल्पयितुम् ? तद्यथा—वासात्यो तद्देशाधिपती कोचिद्राजानो बह्वर्णो पुण्यकृतो यन्नकर्मणि देवान् प्रति गतौ केनचिदुच्यते ।—यौ युवा वसातिषु जनपदेषु नित्यमसिताविष पेल्वी समानविषो चरथ, तौ युवामिदं देवस्थानं प्रतिपेदे वावर्त्तन्ते, तान् प्रति कदा हि अग्निर्ना युवामागतवन्ताविति । सा भूदेष्टा मन्त्रार्थयोजनित्यर्थेयोनैक्यत आह,—

“वासात्योऽन्य उच्यते, उपः पुत्रं तयान्य इति” । एको वासात्य उच्यते, एकस्य उपस पुत्र इति । एवमेतस्मिन् भिन्न स्तुतावर्द्धं चपस पुत्रेण सूर्येण सह समानव्याख्यानादस्य मध्यमो वासात्यो रात्रे पुत्र इति ॥

“तथो एषा अपरा भवति” । सा पुन किमर्थम् ? मध्यमोत्तमावग्निनावित्यस्यैवार्थस्य दृढतायै स्फुटं यदेतस्यामतत्परस्यानृचि—॥ २ ॥

इहेह॑ ज्ञाता॑ समेवाग्रशीताजरे॒पसा॑ ।
तन्वा॑र् नाम॑भिः स्वैः । जिष्णु॑र्वीम॒न्यः सुमे॑-
खस्य॑ सूरिर्दिवो॑ अन्यः सुभगः॑ पुत्र ऊ॑हे ॥ इह
चेह॑ च जातौ संस्तूयेते पापेनालिष्यमानया
तन्वा॑ नास॑भ्य स्वैर्जिष्णु॑र्वीम॒न्यः सुस॑हतो
बलस्यै॑रयिता मध्यमो॑ दिवो॑ अन्यः सुभगः॑ पुत्र
ऊ॑ह्यत आदित्यस्तयो॑रे॒पापरा॑ भवति ॥ ३ ॥

“इहेह जाता”—इति (ऋ० स० २, ४, २५, ४) ।
 अगस्त्यस्यार्पम् । प्रातरनुवाकाश्विनयो. विनियोगः । हे
 अश्विनौ । युवासुच्ये ।—“इहेह जाता” “इह च” मध्यस्थाने
 “इह च” द्युस्थाने “जातो” “समवावशीता” “सस्तुयेधे” ।
 केन ? “अरेपसा तन्वा” “अपापया तन्वा” । यथासद्व्यतया ।
 ‘नामभि. सै.’ परमनाश्रित्य यानि सस्तुतिनिमित्तानि तै ।
 किञ्च ‘जिष्णुर्वामन्य.’ नित्यमेव केता युवयोरन्य । ‘सुमख्य
 सूरि.’ “सुमहतो बलस्येरयिता” शत्रुषु, स च नान्यो मध्य-
 स्थानात् इति “मध्यमः” मध्यस्थानः । “दिवो अन्यः” “सुभगः
 पुत्र” सुभगः सुधनः, ऊहे “ऊह्यते” वायुना नित्यम्, स च
 नान्यः सूर्यादित्येवमत्रापि मध्यमोत्तमाविति ।

“तयो. एया अपरा भवति”— । सा पुनः किमर्थम् ?
 सस्तुतप्रायावेतौ समानकालौ समानकर्माणौ इत्युक्तं तदुप-
 प्रदर्शनार्थम् ॥ ३ ॥

प्रातर्युजा विवो^१ध्यान्विनावेह गच्छताम् ।
 अस्य सोमस्य प्रीतये^१ ॥ प्रातर्योगिनौ विवोध-
 याश्विनाविहागच्छतामस्य सोमस्य^१ पानाय
 तयो^१रेपापरा भवति ॥ ४ ॥

“प्रातर्युजा”—इति (ऋ० स० १, २, ४, १) । मिधा
 तिथेरार्पम् । प्रातरनुवाके विनियोगः । हे स्तोतः । यावेतौ
 प्रातर्युष्येते हविषा स्तूत्या च । तावेतौ ‘अश्विनौ’ विष्म-
 टाभि. स्तुतिभिः अग्नदर्थे ‘विवोधय’ । विवोधिती च त्वया
 ‘इह’ कर्मणि ‘पागच्छताम्’ अघ्नाकम् ‘अस्य सोमस्य’
 ‘प्रीतये’ “पानाय” ।

“तयोः एषा अपरा भवति” । सा पुनः किमर्थम् ? नैवानयोः अन्यस्मिन् काले इज्यास्ति, यद्यपि क्रियते, अनिज्यैव सेति सुतरां परया संस्तवकालश्चोपप्रदर्शयति—॥ ४ ॥

प्रातर्यजध्वमश्विनौ हि नोतु न सायमस्ति
देव्या अजुष्टम् । उतान्यो अस्मद्यजते विचावः
पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ प्रातर्यजध्व-
मश्विनौ प्रहिणुत न सायमस्ति देवेज्या अजुष्ट-
मेतदप्यन्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यज-
मानो वनीयान्वनयितृतमस्तयोः कालः सूर्यो-
दयपर्यन्तस्तस्मिन्नन्या देवता ओषन्त उपा-
वष्टेः कान्तिकर्मण उच्छतेरितरा माध्वसिका
तस्य । एषा भवति ॥ ५ ॥

“प्रातर्यजध्वम्”—इति (ऋ०सं० ४, ४, १८, २) । अवे-
रार्थम् । प्रातरनुवाके विनियोगः, आश्विने च । हे स्तोतारो
यूयमुचध्वे ।—तौ “अश्विनौ” ‘प्रातः’ एव ‘यजध्वम्’ । कथम् ?
इति, यतो ब्रवीमि,—‘प्रहिणोत’ प्रकर्षेण तौ प्रति स्तुतीर्ह-
वीषि च गमयतीति । किमित्येवं ब्रवीमि ।—प्रातर्यजध्वमिति ।
इतः,—यस्मात् ‘न सायमस्ति देव्याः’ अनयोर्देवयोः न साय-
मस्ति “इज्या” । यद्यपि कथञ्चित् म्यात्, ‘अजुष्टम्’ अनामेवित
तदश्विभ्यां कर्म । “उतान्यो अस्मद्यजते” । “अपि” च अनादृते
त्वयि ‘अन्यः’ अस्मत्तः एतावश्विनौ ‘यजते’ ‘वि च अयः’
ध्यावयति च, तर्पयति इविभिः । ‘पूर्वः पूर्वः’ ‘यजमानः’

प्रथमः प्रथमो यजमानो 'वनीयान्' "वनयित्तमः" सम्भृ-
तम्, आदृतत्वात्, तस्यैव हविरासेवेति अग्निनी, नेतरस्येति ॥

"तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः" प्रकाशोभावस्यानुवि-
ष्टममित्यतः कालात् प्रभृति सूर्योदयपर्यन्तस्यायोः यान्,
ततः परं यागकालः । ततः किम् ? "तस्मिन् अन्याः देवताः"
तस्मिन् स्तुतिकाले अन्याः देवताः आग्निने शस्त्रे या, स्तुति
लभन्ते, ताः "श्रीष्यन्ते" तासामावापः तत्कालस्तुतिप्रति-
सन्ने इति । तत्र तावदुपाः प्रथममोष्यते, तद्देवतानि सूक्तानि
शस्यन्ते ॥

"उपा" "वष्टेः कान्तिकर्मणः" । "यग कान्तौ (अ० प०
००)"—इत्यस्य । यचीकृतम् "उच्छतीति सत्या"—इति, तद्वा
इदं विकल्पेन युस्यानायाः, या पुनः "इतरा माध्यमिका"
उपा, न तस्या विकल्पः, किं तर्हि ? उच्छतिरेव सा विवाम-
नार्यस्य,—उदकानि विवासयति, विवास्यते वा मेघान्माध्यम-
नेति ।

"तस्याः उपा भवति"—॥ ५ ॥

उपस्तच्चिचमाभराक्षस्यं वाग्निनीवति ।
येन तोकञ्च तनयञ्च धामहे ॥ उपस्तच्च चित्रं
चायनीयं मंहनीयं धनमाहराक्षमन्नवति
येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि तस्य । एपापरा
भवति ॥ ६ ॥

"उपस्तच्चिच मा भद्रा"—इति (अ० सं० १, ६, २६, ३ ।
य० वा० सं० १४, ३३ । मा० सं० उ० आ० ८, ३, ८, १) ।
गोतमस्यायम् । प्रातरनुषार्कं आग्निने च विनियोगः । हे

‘उपः ।’ ‘वाजिनीयति ।’ तदस्माकं ‘चित्र’ “चायनीयं धनम्”^१
 ‘आभर’ “आहर” त्वम् । ‘येन’ त्वत्पत्तेन वयं “पुत्रांश्च
 पौत्रांश्च” अविच्छेदेन तृप्तान् ‘धामहे’ “दधौमहि” ।

“तस्याः एषा अपरा भवति” । सा पुनः किमर्थम् ?
 पूर्वस्य सृचि चित्रं धनमाहरेत्युक्तम्, तच्च पुनरुभयोरप्युप-
 सोरविशिष्टम्, विशिष्टन्तु परस्यामुत्तमलिङ्गम्—“पूर्वं अहं
 रजसो भानुमञ्जते”—इति, अतः परा उदाह्रियते—॥ ६ ॥

एता उ त्या उपसः केतुमक्रतु पूर्वं अहं
 रजसो भानुमञ्जते ॥ निष्कृण्वाना आयुधानीव
 धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥ एतास्ता
 उपसः केतुमक्रपत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थं
 बहुवचनं स्यात् पूर्वं अहं अन्तरिक्षलोकस्य सम-
 मञ्जते भानुना निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः ।
 निरित्येव समित्येतस्य स्थाने । एतौदेवां
 निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति । प्रति-
 यन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो
 भांसो निर्मात्राः सूर्या सूर्यस्य पत्युर्देवाभिष्ट-
 टकालतन्ना तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

“एता उ त्या.”—इति (ऋ० सं० १, ६, २४, १ । सा०
 सं० ७० आ० ८, २, १६, १) । याः ‘पूर्वं अहं’ ‘रजसः’ “अन्त-
 रिक्षलोकस्य” “समञ्जते” “भानुना” भासा आत्मानमभि-
 व्यञ्जयति । ‘एता’ ‘त्या’ “ता.” ‘उपस’ । किमिति ?

‘केतुम् अकृत’ “अकृतपत” कुर्वन्ति लोकस्य “प्रज्ञानम्” ।
 कथन्ताः प्रज्ञानं लोकस्य कुर्वन्ति ? अत आह,—“निष्कृ-
 ण्वाना आयुधानीव धृणवः” । “निरित्येष समित्येतस्य
 स्थाने” । यथा—संस्कृष्टाणाः निष्कृष्टजन्तः आयुधानि
 निर्मलानि कृण्वन्ति धृणवः धर्षयितारः ते आयुधिनस्तज्जी-
 वनाः, एवं भानुना स्नेन भासा तमोमलमपनीय निर्मलानि
 प्रज्ञानानि लोकस्योपसः संस्कृर्वन्ति । ततश्च “प्रति गावो-
 ऽरुपोर्यन्ति मातरः” । यत एवोदितास्तमेव सूर्यमप्रति
 यन्ति तत्रैवान्तर्लीयन्ते, सूर्यस्यैव हि रश्मिप्रान्तप्रोक्तार्थ-
 भाषे तमस्यपररात्रे जाते प्रकाश उपजायते, ता उपस इत्या-
 चक्षते, स एष परमार्थतः सूर्य एव स्त्रीलिङ्गविशिष्टो भवति,
 सूर्यकार्यत्वात् प्रकाशस्य ॥

“एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम्”—इति वचनभेदप्रति-
 समाधानम् ॥

निरित्येष समित्येतस्य स्थाने सामर्थ्याद् व्यत्ययः, संस्क्रि-
 यमाणानि ह्यायुधानि अतिनिर्मलानि भवन्ति ॥

यथा चीपपट्टते उपसर्गव्यत्ययः, तथा निगमसुदाजहार ।
 —“एमीदे'षाम्”—इति । “यदा दीध्ये न देविषाण्येभिः परा-
 यद्गोऽर्चनीये सखिभ्यः । न्युप्ताश्च वृभ्रणो वाचुमकृत एमी-
 दे'षां निष्कृतं जारिणीव ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ८, ३, ५) ।
 कवयस्य वा अक्षस्य वा आर्घम् । कृतनिवृत्तिर्देवनादयस्तु-
 वच्चात्मानं धारयितुं ब्रवीति ।—‘यदा दीध्ये’ अथमभिध्या-
 यामि निश्चयेन ‘न देविषाणि’ न देविष्यामि ‘एभिः’ अक्षे-
 रिति । अथ तदा ‘सखिभ्यः’ समानस्थानेभ्यः कितवेभ्यः
 ‘परायद्गः’ परागच्छद्गः देवनस्थानमहमेभ्यः ‘अवहीये’ भृशं
 क्षीनोऽस्मीति । यदा च पुनस्तु मास्य आस्कारं निवपन्ति

अत्रान्, अयं पुनस्तदा तैर्नृणां ते 'बभ्रवः' 'बभ्रुवर्णा' अत्राः
'वाचमक्रत' शब्दमकथयत, अयं तदा निहन्तिमविगणय्य 'एभि
इत्' आगच्छास्येव 'एषाम्' अप्येषां अप्येवं 'निष्कृतं' संस्कृतम्
अजम्यानम् आस्फारं संस्कृतं 'जारिणीव' व्यभिचारिणीव
काचिद्दुःस्त्रीचारित्रमात्मनोऽविगणयेति ॥

“सूर्या” — इति वक्तव्यम् । सा पुनरियं “सूर्यस्य पत्नी”
“एषैव” उषा, “अभिसृष्टकालतमा” यथा सूर्यस्योदयकालं
प्रत्यभिसृष्टतमा भवति, गततमा भवति, तथा तथा सेवा
उषाः सूर्या सम्पद्यते । “तस्याः एषा भवति” — ॥ ७ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं
सुदृढं सुवक्रम् ॥ आरोह सूर्यं अमृतस्य
लोकं स्योनं पथे - वहतुं दृणुष्व ॥ सुकाशनं
शन्नमलं सर्वरूपमपि वोपमायै स्यात्सुकिंशुक-
मिव शल्मलिमिति किंशुकं कंशतेः प्रकाशय-
तिकर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शरवान्वा-
रोह सूर्यं अमृतस्य लोकसुदकस्य सुखं पथे
वहतुं कुरुष्व सविता सूर्यां प्रायच्छत् सोमाय
राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणं दृपाकपायी
दृपाकपेः पथे यैवाभिसृष्टकालतमा तस्या एषा
भवति ॥ ८ ॥

“सुकिंशुकं शल्मलिम्” — इति (ऋ० सं० ८, १, ११, ५) ।
सूर्याया अपमम् । विवाहे विनियोगः । त्रित्वे तादृशते प्रभाः

मात्मनो विभज्य तदधिदेवता ब्रवीति ।—सुकिशुक सुष्ठु, काशन दीपन लोकानाम्, 'शल्ललि' "शन्नमल" व्यपगतमन्त्रम्, 'विश्वरूप' "सर्वरूपम्" 'हिरण्यवर्ण' हिरण्योपमवर्णे हिरण्यमिव वरणीयम्, 'सुवृत सुवर्त्तन शोभनैर्वा रश्मिभिर्हृतम्, 'सुचक्र सुचकन सुदीप्तम् । एत मेवलक्षण मण्डलं रथम् 'आरोह' त्व हे 'सूर्य्य' । 'अमृतस्य' उदकस्य 'लोक' स्थानम् । तत एवमधिरुह्य 'स्योन' सुखमेतस्मै 'पत्ये' मण्डलाधिष्ठात्रे 'वद्धतु' 'क्षण्य' कुरुष्व ।

पृथक्पक्षे तु—रथ एव रथ, सूर्य्य उद्दीष्टा, कन्या सूर्य्याच्यते । एवलक्षण रथमारोहेति ॥

“अपि वीपमार्थे स्यात्—“सुकिशुकमिव शल्ललि मिति” । किशुकमिति पलाशपुष्पे प्रसिद्धि, इह तु रक्तपुष्पत्वसामान्यात् सुपुष्पितमिव शल्ललिमिति सामर्थ्यात् तेनापमानयोग आदित्यस्य पुष्टतर इति किशुकशब्द पुष्पितं शल्ललौ गौण इति भाष्यकाराभिप्रायः ॥

“किशुक क्र शत.” धातो प्रकाशनार्थस्य, तद्धि दीप्ति मद्भवति ।—“शल्ललि सुशरो भवति” । “शृ हिसायाम”—इत्यस्य धातोः, स हि मृदुत्वात् सुहिंस्यो भवति । “शरवान् वा” । हिंसावान्, कण्टकैरसी हिंनस्ति हि । “सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय राक्षे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम्” । निरुक्तपक्षे व्यात्स्ना सोमाय ददाति । यदुक्तम्—“आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति”—इति । “प्रजापतये वेति” उपस वा मध्यस्थानाय प्रजापतये ददाति, केचित्त्वैतिहासिकपक्षे इच्छन्ति ।

तेषामितिहासं शृणु । कथमेतत् ? इति—“हृषाकपायो” “हृषाकपे पत्नी” । हृषाकपिरादित्य, तस्य पत्नी,

तद्विभूतिः, उषःकाले यदवश्यायान् वर्धति कम्पयति च तद्गु-
णयोगात् । सा पुनः “एषेव” सूर्या, “अभिसृष्टकालतमो”
हृषाकपायीत्युच्यते ॥

“तस्याः एषा भवति”—॥ ८ ॥

हृषाकपायि रेवति सुपुत्रे आदु सुसुषे ।
वसन्त इन्द्र उच्चणः प्रियं काचित्करं हवि-
र्विश्वस्त्रादिन्द्र उत्तरः ॥ हृषाकपायि रेवति
सुपुत्रे मध्यमेन सुसुषे माध्यमिकया वाचा
सुधा साधुसादिनीति वा साधुसानिनीति वा
स्वपत्यं तत् सनोतीति वा । मात्रातु त इन्द्र
उच्चण एतान्माध्यमिकान् संस्थायानुच्चण उच्च-
तेर्हृदिकर्मण उच्चन्त्युदकेनेति वा प्रियं कुरुष्व
सुखाचयकरं हविः सुखकरं हविः सर्वस्त्राद्य
इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यं सरण्युः
सरणात्तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

“हृषाकपायि रेवति”—इति (अ० सं० ८, ४, ३, ३) ।
इन्द्रप्यार्षम् । वसे प्रथमाहनि हृषाकपो विनियोगः । रे
‘हृषाकपायि’ रेवति धनवति । इयमिति । ‘सुपुत्रे’
मध्यमेनेन्द्रेण रसहरणमामान्यात्—सहस्रानसामान्यात्,
‘सुसुषे’ “माध्यमिकया वाचा” मियुनसामान्यात् । किम् ?
इति—‘वसन्त इन्द्र उच्चणः’ मात्रातु ते इन्द्रः तव जन्मतानि-
तान्माध्यमिकानुच्चणीवशास्त्रासंस्थायान् एव इन्द्र आदित्यः,

स हि तानुयन् पिबति । 'प्रियम्' इष्टम्, एतत् 'काचित्करं हविः' । कमिति सुखनाम, तस्य यदाचितमाद्यन करोति, तद्वति काचित्करम् । किं पुनस्तत् ? 'हवि' उदकम्, तत् कुरुष्वावश्यायलक्षणं हविः अन्नमवश्यायैरभिनिप्यादय । किमर्थम् ? 'विश्रम्भात्' सर्वम्भात् य एष इन्द्र आदित्यः 'उत्तरः' तदर्थमिति ॥

“सुपा” “साधुसादिनोति वा साधुसानिनीति वा” । शोभने अर्थे श्वशुरस्य सन्तानलक्षणे सीदत्वङ्गभावमुपैतीति सुपा, साधु सनोति सन्तति सम्भजतीति वा सुपा, “सु अपत्यम्, तत्सन्तीति वा” । सु—इत्यपत्यनाम, प्रसूयते हि तदिति, तदिय श्वशुरस्य । सनोति सम्भजतीति वा सुपा । “उच्चण” “उचते” वृद्धार्थस्य । वर्द्धयन्ति हि ते ओषधीरवश्याया, त एव वा बहुत्वाद् वृद्धा भवन्ति । उच्चतीर्षा सेचनार्थस्य, “उदकेन” हि अवश्याया सर्वमिदं सिञ्चन्ति ॥

“सरणू”—इति वक्तव्यम् । सैव यदा सूर्यं प्रत्यविभागेन सृता प्रसृता भवति, तदा “सरणात्” सरणूरित्युच्यते ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ ८ ॥

अप्यगूहन्मृतां मर्त्येभ्यः कृत्वा सवर्णा-
मददुर्विवस्वते । उताश्विनावभरद्यत्तदासीदज-
हाद् द्वा मिथुना सरणूः ॥ अप्यगूहन्मृतां
मर्त्येभ्यः कृत्वा सवर्णामददुर्विवस्वतेऽप्यश्वि-
नावभरद्यत्तदासीदजहाद् द्वौ मिथुनौ सरणू-
र्मध्यमं च माध्यमिकाञ्च वाचमिति नैरुक्ता
यमञ्च यमौञ्चेत्येतिहासिकास्तत्रेतिहास्यम्

चक्षते त्वाष्ट्री सरण्यविवस्वत आदित्याद्यमो-
मिथुनौ जनयाञ्चकार सा सवर्णामेत्यां प्रति-
निधायार्ण्यं रूपं कृत्वा प्रदुद्गावः स विवस्वाना-
दित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुवृत्त्य सम्ब-
भूव ततोऽश्विनौ जज्ञाते सवर्णीयां मनुस्तद-
भिवादिन्येषुर्गं भवति ॥ १० ॥

“अपागूहन्”—इति (ऋ० सं० ७, ६, २३, २) । देवय-
वस आर्षम् । ‘अपागूहन्’ ‘अमृताम्’ एतामुपस हपाकपा-
य्यवस्थायां ‘मर्त्येभ्यः’ मनुष्येभ्यः । के ते ? रश्मयः ? “कृत्वो
सवर्णामददुर्विवस्वते” । तत्सवर्णामेतां कृत्वा सरण्यम् अद-
दुर्विवस्वते आदित्याय । ‘उत अश्विनौ अभरत्’ स्तुतिभिः
सोपाः, स अश्विनोः स्तुतिकालः । अथवा सरण्यूरभरत्
हविषा, स अश्विनोर्यागकालः । ‘यत् तत् आसीत्’ उपसी
रूपं सरण्या वा ‘अजहात्’ अत्यजत् । ‘द्वा’ “द्वौ” ‘मिथुनः’
“मिथुनौ” सरण्यूः, “मध्यमस्य माध्यमिकाश्च वाचमिति
नैरुक्ताः” यदा हि सरण्यूरादित्यस्य सकाशं मण्डलमनु-
प्रविष्टा भवत्यविभागेन, तदोदिते आदित्ये विच्छिद्यते
मध्यमस्य माध्यमिकायाश्च वाचः काल इति, एष तयो-
रुयागः ॥

“यमस्य यमोद्येत्येतिहासिकाः” । तस्मत्तेन मन्त्रार्थस्य
योजना । त एव रश्मयः प्राणाधिदेवताभावमापन्नाः,
तेष्वन्यत्तदूर्पं चेत्येतिहासिको व्यवहारः । तान्त्वाष्ट्री सरण्यू-
मन्त्राद्भूत्वा, तथा सत्यश्विनोर्जन्म भविष्यत् पश्यन्तो लोकादि-

मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्य उत्तरान् कुरुन् प्रति निन्यु । ततश्चान्या
तत्त्ववर्णाव्यायाप्रभवां कृत्वा तामददुर्विवस्वते । उताश्विना-
वमरत् यत् आश्व तदा रूपमासीत्तेन सा सरण्यूरश्विनाप-
भरत् अजनयत् वा अपुण्यात् उत्तरेषु कुरुषु । अजहादु दा
मिथुना सरण्यू. द्वावन्यौ मिथुनौ यमश्च यमोश्चेति विवस्वतः
सकाशादजहात् हित्वा ननाशेति ॥

“तत्रेतिहासमाचक्षत” । ऋचुरितिहासार्थः । यथा
त्वाष्ट्री सरण्यू विवस्वतोडा, सा च तस्मात् ननाश । “तदभि-
षादिन्येपमभवति”—। १० ॥

त्वष्टा दुहित्वे व॑हतुं क॑णोतीतीदं विश्वं
भुव॑नं समे॑ति । यमस्य॑ माता पर्यु॑ह्यमाना
म॒हो जा॒या विवस्वतो ननाश ॥ त्वष्टा दुहितु-
व॑हनं करोतीतिदं विश्वं भुवनं समेतीमानि च
सर्वाणि भूतान्यभिसमागच्छन्ति यमस्य माता
पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश
रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्हीयते ॥ ११ ॥

इति निरुक्तौ द्वादशाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १२, १ ॥

त्वष्टा दुहित्वे इति (ऋ० स० ८, ६, १३, १) । पूर्वयेव
समानार्थं विनियोगय । ‘त्वष्टा’ देवो विश्वकर्मा य पुराणविदो
वदन्ति, स ‘दुहित्वे’ “दुहितु” “वहतु” “वहन” विवाह
“करोतीति” ‘इदं विश्वं’ ‘भुवनं’ भूतजात विवाहदर्शन-
प्रेक्षया ‘समेति’ स हि विवाहानां सभायः । ‘यमस्य माता’

भविष्यता योगेनोच्यते 'पर्युह्यमाना' पर्यूढा, यमश्च यमीश्च
जनयित्वा, ततः 'मह.' "महत." 'जाया' 'विवस्वतः' देवस्य
जाया भार्या हित्वा अपत्ये मियुनावाश्र' रूपं कृत्वा 'ननाश'
इति ॥

नैरुक्तपक्षे तु 'त्वष्टा' मध्यमः, तमोभागस्य उपसः 'दुहित्रे'
दुहितुः दूरे हितायाः प्रकाशरूपायाः 'वहतु' "वहन" विव-
स्वत "करोति" । 'इदं विश्वं भुवनं समेति' प्रभातमिति
मत्वा "सर्वाणि भूतानि" स्वासुखास्त्रितिकर्तव्यतासु अभिस-
मागच्छन्ति । 'यमस्य माता पर्युह्यमाना' यमस्य मध्यमस्य
माता देवधर्मेण अथवा व्युत्थानस्य यैव जाया सा मातेति ।
जायतेऽस्या पुत्रत्वेन पतिः 'जाया' भार्या, "महतो विव-
स्वत." प्रकाशेन प्रोत्साह्यमाणा 'ननाश' नश्यति । सङ्क्षेपतो
भाष्यकारोऽर्थं निराह ।—"रात्रिरादित्यस्य" उपा जाया, सा
"आदित्यस्योदयेऽन्तर्हीयते"—इति ॥ ११ ॥

इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ सप्तदशाध्यायस्य (द्वादशाध्या-
यस्य) प्रथम पाद ॥ १२।१ ॥

द्वितीय पाद ।

सविता व्याख्यातस्तस्य कालो यदा द्यौर-
पहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति तस्यैषा भवति
॥ १ (१२) ॥

"सविता"—इति वक्तव्यम् । स पुनरेष. "व्याख्यात"
अभिधानतः, इह पुनरादित्य । "तस्य कालो यदा द्यौरप-
हततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति" यदा यस्मिन् काले द्यौरप-

इततमस्का भवति, न पृथिवी, पृथिव्या तमो भवति, दिव्य
पद्मते तमसि विक्षिता अस्या रश्मयो भवन्ति, स सावित्र
कालः, तस्मिन् काले आदित्य सवितोच्यते । “तस्य” सवितु
तत्कालोपलक्षितस्य “एषा” ऋक् प्राधान्यस्तुति “भवति”
॥ १ (१२) ॥

विश्वो रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासा-
वौद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे । विनाकमख्यत् स-
विता वरेण्योऽनु प्रयाणमुपसो विरानति ॥
सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी कविः
क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा प्रसुवति भद्रं
द्विपाद्गश्च चतुष्पाद्गश्च व्यचिख्यप्रन्नाकं सविता
वरणीयः प्रयाणमनूपसो विरानत्यधोरामः
सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्
सामान्यादित्यधस्तात्तद्वेलायां तमो भवत्येत-
स्मात् सामान्यादधस्ताद्रामोऽधस्तात् छणः क-
स्मात् सामान्यादित्यग्निं चित्वा न रामामुपेया-
द्रामा रमणायोपेयते न धर्माय छणनातौयैत-
स्मात् सामान्यात् एकवाकुः सावित्र इति पशु-
समाम्नाये विज्ञायते कस्मात् सामान्यादिति का-
लानुवादं परीत्य एकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं
वचरेत्तरं भगो व्याख्यातस्तस्य कालः प्रागुत्-
सर्पणात्तस्यैषा भवति ॥ २ (१३) ॥

“विश्वं रूपाणि प्रतिसृजते कविः”—इति (अ० सं० ४, ४, २४, २। य० वा० सं० १०, ३)। ज्यावाध्वस्यार्चम्। आभिप्रायिके प्रथमेऽहनि विनियोगः, शिष्यपाशप्रतिमोके च यजमानस्याग्नी। ‘विश्वानि’ ‘सर्वाणि’ ‘रूपाणि’ रूप-पक्षुर्थेषु ‘प्रतिसृजते’ आवध्नाति। तमोऽपघ्नन् रूपाण्याविः-कुर्वन्। ‘कविः’ “क्रान्तदर्शनः” अथवा “कवते,” धातोः गत्यर्थस्य कविः, कवति गच्छत्यसौ नित्यम्। किञ्च कवित्वा-देव ‘प्रासावीत्’ “प्रसुवति” जनयति। अभ्यनुजानाति च ‘भद्रं द्विपदे चतुष्पदे’ “द्विपाद्भय” मनुष्यादिभ्यः “चतुष्पा-द्भय” गवादिभ्यः, यद्यत्तेषां भद्रं कल्याणं तत्तत्प्रसुवति। किञ्च। ‘वि नाकम् अख्यत्’ विख्यापयति नाकं व्याञ्च विद-र्शयति, तदा हि तस्या विकीर्णरश्मयो भवन्ति। किञ्च ‘अनु-प्रयाणम्, उपस विराजति’ उपसः प्रयाणमनु विराजति प्रकाशते। सोऽस्त्राकं नामेदं करोत्वित्वाशिष्या स्तुतिर्निरा-काङ्क्षा ॥

“वि नाकमख्यत्”—इति सवितुः कालोपलक्षणकं मन्त्र-लिङ्गम्, तत्पशुगुणसामान्येन समर्थयन्नाह। “अधोरामः सावित्र इति पशुसमाचारे विज्ञायते”। “कक्षाङ्गणसामा-न्यात्” ? इति—“अधस्तात्तद्द्वे लायान्तमो भवति” उपरि-ष्टाच्च ज्योतिः। शुक्लं तदा दिवि भवति, कीर्णरश्मित्वा-न्तस्याः, अधस्तात्तु भूम्यां तदा तमो भवति। एतस्मात् कालदेवतागुणसामान्यात् पशुरपि तथारूप एव भवति सावित्रः ॥

आह,—“अधोरामः” इति किमुक्तं भवति ? उच्यते,—“अधस्तात् कण्ठः”—इति यदुक्तं स्यात् तदुक्तं भवत्यधोराम इति ॥

आह,—“कृष्ण कस्मात् सामान्यात्” राम इत्युच्यते ?
 शृणु,—विज्ञायते हि “अस्मिञ्चित्वा” प्रथमं चित्वा “न रामा
 सुपेयात्”—इति । “रामा”—इति शूद्रोच्यते, सा हि “रमणाय”
 एव “उपेयते”—“न धर्माय” रमणायमेव सा । “कृष्णजातीया”
 —इत्येकार्थी शब्दावधुना उत्सृज्य रामा स्त्रिय प्रवीणा-
 दिशब्दवत् पश्यावय रामशब्दो वृत्त कृष्णसामान्यमात्रेण ॥

“कृकवाकु सावित्र इति पशुसमान्नाये विज्ञायते” स
 ‘कस्मात् सामान्यात्’ ? इति, उच्यते,—“कालानुवाद परोत्व’
 सवितु कालमसौ वक्तोति एव परोत्व परिज्ञाय समान्नाये
 तस्य सावित्रत्व कृकवाकुशब्दमधुना निर्वक्ति । “कृकवाका
 पूर्वं शब्दानुकरणम्” कृकवाकुशब्दस्य पूर्वपद शब्दानुकरणं
 कृक —इत्यवमसौ शब्दद्वरोति, “वचेरुत्तरम्” वाकुरित्ये
 तत्, कृक —इत्येव वक्तोति कृकवाकु ॥

“भग” वक्तव्य । स पुनरप “व्याख्यात” स्त्रीभगेन
 शब्दव्युत्पत्तित । “तस्य काल प्रागुत्कर्षणात्” तस्मात्सावित्रा-
 त्कालात् परत एतदुत्तम ज्योतिर्भगाख्य भवति ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ २ (१३) ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्रुवेम वयं पुत्रमदितेयो
 विधत्ता । आधश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा
 चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ प्रातर्जितं भगमुग्रं
 ह्रुवेम वयं पुत्रमदितेयो विधारयिता सर्वस्या-
 धश्चिद्यं मन्यमान आख्यालुर्दरिद्रस्तुरश्चित्तुर
 इति यमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरया त्वर्ग-
 गतिर्यसौ राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याहान्यो भग

इत्याहुरनुत्सृप्तो न दृश्यते प्राशिक्षमस्याक्षिणी,
निर्जघानेति च ब्राह्मणं जनं भगो गच्छतीति
वा विज्ञायते जनं गच्छत्यादित्य उदयेन सूर्यः
सर्त्तेर्वा सुवतेर्वा स्त्रौय्यंतेर्वा तस्यैषा भवति
॥ ३ (१४) ॥

“प्रातर्जित्” भगम्—इति (ऋ० सं० ५, ४, ८, २) ।
वसिष्ठस्याप्यम् । प्रातः प्रातस्तमांसि यो जयति, स भवति
प्रातर्जित्, तम् ‘प्रातर्जित’ ‘भगं’ सूर्यम्, ‘उग्रम्’ उद्गूर्णम्
अभ्युदयतमुदयाय ‘हुवेम’ आहुयामहे ‘वयम्’ । ‘पुत्रमदितेः,
यः “विधत्ता” “विधारयिता” “सर्वस्य” जगतः स्त्रेनानुग्रहेण ।
किञ्च ‘आभ्रक्षिय’ मन्यमानः “आष्यातुः” आष्यानां सृष्टि-
यिता “दरिद्रः” स यं मन्यमानः आकाङ्क्षन्नहन्यहनि पूजय-
न्नास्ते, अपि नामोदियात् भगस्ततो वाचार्थं पर्यट्टेयमिति ।
‘तुरक्षित्’ तुरोऽपि “यमः तूर्णगतिः” सर्वान् प्राणिन आभिमु-
ख्येनोपसंहाराय तूर्णगतिस्त्वरितगतिः यं मन्यमान आस्ते
प्रेताधिपतिः, तदुदयादि कालातिक्रमेणासावुपसंहरति
प्राणिनः । , ‘राजा चित्’ राजापि चार्थिनां कार्यचिकीर्षया
‘यं भगं भवि’ तम् उदयं भजति इत्येव माह । त वयं भग-
माहुयामहे ॥

आह,—“अन्धः भगः इत्याहुः” तस्य कोऽर्थः ? इति,
उच्यते—स हि सूर्यभावम्, “अनुत्सृप्तो न दृश्यते” नास्मिन्
द्रष्टृणां ध्यानं दर्शनमस्तीत्यन्धः । न पुनरसावेव न पश्यति,
—“प्राशिक्षमस्याक्षिणी निर्जघानेति च”—इति । ऐतिहा-
सिकप्रक्षाभिप्रायोऽयमर्थवादः प्राशिक्षभागस्यानन्वोद्यत्सु-

त्यग्रम् । “जन भगो गच्छतीति” । तदेतत् प्रसिद्धमेव, यदा तदा तदात्मना जनमादित्यो गच्छति ॥

“सूर्यः”—इति वक्तव्यम् । स पुनरयं भगकालात्सृतः सूर्यो भवति । “मर्त्ते वा” सूर्य । “सुवतेर्वा” प्रसवार्थस्य, स एव हि इदं सर्वं प्रसुवति जनयतीत्यर्थः । “स्त्रीयतेर्वा” सुपूर्वस्य वा ईर्यते गत्यर्थस्य, वायुना ह्ययं सुष्ठु ईर्यते प्रेर्यते इत्यर्थः ॥

“तस्य एषा भवति” प्राधान्यस्तुति —॥ ३ (१४) ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ उद्वहन्ति तं
जातवेदसं रश्मयः केतवः सर्वेषां भूतानां दर्श-
नाय सूर्यमिति कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत्
तस्यैषापरा भवति ॥ ४ (१५) ॥

“उदु त्यं जातवेदसम्”—इति (ऋ० स० १, ४, ७, १ ।
य० वा० सु० ७, ४१ । सा० स० छ० आ० १, १, २, १०) ।
प्रस्कण्डस्यार्थम् । आश्विने विनियोगः । य ‘उद्वहन्ति’ उदय-
मुपनयान्तं ‘जातवेदसम्’ इति ‘सूर्य’ ‘केतवः’ “रश्मयः” अश्वा
वा यमुद्वहन्ति, “सर्वेषां भूतानां” “दृशे” “दर्शनाय” सूर्यम्,
त वयमभिप्रेतार्थसिद्धयेऽभिष्टुमः ॥

“तस्य एषा अपरा भवति”—। सा पुन किमर्थम् ? जात-
वेदस सूर्यमिति व्यवणात् सन्देहः,—किमियं जातवेदस्युत
सौरीति ? परा त्वसग्यमेव सौरीति परा निजगाद-
॥ ४ (१५) ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य
वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी चान्त-
रिक्षं सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्य षष्ठ ॥ चाय-
नीयं देवानामुदगमदनीकं स्थानं मित्रस्य वरु-
णस्याग्नेः आपूपुरद् द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षञ्च
महत्त्वेन तेन सूर्य्य आत्मा जङ्गमस्य च स्वाव-
रस्य चाथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत् पूषा भवति
तस्येषा भवति ॥ ५ (१६) ॥

“चित्रं देवानाम्”—इति (ऋ० सं० १, ८, ७, १। य० वा०
सं० ७, ४२) । कुत्सस्यार्पम् । आश्विने विनियोगः । ‘चित्रं’
“चायनीय” पूजनीयम् । किं पुनस्तत् ? ‘देवानां’ रश्मीनां
यदेतत् ‘उदगात्’ ‘अनीक’ समूहः । किमस्य ? ‘चक्षुर्मित्रस्य’
वरुणस्याग्नेः एतस्मिन् मित्रस्य वरुणस्य अग्नेय चक्षुः “स्थानम्”—
इत्यर्थः । य एषः सूर्य्यः ‘आत्मा’ “जङ्गमस्य च स्वावरस्य च”
सर्वभूतानुपवेशो ‘आप्राः’ “आपूपुरत्” आपूरयति “द्यावा-
पृथिव्यौ” च “चान्तरिक्षञ्च” महत्त्वेन सूर्य्य आत्मा । एतस्मिन्
मित्रवरुणाम्यादीनां देवतानां स्थानमनेन सूर्यात्मना, य
एतान् मित्रप्रभृतीन् पश्यति, स माधु पश्यतीत्यभिप्रायः ।
विधायते हि रश्मिमाध्वजे—“य एष सूर्य्य आत्मा जगतस्त-
स्य षष्ठेति एतदिहैवोपेक्ष्यम्”—इति ॥

भटपक्षे तु मित्रप्रभृतीनां एतच्चक्षुरिति याज्ञिकपक्षे
चक्षुषां तं पश्यन्तीति । तथापि विधायते हि—“एष वै
विष्णो देवानां चक्षुः”—इति ।

“यत्”, “यत्” यदा “रश्मिपौषम्” चापूर्णस्तेजसा रश्मोन्मुखैः “पुष्यति” विभर्त्ति, “तत्” तदैव “पूषा भवति” ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ५ (१६) ॥

‘शुक्रन्ते’ अन्यद्यजन्ते’ अन्यद्विषु रूपे
अहनौ द्यौरिवासि । विश्वा हि माया अत्र-
सि स्वधावो भद्रा ते’ पूषन्निह रूतिरस्तु ॥
शुक्रन्ते अन्यल्लोहितन्ते अन्यद्यजन्ते अन्य-
द्यज्ञियन्ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनौ कर्म
द्यौरिव चासि सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्
भाजनवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु तस्यैवापरा
भवति ॥ ६ (१७) ॥

“शुक्रन्ते’ अन्यत्”—इति (छ० स ४, ८, २४, १ ।
सा० स० छ० आ० १, २, ३, ३) । भरद्वाजस्यार्यम् । चातु-
र्मास्येषु विनियोग, पौष्णे इविषि । हे ‘पूषन् ।’ ‘शुक्रम्’
‘अन्यत्’ ‘त’ तय रूप यल्लोहितम्, अन्यत्तय रूपं शुक्लेन व्यप-
देयात्सामर्थ्याल्लोहितादि । ‘यजत’ “यज्ञिय” यज्ञार्हम्, अन्यत्
अयज्ञियमयज्ञार्हमन्यत् । भगायरूपेण हि नायमिष्यते,
विज्ञायते हि—“तस्मादेतो भगागौ यज्ञेन यजन्ते”—इति ।
किञ्च ‘विषुरूपे’ भवतः, एते शुक्रकण्ठे रूपे ‘अहनौ’ अहो-
रात्रे, कर्मणा—उदयेन शुक्लमङ्गः करोषि, अस्तमयेन
छणम् । ‘द्यौरिवासि’ यथा द्यौराहत्य सर्वं वर्त्तते, एव
त्वमपि । किञ्च ‘विश्वाः हि मायाः’ सर्वा प्रज्ञाः प्रज्ञायता
त्वम् ‘अवसि’ पालयित्वात्पानयसि । उद्यन् अनुवृत्तासि

हे 'स्वधावः' "अन्नवन्" ! पूषन् ! यन्त्वामेवमादिगुणयुक्त-
मद्राक्ष, तव तस्य 'भद्रा' भन्दनीया, स्तुत्या 'रातिः' दानम्
'इह' अस्मिन् कर्मणि अस्मान् प्रति 'अस्तु' ।—इत्येतदाशा-
स्माहे ॥

"तस्य एषा अपरा भवति" । सा पुनः किमर्थम् ? इति,
—पथिरस्तिष्ठत्वे ; पूषणोऽधिकारः, तत्परिप्रख्यापनार्थम् ।
अथवा "इयं वै पूषा"—इति विज्ञायते, तद्व्युदासार्थम् ॥
६ (१७) ।

पथस्स^१थः परिपतिं वचस्या कामे^२न कृतो
अभ्यान^३डर्कम् । स नो^४ रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा
धियन्धियं सौषधाति प्रपूषा ॥ पथस्सथोऽधिपतिं
वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानडर्कभ्यापन्नोऽर्कमिति
वा स नो ददातु चायनौयाग्राणि धनानि, कर्म
कर्म च नः प्रसाधयतु पूषेत्यथ, यदिपितो भवति
तद्विष्णुर्भवति विष्णुर्विशतेर्वा व्यञ्जोतेर्वा तस्यै-
षा भवति ॥ ७ (१८) ॥

"पथस्सथः परिपतिम्"—इति (अ० सं० ७, १, ८,
८ । य० वा० स० ३४, ४२) । अजिज्ञान आर्थम् । पौष्णे,
हविषि पञ्चमेऽहनि व्यूढे विनियोगः । 'पथस्सथः' सर्वमार्गो
णामित्यर्थः । किम् ? इति—'परिपतिम्' "अधिपतिं"
'वचस्या' "वचनेन" स्तुत्या 'कामेन' स्नेन, पूषणं कामेनैव
प्रत्यभिमुखीकृत्य 'अर्कम्' अहम् 'अभ्यानट्' स्तुत्या काम-
प्राप्त्यर्थमभिव्याप्नोति । सोऽभिव्याप्तः सन् नोऽस्माभ्यं 'रासत्'

“ददातु” । किम् ? ‘शुरुधयन्द्रोपाः’ शुरुचं संरुन्धन्ति यानि धनानि, “चायनीयायाणि” अभिपूजितांगमानि धन्यं प्रागमो येषाम् । किञ्च तैर्धनैर्धमेतुल्यैः ‘धियं धियं सीप-धाति’ साधयति ‘प्रपूपा’ “कर्म कर्म” अस्माकं इष्टिपशुसो-मादिलक्षणं प्रसाधयतु पूपा, यागायाविघ्नेनोपनामयतु इत्यर्थः ॥

“अथ” “यत्” यदा “विपि” व्याप्तोऽयमेव सूर्यो रश्मिभिः “भजति” “तत्” “तदा” विष्णुर्भवति । “विग्रतेर्वा” यदा विष्ट प्रविष्ट, सर्वतो रश्मिभिर्भवति तदा विष्णुर्भवति । “व्यग्रो-तेर्वा” विपूर्वस्य वाग्रोतेः, यदा रश्मिभिरतिशयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वम्, तदा विष्णुरादित्यो भवति ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ७ (१८) ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
सम्बृहमस्य पांसुरे ॥ यदिदं किञ्च तद्वि-
क्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय
शयिव्यामन्तरिक्षे दिवौति शकपृणिः समारो-
हणे विष्णुपदे गन्धशिरसीत्यौर्गवाभः सम्बृह-
मस्य पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि
वोपमार्थे स्यात् सम्बृहमस्य पांसुलं इव पदं
न दृश्यत इति पांसवः पादैः सूयन्त इति वा

घन्नाः शेरत इति वा प्रिंशनीया भवन्तीति वा
॥ ८ (१६) ॥

इति निबन्धौ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १२, २ ॥

“इदं विष्णुः”—इति (ऋ० सं० १, २, ७, २। य० वा० सं० ५, १५, सा० सं० ७० पा० ८, २, ५, २। अथ० सं० ७, २६, ४)। मेधातिथेरार्षम्। प्रायश्चित्ते आन्यासादने च विनियोगः। यदिदं किञ्चिद्विभागेनावस्थितं तद्विक्रमते विष्णुशक्तित्वाः। कथमिति? यत आह—‘ब्रूधा निदधे पदम्’ “निधत्ते पदम्” निधानं पदैः। क? तत्र तावत्—“पृथिव्यामन्तरिक्षे दिव्यीति शाकपूणिः”। पार्थिवोऽग्निर्भूत्वा पृथिव्या यत्किञ्चिदस्ति तद्विक्रमते, तदधितिष्ठति, अन्तरिक्षे विद्युदात्मना, दिवि सूर्यात्मना। यदुक्तम्—“त मू अक्षणन् ब्रूधा भवे कम्”—इति (ऋ० सं० ८, ४, ११, ५)। “समारोहणे” उदयगिरावुद्यन् पदमेकं निधत्ते, “विष्णुपदे” मध्यन्दिनेऽन्तरिक्षे, “गयशिरसि” अस्तद्धिरौ।—“इत्यौर्णवाभ.” आचार्यो मन्यते एवम्। “समूष्ममस्य पांसुरे”। अस्मिन् “प्रायने” एतस्मिन् “अन्तरिक्षे” सर्वभूतवृद्धिहेतौ यन्मध्यन्दिन “पदम्” विद्युदात्म्यम्, तत् ‘समूष्मम्’ अन्तर्हितं “न” नित्य “दृश्यते”। तदुक्तम्—“स्वप्नमेतन्मध्यमं ज्योतिरनित्यदर्शनम्”—इति। “अपि बोपमार्घे स्यात्,—समूष्ममिव पांसुले पद न दृश्यत इति” यथा पांसुले प्रदेशे पदं न्यस्तमुत्क्षेपणसमनन्तरमेव ‘पांसुभिराकीर्णत्वात् न दृश्यते, एवमस्य मध्यमं विद्युदात्मकं पदमाविष्कृतिसमकालमेव व्यवधीयते, नावतिष्ठत इत्यर्थः ॥

“पोसुरं”—इति रो मत्वर्थः । अथ ‘पोसव’ कस्मात् ?
 ते हि “पादै सूयन्ते” जन्यन्त इत्यर्थः, अथवा “पत्राः शेरत
 इति” अथवा “पिशनीया” ध्वसनीया ध्वसनार्हा ते
 “भवन्ति” तदाकीर्णस्य दुर्दृशोक्तत्वात् ॥ ८ (१८) ॥

इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवत्तो सप्तदशस्य (द्वादशस्य)

अध्यायस्य द्वितीय पादः ॥ १२।२ ॥

—

तृतीय पादः ।

विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भव-
 त्यैन्द्रगान्धर्वि ॥ १ (२०) ॥

“विश्वानर” वक्तव्यः । स पुनरेष ‘व्याख्यात’ अभिधा
 नव्युत्पत्तितः,—“प्रवृत्त सर्वाणि भूतानि”—इति, इह तु
 निवमतो द्युस्थान ॥

“तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्रगान्धर्वि”—॥ १ (२०) ॥

विश्वानरस्य वसतिसनानतस्य शवसः ।
 एवैद्य चर्षणीनामूतौ हुवे रथानाम् ॥ विश्वान-
 रस्यादित्यस्थानानतस्य शवसो महतो बलस्यै-
 वैद्य कामैरयनरवनैर्वा चर्षणीना मनुष्याणा-
 मूत्या च प्रया रथानामिन्द्रमस्त्रिन् यज्ञे ह-
 यामि वरुणो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २
 (२१) ॥

“विश्वानरस्य वसतिम्”—इति (ऋ० स० ६, ५, १, ४ ।
 सा० स० छ० आ० ४, २, ३, ५) । ‘आ त्वा रथ यद्योतये’—

इत्येतस्मिन्नैन्द्रे सूक्ते प्रियमेधेन दृष्टे निष्कोधस्ये विनियोगः ।
 ‘विज्ञानरस्य’ “आदित्यस्य “अनानतस्य” शवसः’ अनानत-
 ज्योतिर्बलस्य अनभिभूतप्रकाशस्यान्येज्योतिभिः बलपतिं
 पातार रचितारमिन्द्रम् अस्मिन् यज्ञे ‘व.’ गुष्माकमर्थसिद्धये
 आह्वयामः । केन ? इति—“एवैध” “कामेरयनैः” “चर्षणीना”
 “मनुष्याणाम्” “अवनैः” गमनैः तं प्रति निमित्तभूतेः ।
 ‘ऊती’ “ऊत्या च” “पथा” येन मार्गेण रंहणा रश्मय इमं
 लोकमागच्छन्ति, तेन पथा भवतामहमिन्द्रमाह्वयामि ॥

“विज्ञानरस्य वृषतिम्”—इति पतिशब्देनेन्द्रवाचिना
 व्यपदेशात् पठ्यन्तस्य विज्ञानरशब्दस्य व्युत्थानवाचित्वे
 सामर्थ्यमुपपद्यते ॥

“वरुण.” “व्याख्यात.” निर्वचनात्, इह त्वादित्यः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ २ (२१) ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जना
 अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ भुरण्युरिति क्षिप्र-
 नाम भुरण्युः शकुनिभूरिमध्वानं नयति
 स्वर्गस्य लोकस्यापि वोढा तत्सम्पात्तौ भुरण्यु-
 रनेन पावकख्यानेन । भुरण्यन्तं जना अनु ।
 त्वं वरुण पश्यसि । तत्ते वयं स्तुस इति
 वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्याम् ॥ ३ (२२) ॥

“येना पावक चक्षसा”—इति (ऋ० स० १, ४, ७, ५ ।
 मा० स० आर० आ० ५८० ११) । प्रस्कण्वस्येता मर्वा आप्यम् ।
 आश्रिते विनियोगः । “भुरण्युरिति क्षिप्रनाम” । ‘भुरण्युः’
 क्षिप्रगामी “शकुनि” । स पश्यमेध योऽधियज्ञे अग्निशो-

यते स सुपर्णः । विज्ञायते हि—“स्वर्गाय वै लोकायोग्निद्यो-
यते”—इति । “तत्सम्पाती” तेन युक्तोऽग्निचिदुपात्तापूर्व-
सम्भारः । स्वर्गलोक प्रति तदेव शीघ्रं य पतति, गन्तु-
मिच्छति, स भुरण्यति । हे भगवन् । ‘वरुण’ ! ‘पावक’ पाव-
यित । ‘येन’ “स्थानेन” दर्शनेन अनुग्राहकेण ‘त्व’ पुण्यकृतो
‘जनाननु भुरण्यन्त’ पूर्वेषा पुण्यकृता मार्गेण देवयानेन क्षिप्र
गच्छन्तमनुपश्यसि । किं तस्य दर्शनस्येति अपरिसमाप्त
वाक्यमिति यद्वृत्तमपेक्ष्य तद्वृत्तमध्याजहार । —“तत्ते”
दर्शनमनुग्राहक “वयं स्तुमः”—इति वाक्यशेष ॥

“अपि वोत्तरस्याम्” । अपि चैव यथोक्तमपि—चैव
मन्थया स्यात् । कथमिति ? यथोत्तरा ऋक्, तथापि सहै
कवाक्यतोपेक्षया । कथम् ? इति, यत एव पठति—
॥ ३ (२२) ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनान्
अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ विद्यामेषि
रजसृष्वहा मिमानो अक्तुभिः । पश्यन्मना-
नि सूर्य्य ॥ व्येषि द्यां रजस्रष्टु महान्तल्लोक-
महानि च मिमानो अक्तुभौ रात्रिभिः सह
पश्यन्मनानि जातानि सूर्यापि वा पूर्वस्याम् ॥
४ (२३) ॥

“येना पावक”—इति । ‘येन’ हे ‘पावक’ । ‘वरुण’ ।
‘चक्षसा’ “स्थानेन” ‘जनान् अनु भुरण्यन्त पश्यसि’—तेनैव
स्थानेन तथैव ख्याता प्रज्ञया युक्तस्त्व ‘विद्यामेषि’ विविध-

मेपि अतिगयेन वा एपि । किमेपि ? युलोकम् । 'रजः'
 "व" "पृथु" "महान्तं लोकम्" अन्तरिक्षम् । किं कुर्वाणः ?
 'ग्रहा' "ग्रहानि" च 'मिमानः' कुर्यन् 'पक्षुभिः' रात्रिभिः
 "सह" "पश्यन्" च 'जन्मानि' "जातानि" सर्वभूतान्यनुग्राह-
 कत्वेन 'सूर्यः' ॥

अपि दोत्तरस्यामेकवाक्यता स्यात्, "अपि" तर्हि "पूर्व-
 स्याम्" अप्युपेक्षा । कथम् ? इति, यतः पठति—॥ ४ (२३) ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जना
 अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ प्रत्यङ् देवानां
 विशः प्रत्यङ् उदेपि मानुषान् प्रत्यङ् विश्वं
 स्वर्दशे ॥ प्रत्यङ् ङिदं सर्वमुदेपि प्रत्यङ् ङिदं
 सर्वमिदामभिविपश्यसीत्यपि वैतस्यामेव ॥ ५
 (२४) ॥

"येना पावक"—इति । हे 'वरुण !' 'पावक !' 'येन'
 "स्थानेन" यथैवानुग्रहबुद्ध्या 'जनान् अनु भुरण्यन्तं पश्यसि'
 —तथैव ख्यात्या प्रज्ञया युक्तः 'प्रत्यङ् देवानां' या विश्वस्ताः
 कृत्वा पुरस्तात्तासाम् 'उदेपि' 'मानुषान्' चैवमेव प्रत्यङ्
 कृत्वा तेषामपि पुरस्तादेव उदेपि । किं बहुना हे 'स्वः'
 आदित्य ! 'प्रत्यङ्' "इदं सर्वम्" आत्मनः कृत्वा पुरस्ता-
 दुद्यन् "सर्वमभिविपश्यसि" ॥

न चेत् पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा एकवाक्यता स्यात् "अपि"
 तर्हि "एतस्यामेव"—॥ ५ (२४) ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जना

अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ तेन नो जनानभिविपश्यसि । केशी केशा रश्मयस्तैस्तद्धान् भवति काशनादा प्रकाशनादा तस्यैषा भवति ॥ ६ (२५) ॥

कथमिति ? यतः पुनः पठति ।—“येनो पावक” — इति । हे “पावक” वरुण ! येन स्थानेन यथैवानुपाहक-प्रज्ञया ‘जनाननु भुरण्यन्त’ पश्यसि त्वम् पुण्यकारिण, तेनैव स्थानेन तथैवानुग्रहकारकबुद्ध्या अस्माकं जनानभिविपश्यसि ॥

को विशेषः प्रथमादध्याहारात् ? प्रथमे हि तत्ते वयस्तुम इति स्तुत्या परिसमापितम्, इह पुनराशिषा । “तेन नो जनानभिविपश्यसि” स्तुत्याशिषीः सम्बन्धनित्यत्वादाकस्य । एष साक्षाद्वाण्यां मन्त्राणामेकवाक्यताप्रकार उप-प्रदर्शितः ॥

“केशी”—इति वक्तव्यम् । अत्र “केशा रश्मयः, तैस्तद्धानादित्य” यी मध्यन्दिने भवति । “काशनादा” प्रकाशनादित्यर्थः । रश्मयोऽपि केशा, काशनादेव ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ६ (२५) ॥

‘केश्यग्निं केशी विषं केशी विभर्त्ति, रोदसी । केशी विष्वं खर्दुं शे केशीदं ज्योति-रुच्यते ॥ केश्यग्निं च विषञ्च विषमित्युदकनाम विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्धार्थस्य विपूर्वस्य वा सचतेर्द्यावापृथिव्यौ च धारयति केशीदं सर्व-

मिदमभिविपश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यते इत्या-
दित्यमाहायाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी
उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमस्तयो रेषा
भवति ॥ ७ (२६) ॥

“केश्यग्निम्”—इति (चट० स० ८, ७, २४, १) । जूते-
रार्पम् । ‘केश्यग्नि विभर्त्ति’ वर्षेणोदकेनीपधीरभिनिष्पादय-
न्नाहुतिद्वारेण ‘केशी विप विभर्त्ति’ । “विपसुदकम्” “विष्णा-
तेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्धार्थस्य, विपूर्वस्य वा सचतेः” सर्वत्र
ह्यतिशयेन यत्प्रकृतमिति, तदपि केशी विभर्त्ति । ‘रोदसी’
अपि च केश्येव विभर्त्ति तन्निवामोनि भूतानि अनुगृह्णाति ।
अपि चायं स्वरादित्यः ‘केशी विश्वमिदम्’ ‘सर्वमिदम् अभि-
विपश्यति’ यथाभिद्रष्टव्यम् । कोऽयं केशीति ? यत आह
दर्शयन्नेयादित्यम्—“केशीदं ज्योतिरुच्यते”—इति ।

अतः परं विचारः ।—“अथाप्येते इतरे ज्योतिषी”
प्रथम-माध्यमिके “केशिनी उच्येते” । तत्र तावत् “धूमे-
नाग्निः” केशी, स हि तस्य प्रकाशनाय निरुदस्यापि भवति ।
“रजसा च मध्यमः” असावप्यमूर्त्तत्वात् अप्रकाशः सन्
रजसोद्भूतेन प्रकाशते—असौ वायुरागच्छतीति,—उदके न
च वैद्युतः ॥

“तेषां” त्रयाणामपि केशिनाम् “एषा” साधारण्येन
प्रधानस्तुतिः । “भवति”—॥ ७ (२६) ॥

अयः केशिनी षट्पुथा विचक्षते संवत्सरे
वैपत एक एषाम् । विश्वमेको अभि चष्टे
राचीभिर्भाजिरेकस्य ददशे न रूपम् ॥ अयः

केशिन ऋतुया विचक्षते काले कालेऽभिविपश्य-
न्नि संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं
दहति सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो
गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्याथ यद्गस्मि-
भिरभिप्रकम्पयन्नेति तद् दृषाकपिर्भवति दृषा-
कम्पनस्तस्यैषा भवति ॥ ८ (२७) ॥

“अथ केशिनः”—इति (ऋ० स० २, ३, २२, ४, अथ०
स० ६, २६, ६) । दीर्घतमस आर्षम् । महाव्रते वैश्वदेवे
शस्यते । य एते ‘अथ’ ‘केशिन’ अग्निवायुसूर्या ‘ऋतुया’
कालेकाले ‘विचक्षते’ यथाकालम् “अभिविपश्यन्ति” स्वक-
र्माधिकारयुक्तेनानुपप्रेण लोकमनुगच्छन्ति, ‘एषाम्’ ‘एक’
पृथिवीस्यान “अग्नि” ‘संवत्सरे’ “पृथिवी” “वपते” ‘दहति’
इत्यर्थः । तथा हि सा कर्मण्या सम्पद्यते । “विश्वमेको
अभि चष्टे” स्वाधिकारयुक्ते “कर्मभि” “अभिविपश्यति”
अनुगच्छति “आदित्य” । “धात्रिरेकस्य ददृशे” । “गति-
रेकस्य” रजसोद्भूतेन पार्थिवेन उदकेन वा “दृश्यते” ‘न रूपम्’
“मध्यमस्य” ।

“अथ यद्गस्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति” । ‘अथ’ ‘यत्’ यदा
आदित्य, ‘रस्मिभि’ अपसहृतेरपसम्पन्नैर्भूतानि ‘अभिप्रक-
म्पयन् एति’ “तत्” तदा “दृषाकपिर्भवति” वर्णिता चाप-
श्यायाना कम्पनश्च भूतानाम्, सर्वो हि भगवत्पददृष्टे तद्वयात्
कम्पते ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ८ (२७) ॥

मुनरेहि दृषाकपे सुविता

य एष स्वप्नं नश्यनोऽस्तमेपि पथा पुनर्विश्वस्मा-
दिन्द्र उत्तरः ॥ पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि
वः कर्माणि कल्पयावहे य एष स्वप्नं नश्यनः
स्वप्नान्नाशयत्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेपि पथा
पुनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम
आदित्यं यमो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ६
(२८) ॥

“पुनरेहि वृषाकपे”—इति (ऋ० सं० ८, ४, ४, ३) ।
वृषाकपेरार्यम् । सृष्टयस्य पष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे
विनियुक्ता । हे ‘वृषाकपे’ भगवन् ! ‘यः एषः’ त्वं ‘स्वप्नं नश्यनः’
स्वप्ननाशनः “स्वप्नान्” “उदयेन” “नाशयसि” “सोऽस्तमेपि
पथा पुनः” । यस्य त्वं ‘विश्वस्मात्’ “सर्वस्मात्” जगतः ‘इन्द्रः’
ईश्वरः ‘उत्तरः’ उदिततरः, स त्वं ‘पुनः’ ‘एहि’ आयाहि,
उदयं प्राप्नुहि । तत आवां ‘सुविता’ “सुप्रसूतानि” सुप्रह-
त्तानि शोभनमर्थमुद्दिश्य जगतोऽनुग्रहमेतानि शोभनानि
“कर्माणि” प्रहत्तानि ‘कल्पयावहे’ सगुणानि कुर्वः,—त्वमुद-
येनाहमनुष्ठानेनेति ॥

“यमः” वक्तव्यः, स पुनः “व्याख्यातः” निर्वचनतः, इह
त्वादित्योऽभिधेयः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ६ ॥ (२८) ॥

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे द्रुवैः सम्प्लवते
यमः । अत्रा नो विश्वपतिः पिता पुराणा
अनु वेनति ॥ यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे स्थाने

वृत्तक्षये वापि वोपमार्थे स्याद् वृत्त इव सुप-
 लाश इति वृत्तो ब्रश्चनात्पलाशं पलाशनाद्देवैः
 सङ्गच्छन्ते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र नः सर्वस्य
 पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेता-
 न् एकपादजन एकः पाद एकेन पादेन पातीति
 वैकेन पादेन पिवतीति वैकोऽस्य पाद इति वा ।
 एकं पादन्तोत्खिद्वतीत्यपि निरामो भवति
 तस्यैव निपातो भवति वैश्वदेव्यास्तु ॥ १०
 (२६) ॥

‘यस्मिन् वृत्ते सुपलाशे’—इति (ऋ० सं० ८, ७, २३, -
 १) । कुमारस्य यामायनस्यार्पम् । ‘यस्मिन् वृत्ते’ आदित्ये, स
 हि स्वगत्या कालम् अतिक्रामयन् सर्वभूतानामायूषि क्षप-
 यति । “वृत्ततीति वृत्तः” । “वृत्तक्षये वा” पुण्यवृद्धिर्वाते
 निवासे इत्यर्थः । ‘सुपलाशे’ सुष्ठुपराशीर्णमले दीप्तिमति ‘देवै’
 सह “रश्मिभिः” सम्पिबते “सङ्गच्छते” अस्त गच्छन्नादित्यः ।
 तत्र किमिति ? ‘अत्र’ ‘नः’ अस्मान् पुण्येन कर्मणा विद्यया
 च तस्यापिकथा गतात्मनः ‘पुराणान्’ इव तद्विवासिनः
 ‘अनु’ ‘वेनति’ ‘वेनतु’ “कामयेत” कामयतु सम्प्रीणयत्वित्यर्थः ॥

“वृत्ते इव सुपलाशे”—इति, ऐतिहासिकपक्षे स्वगृह-
 सुपागतान् अस्मान् सुपलाशवृक्षप्रप्यसुखनिवासे पिष्टराजो
 ‘यम’ ‘पुराणान्’ इव तत्सोकनिवासिनः पितॄन् अनु काम-
 यतु । अस्मिन् पक्षे देवैः सम्पिबत इति तदनुधारिणो गृह्यन्ते
 देवा इति ॥

“अज एकपात्”—इति क्तव्यम् । स पुनः अयमादित्यः नित्यम्, “अजनः” गमनः “एकः” च “पादः” ब्रह्माणः, विज्ञायते हि—“अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः” इति । “एकेन पादेन पातीति वा” । सर्वमिदं जगत् एकेनांगेनानुप्रविश्य पाति रक्षति स्वापकाले प्राणात्मनाऽब पञ्चजनयेत्यज एकपात् । “एकेन पादेन पिवतीति वा” । एकेनांगेनोदकं सर्वस्माज्जगतः पिवत्यजनयेत्यज एकपात् । अथ “वा” अजनो गमनः, “एकोऽस्य पाद इति” अज एकपात् । जीवभूतोऽस्य कृत्स्ने जगति एकः पादोऽनुप्रविष्टः ।

निगमोऽपि हि भवत्येवास्मिन्नर्थे—“एकं पादं नोत्खिदति सलिलाहंस उच्चरन् । स चेत्तमुद्धरेद्वा न मृत्युर्नामृतं भवेत्” । एकमात्मनः पादमंगं नोत्खिदति नोद्धरति इति आदित्यो हंसः महत्स्वमसौ बाधनो बाधन्ता । कुतः पुनर्नोत्खिदति ? ‘सलिलात्’ सम्भावे ब्रह्माणि लीनादेतस्माज्जगतः, ‘उच्चरन्’ अहन्यहनि अथन्नित्यर्थः । ‘स चेत्’ ‘त’ जीवभूतमात्मनः पादमेतस्मात् जगतः ‘उद्धरेत्’ ततस्तदुद्धरणसमकालमेव ‘अद्वा’ धिप्रं ‘न मृत्युर्नामृतं भवेत्’—सर्वमिदमव्यपदेश्यं सदेव स्यादित्यर्थः ॥

“तस्य एष निपातो भवति” साधारण्येन “वैश्वदेव्यामृचि”—॥ १० (२६) ॥

पा॒थी॒र॒वी॒ त॒न्यु॒तु॒रे॒क॒पा॒द॒जो॒ दि॒वो॒ ध॒र्त्ता॒
सि॒न्धु॒रा॒पः॒ स॒मु॒द्रि॒यः॒ । वि॒श्वे॑ दे॒वासः॑ शृ॒णु॒-
व॒न् व॒चांसि॑ मे॒ सर॑स्वती॒ सह॑ धी॒भिः पु॒र-
न्ध॒रा ॥ प॒विः श॒ल्यो॒ भव॑ति॒ यद्वि॑पु॒नाति॑ का॒य-

तद्वत्पवीरमायुधन्तद्वानिन्द्रः पवीरवान् । अ-
तितस्यौ पवीरवानित्यपि निगमो भवति ।
तद्देवता वाक् पावीरवी पावीरवी च दिव्या
वाक् तन्वतुस्तनिनी वाचोऽन्यस्या अजज्ञैक-
पाद्विषो धारयिता च सिन्धुश्चापश्च समुद्रिवाः
च सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्धरा
स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि दृष्टवन्तु
वचनानीमानीति पृथिवी व्याख्याता तस्या एष
निपातो भवत्यैन्द्राग्न्याश्चि ॥ ११ (३०) ॥

“पावीरवी तन्वतु” —इति (ऋ० स० ८, २, ११, ३) ।
वसुकर्णस्थार्षम् । वैश्वदेवे शस्त्रे विनियोगः । “पवि शस्यो
भनति” । कस्मात् ? “यदृ” “विपुनाति” विदारयति “कायम”
तेन शास्त्रेण “तद्वत् पवीरमायुधम्” । रोमत्वर्थे । तेन
शस्यवता आयुधेन “तद्वानिन्द्र पवीरवान्” ॥

यथा चेतदेव तथेय निगम । —“अतितस्यौ पवीरवान्”
—इति । “यो जनान् महिषा इवातितस्यौ पवीरवान् ।
चूतापवीरवान् युधा ॥” —इति (ऋ० म० ८, १, २४ ३) ।
विप्रबन्धोरार्षम् । ‘य’ इन्द्र ‘महिषान्’ अतिमहतोऽप्यसुर-
जनान् ‘युधा’ युधेन ‘अति’ अतीत्य ‘तस्यौ’ ‘तिष्ठति’ ‘पवी-
रवान्’ आयुधवान् । अपि च ‘पवीरवान्’ अनायुध इत्यदे ।
सायुधो निरायुधश्च नित्यमसुरजनान् महतोऽपि अतिति-
ष्ठति य, स इदं नामाग्राक करोत्विति ॥

“तद्देवता वाक् पावीरवी” स इन्द्रो यस्या माध्यमिकाया

वाचो देवता, सैन्ध्री वाक् पावीरवी, 'तन्यतु,' "तनित्री"
तनयित्री "वाचोऽन्यस्या" । तदुक्तम्—"ता विश्वरूपा.
पशवो वदन्ति" । सा च "दिव्या वाक्" "अजस्रैकपात् दिवो
धारयिता" । एतदत्र द्युस्थानत्वम् अजस्रैकपद । "सिन्धुश्च"
भदः, "आपश्च" समुद्रिया, 'विश्वे च देवा' "सर्वे च देवा"
'शृणवन्' "शृण्वन्तु" "इमानि वचनानि" स्तुतिलक्षणाणि ।
किं वचनान्येव ? किं तर्हि ? 'सह धीभि' "कर्मभि"
हविर्दानयुक्तै सहितानि । 'सरस्वती' "च" शृणोतु 'पुरन्ध्या'
'सह' बहुधावगा, माध्यमिकया वाचा ।—इत्येतदाशास्त्रहे ॥

निर्वचनस्यास्या मृच्युत्तरे पादे सम्यक् पाठोऽन्वेष्ट्य ।

"पृथिवी" "व्याख्याता" । "तस्या एष निपातो भवति"
दिव पृथिव्या "ऐन्द्राग्न्यामृचि"—न स्तुत्यत्वेन, किं तर्हि ?
नैघण्टुकेन केवलम् ॥ ११ (३०) ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्या-
मवमस्यामुतस्यः । अतः परि ह्यपणावा हि
यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ इति सा
निगदव्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तस्यैष निपा-
तो भवति पावमान्यामृचि ॥ १२ (३१) ॥

"यदिन्द्राग्नी परमस्याम्"—इति (ऋ० स० १, ७, २७,
३) । कुत्सस्थार्पम् । हे 'इन्द्राग्नी !' 'ह्यपणी' 'यद्' यदि युवा
'परमस्या पृथिव्या' द्युलक्षणायां, यदि 'मध्यमस्या मध्य
मायामन्तरिक्षे, यदि 'अवमस्याम्' अस्यामेव भूम्याम्, 'उत
स्य' तथापि 'परि आयातम्' अस्मान् प्रति पर्येत्य । 'अथ
सोमस्य पिबतम्' अभिपुतस्य स मंशमिति ॥

“समुद्र.” “व्याख्यातः” इत्तु आदित्य इति विशेष ।
अत्रापि “समुद्रवन्त्यस्मादाप.”—इत्येवमादि तदेव निर्व-
चनम् ।

“तस्य एष.” समुद्रस्य “निपातो भवति, पावमान्यामृचि”
—॥ १२ (३१) ॥

प्रविचवन्तः परि वाच सासते पितैषां
प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् । सहः समुद्रः
वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छे कुर्वन् रणे ध्वार-
भम् ॥ पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका
देवगणाः पथ्यासते माध्यमिकां वाचम् मध्यसः
पितैषां प्रत्नः पुराणोऽभिरक्षति व्रतं कर्मसहः
समुद्रं वरुणस्तिरोऽन्तर्दधात्यथ धीराः शक्नुवन्ति
धरुणेषूदकेषु कर्मण आरभमारभ्युभज एक-
पाद्वाख्यातः पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्या-
तस्तेषामेष निपातो भवन्त्यपरस्यां बहुदेवताया-
मृचि ॥ १३ (३२) ॥

“प्रविचवन्तः परि वाचम्”—इति (च स० ७, २, २८,
३) । पवित्रवन्त्यम् । प्रवर्गे विनियोग । रश्मय पवित्रम्,
तेऽमुष्मादादित्यमण्डलात् प्रसृताः मध्यस्थाने मरुत्प्रभृतिभि-
र्देवगणैः सयुज्यन्ते, तत्सयोगात् “माध्यमिका देवगणा”
‘पवित्रवन्तः’ “रश्मिवन्तः” भवन्ति । ते च “माध्यमिका”
‘वाच’ ‘परि’ वाच्यं ‘आसते’ । स. ‘वरुणः’ विद्युदाख्यो मध्यमः
‘पिता’ याता रक्षिता, ‘एषा’ मरुत्प्रभृतीनां ‘प्रत्नः’ “पुराणः”

‘व्रतं’ ‘कर्म’ ‘तदधिकारयुक्तम्’ ‘अभिरक्षति’ । कथमिति ? तदुच्यते,—‘महः’ महान् ‘वरुणः’ मध्यमः, महान्तं वा ‘ममुद्रम्’ आदित्यं मेघजालेन यदा “तिरोदधाति” दुर्दिनं कृत्वा, वर्पति ओषधीषु, अथ ‘धीराः’ धीमन्तः ‘धरुणेषु’ “उदकेषु” ‘शेकुः’ “शक्तुवन्ति” “कर्मणः” कृष्यादेः, वैदिकस्य वा ‘आरभम्’ “आरब्धुम्” प्रारम्भम् इत्येवमभिरक्षति । तेषां माध्यमिकानां व्रतं यदि ह्यसावाहणोति मेघैस्ततस्तोषामधिकारप्रतिलब्धो भवति ॥

“अज एकपाद्” “व्याख्यातः” इह तूत्तमः ॥

“पृथिवी” “व्याख्याता” ॥

“ममुद्र” “व्याख्यात” ॥

“तेषामेव निपातो भवति” स्तुतिसाधारण्येन “अपरस्यां बहुदेवातायानृचि”—॥ १३ (३२) ॥

उत नोऽहिर्बुध्नः शृणोत्वज एकपात्
 पृथिवी समुद्रः । विज्ञेदेवा ऋतावधो ह्यवा-
 ना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवनतु ॥ अपि
 च नोऽहिर्बुध्नः शृणोत्वज चैकपात् पृथिवी च
 समुद्रश्च सर्वे च देवाः सत्यवधो वा यज्ञवधो
 वा ह्यमाना मन्त्रैः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता
 अवन्तु मेधाविशस्ता दध्यङ् मत्यक्तो ध्यानमिति
 वा मत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वाथर्वा व्याख्यातो
 ननुर्मननात्तेषामेव निपातो भवत्यैन्द्रानृचि
 ॥ १४ (३३) ॥

“उत नोऽहिर्बुध्नयः शृणोतु”—इति (ऋ० सं० ४, ८, १०, ४, १ य० वा० सं० ३४, ५३) । अजिज्ञानं चार्थम् । आग्निमासते विनियोगः । ‘उत नः’ अप्यस्माकम् ‘अहिर्बुध्नयः’ ‘शृणोतु’ । अपि “अज एकपाद” अपि च ‘पृथिवी’ अपि च ‘समुद्रः’ ‘विश्वेदेवाः’ सर्व एते, एवमादयो देवाः ‘ऋतावधः’ ‘सत्यवधः’ “यज्ञवधः” उदकवधो वा ‘हुवाना’ आहूयमानाः मन्त्रैः यशुर्मयैः, ‘स्तुताः’ च स्तोत्रैः सामभिः, ‘कविशस्ता’ कविभिश्च नैघण्ट्यकत्वेन मेधाविभिः शस्त्रैश्च शस्ताः स्तुतास्ते-
ऽध्यानयन्तु ।—इत्येतदाशङ्क्ये ॥

“दध्यङ्” “मनु.” “अथर्वा”—इति त्रित्वपक्षे आदित्य एवेते तद्गुणयोगाद् भवन्ति, व्युत्स्थाने समाश्रानात्, पृथक् पुनर्व्युत्स्थानाः तत्सङ्चारिण एते ऋषयः ॥

“दध्यङ्” “प्रत्यक्षो ध्यानम्” प्रतिगतो ध्यानमिति, ध्यानारम्भणे ह्येव उक्तः स्वमधिकारमनुतिष्ठति । अथवा “प्रत्यक्षमस्मिन् ध्यानमिति वा” अधिकरणं कारकम् तथा हि तस्मिन् ध्यानकार्यं सफलं लभ्यत इति ॥

“अथर्वा” “व्याप्यातः” निर्वचनतः, न ह्ययं स्वभावाधिकारात् यथैति, न कदाचित् स्वमधिकारं मुञ्चति ॥

“मनुः” अयं “मननात्” न हि तदस्ति यदयं न मनुते ॥

“तेषां नेप निपातो भवति ऐन्द्रगाम्बुचि”—॥ १४ (३३) ॥

या मधर्वा मनुष्यिता दध्यङ् धियमतत ।
तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वयेन्द्र उक्थासमगमतार्च-
न्नुत्तराज्यम् ॥ यामधर्वा च मनुष्य पिता
मानवानां दध्यङ् च धियमतनिपत तस्मिन्

ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वैन्द्र उक्त्यानि च सङ्ग-
च्छन्तामर्चन्योऽनूपास्ते स्वाराज्यम् ॥१५ (३४)॥

इति निरुक्तौ द्वादशाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ १२, ३ ॥

“या सर्थर्ता”—इति (ऋ० सं० १, ५, ३१, ६) । गोतम-
स्यार्थम् । पाठिके यस्मिन्ऽहनि विनियोग ऐन्द्रे सूक्ते । ‘याम्’
‘अथर्वा’ ‘मनुः’ “च” ‘पिता’ “मानवानाम्” ‘दध्यङ्’ “च”
धियम् ‘अद्वत’ “अतनिपत” । एतद्गुणविशिष्टोऽयमादित्यः,
यत्तत्कर्माहोनिर्हत्यादिलक्षणं तनोति, ‘तस्मिन्’ सति
‘ब्रह्माणि’ “अन्नानि” “उक्त्यानि” च शस्त्राणि, ‘पूर्वया’
पूर्ववत्, ‘इन्द्रे’ ‘समग्मत’ “सङ्गच्छन्ताम्” समागच्छन्तु
यज्ञेषु । किंलक्षणे इन्द्रे ? इति, यत आह—‘अर्चन्’
“य.” इन्द्रः अभिपूजयते “स्वाराज्यम्” “अनु”—“उपास्ते”
यथाशास्त्रमनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥

पृथक्पृथक् आदित्यसहचारिण एते ऋषयः । तदा योज्यम्
—य ऋषयः एते कर्म अतनिपत याज्ञम्, तस्मिन् ब्रह्माणि
अन्नानि इन्द्रे पूर्ववत् समग्मत समागच्छन्तीति । शेषं समान-
मेवेति ॥ १५ (३४) ॥

इति ऋज्वर्याया निरुक्तहत्तौ सप्तदशस्याध्यायस्य

(द्वादशाध्यायस्य) तृतीयः पादः ॥ १२, ३ ॥

चतुर्थः पादः ।

अथातो द्युस्थाना देवगणास्तेषामादिभ्यः

प्रथमागामिनो भवन्त्यादित्या व्याख्यातास्तेषां-
भवति ॥ १ (३५) ॥

“अथातो द्युस्थाना देवगणाः”-इति । एवमादि
वक्तव्यम् । अतः परमेतदेवोत्तमं ज्योतिर्गणशब्दाभिधेयत्वेन
निर्वाच्यम्, एतदेव हि गुणविकारोपजनापेक्षया भेदाभेदाभ्यां
मन्त्रद्वयः पश्यन्तः स्तुवते, तदर्थं विशेषतः पुनरधिकारवचनम्
—“अथातो द्युस्थाना देवगणाः” इति । द्यौरिषां स्थानं त इमे
द्युस्थाना इति । के पुनस्ते ? देवगणाः इति,—देवानां मित्र-
प्रभृतीनां गणाः, पृथक्पक्षे गणा इति बहुवचनमर्थवत् ॥

“तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति” । ते कस्मात् ?
प्रत्यक्षत्वाच्छब्दस्य, ‘सप्तकषयः’ इत्येवमादीनाञ्च परोक्ष-
त्वात् । “आदित्याः” ते पुनरभिधाननिर्यचनतो “व्याख्याताः”
—“आदत्ते रसान्”—इत्यत्र, केवलन्त्वत्र बहुवचनमिति
विशेषः ॥

“तेषाम्” आदित्यानाम् “एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”-
यां दृष्टेह द्युस्थाने गणाभिधानेन समाज्जाताः ॥ १ (३५) ॥

इ॒मा गि॒र आ॒दि॒त्येभ्यो॑ घृ॒तसूः॑ स॒ना-
द्रा॒ज॒भ्यो जु॒ह्वा जु॒हो॑मि । शृ॒णोतु॑ मि॒त्रो
अ॒र्य॒मा भ॒गो न॑स्तुवि॒जातो॑ व॒स॒णो द॒क्षो
अंशः॑ ॥ घृ॒तसू॑ घृ॒तप्र॑स्तावि॒न्यो घृ॒तप्र॑स्तावि॒ण्यो
घृ॒तसा॑रि॒ण्यो घृ॒तसा॑नि॒न्य इति॑ वाहु॒तौरादि॑-
त्येभ्यश्चिरञ्जु॒ह्वा जु॒हो॑मि चिरञ्जीव॒नाय॑ चिरं
रा॒ज॒स्य इति॑ वा शृ॒णोतु॑ न इ॒मा गि॒रो मि॒त्र-

आर्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो
वरुणोऽशश्चांशोऽशुना व्याख्यातस्सप्तऋषयो
व्याख्यातास्तेषामेपा भवति ॥ २ (३६) ॥

“इमा गिर आट्टित्वेभ्यः”—इति (ऋ० सं० २, ७, ६,
१, १ य० वा० सं० ३४, ५४) । कूर्मस्य गावर्मदस्य गृत्तमदस्य
वेयमार्षम् । ‘इमा गिरः’ ‘एतसूः’ एत माहुतिलक्षणं याः
प्रस्रवन्ति प्रक्षरन्ति ता एतसूः । अथवा “एतप्रस्राविष्णुः”
धात्वन्यत्वमर्थकत्वम् । “एतसानिन्यः” वा, एतम् देवान् प्रति
सानयन्ति सम्भोजयन्तीति तथा, सनीतेः सम्भजनार्थस्य ।
“एतसारिष्णुः” वा, “स गतौ”—इत्यस्य, देवान् प्रति घृतं याः
सारयन्ति गमयन्तीति । ताभिः गीभिः, तैर्मन्त्रैः । ‘सनाद्रा-
जभ्यः’ “चिरं राजभ्यः” चिरन्तनेभ्यः सर्वलोक राजभ्यः,
अथवा सनादिति यावदायुषं मनुष्यर्मेण ‘जुह्वा’ जुहसञ्च-
केन पात्रेण ‘जुहोमि’ । ताः पुनर्गिरोऽस्मदाशीर्युक्ताः, तत्त्व-
सर्वनाय ‘शृणोतु’ ‘न.’ अस्माकं ‘मित्रः’ ‘अर्यमा’ ‘भगः’
“च” ‘तुविजातः’ “बहुजातश्च” “धाता” ‘दक्षः’ ‘वरुणः’
‘अशः’ “च” ।

तुवीति बहुनाम् । सर्वविधावत्वाद्बहुजन्मा धाता, याव-
दधिकारं जन्मेति । “अशः अशना व्याख्यातः” ॥

प्रत्येकमप्यते मित्रादयो द्युस्थानत्वेनोपेक्ष्याः, शास्त्रा-
तिगौरवमयात्तु न पृथक् पृथक् द्युस्थानत्वेन समान्नाताः ।
ते त्वादित्यलिङ्गलिङ्गितेषु मन्त्रेषु पृथक् पृथक् उपेक्ष्याः, तत्-
स्तुतीना पृथगपि विद्यमानत्वात् ॥

“सप्तऋषयः” वक्तव्याः । ते पुनरभी “व्याख्याता”
निर्धेयन्त, इह त्वभिधेया रश्मय इन्द्रियाणि वा.—“सप्त

सुप्ता सख्या” “अपिदर्शनात्”—इति, सप्त च ते ऋषयश्च
सप्तर्षयः ॥

“तेषामेषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—॥ २ (३६) ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त
रक्षन्ति सदसप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोक-
मौयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नौ सप्तसदौ च
देवौ ॥ सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे रश्म-
य आदित्ये सप्त रक्षन्ति सदसप्रमादं संवत्सर-
मप्रमादन्तः सप्तापनास्त एव स्वपतो लोक-
मस्तमितमादित्यं यन्त्यत्र जागृतो अस्वप्नौ
सप्तसदौ च देवौ वाय्वादित्यावित्यधिदैवतमथा-
ध्यात्मं सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे षडि-
न्द्रियाणि विद्यासप्तम्यात्मनि सप्त रक्षन्ति सद-
मप्रमादं शरीरमप्रमादन्ति सप्तापनानौमा-
न्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्त्यत्र
जागृतो अस्वप्नौ सप्तसदौ च देवौ प्राज्ञ-
आत्मा तैजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे तेषामेषापरा
भवति ॥ ३ (३७) ॥

“सप्त ऋषयः प्रतिहिताः”—इति (य० वा० सं० ३४,
१५) । द्विरस्वगर्भस्वार्पम् । आथर्वणे आत्मस्तुतौ विनियोगः,
उत्तेरा च । शृणाति सर्वमिदमिति शरीरमादित्यं, आश्र-

यथाहा सर्वमिदमस्मिन्नाश्रितमिति । तस्मिन् 'सप्त ऋषयः'
 "रश्मयः" 'प्रतिहिताः' प्रत्येकं हिताः निहिताः । ते पुनः
 सप्तैव अन्यनाधिकाः सन्तः, सार्वदिकमुदकमुपनयनन्तः,
 तेनेहास्तमादित्यं 'सद' सदेव 'अप्रमादम्' "अप्रमाद्यन्तः"
 अनुत्कर्गेण स्वस्य कर्मणः 'रचन्ति' निरन्धनः पार्थिवोऽपि
 ह्यग्निं इत्यनक्षयाविर्वाप्येत, "त एव" सप्त सप्ता. "आपनाः"
 सर्वस्य लोकस्य व्यापनाः, 'स्वपतः' अस्तमुपगच्छतः, अस्या-
 दित्यस्यैव तं 'लोकम्' आत्मानं गच्छन्ति, वाद्यं मण्डलं
 प्रविशन्ति । तेननुप्रविष्टेषु 'तत्र' सुप्तेषु उपरतप्रकाशवृत्तिषु
 तत्रान्तर्गतौ 'जागृतः' तन्मण्डलान्तरपुरुष, तदधिष्ठाता,
 योऽसौ हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेश इति विज्ञायते, वायुश्च ।—
 "इत्यधिदैवतम्" ।

"अथाध्यात्मम्" ।—मण्डलवदस्मच्छरीरे रश्मिवदिन्द्रि-
 याणि प्रतिहितानि निहितानि, तच्छरीरं नित्यं रूपाद्या-
 लोकमाद्युपकारेण रचन्ति अप्रमाद्यन्ति, सप्तापनानि व्याप-
 नानि विषयाणां शरीरस्य वा । तान्येव स्वपतोऽस्य जीवस्य
 सुखदुःखभोग्यः लोक शरीरमेव प्रत्यक्षमितमीयुः,—बुद्धि-
 हारेण भोग्येव भावनानुरूपेण लीयते । तद्भावनोपपादकः
 स्वप्नभोग्यः स्वप्नो भवति, तत्र जागृतः शरीरपरिपालनार्थम्,
 प्राञ्चयात्मा परमात्मा चिन्मात्रेण यः शरीरं व्याप्य वर्तते,
 तेजसश्च प्राणोऽन्नं पानं पचनव्यूहश्च रसान्तर्भूतः तेजोवायु-
 वृत्तिः ।

"तेषामेषा अपरा भवति"—। सा पुनः किमर्थम् ?
 रश्मय एवेति स्फुटतायै ॥ ३ (३७) ॥

तिर्यग्बिलम्बस्य ऊर्ध्वभो यस्मिन्वशो

निहितं विश्वरूपम् । अवासेतु षट्पयः सप्त
 साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥ तिर्यग्-
 बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मि-
 न्यशो निहितं सर्वरूपमवासेत षट्पयः सप्त
 सहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवु-
 रित्यधिदैवतमथाध्यात्मं तिर्यग्बिलश्चमस
 ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं
 सर्वरूपमवासेत षट्पयः सप्त सहेन्द्रियाणि
 यान्यस्य गोपूणि महतो बभूवुरित्यात्मगति-
 माचष्टे देवा व्याख्यातास्तेषां शेषाभवति
 ॥ ४ (३८) ॥

“तिर्यग्बिलश्चमस” — इति (अथ० स० १०, २६, ८) ।
 तिर्यञ्चोऽस्य मण्डलस्य मधुपूर्णस्येव रश्मिच्छिद्राणि । चमन
 चोदकमेव सनीतीति चमस । ऊर्ध्वं चैतद्ब्रह्माभूतसमप्रवाद्य
 निपद्यत इति ‘ऊर्ध्वबन्ध’ ऊर्ध्वं वावास्थित प्रकाशेन बाधय
 तीति ऊर्ध्वबुध्न, तस्मिन् चमसे’ मण्डले ‘यश’ उदक
 ‘निहित’ नियमेन अधिक वा हितमवस्थापितम्, ‘विश्वरू-
 पम्’ अनेकप्रकारमनेकरूपम् । कै पुनस्तन्निहितम् ? इति—
 ‘ये’ अस्य ‘महत’ जगत, आत्मनो वा ‘गोपा’ गोप्ता, एते
 रश्मय ‘बभूवु’ भवन्ति । ये च ‘सप्त’ एतस्मिन् मण्डले
 ‘साकम्’ एकीभूतास्तदधिष्ठाना सप्त ‘आसते’ । तैर्हि चतसृषु
 दिक्षु ऊर्ध्वमधो मण्डलं चोत्सृष्टानि यानि ज्योतीषि अस्य ते

रश्मयः, सप्त सर्पणाः, ऋषणाद्दर्शनादस्य धर्मस्य 'अथय उच्यन्ते ।—“इत्यधिदैवतम्” ॥

“अथाध्यात्मम्”—इति । तिर्यक्क्षिद्रमिदमेव शिरस्य-
मसः, चम्यन्ते ह्यनेन रसा इति । “ऊर्ध्वबन्धनश्च” उपरि
ह्यवस्थितमेतद्वन्धनमस्य शरीरस्य, एतद्वियोगे हि विघ्नस्यते
शरीरम् । यस्मिन् यशो निहित विश्वरूप नानाप्रकार
मिन्द्रियत्वेन भूत रसाख्य ज्ञानाख्य वा । तस्य चमसस्य ये
विधातारः, तद्वारेण अस्य शरीरस्य महतो गोप्तारः, तत्रैव
चमसान्तरमनुप्रविष्टा ‘साक’ “सह” तदयं उपजीवन्त
आसते—“इत्यात्मगतिमाचष्टे” ॥

“देवा” वक्तव्याः । ते पुनः “देवो दानाहा दीपनाहा
द्योतनाहा”—इत्यत्र निर्वचनत “व्याख्याता” इह तु रश्मयो
बहुवचनेनोच्यन्त इति विशेषः ।

“तेषामेषा” प्राधान्यस्तुति “भवति”—॥ ४ (३८) ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्षट्जुयतां देवानां
रातिरभि नो निवर्त्तताम् । देवानां सख्यमुप-
सेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु
जीवसे ॥ देवानां वयं सुमतौ कल्याण्यां मता-
ष्टजुगामिनाष्टतुगामिनामिति वा देवानां
दानमभि नो निवर्त्ततां देवानां सख्यमुपसी-
देम वयं देवा न आयुः प्रवर्द्धयन्तु चिरञ्जीव-
नाय विश्वेदेवाः सर्वे देवास्तेषामेषा भवति
॥ ५ (३९) ॥

[१२अ० ४पा० ६ख०] : दैवतं काण्डम् । ४०१

25194

“देवानां भद्रा” — इति, (ऋ० सं० १; ६, ५; २) । गोत-
मस्थार्धम् । देवेभ्यो वशामालभेतेति विनियोगः । अस्य
पशोन्नेपायाः पुरोऽनुवाक्या । य एते ‘देवाः’ रश्मयः निम्नं
क्षञ्जेव मण्डलादनावरणत्वादन्तरिक्षस्य सर्वतो यन्ति । अथ
वा ‘क्षजूयताम्’ / ‘क्षतुर्गामिनाम्’ ऋताहृतौ यथाकालमस्मात्
मण्डलात् गच्छताम् । ‘सुमतिः’ शोभना मतिः, प्रसादाभि-
मुखी मतिः । सा “नः” अस्मान् प्रति ‘निवर्त्तताम्’ निय-
मेन वर्त्तताम्, तत्पूर्विका च ‘रातिः’ धनलाभोऽस्मान् प्रति
नियमेन वर्त्तताम् । ततश्च तेन धनलाभेन उपजनितसा-
मर्थ्याः सन्तः ‘वयम्’ तेषामेव ‘देवानां’ ‘सख्य’ समानता
याज्ञे कर्मणि समानमङ्गभावम् ‘उपसीदिम’ “उपसीदेम”,
उपगच्छेम वयम् । ततश्च तद्याभूतानामस्माकम् ‘आयुः’ ते
देवाः ‘प्रतिरन्तु’ “प्रवर्द्धयन्तु” ‘जीवसे’ “चिर जीवनाय” । —
इत्येतदाग्राह्यम् ॥

“विश्वेदेवाः” वक्तव्याः । “सर्वे देवाः” त एव रश्मयः,
उपहितविश्वविशेषणाः सन्तो विश्वेदेवा भवन्ति ॥

“तेषां” तदभिधानविशिष्टाम् “एषा” प्राधान्यस्तुतिः
“भवति” — ॥ ५ (३८) ॥

ओमासञ्चर्षणीधृतो विश्वेदेवासु आ-
गत । द्राक्ष्वांसो द्राक्षुषः सुतम् ॥ अवितारो
वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहा-
गच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेक-
मेव वैश्वदेवं गायत्रं त्वचं दशतयौषु विद्यते
यत्तु किञ्चिद्भृष्टदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने,

युज्यते अदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूषिरन-
त्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति बभ्रु रेक इति दश
द्विपदात्रलिङ्गाः भूतांशः काश्यप आश्विनमेक-
लिङ्गमभितथीयं सूक्तमेकलिङ्गं साध्या देवाः
साधनान्तेर्पामेषा भवति ॥ ६ (४०) ॥

“ओमासचर्पणीधृतु” — इति (छ० सं० १, १, ६, १।
य० वा० सं० ७, २२) । मधुच्छन्दसा दृष्टा । प्रउगी यह
विनियोग । वैश्वदेवधानेन पातसवने यहो गृह्यते । हे
‘विश्वेदेवा ।’ ये यूयम् ‘ओमास.’ “अवितार” रक्षितार,
‘चर्पणीना’ ममुष्याणा स्वनोपकारेण, “अवनीया वा” तर्प
णाह्वा । ‘धृत’ धारयितारश्च स्थितिकर्तार । ते यूय
‘दाशास’ “दत्तवन्त” मनसा कृतसङ्ख्या भूत्वा इदं नामा
ग्नाभिरग्नौ देयमिति । तत अथ ‘दाशुष’ “दत्तवन्त”
हवीषि यजमानस्यैत ‘सुतम्’ अभिपुत सोम पातुम्
“भागत” । — इत्येतदाशास्यहे ॥

अधुना विश्वान् देवानधिष्ठत्य तद्वत्तमेवाधियज्ञे विश्वार-
यिष्यन्नुपहन्ति । — “तदेतदेकमेव वैश्वदेव गायत्र त्वचम्” —
इत्येवमादि । ‘तत्’ — इति समाध्यायस्यानुस्मृतये । ‘एतत्’ —
इति वक्ष्यमाणार्थसन्निधीकरणाय । ‘एक’ ‘त्वच’ ‘सूक्ते’
‘वैश्वदेव’ ‘गायत्र’ गायत्रेण छन्दसा युक्त ‘दशतयोषु’ भर्वा
स्वपि बहुषु शाखासु ‘विद्यते’ — नान्यदस्त्वेवास्मिन्छन्दसि,
प्रयोजनं च गायत्रच्छन्दोयुक्तैरन्यैरपि बहुभिर्वैश्वदेवैर्मन्त्रैर-
धियज्ञे । तत्र किं कर्ष्यम् । — इति, यत आह, — “यत्तु
किञ्चिद्वैश्वदेव” मन्त्रजात गायत्रेषु छन्दसा युक्तम्, “तदेव-

देवानां स्थाने युज्यते” । न्याय्यमित्यतः “यदेव” “विश्वलिङ्गम्” विश्वशब्दोपेत मन्त्रजातं सूक्तं वा, तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यते,— न बहुदेवताभावेण—“इति” “शाक पूणि,” मन्यते । तत् किमस्यापि यास्काचार्यस्यैतदेवाभिमत-
 सुत न ? इति, यत आह,—“अनन्यन्तगस्त्वेव उद्देशो भवति” अनैकान्तिक एव उद्देशः । उद्देशः प्रतिज्ञा,—“यदेव विश्वलिङ्गोपेतं तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यते”—इति ।
 कथमनैकान्तिकम् ? इति, वैश्वदेव हि मन्त्रजातं समान्नाये क्रियार्थं सुत्पद्यमानमाम्नायस्य क्रियार्थत्वात्तावत्त्रे छन्दसि तावदेवोत्पत्तुमर्हति, विश्वयुक्तमन्त्रजातवद्यावत्कर्मसु सर्व-
 वैश्वदेवेषु तच्छन्दस्केषु अलमिति,— न च तत्सर्वास्वपि दश तथीष्वस्ति छन्दस्यलङ्घनीत्पादे, प्रयोजनं च तच्छन्दोयुक्तैरपि विविधैर्मन्त्रैर्भवति, न च ते तथाविधा सन्तीति बहुदेवताय तस्मिन् छन्दसि सन्ति । तत्किमस्तु तस्य कर्मणः प्रहाणम्,
 उत वा तत्स्थाने बहुदेवतानि सूक्तान्योप्यन्ताम् ? इति उच्यते,—युक्तं यद्बहुदेवतानि श्रोम्येरन्निति यास्काचार्यः
 पश्यन्नाह—“यत्तु किञ्चिद्बहुदेवतं तदैश्वदेवानां स्थाने युज्यते” । सैयमनुत्पत्तिर्गायत्रे छन्दसि वैश्वदेवानां मन्त्राणां यावदलङ्घने गमयति । बहुविश्वशब्दयोरितरतरार्थाभिधेयप्रत्यासत्त्या बहुदेवान्यपि वैश्वदेवानां स्थाने युज्यन्ते एवेति ।
 अपि चैवमनन्यन्तगत इत्युद्देशः । येन “भूताश्च काश्यप आश्विनमकलिङ्गम्” । भूताशो नाम अपि काश्यपः, स एकेनाश्विलिङ्गेन युक्तमनेकचैः सूक्तं ददर्श, तत्र यास्वप्यश्विलिङ्गमृचु नास्ति तासामप्याश्विनीत्वं तेनैवैकेनाश्विलिङ्गेन, यथैकेनापि ऋषिणा मध्यगतेन ऋषिणो भवन्ति,—एवमेकेन विश्वलिङ्गत्वेन यावन्ति सूक्तानि कर्माणि सुयुज्यन्ते च ।

देवतानि' अखिलिङ्गान्यपि तानि 'तदर्थसाधकानोति ॥

अध्याम अखिलिङ्गम्, येन पर्फरीसूक्तं सर्वमाखिनम् ।
 "ऋष्याम् स्तोमं' मनुयाम् वाजमा लो मन्त्रं' सुर्ये होपयातम् ।
 यशो न पृक्तं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो' अखिनोः काममप्राः ॥
 इति (ऋ० सं० ८, ६, २, ६ । १०, ८, १, ११.) । हे अखिनी ।
 वयं 'स्तोमं' विहृतृपद्यदयादिकम् 'ऋष्याम्' अध्याम, वर्ध-
 चेम । किञ्च, 'वाजं' अविलक्षणमयं युवाभ्यां 'मनुयाम' प्रय-
 ष्येम । तस्माद् युवां 'मरया' मरयो, समानरयो, एकमेव
 रयमाफटो मन्त्री 'इह' अखिन् कर्मणि 'नः' अछदीयं 'मन्त्र'
 मननीयं स्तोत्रम् 'उपयातम्' उपागच्छतम् । 'गोष्वन्तः' गो-
 ध्यामस्थितं 'पक्तं' परिणतम्, तदेव 'मधु' मधुरं 'यशो न'
 यश इत्यवनान, नयार्थं, श्रीराज्यादिनक्षत्रम्, मन्त्राधीरपात्रे
 अवनीयमानम्, अचक्षादेव चागच्छतमिति सम्बन्धः । एव-
 मृक्तप्रकारेण 'भूतांशः' एतस्यामा अपिः 'अखिनोः' 'कामम्'
 अभिनापमाब्जोयाभिः स्तुतिभिः 'अप्राः' आपुरयत्, सम्पूर्णमका-
 र्योदित्तमः । 'मा पुरणे' वाटादिकः (८०), व्यत्ययेन मध्यमः ॥

"अभितद्येयं सूत्रम्" चेन्द्रम्, तदपि "एकलिङ्गम्"—इति ॥

यथा—"शुभं हुवेम मृधयानुमिन्दुमिन् भरे नृतम्"
 वाजमातो । शृण्वन्तमुदमृतये' ममक्, प्रसन्' युवाणि
 मृच्छिन्' धनानाम् ॥—इति । विजयाय 'ममक्' मंयामिषु
 निवृत्तं 'प्रसन्' 'हृदादि' वारवादि मधुजातानि, 'मच्छितं'
 ममस्तानां वीराणां धनानाञ्च जेतारम्, 'द्रुमम्' शूनम्,
 उद्यादेन महद्भम्, 'नृतमम्' जगत, अतिमयेन नितारम् 'ऊतये'
 रघुणाय 'अखिन्' 'भरे' अयाने 'वाजमातो' यखिन् मधुन्
 जिह्वावानि मन्त्रमन्त्रे तखिन्, 'हुवेम' ययमाह्वयामहे, तम्
 'चेन्द्रम्' एवमादिगुणयुक्तमात्मनो विजयायेति ॥

“साध्या” “देवाः” “साधनात्” ते हि सर्वमिदं साधयन्ति, यदन्येन सर्वकर्मभिरसाधितं तत्साधयन्तीति साध्या उच्यन्ते । ते च पुनः प्राणाः विश्वसृज ऋषयः, ये सृष्टस-
सवत्सरसत्रेणेदं विश्वमसृजन्त, त एवैतेऽधिदैव रश्मयः ।
विज्ञायते हि—“प्राणा वै सप्त ऋषयः साध्या विश्वसृज.”—
इति ।

“तेषामेषा” प्राधान्यस्तुति “भवति”—॥ ६ (४०) ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त
यत्र पूर्वे^१ साध्याः सन्ति देवाः ॥ यज्ञेन यज्ञ-
मयजन्त देवा अग्निनाग्निमयजन्त देवाः
अग्निः प्रशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्तेति च
ब्राह्मणं तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह
नाकं महिमानः समसेवन्त यत्र पूर्वे^१ साध्याः
सन्ति देवाः साधना द्युस्थानो देवगण इति
नैरुक्ताः पूर्वन्देवशुगमित्याख्यानं वसवो यद्विय-
सते सर्वमग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या
तस्मात् पृथिवीस्थाना इन्द्रो वसुभिर्वासव इति
समाख्या तस्मान्मध्यस्थाना वसव आदित्यर-
श्मयो यियासनात्तस्माद् द्युस्थानास्तेषामेपा
भवति ॥ ७ (४१) ॥

“यज्ञेन यज्ञमयजन्त—इति (ऋ० सं० २, १, २३, ४।
 ८, ४, १८, ६। य० वा० सं० ३१, १६)। दीर्घतमस आर्यम् ।
 “अग्निनाग्निमयजन्त देवाः” । उक्तञ्च—“तमुन्नित्ययुः सर्व-
 गणं सर्वनामानम्”—इति, ‘तम्’ अग्निं स्थावरजङ्गमभावे-
 नेति । “तं वयराया वयं यमत्या”—इत्येतस्माद्गर्जनवतः
 प्रयोक्तुः सर्वमिदमग्निरित्यभिप्रेत्य ब्रवीति ।—“यज्ञेन”
 “अग्निना” स्थावरजङ्गमभावमापन्नेन हविर्भूतेन ‘यज्ञम्’
 “अग्निम्”, एव सर्वदेवताभूतमादित्यादिपनाडिकया महान्त-
 मात्मानम् ‘यजन्त’ ‘देवाः’ देवभाविनः, ‘पूर्वं’ ज्ञानकर्म-
 समुच्चयकारिणी यजमानभावमापन्ना, ‘साध्याः’ विश्वसृजः
 ऋषयः, प्राणाः । ‘तानि धर्माणि’ तानि कर्माणि, तथा-
 विधञ्चानयुक्तानि, ‘प्रथमानि’ सुष्ठ्यानि महदात्मभावापत्तये
 ‘आसन्’ तैरपि क्रियन्ते इत्यर्थः । ‘ते’ च तानि कृत्वा निय-
 मेनैवानन्यभावित्वात् तत्फलस्य ‘महिमानः’ तदानुपूर्व्येण
 जातमहदात्मभावाः सन्तः, तमेव ‘नाकं’ महान्तमात्मानम्
 एकान्तसुखं ‘सचन्त’ तद्भावमेव ते आपेदिरे । किं त एव ?
 इति, नेत्युच्यते,—“यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः” । शब्दार्थो-
 पदेशनित्यत्वाद्यत्र पूर्वं च पूर्वतरे च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिण
 आसते सन्ति जज्ञुरित्यर्थः । विज्ञायते हि—“विश्वसृजः प्रथमे
 सत्रमासत”—इति ॥

शिरो ह्यध्यात्मं द्युस्थानभक्तिः, अतः सप्त ऋषयः, देवाः,
 विश्वे देवाः, साध्या इति सर्व एते प्राणाः, रश्मयो वेत्युप-
 द्यते ।

ब्राह्मणमपि चैतमर्थमेवानुविदधाति ।—“अग्निः पय-
 रासीत्”—इत्येवमादि ।

“वसवः”—इति, वक्तव्यम् । ते पुनरमी विद्वान्नाः । ते

यस्मात् सर्वमिदं विभागेनावस्थितमाच्छादयन्ति । कथम् ?
इति:—“वासवोऽग्निरिति समाख्या, तस्मात् पृथिवीस्थाना”
“इन्द्रो वसुभिर्वासव — इति समाख्या, तस्मात् मध्यस्थाना:”
“वसव आदित्यरश्मयो विद्यासनात्, तस्मात् द्युस्थाना:” ॥

“तेषाम्” “एषा” प्राधान्यस्तुति: “भवति”—॥ ७ (४१) ॥

सुगा वो' देवा सुपथा अकर्म य आग-
म्नुः सर्वनमिदं जुपाणाः । जज्ञिवांसः पपि-
वांसश्च विश्वेऽस्त्रे धत्त वसवो वसूनि ॥
स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य आग-
च्छत सवनानीमानि जुपाणाः खादितवन्तः
पीतयन्तश्च सर्वेऽस्त्रासु धत्त वसवो वसूनि
तेषामेपापरा भवति ॥ ८ (४२) ॥

“सुगा वो' देवाः”—इति (य० वा० म० ८, १८) । परमे-
ष्ठिनं प्रार्थनम् । समिष्टयज्ञेषु विनियोगः । हे ‘देवाः ।’ ये
यूयम् ‘आजग्मुः’ नित्यमागच्छत ‘इदं सवनम्’ इमं यज्ञम्,
अद्याभिः सद्यः ‘जुपाणाः’ प्रीयमाणाः । तेषां ‘वः’ ‘अतुगच्छ-
ताम्’ सुगा । ‘स्वागमनानि’ शोभनानि आगमनानि पुन-
पुनरप्ययज्ञेषु । एवमेव “सुपथानि” सुमार्गाणि सन्तु । किञ्च
एतस्मिन् यज्ञे ‘जज्ञिवांसः’ “खादितवन्तः” इषीषि, ‘पपि-
वांसश्च’ “पीतयन्तश्च” सोमम्, यज्ञाः सन्तः, ‘वसूनि’ “अस्त्रासु”
‘धत्त’ निधत्त हे ‘वसवः ।’ ‘वसूनि’ ।—एतदागाच्छे ।

समिष्टयज्ञेषु यत्पीयस्यर्चने विनियोगादथ द्युस्थानाः
वसवः ॥

“विस्थाना” — इत्युक्तम्, यत इतरयोरपि स्थानयो प्रदर्शयति,—“तेषाम्” एषा “अपरा भवति”—॥ ८ (४२) ॥

वसुया अच वसवोरन्तदेवा उरावन्त-
रिच्छे मर्जयन्त शुभाः । अर्वाक् प्रथ उरुज्वयः
कुरुष्व श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥
वसुया अच वसवोऽरमन्त देवा वसा पृथिवी
तस्यां भवा उरौ चान्तरिच्छे मर्जयन्त गमयन्त
शुभाः शोभमाना अर्वाच एनान् पथो बहुजवाः
कुरुष्व शृणुत दूतस्य जग्मुषो नो अस्याग्ने-
र्वाजिनो व्याख्यातास्तेषां नेषा भवति ॥
(४३) ॥

“वसुया अच वसव” — इति (छा० स० ५, ४, ६, १) ।
वसिष्ठस्यार्थम् । “वसा पृथिवी” “तस्या” “भवा” ये निय-
मवन्ति, ते ‘ज्मया’ । ‘रन्त’ “अरमन्त” । ‘अच’ एतस्मिन्
कर्मणि, अस्मिन् वा लोके । ‘देवा’ “वसव” । ये “व” “उरौ”
विस्तृते चान्तरिच्छे विस्तीर्णे ‘मर्जयन्त’ मार्ष्टिर्गत्यर्थः, “गम-
यन्त” यद्यत्तेषां गमयितव्यम्, अथवा वर्त्तमानाः । ‘शुभा’
“शोभमाना” । एवमनयो स्थानयो वसून् विभज्याधुना
युष्मानाम्नान् कृत्वा ब्रवीति,—ये यूयमेष विस्थाना, तान्
वा ब्रवीमि,—निष्पत्तम् ‘अस्य’ “अग्ने” ‘न’ अस्मद् “दूतस्य”
‘जग्मुष’ युष्मान् प्रति गतवतः “शृणुत” यदयं ब्रवीति, श्रुत्वा
चास्मान् ‘अर्वाक्’ आभिमुख्येन उरुज्वय’ “बहुजवा,” बहु

प्रकार शतसहस्रमागमनेनैव 'पथ.' मार्गान् प्रहतान् "कुरु-
ध्वम्" ।—इत्येतदाशास्त्रे ॥

"वाजिन." "व्याख्याताः"—"अपि स वाजी वेजनवान्"
—इत्यत्र, केवलमत्र बहुवचनकृतो विशेषः, रश्मयश्च अभि-
धेयाः । पृथक् देवाद्याः ॥

"तेषाम् एवा भवति" प्राधान्यस्तुतिः—॥ ८ (४३) ॥

शन्तो' भवन्तु वाजिनो हवे'षु देवताता
मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृक् रक्षां-
सि सने'स्यस्यद्यु'यवन्नमी'वाः ॥ सुखा नो
भवन्तु वाजिनो ह्वानेषु देवतातौ यज्ञे मितद्रवः
सुमितद्रवः स्वर्काः स्वर्चना इति वा स्वर्चना
इति वा स्वर्चिष इति वा. जम्भयन्तोऽहिञ्च
वृकञ्च रक्षांसि च क्षिप्रमस्यद्यावयन्नमीवा
देवाश्चा इति वा देवपत्न्यो देवानां पत्न्यस्तासां-
सेषा भवति ॥ १० (४४) ॥

"यज्ञो' भवन्तु वाजिनः"—इति (सू० स० ४, २, २८,
७। य० वा० स० ८, १६) । यस्मिन् स्यार्यम् । वाजिनयागे
विनियोगः । 'देवताता' एतस्मिन् "देवतातौ" "यज्ञे" "हवेषु"
"वाहानेषु" 'गम्' 'न.' पश्चात् "सुखा." 'भवन्तु' सन्तु
'वाजिन.' । क्लिप्तपद्याः १ 'मितद्रव.' "सु" क्षिप्तं शोभनं
ये द्रवन्ति, 'स्वर्का' ये "स्वर्चना." शोभनम् अक्षन्ति,
गच्छन्ति, "स्वर्चना" शोभनं वा अर्चनं येषां स्तुतिः,
"स्वर्चिष. वा" येषां शोभनं अर्चिषो दीप्तयः त आगच्छन्तु ।

आह्वानेष्वस्माक 'जम्भयन्त' । किम् ? इति,—'अहिम्' "च" 'वृकम्' "च" यस्यास्मानाहन्ति, यच्च वृकस्तस्कारो मुष्णाति, 'रक्षासि' "च" येऽस्मान् रक्षसि क्षिण्वन्ति, तायास्मत्तः 'जम्भयन्त' हिसन्त 'सनेमि' "क्षिप्रम्" । सामर्थ्यादिह सनेमि—इति क्षिप्रनाम । 'युयवन्' सामर्थ्यात् अपेत्यध्याहृत्य अप "यावयन्तु" अपमिश्रयन्त्वित्यर्थ, इष्टञ्च रक्षसा नाशन न मिश्रयामिति ।

"देवपत्न्य" वक्तव्या । ता पुन "देवाना पत्न्य" पालयित्र पालनीया वा । पत्नीसयाजेप्वेता इज्यन्त इत्यत स्तृतीयसवनभक्तित्वादादित्य भजन्ते । तदुक्तम्,—“अथैता न्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनम्”—इति ॥ १० (४४) ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥ देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः प्रावन्तु नोऽपत्यजननाय चान्नसंसननाय च याः पार्थिवासो या अपामपि कर्मणि व्रते ता नो देव्यः सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणास्तासामेपापरा भवति ॥ ११ (४५) ॥

"देवाना पत्नी" —इति (ऋ० स० ४, २, २८, ७) । प्रति चतुर्थ्येयमापम् । आग्निमारुते पत्नीसयाजेषु च विनि यो ग । या एता देवपत्न्यो नित्यमस्मत्तो हविरुशन्ति काम-बन्तः, ता अस्मत्तो हविरुपभुज्य ततोऽस्मानवन्तु प्रतितर्पयन्तु

धनेन । किञ्च, “प्रावन्तु नस्तुजये” । प्रकर्षेण अथन्तु रजन्तु
 “अपत्यजननाय” ‘वाजसातये’ च “अन्नसमननाय” अन्न-
 समभजनाय “च” । कतमास्ता. ? ‘या. पार्थिवास्त.’ पृथिव्या
 भवा, ‘याः अपामपि’ ‘व्रते’ “कर्मणि” वर्षोत्सर्गे व्यापृता,
 सर्वा. ‘सुहवा.’ स्वाद्धानाः अस्माकं ‘यच्छत’ “यच्छन्तु” ददतु
 ‘शर्म’ “गरण” गृह सुख त्राणं वा ।—इत्येतदाशङ्कहे ॥

“तासाम् एषा अपरा भवति”—। सा पुनः किमर्थम् ?
 सामान्यतः पूर्वस्यामुक्ता, विशेषतः परस्यामुच्यन्ते, पूर्वयैव
 समानार्पविनियोगा ॥ ११ (४५) ॥

उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्य १ ग्नाय्य-
 श्विनौ राट् । आ रोदसी वरुणानी रुदशोतु
 व्यन्तु देवैर्य ऋतुञ्जनीनाम् । अपि च ग्ना
 व्यन्तु देवपत्य इन्द्राणौन्द्रस्य पत्यानाय्यग्नेः
 पत्यश्विन्यश्विनोः पत्नी राट् राजते रोदसी
 रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यन्तु
 देव्यः कामयन्तां य ऋतुः कालो जायानां य
 ऋतुः कालो जायानाम् ॥ १२ (४६) ॥

इति द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १२, ४॥

“उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः”—इति (अ० स ४, २, २८,
 ८ । अथ० मं० ०, ४, ११, २) । पुरुषे पीतमग्न्यादिभि,
 ‘उत’ “अपि” ‘ग्ना’ स्त्रियः ‘व्यन्तु’ पिबन्तु एतदाज्यम् ।
 कतमाः ? “इन्द्राण्य १ ग्नाय्यश्विनौ राट्” । ‘राट्’ च
 च ‘रोदसी’ ‘वरुणानी’ च पाणिमुख्येन च श्रित्वा रुदशोतु ।

“रोदसी रुद्रस्य पत्नी” । आद्यर्षणे रोदसीत्यप्रगृह्यं पदम्,
तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारी निराह—“रोदसी रुद्रस्य पत्नी”
इति । “वरुणानी च वरुणस्य पत्नी” । सर्वाः अध्येताः
‘व्यन्तु’ पिवन्तु एतदान्यम् । “य ऋतुर्जनीनाम्” । यः
“कालः” भोजनकालः “जायानाम्” । तस्मिन् काले दीय-
मानम् । कथासौ ? भुक्तवत्सु पुरुषेष्विति ॥१२ (४६) ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ सप्तदशाध्यायस्य (द्वादशाध्यायस्य)

तुरीयः पादः ॥ १२ । ४ ॥

लम्बूमार्गाश्चमवासिनो भगवद् गौचार्यस्य कृतौ

ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ

सप्तदशोऽध्यायः (द्वादशोऽध्यायः) समाप्तः ॥१२॥

(अथातोद्युः स्नानावसातिषुस्त्रेहे हजातां प्रा-

तयुर्जाप्रातर्यजध्वमुपस्तच्चित्रमेताउत्याः सुकिंशु-

८ १० ११ १२ १३

कंठपाकपाय्यपागूहन्त्वष्टादुहिचे सविता विश्वा-

१ १४ १५ १६ १७ १८ १९

रूपाणि प्रातर्जितमुदृत्यञ्चित्रं शुक्रन्तेपथस्सयद्दं-

२० २१ २२—२५

विष्णुर्विश्वानरो विश्वानरस्य येनापावकेति चतु-

२६ २७ २८ २९ ३०

ष्कं केश्यं ग्निं वयः केशिनः पुनरेहि यस्मिन् दक्षे पा-

२१

२२

२३

२४

वीरवीयदिन्द्राग्नीपविचवन्तउतनोहियमथर्वो-

२५

२६

२७

२८

थातोद्यु, स्थानादेवगणाद्भागिरःसप्तऋषयस्ति-

२९

३०

३१

३२

३३

र्थग्विलोदेवानाम्भद्रौमांसोयज्ञेनसुगावोजस-

३४

३५

३६

याश्चवशन्तोभवन्तुदेवानांपत्नीस्तग्नाव्यन्विति
षट्चत्वारिंशत् ॥)

इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) द्वादशोऽध्यायः ॥२२॥

(दैवत काण्ड समाप्तम् ।)

इति नैरुक्तोत्तरार्द्धः समाप्तः ।

अथ परिशिष्टम् ।

अथ त्रयोदशाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षतेऽपि वा
सम्प्रत्यय एव स्यान्माहाभाग्याद्देवतायाः सोऽग्नि-
मेव प्रथममाह त्वमग्ने ह्युभिस्त्वमाशुशुक्षणि-
रिति यद्यैतस्मिन् सूक्ते न हि त्वदारे निमि-
पश्च नेश इति वरुणस्याथैषेन्द्रस्य ॥ १ ॥

“अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते”—इत्येवमादि वक्तुं प्रकृत-
शेषमनुवर्तते । किञ्चात्र प्रकृतम् ? स्तुतिलक्ष्णा देवतेति—
“यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते”,
—इत्यत्र । ताः स्तुतयः कर्माधिकारनिरताः, स्वकर्माधिका-
गतिक्रमेण सगुणातिशयेन च याः, ता उपप्रदर्श्याः, तदर्थं
विशेषतः पुनरधिकारवचनम्—“अथ”—इति । “इमाः” या
यक्ष्यमाणास्ताः “अतिस्तुतयः—इत्याचक्षते” अन्येऽप्याचार्या
एवमेवैताः ‘आचक्षते’ कथयन्ति शिष्येभ्यः अतिस्तुतय एता
इति, प्रसिद्धा हीयमेतासु सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः । “अपि वा”
अथवा नैवेतदतिस्तुतयम् । किं तर्हि ? “सम्प्रत्यय एव स्यात्”
देवतासमानमेव । किं कारणम् ? न अतिययो नाम
देवतायाः स्तुतिरस्ति । कस्मात् ? “माहाभाग्याद्देव-
तायाः”—इति, न हि विभूतेरित्यस्ति, यामतिरिच्य

सूयेत । तदुक्तम्—“क्षत्रीषमं”—इति । तथा च “नार्वा
निन्द्र प्रतिमानानि देभु”—इति ॥

नैरुक्तसमयानुवृत्तये अतिस्तुतय प्रदर्शयन्ते—“स” इति,
स्तोता असावाचार्य “अग्निमेव” अधिकृत्य “प्रथममाह” ।
किं कारणम् ? येनैव हि क्रमेण स्तुतय उपप्रदर्शिता तेनै
वात्र क्रमेणातिस्तुतयो न्याया प्रदर्शयितुम्, न स्यसति
कारणे सुख्यातिक्रमो न्याय्य इति । कः ? यथा,—

“त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुगुच्छणि”—इति । यथैतस्मिन्
सूक्ते स्वकर्माधिकारव्यतिरकेण, अतिशयेन वा स्तुति ॥

मध्यस्थाने—“न हि त्वद्वारे निमिषसु नेत्रे”—इति
(ऋ० सं० २, ७, १०, १) । “वरुणस्य” । ‘शपो सुम्यच्च
वरुण भियसु मत्सम्नाडृतावोऽनु मा गृभाय । दामेव
वत्सादिसुसुगुच्छो न हि त्वद्वार निमिषसु नेत्रे ॥’—
इति (ऋ० सं० २, ७, १०, १) । हे भगवन् । ‘वरुण ।’
‘सम्नाट् ।’ ‘ऋतवन् ।’ यदेतत् ‘अप’ कर्म किञ्चित्, ‘भियसु’
भयङ्करमस्मासु ‘अह’ पापं यदात्मन कायकृतम्, तदस्मत्ता
‘दामेव वत्सात्’ ‘विमुमुग्धि’ त्व प्रमुच्य । ततश्च तत्प्रमुच्य
‘सुम्यच्च’ सुहु गमय, नाशयेत्यर्थः । कस्मात्पुनरव ब्रूमहे ?
इतः,—यस्मात् “न हि त्वद्वार निमिषसु नेत्रे” त्वदन्तिकेऽपि
वर्त्तमानस्य दूरऽपि च यः कश्चित्तस्यापि त्वदन्यो नेत्रे, त्वमव
दूरे चान्तिके च ईशिषे इत्यभिप्रायः ॥

“अथ एषा इन्द्रस्य”—॥ १ ॥

यद्वा द्यौर्वा इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत
स्युः । न त्वा वज्रिन् सहस्रं स्रथ्या अनु न ज्ञात-
सष्ट रोदसी ॥ यदि त इन्द्र शतं दिवः शतं

भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्जिन् सहस्र-
मपि सूर्या न द्यावापृथिव्यावध्यभ्यत्रुवीता-
मित्यथैषादित्यस्य ॥ २ ॥

“यद् द्याव इन्द्र ते शतम्”—इति (ऋ० स० ६, ५, ८,
५ । सा० सं० छ० आ० ३, २, ४, ६) । पुरुषन्मन आर्घ्यम् ।
बृहती । वैरूपे स्रोत्रियानुरूपे । हे भगवन् । ‘इन्द्र !’ ‘यत्’
“यदि” ‘ते’ तव ‘शतम्’ ‘द्याव’ “दिव” ‘शत’ च “भूमी”
“भूमय” ‘सहस्र’ च ‘सूर्या’ ‘रोदसी’ ‘उत’ “अपि” च
सम’ ते “प्रतिमानानि” उपमानानि ‘स्यु’ भवेयुः, कथञ्चित्,
—तथापि ‘त्वा’ त्वा ‘जातमात्रमपि सर्वाणि अपि तानि
‘नाष्ट’ “नैवाभ्यशुधीरन्” । किं तर्हि ? त्वमेवैतानि सर्वाणि
अभ्यशुधीया, अतिरिच्य वर्त्तेथा इत्यर्थः ॥

“अथ एषा आदित्यस्य”—॥ २ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।
क्वस्य पुल्लघो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्व-
स्मादिन्द्र उत्तरः ॥ यदुदञ्चो वृषाकपे गृह-
मिन्द्राजगन्त क्वस्य पुल्लघो मृगः क्व स वच्चादी
मृगो मृगो मादृर्गतिकर्मणः कमगमद्देशं जन-
योपनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम
आदित्यमथैषादित्यरश्मीनाम् ॥ ३ ॥

“यदुदञ्चो वृषाकपे” इति (ऋ० स० ८, ४, ४, २) । पङ्क्तिः ।
इन्द्राया आर्घ्यम् । वृष्टस्य पठेऽहनि विनियोगः । हे भग-
वन् । ‘वृषाकपे !’ ‘इन्द्र !’ यदा त्वम् ‘उदञ्च’ उदञ्चेव वर्त्त-

मान, प्रदक्षिणं भुवनानि परिगच्छन् 'गृहम्' 'अजगन्तन'
 गृहोत्प्रेषणे हि व्यवधीयते, व्यवधीयते च भगवानस्तं गच्छ-
 नादित्य,—इत्येतस्मात् सामान्यादुच्यते "गृहमिन्द्राजगन्तन"
 —इति । तदा त्वयि गृहसुपगते, अदृश्ये निरालोको लोक
 सहसैव विस्मितो ब्रवीति—"क १ स्य पुत्त्वघो मृगः" । 'स्य'
 'स.' । 'पुत्त्वघः' पुरुषश्चात् पूर्वपदम्, घसेरुत्तरपदम्, क स.
 "बह्नादी" 'मृग' बह्वसावत्ति सर्वप्राणिष्ववस्थितः । तदुक्तम्—
 "सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्युपध—इति (च० सं० १, ८, ७, १,
 सा० स० आर० आ०) । "मृगो मार्तेर्गत्वर्थस्य न ह्यसाववति-
 ष्ठते, मार्त्येव हि मृगः । 'कमगन्' "क देशमगमत्" गत-
 वान् ?—येनास्माकमदृश्य, स देवो 'जनयोपनः' जनमोहनो
 बभूव, उदयास्तमयपरिगमनादादित्यस्य जना मुह्यन्ते,
 तत्पारिज्ञानात् । 'विश्वस्मात्' "सर्वस्मात्" जगत 'य' त्वम्
 'इन्द्र' । 'उत्तर', "तमेतन्त्वामादित्यम्" एव "नूमः"—
 "यदुदक्षो हृपाकपे"—इति ।

"अथ एषा आदित्यरश्मीनाम्" अतिस्तुति — ॥ ३ ॥

वि हि सोतो॒रसृ॑क्षत नेन्द्र॑ दे॒वम॑मं-
 सत । यत्राम॑दद् वृ॒पाक॑पिर॒र्य्यः पु॒ष्टेऽपु मत्स॑खा
 विश्व॑स्मादिन्द्र॒ उत्तरः॑ ॥ व्यसृ॑क्षत हि प्रसवाय
 न चेन्द्रं दे॒वम॑मंसत यत्रामादद् वृ॒पाक॑पिर॒र्य्य
 ईश्वरः पु॒ष्टेऽपु पो॒षेऽपु मत्स॑खा नम सखा मद-
 नसखा ये नः सखाय॑स्तैः सहेति वा सर्व॑स्माद्य
 इन्द्र उत्तरस्तमेतद् नूम आदित्यमघै॑ पा॒श्विनोः॑

मे जराय्वजरं मरायु । एतज्जरायुनं शरीरं
शरदमजौर्णमघैषा सोमस्य ॥ ५ ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः ।
तरत्स मन्दी धावति ॥ तरति स पापं सव
मन्दी यः स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वं प्रति धारा
सुतस्यान्धसः । धारयाभिपुतस्य सोमस्य मन्त्र-
पुतस्य वाचा स्तुतस्याघैषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

चत्वारि शृङ्गा वयो अस्य पादा द्वे
शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो दृषभो
रोरवीति महो देवो मर्त्यो आविवेश ॥
चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्तास्त्रयो अस्य
पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयो-
दयनीये सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा
बद्धस्तेषा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्दृषभो रोरवीति
रोरवणमस्य सवनब्रामेण ऋग्भिर्यजुर्भिः साम-
भिर्देनष्टग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः
स्तुवन्ति महो देव इत्येव हि महान् देवो
यद्यज्ञो मर्त्यो आविवेशेत्येव हि मनुष्यानावि-
शति यजनाय तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय
॥ ७ ॥

स्वयन्तो नामेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति
 रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो
 वितेनिरे ॥ स्वर्गच्छन्त ईजाना वा नेक्षन्ते तेऽसु-
 मेव लोकं गतवन्तमिच्छन्तमिति । आ द्यां
 रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्व-
 तोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इत्यथैषा वाचः
 प्रवल्हते ॥ ८ ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि
 विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा चौष्णि
 निहितानि नेक्षयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या
 वदन्ति ॥ चत्वारि वाचःपरिमितानि पदानि
 तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां चौष्णि
 निहितानि नार्थं वेदयन्ते गुहा गूहतेस्तुरीयं
 त्वरतेः कतमानि तानि चत्वारि पदान्योङ्कारो
 महाव्याहृतयश्चेत्यार्षं नामाख्याते चोपसर्गनि-
 पाताश्चेति वैयाकरणा मन्वः कल्पो ब्राह्मणं
 चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिका षट्चो यजूंषि
 सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः
 सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरौहपस्य चतुर्थी
 व्यावहारिकीत्येके पशुषु तृणवेषु ऋगेष्वा-

तानि चेत्यात्मप्रवादा अथापि ब्राह्मणं भवति सा
 वै. वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेष्वेव लोकेषु,
 त्रीणि पशुषु तुरीयं या दृष्टिव्यां साम्नौ सा
 रयन्तरे यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये या
 दिवि सादित्ये सा दृहति सा स्तनयित्वावथ पशुषु
 ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुस्त-
 ष्माद् ब्राह्मणा उभयौ वाचं वदन्ति या च
 देवानां या च मनुष्याणामित्यथैषाचरुस्य ॥६॥

“चत्वारि वाक्परिमिता पदानि”—इति (अ० सं० २, १,
 २२, ५। अथ० म० ८, २५, २०। २८, १)। दीर्घतमस
 आर्षम् । याग्देवते पशौ विनियोगः । प्रयन्द्हिते व्यनभिष्यत्ति-
 विगिटौ वाक्यार्थः । ‘चत्वारि’ ‘वाक्परिमिता’ “वाचः परि-
 मितानि” ‘पदानि’ न पञ्चम पदमस्ति । ‘तानि’ पुनः
 ‘ब्राह्मणा विदुः’ । किं सर्वे ? न,—‘यि मनोपिणः’ “मेधा-
 विन” । तेषाञ्च पुनः पदानां ‘गुहा’ “गुहाया” ‘त्रीणि’
 ‘निहिता’ “निहितानि” ‘नेद्वयस्ति’ “नार्यं वेदयन्ते” न
 प्रस्थापयन्ति, ‘तुरीय’ चतुर्थभागम्, एकपदं ‘मनुष्याः’
 परिज्ञामार्थं ‘वदन्ति’ ॥ “तुरीयन्त्वरते.” तद्वि त्वरित-
 मिव निर्गतं भवति विभ्यः । “कतमानि तानि चत्वारि
 पदानि ?”—इति विचार्यः प्रश्नः । तत्र तावत्, “नामाख्याते
 चोपसर्गनिपाताद्येति धेयाकरणाः” मन्यन्ते । तत्रापि सिद्धा-
 र्थत्वादास्यानोपसर्गनिपातपदानि अर्थं न वेदयन्ते,
 नामानि तु प्रसिद्धतरार्थत्वाद् गवाण्यादौ न वेदयन्त्यर्थान् ।

एव “मन्त्रः कल्पो ब्राह्मण चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः”
 अत्रापि व्यावहारिकेव तु वेदयत्यर्थम् । “अत्रो यज्ञं पि
 सासानि, चतुर्थी व्यावहारिकीति मैरुक्ता” अत्रापि व्यावहा-
 रिकेव वेदयते । “सर्पाणां वाक्, धयसाम्, क्षुद्रस्य सरीसृपस्य,
 चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके” सर्पादीनामित्यधिभूतविदः ।
 अत्रापि व्यावहारिकेव वेदयते, नेतरा । “पशुषु तूषवे
 गृहेष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादा” । आत्मानं ये प्रवदन्ति आचा-
 र्यास्ते आत्मप्रवादा । “ब्राह्मणमपि च भवति” एतस्मिन्नर्थे,
 —“मा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवत्”—इत्येवमादि ।
 तदेतदभिव्यक्तार्थमेव । “ततो या वागत्यरिच्यत, ता ब्राह्मणे
 न्यदधु” निहितवन्तः, “तस्माद् ब्राह्मणा उभयीं वाच वदन्ति,
 —या च देवानां, या च मनुष्याणाम्” लौकिकी वैदिकी
 चेत्यर्थः ॥

“अथ” पुन “एषा” “प्रचरस्य” अचरस्तुति प्रतिलिखि
 तेव । ८ ।

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा
 अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमुचा
 करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ऋचो
 अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधिनिषणाः
 सर्वे यस्तन्न वेद किं स ऋचा करिष्यति य इत्त-
 द्बिदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति
 व तमत्तदेतदचरमोमित्येषा वागिति शाक-
 ण्णिके च अक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नाना-

देवतेषु च मन्त्रेष्वेतद् वा एतदक्षरं यत्सर्व-
न्त्रयीं विद्यां प्रतिप्रतीति च ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

“ऋचो अक्षरे परमे”—इति (ऋ० स० २, ३, २१, ४ ।
अथ० स० ८, २८, ८) । दीर्घतमस आर्षम् । अस्या निर्वचनत्रय
अधिदेवाधियज्ञाध्यात्मविकल्पेन ॐकार आदित्य आत्मा चेति ।
तत्र तावच्छाकपूणिपञ्चमात्रित्याधियज्ञगतमुच्यते ।—

“कतमत् तदक्षरम्” ? “ॐ”—“इत्येषा वाक”—“इति
शाकपूणे” अभिप्रायः ॐकारमृते न ह्यर्चयन्ति । तस्या
‘अक्षरे’ ‘परमे’ ‘व्योमन्’ व्योम—विविधमस्मिन् शब्दजात-
मोतमिति व्योम तस्मिन्, तिसृषु मात्रासु अकारोकारम
कारलक्षणाधूपशान्तासु यदवशिष्यते, तदक्षर परम व्योम,
शब्दसामान्यमभिव्यक्तमित्यभिप्रायः । “यस्मिन् देवा अधि
निपणा सव” । ऋगादिषु च देवा, ते मन्त्रद्वारेणाऽक्षरे
निपणा, तस्य शब्दकारणत्वात् । अथवा, प्रथमाया मात्राया
पृथिवी, अग्नि, ऋग्वेद, पृथिवीलोकनिवासिन इत्येव,
द्वितीयाया मात्रायाम्, अन्तरिक्षम्, वायु, यजू पि तल्लोकनि
वासिनो जना इति, तृतीयाया मात्राया स्यौ, आदित्य, सा-
मानि, तल्लोकनिवासिनो जना इति । विज्ञायते हि—“ॐकार
एवेद सर्वम्”—इति । ‘यस्तन्न वेद’ अनया विभूत्याक्षरम्,
‘किम्’ असौ ‘ऋचा’ ऋगादिभिर्मन्त्रैः ‘करिष्यति’ ? यस्तन्ना
क्षरात्मना पश्यति । “य इत्तद्दिदुस्त इमे समीक्षते—इति
विदुष उपदिशति” । ते हि तत्परिज्ञानात्ताद्वाव्यसुपगता
प्रणवविग्रहमात्मानमनुप्रविश्य समीकृता निर्वाप्ति शान्ता-
र्चिष इवानला इति ॥ १० ॥

आदित्य इति पुनः शाकपूणेरेषर्गभवति

यदेनमर्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणि भूतानि तस्य
यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति रश्मयोऽत्र देवा
उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषस्या इत्यधिदैवत-
मथाध्यात्मं शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति
प्रत्यृचः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य यदविनाशिधर्मं
तदक्षरं भवतीन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्य-
स्मिन्नधिनिषस्यानीत्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥

“आदित्य इति पुत्रः शाकपूषे एष ऋग्भवति”—इति,
मण्डलमभिप्रेतम् । “यदेनमर्चन्ति” यस्मादेनमर्चन्ति,
तस्मादृक् । “तस्य” “यदन्यत्” “मन्त्रेभ्य” मण्डलगतभ्यो-
ऽवयवेभ्यः, “तत्” परम् “अक्षरं” अवनम्, तत्र सर्वमोत-
मिति, “य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते”—इति
(तै० आ० १०, १३) श्रुतिः । “रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते, य एतस्मि-
न्नधिनिषस्या इति” । यस्तन्मण्डलमक्षरात्मना न वेद, किं स
ऋचा आदित्येन मण्डलात्मना करिष्यति ? नासौ यथाव-
दादित्यं वेदेत्यर्थः । “य इत्तद्दिदुस्त इमे समासते”—इति
व्याख्यातम् (४२३ पृ० २१ पं०) ॥

आत्मेत्यात्मप्रवादाः । अयमृग्भवति शरीरमिति ।
“इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते” तानि हि विषयेषु द्योतयन्त
इति देवाः । “तस्य यदविनाशिधर्मं” चेतनासतत्वमात्रवि-
ज्ञानम्, “तत्” परमम् “अक्षरं” अवनम् । यत्तदक्षरं न वेद,
किमसौ ऋचा शरीरेण करिष्यति ? न तस्य जीवितेनार्थः ।
“य इत्तद्दिदुः”—इति, व्याख्यातम् (४२३ पृ० २१ पं०) ॥ ११ ॥

अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वाक्षयो भवति
 वाचोऽक्ष इति वाक्षो यानस्याञ्जनान्तत्प्रक-
 तीतरद्वर्त्तनसामान्यादित्ययमन्तार्थचिन्ताभ्यूहोऽ-
 भ्यूल्होऽपि श्रुतितोऽपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन
 मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्या
 न ह्येषु प्रत्यक्षमस्यनृपेरतपसो वा पारोवर्य-
 वित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भव-
 तीत्युक्तं पुरस्तान्मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु
 देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं
 तर्कं ऋषिं प्रायच्छन् मन्तार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यू-
 ल्हं तस्माद्यदेवं किञ्चानूचानोऽभ्यूहृत्यार्पन्तद्भ-
 वति ॥ १२ ॥

“अक्षरम्” कस्मात् ? तद्धि “न क्षरति” नान्यथाभाव
 भाषयति । अथवा “न क्षीयते” न कदाचिदप्यामूलतो विन-
 श्यति । अथवा “वाक्षयो भवति” नादो हि वर्णलक्षणाया
 वाचो निवासः । “वाचोऽक्ष — इति वा” अक्षरो ह्यक्ष इवानु-
 प्रविश्य व्यञ्जनानि धारयति ॥

अथ “अक्ष” कस्मात् ? उच्यते,—“यानस्य” यानाच्च
 तावत् “समञ्जनात्” नित्यमसौ म्रस्यते तैलादिना, “तत्प्रक-
 तीतरत्” स्वराख्यमक्षरम्, “वर्त्तनसामान्यात्” स्वरमधिक-
 णानि व्यञ्जनानि वर्त्तन्ते । “इति” परिसमाख्यं इतिकरण,
 उपप्रदर्शनार्थं वान्तास्य ॥

एवमर्थं “मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहः” मन्त्रार्थचिन्ताया
 मभ्यूहो मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहः, वितर्कितः, शक्यते एतावता
 मन्त्रार्थोऽभ्यूहितुमिति । पुनः अयम् “अपि श्रुतितः”—“अपि
 तर्कतः” श्रुतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निगमशेषेभ्यश्चोक्तीतार्थाभिधा-
 नसामर्थ्यभ्यो वाक्यार्थसामर्थ्यात् तस्योपरि पर्यायास्तर्को-
 ऽभ्यूहो लक्षणन्याय इति । यद्यप्ययमभ्यूहः, तथापि “न तु
 पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वृत्तव्याः” । कुतः पृथक्त्वेन ? प्रकरणात् ।
 किं तर्हि ? “प्रकरणश एव तु निर्वृत्तव्याः” । तान्येतानि प्रकर-
 णानि मन्त्राणां यच्च’ दैवतमध्यात्ममिति द्वासानुप्रवेश इति ।
 किं कारणम् ? “स ह्येषु” मन्त्रेषु “प्रत्यक्षम्” अर्थदर्शनम्
 “अस्ति” । किं नास्त्येव ? न नास्ति । किं तर्हि ? “अनृपे-
 अतपसो वा”—इति, तस्येदानीमपि स्याद्यद्यपिस्तपस्वी
 च, निर्दग्धकल्मषयोस्तयोः प्रतिबन्धकाभावाद् यथावदर्थ
 मन्त्राणां पश्यतः । येऽन्ये पुनरीपदेशिकाः, तानधिकृत्योच्यते
 —“पारोवर्यविद्युत्तु खलु वेदिदृष्टु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति
 —इत्युक्तं पुरस्तात्”—इति । य एतेषु उपदेशतः पारोवर्येण
 प्ररोवरभावेन मन्त्रार्थान् प्रतिपद्यन्ते, ते पारोवर्यविदः, तेषु
 यः कचिद्भूयोविद्यः बहुश्रुतो भवति, स एव मन्त्रार्थपरिज्ञाने
 प्रशस्यो भवति । मन्त्रार्थ एव स्वयं विद्यावस्थानभावेन विष्व-
 ग्भूतो लोकव्यवहारभावेन च विपकीर्णो विजृम्भत इति
 तमवदुश्रुतो नालमुपेक्षितुमिति,—‘युक्तं’ यत्तत्परिज्ञान-
 नयोगे भूयोर्विद्यः प्रशस्यत इति । पुरस्तादपि चैतदुक्तम्, इह
 तु प्रसङ्गादुच्यते ॥

अतः परमात्मविशुद्धये प्रसीति ।—“मनुष्या वा ऋषिषु
 चत् कामक्षु-देवाज्जुर्वन्”—इति । पूर्वमपि हि “साक्षात्कृत-
 धर्माश्च ऋषयो बभूवुः”—इत्युक्तम्, इह तु मन्त्रार्थाभ्युपपदम्-

नार्थमिति विशिष्यते—“मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामन्तु, देवा-
नमुवन् को न ऋषिर्भविष्यति”—इति । एवमादिपुराकल्प-
रूपोऽयं विदः शास्त्रावतारस्तुतये, तैभ्यः “एत मन्त्रार्थचिन्ता
भूहमभूह प्रायच्छन्” ते देवाः एतं समस्तार्थभूहमपि
भवन्तोऽनेन मन्त्रार्थान् शक्यन्तेऽभ्यूहितुमिति । यस्मादेत-
देव “तस्मात्” अस्मिन् सूक्ते निरुक्तशास्त्रे यः “अनूचान्,
विद्वान्, यदेव किञ्चिन्मन्त्रार्थेषु “अभ्यूहति” “आर्षं तत्
भवति” तथैव तद्वप्रयोऽभ्यूहितवन्त इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

हृदा तृष्टेषु मनसो जवेपु यद् ब्राह्मणाः
संयजन्ते सखायः । अवाहं त्वं विज-
ह्वं द्याभिरोहं ब्रह्माणो विचरन्त्युत्वे ॥ हृदा
तृष्टेषु मनसाम्प्रजवेपु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते
समानख्याना भटत्विजोऽवाह त्वं विजह्वं द्या-
भिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहं ब्रह्माणं जह-
ब्रह्माणं जह एषां ब्रह्मेति वा सेयं विद्या ऋति-
मतिबुद्धिस्तस्यास्तपसा प्रारभौष्ठितव्यं तदिद-
मायुरिच्छता न निर्वृत्तव्यं तस्माच्छन्दःसु शेषा
उपेक्षितव्या अयागमो यां यां देवतां निराह
तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥ १३ ॥

न तत् स्वमनीषिकयोच्यते, मन्त्रार्थोऽप्येतस्मिन् विषां
बृहस्पतिना दृष्टो ब्रह्म वा स्वयं प्राह । तद्यथा,—

“हृदा तृष्टेषु”—इति (ऋ० सू० ८, २, २४, ३। १०, ६)

एवमर्थं “मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहः” मन्त्रार्थचिन्ताना-
मभ्यूहोः मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहः, वितर्कितः, शक्यते एतावता
मन्त्रार्थोऽभ्यूहितुमिति । पुनः अयम् “अपि श्रुतितः”—“अपि
तर्कितः” श्रुतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निगमशेषेभ्यश्चोक्तीतार्थाभिधान-
नसामर्थ्येभ्यो वाक्यार्थसामर्थ्यात् तस्योपरि पर्यायास्तर्को-
ऽभ्यूहो लक्षणन्याय इति । यद्यप्ययमभ्यूहः, तथापि “न तु
पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः” । कुतः पृथक्त्वेन ? प्रकरणात् ।
किं तर्हि ? “प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः” । तान्येतानि प्रकर-
णानि मन्त्राणां याज्ञं देवतमध्यात्ममितिहासानुप्रवेश इति ।
किं कारणम् ? “स ह्येषु” मन्त्रेषु “प्रत्यक्षम्” अर्थदर्शनम्
“अस्ति” । किं नास्त्येव ? न नास्ति । किं तर्हि ? “अनृपेः
अतपसो वा”—इति, तस्येदानीमपि स्याद्य अपिस्तपस्वी
च, निर्दग्धबाल्लपयोस्तयोः प्रतिबन्धकाभावाद् यथावदर्थ
मन्त्राणां पश्यतः । येऽन्ये पुनरौपदेशिकाः, तानधिकृत्योच्यते
—“पारोवर्य्यविस्तु तु खलु वेदितुं भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति
—इत्युक्तं पुरस्तात्”—इति । य एतेषु उपदेशतः पारोवर्य्येण
परोवरभावेन मन्त्रार्थान् प्रतिपद्यन्ते, ते पारोवर्य्यविदः, तेषु
यः कश्चिद्भूयोविद्यः बहुश्रुतो भवति, स एव मन्त्रार्थपरिज्ञाने
प्रशस्यो भवति । मन्त्रार्थ एव स्वयं विद्यावस्थानभावेन विष्व-
ग्भूतो लोकव्यवहारभावेन च विप्रकीर्णो विजृम्भत इति
तमबहुश्रुतो नालसुप्तेष्वितुमिति,—युक्तं यत्तत्परिज्ञान-
नयोगे भूयोविद्यः प्रशस्यत इति । पुरस्तादपि चैतदुक्तम्, इह
तु प्रसङ्गादुच्यते ॥

अतः परमात्मविशदये प्रसीति ।—“मनुष्या वा ऋषिषु
उत् कामकुं देवर्षिर्बुध्वन्”—इति । पूर्वमपि हि “साचात्कृत-
धर्माण ऋषयो बभूवुः”—इत्युक्तम्, इह तु मन्त्रार्थाभ्युपपदश-

नार्थमिति विशिष्यते—“मनुष्या वा ऋषिपूतक्रामत्सु देवा
ननुवन् को न ऋषिर्भविष्यति”—इति । एषमादिपुराकल्प-
रूपोऽर्थविदः शास्त्रावतारस्तुतये, तेभ्यः “एतं मन्त्रार्थचिन्ता
भ्यूहमभ्यूहः प्रायच्छन्” ते देवा एतः समस्तार्थभ्यूहमपि
भवन्तोऽनेन मन्त्रार्थान् शक्यन्तेऽभ्यूहितुमिति । यस्मादेतः
देवः “तस्मात्” अस्मिन्सूक्ते निरुक्तशास्त्रे यः “सूनुवान”
विद्वान्, यदेव किञ्चिन्मन्त्रार्थेषु “अभ्यूहति” “आर्षं तत्
भवति” तथैव तदपयोऽभ्यूहितवन्त इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

हृदा तदृषु मनसो जवेषु यद्वा ब्राह्मणाः
संयजन्ते सखायः । अत्राह त्वं विज-
ह्वेद्याभिरोहब्रह्माणो विचरन्त्युत्वे ॥ हृदा
तदृषु मनसाऽजवेषु यद्वा ब्राह्मणाः संयजन्ते
समानस्थाना भटत्वजोऽत्राह त्वं विजह्वेद्या-
भिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माणः ऊह-
ब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति वा सेयं विद्या न्युति-
मतिबुद्धिस्तस्यास्तपसा पारमौष्ठितव्यं तदिद-
मायुरिच्छता न निर्वर्तव्यं तस्माच्छन्दःसु शेषा
उपेक्षितव्या अथागमो यां यां देवतां निराह
तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥ १३ ॥

न तत् स्वमनीषिकयोच्यते, मन्त्रार्थोऽप्येतस्मिन् विषये
बृहस्पतिना दृष्टो ब्रह्म वा स्वयं प्राह । तद्यथा,—

“हृदा तदृषु”—इति (ऋ० स० ८, २, २४, ३। १०, ६,

३. ८) । 'इदा' इदमेव बुद्ध्या, 'तष्टेषु' सूक्ष्मतामापादितेषु
 अचिन्त्याध्यात्मादिषु विद्वद्भिः, 'मनसो जवेषु, "मनसां"
 "प्रजवेषु" ये प्रजयाः प्रगमाः न साक्षात् दृश्यन्ते, तेष्वर्थेषु
 स्वर्गापूर्वदेवतादिषु 'ब्राह्मणा' अधिगतमन्त्रार्थतत्त्वाः विचार-
 यन्तः,—किमत्र तत्त्वं किं वा अतत्त्वमिति, प्रवचनेन ततः
 'संयजन्ते' परस्परं संपूजयन्ति । कतमे तै ? इति,—
 'सखायः' "समानख्यानाः ऋत्विजः" ते हि प्रयोगे अभि-
 युक्तत्वादतितरा विद्वांसः । तेषु किम् ? इति,—“अवाह
 त्वम्”—इति । 'अत्र' तत्र तेषु अर्थेषु सूक्ष्मेषु 'विकृष्टम्' तत्त्वञ्च,
 'त्वम्' एकम् व्यक्तवन्तः । मन्त्रार्थव्याख्याने कमविद्वांसं के न
 तत्त्वञ्च ? 'वेद्याभिः' "वेदितव्याभिः" "प्रवृत्तिभिः" न हि
 तासां मनोवृत्तीनामन्तोऽस्ति, यासु प्रतिभानवतामपि
 मनोवृत्तयो न प्रवर्तन्ते, अतस्ता वेदितव्या एव भवन्त्यवि-
 द्वद्भिः । ये पुनः 'गोहब्रह्मणः' । इदं निरुक्तशास्त्रम् ऊह-
 ब्रह्म, येषामस्ति ते शब्दार्थसङ्घटेष्वप्रतिबध्यमाना अतिक्रम्य
 अविद्वांस 'वि' विशेषतः सर्वत्रैव प्रतिपूज्यमाना. 'धरन्ति 'त्वे'
 एके इत्यर्थः ॥

एवमेतच्छिष्यान्ते अस्या उद्गाह्यतायां निबोद्धिष्य मन्त्रार्थ-
 चिन्ताभ्यूहस्य ब्रह्मत्वं श्रूयते । तस्मादिदमपि निरुक्तशास्त्रं
 ब्रह्मैव वेद इत्यर्थः ।

इदानीमुपसंहरति—“क्षेयं विद्या”—इति । श्रुतिमती-
 त्याद्यर्थमेवैका विद्या बुद्धिं वर्धयति, ज्ञायसी सर्वाभ्यो
 विद्याभ्यो महानेप तर्कः । "तस्याः तपसा पारमौष्ठित्वम्"
 गेन्तेमिति वाक्यशेषः । पदवाक्यप्रमाणविदा ब्राह्मणेन
 यज्याद्धेदो विधिनिषेधप्रतिप्रसवनिमित्तपरिसङ्गशानुनर्बचनपरा-
 यशदंगहन, अर्थवादाच्च यथाश्रुतप्रमाणादिष्वो विदुषोऽपि

परमभ्रान्तहेतवः, तस्मात् परमदुर्विज्ञानवेदनीयत्वात् वेद-
 वाङ्मानामिमा विद्यामन्तरेण सम्यगर्थावगमो न भवति ।
 अतोऽस्या अखिनपुरुषार्थोपकारप्रवृत्ताया अन्तरेण तपःपार-
 गमनं नास्तीत्यत इदमुक्तमाचार्येण,—“तस्यास्तपसा पार-
 मोक्षितव्यम्” इति, अयमभ्युपायः तस्याः पारगमने ।
 “तदिदम्” अतपस्विना सर्वथापि “आयुरिच्छता” निरुक्त-
 शास्त्रं “न निर्वक्तव्यम्” अतपस्वी ह्यागमवान् अपि मसिनान्-
 त्करणत्वात् शक्तुयात्, ततोऽस्यायुश्छिद्येत, तपस्विनापि
 च निर्बुधता “तस्मात्” “छन्दसु” शास्त्रान्तरेषु निगमोदाह-
 रणानामाकाङ्क्षित्वनिराकाङ्क्षायै “शेषा.” वाक्यशेषा, पादा-
 र्धार्धादिलक्षणा उपेक्षितव्याः ॥ १३ ॥

इति ऋज्वर्याया निरुक्तहत्ती अष्टादशाध्यायस्य

(त्रयोदशाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ १३ । १॥

जम्बूमागंश्चमवासिनो भगवद्गोचार्यस्य कृती

ऋज्वर्याया निरुक्तहत्ती

अष्टादशाध्यायः (त्रयोदशाध्यायः) समाप्तः ॥ १३ ॥

इति सपादसप्तदशाध्यायी ऋज्वर्या नाम

निरुक्तहत्तिः समाप्ता ।

व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गञ्चेत्यादि ॥

(अथेमायद्यावोयदुदञ्चोविहिंसोतोःसृष्ये-

वतरत्सप्तत्वारिष्टङ्गाभ्यन्तयत्वारिवाष्टो

११

१२

१२

अक्षर आदित्य इत्यक्षरन्नक्षरतिहृदातष्टेषु
त्रयोदश ॥)

इति निरुक्ते त्रयोऽदशाध्यायः समाप्तः ॥१३॥

(अतिस्तुति प्रकरण समाप्तम्) ।

इति निरुक्ते प्रथमं परिशिष्टं समाप्तम् ॥१॥

अथ चतुर्दशाध्यायः । *

अथवा त्रयोदशस्यैव द्वितीयादिस्तिपादी ।

तत्राथ , द्वितीयपाद ।

व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गं चाथात ऊर्ध्व-
मार्गगतिं व्याख्यास्यामः सूर्य्य आत्मेत्युदितस्य
हि कर्मद्रष्टाऽथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं महान्त-
मात्मानमेपंगणः प्रवदन्तीन्द्रं मित्रं वंरुण-
मग्निमाहु रित्यथैष महानात्मात्मनिज्ञासया-
त्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा अह-
मस्मि प्रजमजा इत्येताभ्याम् ॥ १ (१४) ॥१॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे
चक्षुरन्तमस आसन् । अर्कस्त्रिधातू रजसो
विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ अह-
मस्मि प्रजमजा षट्स्य पूर्वन्द्वेवेभ्यो अह-

तस्य नाम । यो मा ददाति स इदेव मावदह-
मन्त्रमन्त्रमदन्तमग्नि ॥ इति स ह ज्ञात्वा
प्रादुर्बभूवैवं तं व्याजहारा यं तमात्मानमध्या-
त्मजमन्तिकमन्यखा आ चचक्ष्वेति ॥ २
(१५) ॥ २ ॥

अपेक्ष्य गोपामनिपद्यमानमा च परा
च प्रथिभिश्चरन्तम् । स सधौचीः स विषूची-
र्वसान् आवरौवर्त्ति भुवनेष्वन्तः ॥ आवरौ-
वर्त्ति भुवनेष्वन्तरित्यथैष महानात्मा सत्त्व-
जक्षणस्तत्परं तद् ब्रह्म तत् सत्यं तत् सलिलं
तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगन्धं तद-
स्मृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा सैषा भूतप्र-
कृतिरित्येके तत् क्षेत्रं तज्ज्ञानात् क्षेत्रज्ञ-
मनुप्राप्य निरात्मकमथैष महानात्मा त्रिविको
भवति सत्त्वं रजस्तम इति सत्त्वं तु मध्ये
विशुद्धं तिष्ठत्यभितो रजस्तमसौ रजः इति
कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुध्यतो विभूतिं
कुर्वतः क्षेत्रज्ञवृत्ताय कल्पते परिभातिलिङ्गो
महानात्मा तमोलिङ्गो विद्या प्रकाशलिङ्गस्त-
मोऽपि निश्चयलिङ्ग आकाशः ॥ ३ (१६) ३ ॥

आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्द्विगुणः
 स्पर्शनं वायोज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष
 आपश्चतुर्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा
 गन्धेन पृथिव्या भूतग्रामस्यावरजङ्गमास्तदेत-
 दहर्द्युगसहस्रं जागर्ति तस्यान्ते सुषुप्तमन्त्रङ्गानि
 प्रत्याहरति भूतग्रामाः पृथिवीमपि यन्ति
 पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुरा-
 काशमाकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्त-
 मात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं सा
 स्वपिति युगसहस्रं राविस्तावेतावहोरात्राव-
 जस्रं परिवर्त्तते स कालस्तदेतदहर्भवति युग-
 सहस्रपर्यन्तसहर्षद् ब्रह्मणो विदुः रात्रिं युग-
 सहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जना इति ॥ ४
 (१७) ॥ ४ ॥

वं परिवर्त्तमानमन्योऽनुप्रवर्त्तते स्रष्टा
 द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽहमिति गम्यते स
 मिथ्यादर्शनेदम्पावकं महाभूतेषु चिरोत्पाका-
 शाद्वायोः प्राणाः चक्षुश्च वक्ता रज्ज्व तेजसोऽद्भ्यः
 स्नेहं पृथिव्या मूर्तिः पार्थिवांस्त्वष्टौ गुणान्
 विद्यात् चैष्मादृतस्त्रीन् पिबतोऽस्मिन्नायुम-

ज्ञानः पितृतत्त्वङ्मांसशोणितानि मातृतोऽन्नं
पानमित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञा-
नोऽपि क्लृप्तः ॥ ५ (१८) ॥ ५ ॥

स यद्यनुरुध्यते तद्भवति यदि धर्मोऽनुरुध्यते
तद्देवो भवति यदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो
भवति यदि काममनुरुध्यते संच्यवत दूमां योनिं
सन्दध्यात् तदिदमत्र मतं श्लेष्मा रेतसः
सम्भवति श्लेष्मणो रसो रसाच्छोणितं शोणि-
तान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नावा स्नाव्नोऽस्थी-
न्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्तदिदं योनौ
रेतः सिक्तं पुरुषः सम्भवति शुक्रातिरेके
पुमान् भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति
द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शुक्रमे-
भिन्नेन यमो भवति शुक्रयोणितसंयो-
गान्मातृपितृसंयोगाच्च तत् कथमिदं शरीरं
परं संयम्यते सौम्यो भवत्येकरापोषितं कललं
भवति पञ्चरात्राद् बुद्बुदाः सप्तरात्रात् पेशी
द्विसप्तरात्राद्बुद्बुदः पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो
घनो भवति मासमात्रात्कटिनो भवति द्विमा-
साभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते मासत्रयेण ग्रीवा-

व्यादेशो मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः पञ्चमे
 मासे नखरोमव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षि-
 श्रोत्रं च सम्भवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्य-
 ष्टमे बुध्याध्यवस्यति नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो
 भवति । एतच्चैह पुनर्जातो जातश्चाहं पुन-
 र्द्युतः । नाना योनिसंज्ञाणि मयोपितानि
 यानि वै । आहारो विविधा भुक्ताः प्रीता
 नानाविधा खेनाः । मातरो विविधा दृष्टाः
 पितरः सुहृदस्तथा । अवाङ्मुख पीचक्षानो
 जन्तुश्चैव समन्वितः । साङ्ख्यं योगं सम-
 भ्यसेत् पुरुषं वा पञ्चविंशकमिति ततश्च
 दशमे मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टो न
 स्मरति जन्ममरणेऽन्ते च शुभाशुभं वार्षिकच्छ-
 रीरस्य ग्रामाख्यम् ॥ ६ (१६) ६ ॥

अष्टोत्तरं सन्विशतमष्टाकपालं शिरः
 सम्पद्यते षोडश वपापलानि नव स्नायुयतानि
 सप्तशतं पुरुषस्य सर्मागमर्हचतस्रो रोमाणि
 कोट्यो हृदयं छष्टकपालानि द्वादशकपालानि
 जिह्वा उपगो छष्टसुपर्णो तपोपखगुदपाद्ये-
 तन्मूत्रपुरीषं कक्षादाहारपानसिक्तत्वात्

यचितकर्माणावन्योन्यं जयेते-इति तं विद्या-
 कर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च महत्यज्ञान-
 तमसि मग्नौ जरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोध-
 लोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ध्यासूयात्म-
 कैर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः सोऽस्मादार्जवञ्जवौभा-
 वानां तन्निर्मुच्यते सोऽस्मापान्तं महामूढिकाव-
 ष्णरौरान्निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीत्य
 तैजसं शरीरं कृत्वा कर्मणोऽनुरूपं फलमनु-
 भूय तस्य सङ्क्षये पुनरिमल्लोकं प्रतिपद्यते ॥
 ॥ ७ (२०) ॥ ७ ॥

अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यासुत्सृज्य
 महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि
 कुर्वन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रे-
 रपक्षीय-माणपक्षमपक्षीयमाणपक्षादक्षिणायनं
 दक्षिणायनात् पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रमसं
 चन्द्रमसो वायुं वायोर्वाष्टिं दृष्टेरोपधयश्चैत-
 द्भूत्वा तस्य सङ्क्षये पुनरेवेमल्लोकं प्रतिपद्यते ॥
 ८ (२१) ॥ ८ ॥

अथ ये हिंसासुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य
 महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति

तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरङ्ग आपूर्य्यमाण-
 पक्षमापूर्य्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयनाद्देवलो-
 कं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं वैद्युताम्ना-
 नसं मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसम्भवन्ति
 ते न पुनरावर्तन्ते शिष्टा दन्दश्रुका य इदं न
 जानन्ति तस्मादिदं वेदितव्यमथाप्याह ॥ ६
 (२२) ॥ ६ ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माक-
 मन्तरं बभूव । नौहारेण प्रावृता जल्पया
 चासुसुप उक्थशासश्चरन्ति ॥ न तं विद्यया
 विदुषो यमेवं विद्वांसो वदन्त्यक्षरं ब्रह्मणस्पति-
 मन्यद्युष्माकमन्तरमन्यदेषामन्तरं बभूवेति नौ-
 हारेण प्रावृतास्तमसा जल्पया चासुसुप उक्-
 थशासः प्राणं स्तूर्य्यं यत्पथगाभिनश्चरन्त्यवि-
 द्वांसः क्षेवज्ञमनुप्रवदन्त्यथाहो विद्वांसः क्षेव-
 ज्ञोऽनुकल्पते तस्य तपसा सहाप्रमादमेत्यथा-
 प्रव्यो भवति तेनासन्ततमिच्छेत्तेन सख्यमि-
 मिच्छेदेष हि सखा श्रेष्ठः सञ्ज्ञानाति भूतं
 भवद्भविष्यदिति ज्ञाता कस्माज्जायतेः सखा
 कस्मात् सख्यतेः सह भूतेन्द्रियैः शेरते महा-

भूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति,
 वा, तस्य यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशमः आत्मा
 ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यव-
 तिष्ठतेऽबन्धो ज्ञानवृत्ततोऽप्यात्मनो सहितः प्रथम-
 भूतनामधेयान्धनुकमिष्यामः ॥ १० (२३) ॥ १०५

हंसः । घर्मः । यज्ञः । वेनः । मेघः ।
 कृमिः । भूमिः । विभुः । प्रभुः । शम्भुः । राभुः ।
 वधकर्म । सोमः । मृतम् । भुवनम् । भवि-
 प्यत् । आपः । सहत् । व्योम । यशः । सहः ।
 स्वर्णीकम् । स्मृतौकम् । स्मृतौकम् । सत्तौ-
 कम् । सत्तौनम् । गहनम् । गभौरम् । गह्वरम् ।
 कम् । अन्नम् । हविः । सद्म । सदनम् ।
 ऋतम् । योनिः । ऋतस्य योनिः । सत्यम् ।
 नीरम् । हविः । रविः । सत् । पूर्णम् ।
 सर्वम् । अक्षितम् । बर्हिः । नाम । सर्पिः ।
 अपः । पवित्रम् । अस्तम् । इन्दुः । हेम ।
 स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् । विवत् ।
 व्योम । बर्हिः । धन्व । अन्तरिक्षम् । आका-
 शम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः ।
 अर्धः । पुष्करम् । सर्गरम् । समुद्रः । तपः ।

तेजः । चिन्मः । अणुः । नाभिः । ऊर्ध्वः ।
 वृक्षः । तत् । यत् । किम् । मृदा । वरेण्यम् ।
 हंसः । आत्मा । भवन्ति । वधन्ति । अधी-
 नम् । यदाहिंसा । शरीराणि । अव्ययं
 संस्कृते । युद्धः । आत्मा । भवति । यदेनं
 तन्वतेऽयैतं महान्तमात्मानमेतानि सूक्ता-
 न्येता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ११ (२४) ॥ ११ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता
 दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनिता
 सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ सोमः
 पवते जनयिता मतीनां जनयिता दिवो जन-
 यिता पृथिव्या जनयिताग्नेर्जनयिता सूर्यस्य
 जनयितेन्द्रस्य जनयितोत विष्णोः सोमः
 पवते सोमः सूर्यः प्रसवनाज्जनिता मतीनां
 प्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनां दिवो द्योतन-
 कर्मणामादित्यरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्म-
 णामादित्यरश्मीनामग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मी-
 नां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यर-
 श्मीनामिन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मीनां वि-
 ष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदैवतमे-

धाध्यात्मं सोम आत्माप्येतच्चादेवेन्द्रियाणां
जनितेत्यर्थः । अपि वा सर्वाभिर्विभूति-
भिर्विभूतत आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ (२५)
॥ १२ ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्वि-
प्राणां महिषो ऋगाणाम् । श्येनो गृधाणां
स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥
ब्रह्मा देवानामित्येष हि ब्रह्मा भवति देवानां
देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां पदवीः कवीना-
मित्येष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमा-
नानामादित्यरश्मीनामृषिर्विप्राणामित्येष हि
षट्पिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामादि-
त्यरश्मीनां महिषो ऋगाणामित्येष हि महान्
भवति ऋगाणां मार्गणकर्मणामादित्यरश्मीनां
श्येनो गृधाणामिति श्येन आदित्यो भवति
श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध आदित्यो भवति
गृध्यते स्नानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधि-
तिर्वनानामित्येष हि स्वयङ्कर्माद्यादित्यो घत्ते
वनानां वननकर्मणामादित्यरश्मीनां सोमः
पवित्रमत्येति रेभन्नित्येष हि पवित्रं रश्मीना-

मत्वेति स्तूयमान एष एवैतत् सर्वमक्षर-
 मित्यधिदैवतमथाध्यात्मं ब्रह्मा देवानामित्यय-
 मपि ब्राह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामिन्द्रि-
 याणां पदवीः कवीनामित्ययमपि पदं वेत्ति.
 कवीनां कवीयमानानामिन्द्रियाणां सृष्टिर्वि-
 प्राणामित्ययमष्टुषिणो भवति विप्राणां
 व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणां सहिषो मृगाणां
 मित्ययमपि सहान् भवति मृगाणां मार्गण-
 कर्मणामिन्द्रियाणां श्येनो गृधाणामिति
 श्येन आत्मा भवति श्यायतेर्ज्ञानकर्मणो गृधा-
 णीन्द्रियाणि गृध्यतेर्ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिन्-
 स्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामित्ययमपि स्वयङ्क-
 र्माख्यात्मानि धत्ते वनानां वननकर्मणामिन्द्रि-
 याणां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्तित्ययमपि
 पवित्रमिन्द्रियाख्यत्येति स्तूयमानोऽयमेवैतत्
 सर्वमनुभवत्यात्मगतिसा चष्टे ॥ १३(२६) ॥ १३॥

तिस्रो वाच ईरयति म यद्धि^१ कृ^२तस्य^३
 धीतिं ब्रह्म^४णो मनीषाम् । गावो^५ यन्ति गोपतिं
 पृच्छमानाः सोमं^६ यन्ति मतयो^७ वायशानाः ॥
 वह्निरादित्यो भवति स तिस्रो वाचः प्रेरय-

त्वृचो यजूंषि सामान्यृतस्यादित्यस्य कर्माणि
ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत् सर्वमक्षरमित्यधि-
देवतमथाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो
वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमतामृत-
स्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्ययमेवैतत्
सर्वमनुभवत्यत्म गतिमाचष्टे ॥ १४ (२७) ॥ १४ ॥

सोमं गावो धेनवो वावश्यानाः सोमं
विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः । सोमः सुतः पूयते
अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सन्ववन्ते ॥
एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वावश्य-
मानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव सोमं
विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामय-
माना आदित्यं यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते
अज्यमान एतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च सन्ववन्ते
तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्तीत्यधिदैवत-
मथाध्यात्ममेत एव सोमं गावो धेनव इन्द्रि-
याणि वावश्यमानानि कामयमानान्यात्मानं
यन्त्येवमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः
पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येव-
मेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान इममेवात्मा

च सप्त षट्पयश्च सन्त्रवन्ते तानीमान्येतस्मिन्ना-
त्मन्येकं भवन्तीत्यात्म-गतिमाचष्टे ॥ १५ (२८)
॥ १५ ॥

अक्रान् समुद्रः प्रथमे विधमं जनयन्
प्रजा भुवनस्य राजा । दृषा पवित्रे अधि
सानो अय्ये' बृहत् सोमो' वाष्टधे सुवान
इन्दुः ॥ अत्यक्रमीत् समुद्र आदित्यः परमे
व्यवने वर्षकर्मणा जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा
सर्वस्य राजा दृषा पवित्रे अधि सानो अय्ये
बृहत् सोमो वाष्टधे सुवान इन्दुरित्यधिदैवत-
मथाध्यात्ममत्यक्रमीत् समुद्र आत्मा परमे
व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन् प्रजा भुवनस्य
राजा सर्वस्य राजा दृषा पवित्रे अधि सानो
अय्ये महत् सोमो वाष्टधे सुवान इन्दुरित्या-
त्म-गतिमाचष्टे ॥ १६ (२९) ॥ १६ ॥

सुहृत्तत्सोमो' सहिषश्चकारापां यद्गर्भो-
ऽष्टणीत देवान् । अदध्रादिन्द्रे पवमान ओजो-
ऽजनयत्सुख्यं ज्योतिरिन्दुः ॥ सहृत्तत् सोमो
सहिषश्चकारापां यद्गर्भोऽष्टणीत देवानामाधि-
पत्यमदध्रादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सुख्यं

ज्योतिरिन्दु रादित्य इन्दु रात्मा ॥ १७ (३०) ॥
१७ ॥

विधुन्द्द्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं
पलितो जंगार । देवस्य पश्य काव्यं सहि-
त्वाद्या ससार स ह्यः समान ॥ विधुं विधम-
नशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं चन्द्रससं
पलित आदित्यो गिरति सद्यो म्रियते स
दिवा समुदितेत्यधिदैवतमथाध्यात्मं विधुं विध-
मनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं सहान्तं
पलित आत्मा गिरति रात्रौ म्रियते रात्रिः
समुदितेत्यात्म गतिमाचष्टे ॥ १८ (३१) ॥ १८ ॥

स्राक्प्लानां सप्तमसाहुरेकजं पलित्यमा
कृष्यो देवजा इति । तेषामिष्टानि विहि-
तानि धामश स्वात्रे रेजन्ते विद्धितानि
रूपशः ॥ सहजातानां पञ्चान्तपौषासादित्यः
सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि
वा गतानि वा क्षतानि वा नतानि वाङ्घ्रिः सह
सम्प्रादन्ते यनैतानि सप्तकृषीणानि ज्योतींषि
तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेवं भवन्तीत्य-
धिदैवतमथाध्यात्मं सहजातानां पञ्चामिन्द्र-

याणांमात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वान्तेन सह सम्मोदन्ते यत्नेमानि सप्तभ्रष्टपीणानीन्द्रियाण्येव्यः पर आत्मा तस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगत्यमाचष्टे ॥ १८ (३२) ॥
१८ ॥

इति नैरुक्ते चयोदशस्यैव द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

स्त्रियः सतीस्ता उभे पुंस आहुः पश्यदक्षणां विचेतदन्धः । कविर्यः पुचः स इमा चिकेत यस्ता विजानात् स पितुप्पितासत् ॥
स्त्रिय एवैताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्देन निराहारः प्राण इति पश्यन् कष्टान्त विजानात्यन्धः कविर्यः पुचः स इमा जानाति यः स इमां जानाति स पितुप्पितासदित्यात्मगत्यमाचष्टे ॥ २० (३३) ॥ १ ॥

सुप्ताङ्गुर्भो भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति मदिशा विधर्मणि । ते धीतिभिर्मनसा ते विप्रश्चितः पद्मि सुवः परिभवन्ति विश्रुतः ॥

सप्तैतानादित्यरश्मौनयमादित्यो गिरति मध्य-
 स्थानोर्द्व्यशब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति तानि धीति-
 भिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परिभुवः परि-
 भवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणेत्यधिदैवत-
 मथाध्यात्मं सप्तेमानौन्द्रियाण्ययमात्मा गिरति
 मध्यस्थानोर्द्व्यशब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति तानि
 धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परिभुवः
 परिभवन्ति सर्वाणौन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणेत्या-
 त्मगतिमाचष्टे ॥ २१ (३४) ॥ २ ॥

न विजानामि यदि वेदमस्मि निष्णः
 सन्नद्धो मनसा चरामि । यदा मार्गं प्रथमं जा-
 ष्टस्यादिद्वाचो अत्रुवे भागमस्याः ॥ न
 विजानामि यदि वेदमस्मि निष्णः प्रसन्नद्धो
 मनसा चरामि न हि विजानन् बुद्धिमतः
 पुष्टिः पुत्रः परिवेदयन्तेऽयमादित्योऽयमात्मा
 ॥ २२ (३५) ॥ ३ ॥

अप्राङ् प्राङ् इति स्वधया शुभौतोऽमर्त्यो
 मर्त्येना सयोनिः । ता शश्वन्ता विपूचीना
 विवन्तान्यन्यन्निकुर्न निचिकुरन्यम् ॥
 अप्राञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया शुभौतोऽमर्त्यो

आदित्यो मर्त्येन मनसा सह तौ शश्वद्भामिनौ
 विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न
 चन्द्रमसमित्यधिदैवतमथाध्यात्मसंपाञ्चयति प्रा-
 ञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यं आत्मा मर्त्येन
 मनसा सह तौ शश्वद्भामिनौ विश्वगामिनौ
 बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्या-
 त्मगतिमाचष्टे ॥ २३ (३६) ॥ ४ ॥

तदिदासु भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्र-
 स्त्वेपनृमणः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति
 शत्रून्नु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ तद्भवति भूतेषु
 भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेप-
 नृमणो दौष्टिन्नृमणः सद्यो जज्ञानो निरिणाति
 शत्रून्नि निरिणातिः प्रीतिकर्मा दौष्टिकर्मा
 वानुमदन्ति यं विश्व जमा इत्यधिदैवतमथा-
 ध्यात्मं तद्वयति भूतेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो
 जायत उग्रस्त्वेपनृमणो ज्ञाननृमणः सद्यो
 जज्ञानो निरिणाति शत्रून्नि निरिणातिः
 प्रीतिकर्मा दौष्टिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्व जमा
 इत्यात्मागतिमाचष्टे ॥ २४ (३७) ॥ ५ ॥

को सद्य युष्ठो धुरिगा ऋतस्य शिरो

वतो^१ भामिनो^१ दुर्द्ध^१णायून् । आसन्निषून्^१
 हृत्स्वसो^१ मयोभून्य एषां भूत्या मृणधृत्य
 जीवात् ॥ क आदित्यो धुरि गा युङ्क्ते
 रश्मौन् कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्य
 सुनवन्तीषूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि य
 इमं सम्भृतं वेद कथं स जीवतौत्यधिदैवतमथा-
 ध्यात्मं क आत्मा धुरि गा युङ्क्ते इन्द्रियाणि
 कर्मवन्ति भानुमन्ति दुराधर्षानसून्य सुनवन्ती-
 षूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि य इमानि
 सम्भृतानि वेद चिरं स जीवतौत्यात्मगति-
 माचष्टे ॥ २५ (३८) ॥ ६ ॥

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते
 सन्तमिन्द्र को अन्ति । कस्तोकाय क इभा-
 योत रायेऽधिब्रवत्तन्वे^३ को जनाय ॥ क
 एव गच्छति को ददाति को विभेति को मंसते
 सन्तमिन्द्रं कस्तोकायापत्याय महते च नो
 रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ (३८) ॥ ७ ॥
 को अग्निमौ^१ष्टे हविषा घृतेन सुचा
 यजाता षटुभिर्धुवेभिः । कषौ देवा आ-
 वहानाय होम को मंसते कीर्तिहो^१षः

आदित्यो मर्त्येन मनसा सह तौ शश्वद्गामिनौ
 विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न
 चन्द्रमसमित्यधिदैवतमथाध्यात्ममपाञ्चयति प्रा-
 ञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यं 'आत्मा मर्त्येन
 मनसा सह तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ
 बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्या-
 त्मगतिमाचष्टे ॥ २३ (३६) ॥ ४ ॥

तदिदं सु भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्र-
 स्वेपनृमणः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति
 शन्नननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ तद्भवति भूतेषु
 भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्वेप-
 नृमणो दौष्टिन्नृमणः सद्यो जज्ञानो निरिणाति
 शन्नू निति निरिणातिः प्रीतिकर्मा दौष्टिकर्मा
 वानुमदन्ति यं विश्व ऊमा इत्यधिदैवतमथा-
 ध्यात्मं तद्भवति भूतेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो
 जायत उग्रस्वेपनृमणो ज्ञाननृमणः सद्यो
 जज्ञानो निरिणाति शन्नू निति निरिणातिः
 प्रीतिकर्मा दौष्टिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्व ऊमा
 इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २४ (३७) ॥ ५ ॥

को सद्य युङ्क्ते धुरिगा ऋतस्य शिनी

वतो^१, भामिनो^१ दुर्हृणायून् । आसन्निषून्
 हृत्स्वसो^१ मयोभून्य एषां भृत्या मृणधृत्स्व
 जीवात् ॥ क आदित्यो धुरि गा युङ्क्ते
 रश्मौन् कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्य
 सुनवन्तीषूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि य
 इमं सम्भृतं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवतमया-
 ध्यात्मं क आत्मा धुरि गा युङ्क्ते इन्द्रियाणि
 कर्मवन्ति भानुमन्ति दुराधर्षानसून्य सुनवन्ती-
 षूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि य इमानि
 सम्भृतानि वेद चिरं स जीवतीत्यात्मगति-
 माचष्टे ॥ २५ (३८) ॥ ६ ॥

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते
 सन्तमिन्द्रं को अन्ति । कस्तोकाय क इभा-
 योत रायेऽधिब्रवत्तन्वे^३ को जनाय ॥ क
 एव गच्छति को ददाति को विभेति को मंसते
 सन्तमिन्द्रं कस्तोकायापत्याय महते च नो
 रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ (३८) ॥ ७ ॥

को अग्निमी^१ष्टे हविषा धृतेन सुचा
 यजाता ऋतुभिर्धुवेभिः । कस्यै^१ देवा आ-
 षहानाय होम को मंसते वीतिहो^१त्रः

सुदेवः ॥ क आदित्यं पूजयति हविषा च
 घृतेन च स्तुचा यजाता षट्पुभिर्धुवेभिरिति
 कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् को संसते
 वीतिहोचः सुदेवः कल्याणदेव इत्यधिदैवत-
 मथाध्यात्मं क आत्मानं पूजयति हविषा च
 घृतेन च स्तुचा यजाता षट्पुभिर्धुवेभिरिति
 कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् को संसते
 वीतिहोचः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिः
 माचष्टे ॥ २७ (४०) ॥ ८ ॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठमर्त्यम् ।
 न त्वदन्यो मघवन्नस्ति सङ्गितेन्द्र ब्रवीमि ते
 वचः ॥ त्वमङ्ग प्रशंसौदेवः शविष्ठ मर्त्यं न
 त्वदन्योऽस्ति मघवन् पाता वा पालयिता वा
 जेता वा सुखयिता वेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति
 स्तुतिसंयुक्तम् ॥ २८ (४१) ६ ॥

इति निरुक्ते त्रयोदशाध्यायस्यैव तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

इंसः शुचिपदसुरन्तरिक्षसङ्गो वेदि-
 पदतिविदुरोऽणुसत् । नृपदरुसदृतसद्गोमस-

दृष्ट्वा गोजा ऋतुजा अद्रिजा ऋतम् ॥ हंस
इति हंसा सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योतिः
पृथिवी व्याप्तेति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्मणा-
नभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति त्ययतीति लोको त्य-
यतीति हंसं त्ययतीति हंसाः परमहंसाः पर-
मात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीर वसतीति
त्रिभिर्वसतीति वा रश्मिर्वसतीति वा वक्त्रिर्वस-
तीति वा सुवर्णरेताः पूषा गर्भा रिभेति रिभन्ता
वनकुटिलानि कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्य-
थान्तरिक्षा चरदिति दिवि सुवि गमनं वा सु-
भासुः सुप्रभूतो होतादित्यस्य गता भवन्त्यतिथि-
दुरोणसत् सर्वे दुरोणसह द्रवं सर्वे रसा विष्क-
र्षयति रश्मिर्विष्कर्षयति वक्त्रिर्विष्कर्षयति वनन-
म्भवत्यश्वगोजा अद्रिगोजा धरित्रिगोजाः सर्वे
गोजा ऋतुजा बहुशब्दा भवन्ति निगमो निग-
मव्यति भवत्यपे निर्वचनाय ॥ २६ (४२) ॥ १ ॥
हा सुपर्णा सशुजा सखाया समानं वृक्षं परि-

सुदेवः ॥ क आदित्यं पूजयति हविषा च
 मृतेन च सुचा यजाता धृतुभिर्धुवेभिरिति
 कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् को संसते
 वीतिहोचः सुदेवः कल्याणदेव इत्यधिदैवत-
 मथाध्यात्मं क आत्मानं पूजयति हविषा च
 मृतेन च सुचा यजाता धृतुभिर्धुवेभिरिति
 कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् को संसते
 वीतिहोचः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिः
 साचष्टे ॥ २७ (४०) ॥ ८ ॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठमर्त्यम् ।
 न त्वदन्यो मधवन्नस्ति सङ्घितेन्द्र ब्रवीमि ते
 वचः ॥ त्वमङ्ग प्रशंसौदेवः शविष्ठ मर्त्यं न
 त्वदन्योऽस्ति मधवन् पाता वा पालयिता वा
 जेता वा सुखयिता वेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति
 स्तुतिसंयुक्तम् ॥ २८ (४१) ६ ॥

इति निरुक्ते वयोदशाध्यायस्यैव तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थं पादः ।

हंसः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसङ्घोता वेदि-
 पदतिविदुरोणसत् । नृपद्मरुसदृतसङ्घोमस-

क्षतेः सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं दुरात्मानं
परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते
वृक्षं रक्ष शरीरं वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयो-
रन्यद्भुक्तान्नमनन्नन्नन्यां सरूपतां सलोकात्म-
न्नुते य एवं विद्वाननन्नन्नन्यो अभिचाकशीती-
त्यात्मगतिमाचुष्टे ॥ ३० (४३) ॥ २ ॥

आयाहीन्द्र पथिभिरालितेभिर्यज्ञमिमं
नो' भागधेयं वृषस्य । तृप्तां जु'हुर्मातु'लस्येव
योषा' भागस्ते पैतृ'ध्वसेयौ' वृषासिव ॥
आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्तास्त्रिभिस्त्रीर्येभिः
शक्रप्रतरैरालितेभिस्त्रिभिस्त्रीर्यैर्यज्ञमिमन्नो यज्ञ-
भागमग्नीपोमभागाविन्द्रो जुषस्व तृप्तानेवं
मातुलयोगकन्या भागं सतृ'केव सा या देवता-
स्तास्तत्स्थाने शक्रं निदर्शयिष्यति ॥ ३१ (४४) ॥ ३ ॥
विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्त्तरीं स कृतये' ।
अग्निं ग्रीर्भिर्ह'वामहे ॥ विप्रं विप्रासोऽवसे
विदुर्वेदं विन्दतेर्वेदितव्यं विमलशरीरेण
वायुना विप्रस्तु हृत्पद्मनिलयस्थितमकारसं-
हितसुकारं पुरयेन्मकारनिलयं गतं विप्रं
प्राणेषु विन्दुसिक्तं विकसितं वज्रितेजःप्रभङ्ग-

नकपद्मेष्वनृतशरीरमनृतजातस्थितमनृतवाचा-
 नृतमुखे वदन्ति । - अग्निङ्गौर्भिर्हवामहे ।
 अग्निं सम्बोधयेदग्निः सवा देवता इति तद्यो-
 त्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३२ (४५) ॥ ४ ॥ -
 जातवेदसे सुनवाम सोममंरातीयतो
 निदहाति वेदः । स नः पर्षदतिदुर्गाणि
 विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ जातवे-
 दस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्प-
 त्तिप्रलयन्यायेनाच्छाद्य सुनवाम सोममिति
 प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजानमनृतमराती-
 यतो यज्ञार्थमिति यो निष्यये निदहाति
 दहति भक्षीकरोति सोमो दददित्यर्थः । स
 नः पर्षदतिदुर्गाणि दुर्गमनानि स्थानानि
 नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव
 सिन्धोः सन्दनान्तरदीं जलदुर्गां महाकूलान्ता-
 रयति दुरितात्यग्निरिति तानि तारयति
 तस्यैवापरा भवति ॥ ३३ (४६) ॥ ५

इदन्तेऽन्याभिरसमानजद्विर्याः काश्च
 सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः । सर्पो ज्रीर्णमिव
 त्वच्च जहाति पापं सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥

ईरयति सोमज्ञावोऽक्राम्य हतस्योमो विधुन्द द्रायं-
 साकक्षुण्णानां स्त्रियः सतीः सप्ताङ्गर्भानविजानाम्य-
 पाङ्ग्राडेति तदिदा सको अद्य युङ्क्ते कर्दपतेको-
 अग्निमीदृत्व सङ्गहंसः शुचिप्रहासुपर्णाऽऽयाही-
 न्द्रविप्रं विप्रासो नातवेद सद्ददन्ते न्यामि स्य स्वकं-
 यतस्त्रौवमातेराधांसोति सप्तविंशत् ॥

(१) (२) (३) (४) (५)

अथेमायद्दद्यावो यदुदञ्चो विहिंसो तोहृण्ये-

(६) (७) (८) (९) (१०)

यतरत्नश्चत्वारिंशद्गात्रयन्तश्चत्वारि वागृचो अ-

(११) (१२) (१३) (१४)

क्षरश्चादित्य इत्यक्षरन् चरति हृदा तत्रैषु व्याख्या-

(१५) (१६) (१७)

तन्दैव तस्य ग्निरस्मिन्मना पश्यद्गोपामाकाशगु-

(१८) (१९) (२०) (२१)

णस्तम्परिवर्त्तमानं स यद्यनुबध्यतेऽष्टोत्तरमथ ये हिं-

(२२) (२३) (२४) (२५)

सामाथित्याथ ये हिंसासु तृज्यनतं हंसो धर्मः सोमः-

(१६) (१७) (१८)
 पवते ब्रह्मा देवानान्ति सो वाच ईरवति सोमङ्गावो-
 (१९) (२०) (२१) (२२) (२३)
 ऽक्रान्महत्तसो मोविधुन्द द्राणं साकञ्जानां स्त्रियः-
 (२४) (२५) (२६) (२७)
 सतीः स शार्ध गर्भान विजानाम्यपाङ्गं प्राङ्गेति त-
 (२८) (२९) (३०) (३१)
 दिदासको अद्य युङ्क्ते कर्दपते को अग्निमौट्स्त्वम-
 (३२) (३३) (३४) (३५)
 ङ्गहंसः शुचिषद् द्वा सुपर्णा ऽऽहीन्द्र विप्रं विप्रा-
 (३६) (३७) (३८) (३९) (४०)
 सो जातवेदस इदन्ते न्याभिस्त्यम्बकं शतं जीवमाते-
 राधांसौति पञ्चाशत् ॥

इति निरुक्ते चतुर्दशाध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

(कर्तुमार्गगतिप्रकरण समाप्तम् ।)

इति तैत्तिरीय-परिशिष्टं समाप्तम् ॥

(इति परिशिष्टम्)

